

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Ελληνική Δημοκρατία
Πάντειον Πανεπιστήμιο
Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Σχολή Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής

Διδακτορική διατριβή

Θέμα:

«Η ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα: η σχέση με την εθνική ταυτότητα,
μηχανισμοί σχηματισμού, προοπτικές»

Λιανού Μαρία

Επιβλέπων: Λελεδάκης Κανάκης

Τριμελής Επιτροπή:
Λελεδάκης Κανάκης
Μαυρίδης Ηρακλής
Σταυρακάκης Γιάννης

Αθήνα
Νοέμβριος 2019

*Η ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα: η σχέση με την εθνική ταυτότητα,
μηχανισμοί σχηματισμού, προοπτικές*

Λιανού Μαρία

Περίληψη

Στην έρευνά μας μελετάμε τους μηχανισμούς συγκρότησης και λειτουργίας της ευρωπαϊκής ταυτότητας στην Ελλάδα, εστιάζοντας ιδιαίτερα στην περίοδο της τρέχουσας οικονομικής κρίσης. Διαπιστώνουμε ότι η οικονομική κρίση έχει επηρεάσει σημαντικά την ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα και συντελεί στην αποδυνάμωσή της, ενώ παράλληλα ενισχύει την εθνική ταυτότητα. Ακολουθώντας τη μεθοδολογία της κριτικής ανάλυσης με αναφορά στη βιβλιογραφία, στο πρώτο μέρος επικεντρώνουμε στην εθνική ταυτότητα και εξετάζουμε τους βασικούς μηχανισμούς κατασκευής της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας. Στο δεύτερο μέρος η έρευνα εστιάζει στους μηχανισμούς σχηματισμού της ευρωπαϊκής ταυτότητας και αναλύονται κριτικά ευρωπαϊκές αλλά και ελληνικές έρευνες για την ευρωπαϊκή ταυτότητα των Ελλήνων. Επαληθεύουμε έτσι την υπόθεση εργασίας ότι η ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα παραμένει σε χαμηλά επίπεδα και πρέπει να ενισχυθεί.

Λέξεις-κλειδιά

Ευρωπαϊκή ταυτότητα, εθνική ταυτότητα, Ελλάδα, μηχανισμοί σχηματισμού, μηχανισμοί λειτουργίας

Abstract

In our research we study the mechanisms of the establishment and functioning of European identity in Greece, focusing particularly on the period of the current economic crisis. We confirm that the economic crisis has significantly affected the European identity in Greece and attributes to its weakness, while at the same time reinforces national identity. Following the methodology of critical analysis with reference to the literature, in the first part we focus on the national identity and examine the basic mechanisms of the construction of modern Greek identity. In the second part, the research focuses on the mechanisms of European identity formation and critically analyzes European and Greek researches on the European identity of Greeks. We thus verify the working hypothesis that European identity in Greece remains at a low level and needs to be strengthened.

Key-words

European identity, national identity, Greece, mechanisms of establishment, mechanisms of functioning

Περιεχόμενα

	Σελ.
Περίληψη - Λέξεις κλειδιά	3
Abstract - Key words	4
Ευρετήριο Σχημάτων	7
Πρόλογος	12
Εισαγωγή	13
 Μέρος Α - Εθνική ταυτότητα	16
 Κεφάλαιο 1	
Το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας	16
<u>1.1. Κεντρικές έννοιες</u>	16
<u>1.2. Θεωρίες εθνικισμού</u>	29
<u>1.3. Βασικοί μηχανισμοί δημιουργίας και αναπαραγωγής</u> <u>εθνικών ταυτοτήτων</u>	41
Αυτοπροσδιορισμός και «κοινές μνήμες»	44
Εκπαίδευση	48
Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης	57
Πολιτικός λόγος	61
Κοινωνικά κινήματα	66
 Κεφάλαιο 2	
Η εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα	72
<u>2.1. Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας του νεοελληνικού κράτους</u> ...	72
<u>2.2. Βασικοί μηχανισμοί κατασκευής της σύγχρονης</u> <u>ελληνικής ταυτότητας</u>	86
Θρησκεία	88
Παράδοση	95
Εκπαίδευση	98
Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και πολιτικός λόγος	105

Μέρος Β - Ευρωπαϊκή ταυτότητα	108
--	------------

Κεφάλαιο 3

Ευρωπαϊκή Ένωση και ευρωπαϊκή ταυτότητα	108
<u>3.1. Το θεσμικό πλαίσιο της Ε.Ε.</u>	108
3.1.1. Ο δρόμος προς το παρόν. Ιστορική ανασκόπηση των εξελίξεων (από τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση μέχρι το ναυάγιο της Συνταγματικής Συνθήκης για την Ευρώπη)	108
3.1.2. Ευρωπαϊκή ιθαγένεια και η μορφή της πολιτικής ένωσης της Ευρώπης	118
<u>3.2. Ευρωπαϊκή ταυτότητα</u>	141
3.2.1. Η ιστορική πορεία προς τη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας	141
3.2.2. Ο σχηματισμός συλλογικής ταυτότητας στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα ..	152
Αυτοπροσδιορισμός και «κοινές μνήμες»	152
Εκπαίδευση	157
Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης	168
Πολιτικός λόγος	176
Κοινωνικά κινήματα	180

Κεφάλαιο 4

Η ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα	195
<u>4.1. Μηχανισμοί και επιρροή</u>	195
Αυτοπροσδιορισμός και «κοινές μνήμες»	201
Εκπαίδευση	206
Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και πολιτικός λόγος	216
Θρησκεία	228
<u>4.2. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα των Ελλήνων μέσα από ευρωπαϊκές έρευνες</u>	237
<u>4.3. Ελληνικές έρευνες για την ευρωπαϊκή ταυτότητα των Ελλήνων</u>	283
Επίλογος/Συμπεράσματα	318
Βιβλιογραφία	325

Ευρετήριο Σχημάτων

	Σελ.
Σχήμα 1	
Πόσο σημαντική είναι η θρησκεία στην εθνική ταυτότητα	232
Σχήμα 2	
Πόσο σημαντικός είναι ο Χριστιανισμός στην εθνική ταυτότητα ανά ηλικία .	233
Σχήμα 3	
Στοιχεία διαμόρφωσης της κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας	246
Σχήμα 4	
Για να θεωρηθεί κάποιος Ευρωπαίος πρέπει:	247
Σχήμα 5	
Για να θεωρηθεί κάποιος Έλληνας πρέπει:	248
Σχήμα 6	
Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι για σας:	249
Σχήμα 7	
Ανεργία στην Ελλάδα 2000-2011	252
Σχήμα 8	
Βαθμός εμπιστοσύνης στην ΕΕ ανά κράτος-μέλος	256
Σχήμα 9	
Απόψεις για το μέλλον της Ευρώπης	257
Σχήμα 10	
Εμπιστοσύνη των Ελλήνων απέναντι στην ΕΕ	258
Σχήμα 11	
Ανεργία (μέσο ετήσιο ποσοστό)	259
Σχήμα 12	
Αισθάνεστε ότι είστε πολίτης της ΕΕ;	261
Σχήμα 13	
Το ευρώ είναι καλό ή όχι για τη χώρα;	264
Σχήμα 14	
Το ευρώ είναι καλό ή όχι για την ΕΕ;	265

Σχήμα 15

Ο συντονισμός της οικονομικής πολιτικής στην Ευρωζώνη είναι επαρκής; 266

Σχήμα 16

Το ευρώ σας έκανε να αισθάνεστε περισσότερο Ευρωπαίος; 267

Σχήμα 17

Ποια είναι τα δύο σημαντικότερα ζητήματα που αντιμετωπίζει τώρα η ΕΕ; 268

Σχήμα 18

Πόσο εμπιστεύεσαι την Ευρωπαϊκή Ένωση; 270

Σχήμα 19

Πώς κρίνεις τη σημερινή κατάσταση της εθνικής οικονομίας; 270

Σχήμα 20

Ποια είναι τα δύο σημαντικότερα ζητήματα που αντιμετωπίζει τώρα η ΕΕ; 271

Σχήμα 21

Ποια είναι τα δύο σημαντικότερα ζητήματα που αντιμετωπίζει η χώρα; 272

Σχήμα 22

Αισθάνεσαι πολίτης της ΕΕ; 273

Σχήμα 23

Πόσο εμπιστεύεσαι την Ευρωπαϊκή Ένωση; 274

Σχήμα 24

Έχεις θετική, ουδέτερη ή αρνητική εικόνα για την ΕΕ; 275

Σχήμα 25

Είσαι αισιόδοξος ή απαισιόδοξος για το μέλλον της ΕΕ; 276

Σχήμα 26

Είσαι ικανοποιημένος με τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας στην ΕΕ; 276

Σχήμα 27

Η φωνή σου εισακούγεται στην ΕΕ 277

Σχήμα 28

Αισθάνεσαι πολίτης της ΕΕ; 277

Σχήμα 29

Ποια είναι τα δύο σημαντικότερα ζητήματα που αντιμετωπίζει τώρα η ΕΕ; 279

Σχήμα 30

Ποια είναι τα δύο σημαντικότερα ζητήματα που αντιμετωπίζει η χώρα; 281

Σχήμα 31

Πώς κρίνεις τη σημερινή κατάσταση της εθνικής οικονομίας; 282

Σχήμα 32

Είσαι υπέρ ή κατά μιας ευρωπαϊκής ONE με κοινό νόμισμα (ευρώ); 283

Σχήμα 33

Υψηλή εικόνα της Ελλάδας 284

Σχήμα 34

Σε ποιους τομείς η Ελλάδα βγαίνει έως σήμερα κερδισμένη ή ζημιωμένη από τη συμμετοχή της στην ΕΕ; 285

Σχήμα 35

Στενός ευρωσκεπτικιστικός πυρήνας: τοποθέτηση στον άξονα Αριστερά-Δεξιά 287

Σχήμα 36

Πώς κρίνετε τη συμμετοχή της χώρας στην ΕΕ; 288

Σχήμα 37

Για εσάς προσωπικά θα ήταν καλύτερα: 288

Σχήμα 38

Πού οφείλεται η κρίση; 289

Σχήμα 39

Πόσο ευθύνεται για την οικονομική κρίση κάθε παράγοντας; 290

Σχήμα 40

Συνολικά, από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ θεωρείτε ότι: 290

Σχήμα 41

Πώς κρίνετε τη συμμετοχή της χώρας στην ΕΕ; 291

Σχήμα 42

Συνολικά, από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ θεωρείτε ότι: 292

Σχήμα 43

Πόσο ζημιωμένη ή κερδισμένη βγαίνει σήμερα η Ελλάδα από τη συμμετοχή της στην ΕΕ στον τομέα: 292

Σχήμα 44

Για εσάς προσωπικά, θα ήταν καλύτερα: 293

Σχήμα 45

Άποψη για τα μνημόνια 294

Σχήμα 46

Συμφωνείτε ή διαφωνείτε με τις φράσεις: 295

Σχήμα 47

Τι έχει περισσότερο ανάγκη η χώρα για να βγει από την κρίση; 296

Σχήμα 48

Πού οφείλεται η κρίση; 297

Σχήμα 49

Πόσο ευθύνεται για την οικονομική κρίση κάθε παράγοντας; 297

Σχήμα 50

Ο στόχος της πραγματικής σύγκλισης της Ελλάδας με τον μέσο όρο των πιο ανεπτυγμένων χωρών της Ευρωζώνης για τα επόμενα χρόνια είναι: ... 298

Σχήμα 51

Με ποια φράση συμφωνείτε περισσότερο; 299

Σχήμα 52

Με ποια φράση συμφωνείτε περισσότερο; 299

Σχήμα 53

Συνολικά, από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ θεωρείτε ότι: 303

Σχήμα 54

Συνολικά, από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ θεωρείτε ότι: 304

Σχήμα 55

Σχέση ανάμεσα στην αποτίμηση της συμμετοχής της χώρας στην ΕΕ και την εικόνα των Γερμανών 305

Σχήμα 56

Για σας προσωπικά αντιπροσωπεύει κάτι καλό ή κάτι κακό; 305

Σχήμα 57

Αντί της συμμετοχής στην Ευρωζώνη, μήπως τα συμφέροντα της Ελλάδας διασφαλίζονται περισσότερο με μια προνομιακή σχέση/συμμαχία με: 306

Σχήμα 58

Ποιος ιδεολογικός χαρακτηρισμός σας ταιριάζει περισσότερο; 307

Σχήμα 59

Κατά την άποψή σας Έλληνας γεννιέσαι ή γίνεσαι; 308

Σχήμα 60

Για εσάς προσωπικά, θα ήταν καλύτερα: 309

Σχήμα 61

Ο στόχος της πραγματικής σύγκλισης της Ελλάδας με τον μέσο όρο των πιο ανεπτυγμένων χωρών της Ευρωζώνης για τα επόμενα χρόνια είναι: ... 310

Σχήμα 62

Με ποια φράση συμφωνείτε περισσότερο; 311

Σχήμα 63

Με ποια φράση συμφωνείτε περισσότερο; 312

Σχήμα 64

Αισθάνεστε υπερήφανος που είστε Έλληνας; 313

Σχήμα 65

Πώς πιστεύετε ότι θα εξελιχθεί η ΕΕ τα επόμενα δέκα χρόνια; 314

Σχήμα 66

Πώς πιστεύετε ότι θα εξελιχθεί η ΕΕ τα επόμενα δέκα χρόνια; 314

Σχήμα 67

Είναι σωστό τα παιδιά νομίμων μεταναστών που γεννιούνται στην Ελλάδα να λαμβάνουν άμεσα την ελληνική υπηκοότητα (ιθαγένεια); 315

Σχήμα 68

Πιστεύετε στο Θεό; 316

Σχήμα 69

Σε μια κλίμακα από το 1 (πολύ μακριά) ως το 10 (πολύ κοντά), πόσο κοντά ή μακριά από τη θρησκεία αισθάνεστε; 316

Πρόλογος

Πέραν του ειδικότερου ενδιαφέροντός μας και τη γοητεία που μας ασκεί η ενασχόληση με το ζήτημα της ευρωπαϊκής ταυτότητας, ο βαθύτερος λόγος για τον οποίο επιλέξαμε να μελετήσουμε τον τρόπο σχηματισμού και λειτουργίας της ευρωπαϊκής ταυτότητας στην Ελλάδα είναι στην πραγματικότητα η πρόκληση, η οποία έγκειται στο κενό που διαπιστώσαμε στη βιβλιογραφία, αφού, όπως προκύπτει από τα μέχρι σήμερα δεδομένα, καμία επιστημονική έρευνα ή διδακτορική διατριβή δεν έχει γραφεί επ' αυτού.

Η επιλογή μας για την ειδικότερη μελέτη της ευρωπαϊκής ταυτότητας της χρονικής περιόδου από το 2007 μέχρι σήμερα δεν ήταν τυχαία, αλλά έγινε βάσει των ιδιαίτερων συνθηκών που τη διαφοροποιούν σε σχέση με τα παλαιότερα έτη. Πρόκειται για την περίοδο, η έναρξη της οποίας συμπίπτει με την έκρηξη της οικονομικής κρίσης σε διεθνές επίπεδο, κάτι που φαίνεται να έχει επηρεάσει σημαντικά τον τρόπο που σκέφτονται και αισθάνονται οι Έλληνες απέναντι στην Ευρώπη, την οποία χρεώνουν για την οικονομική ύφεση και τα μέτρα λιτότητας στη χώρα.

Δράττομαι της ευκαιρίας να ευχαριστήσω την Τριμελή Επιτροπή, και ιδιαιτέρως τον επιβλέποντα, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξαν, την ελευθερία που μου παρείχαν και τις εύστοχες παρατηρήσεις τους κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της παρούσης διατριβής. Η ευγένεια και η κατανόησή τους στα όποια ζητήματα ανέκυψαν μου έδωσαν τη δύναμη να ανταπεξέλθω και με βοήθησαν τελικά να καταστώ όχι μόνο καλύτερη επιστήμων αλλά κυρίως καλύτερος άνθρωπος.

Εισαγωγή

Αντικείμενο της παρούσης διδακτορικής διατριβής αποτελεί η έρευνα της ευρωπαϊκής ταυτότητας και ειδικότερα ο τρόπος που αυτή σχηματίζεται και λειτουργεί στην Ελλάδα. Ως συλλογική ταυτότητα εδράζεται στον αυτοπροσδιορισμό, στον αυτοχαρακτηρισμό και στην κοινωνική υπεροχή. Στόχος μας είναι να εξετάσουμε τους μηχανισμούς συγκρότησης και λειτουργίας της ευρωπαϊκής ταυτότητας στην Ελλάδα τόσο ιστορικά όσο και ειδικότερα κατά την περίοδο της τρέχουσας οικονομικής κρίσης και να μελετήσουμε το κατά πόσον η κρίση δύναται πράγματι να επηρεάσει την ευρωπαϊκή ταυτότητα. Το πόρισμα της έρευνας που θα διεξαχθεί αναμένεται να επαληθεύσει ή να διαψεύσει την υπόθεση εργασίας ότι η ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα παραμένει σε χαμηλά επίπεδα και πρέπει να ενισχυθεί.

Σκοπός λοιπόν της έρευνάς μας είναι να μελετήσουμε την ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα και να κατανοήσουμε, όχι μόνον τις πρόδηλες, αλλά και τις υπονοούμενες εκφάνσεις της. Το κοινό στο οποίο απευθυνόμαστε είναι ευρύτερο. Απευθυνόμαστε σε εκείνους που είναι υπέρμαχοι της ευρωπαϊκής ταυτότητας αλλά επιθυμούν να εντρυφήσουν στους μηχανισμούς συγκρότησης και λειτουργίας της· σε εκείνους που αντιτίθενται στην ευρωπαϊκή ταυτότητα αλλά επιθυμούν να μάθουν· σε εκείνους που αναζητούν νέα μάθηση· στους Έλληνες -και όχι μόνο- ολόκληρης της υφηλίου, στους φοιτητές της πολιτικής επιστήμης και των ευρωπαϊκών θεμάτων -αλλά και ευρύτερα- διευρύνοντας τους πνευματικούς τους ορίζοντες. Απευθυνόμαστε δηλαδή σε ένα κοινό που δεν περιορίζεται στους στενούς ακαδημαϊκούς κύκλους και στους Έλληνες που ζουν στην Ελλάδα, αλλά εκτείνεται σε όλους τους ανθρώπους, ανεξάρτητα από ηλικία, φύλο, επίπεδο εκπαίδευσης, ακόμη και φυλής.

Τα ερευνητικά μας ερωτήματα αφορούν: (α) στον τρόπο εμφάνισης (μηχανισμοί) της ευρωπαϊκής ταυτότητας στην Ελλάδα και (β) στον τρόπο με τον οποίο επηρέασε η οικονομική κρίση την ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα. Σε αμφότερα τα ερευνητικά μας ερωτήματα θα μελετήσουμε και τη σχέση της ευρωπαϊκής ταυτότητας με την εθνική ταυτότητα.

Στην έρευνά μας επιλέξαμε να ακολουθήσουμε τη μεθοδολογία της κριτικής ανάλυσης με αναφορά στη βιβλιογραφία. Στο πρώτο μέρος εστιάζουμε στην εθνική ταυτότητα. Ξεκινώντας από τις κεντρικές έννοιες (εθνικισμός, έθνος,

εθνική ταυτότητα), περνάμε στις θεωρίες εθνικισμού και στη συνέχεια παραθέτουμε αναλυτικά τους βασικούς μηχανισμούς δημιουργίας και αναπαραγωγής εθνικών ταυτοτήτων (αυτοπροσδιορισμός και «κοινές μνήμες», εκπαίδευση, Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, πολιτικός λόγος, κοινωνικά κινήματα). Ακολούθως επικεντρωνόμαστε στην εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα. Έπειτα από μια συνοπτική αναφορά στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας του νεοελληνικού κράτους, μελετάμε τους βασικούς μηχανισμούς κατασκευής της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας (θρησκεία, παράδοση, εκπαίδευση, Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και πολιτικός λόγος).

Στο δεύτερο μέρος το ενδιαφέρον μας στρέφεται στην ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα. Εκκινώντας από το θεσμικό πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αναφερόμαστε στην ιστορική ανασκόπηση των εξελίξεων (από τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση μέχρι το ναυάγιο της Συνταγματικής Συνθήκης για την Ευρώπη, καθώς και στην ευρωπαϊκή ιθαγένεια και τη μορφή της πολιτικής ένωσης της Ευρώπης. Στη συνέχεια εστιάζουμε στην ευρωπαϊκή ταυτότητα μελετώντας την ιστορική πορεία προς τη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας καθώς και τους μηχανισμούς σχηματισμού συλλογικής ταυτότητας στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα (αυτοπροσδιορισμός και «κοινές μνήμες», εκπαίδευση, Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, πολιτικός λόγος, κοινωνικά κινήματα). Το κέντρο βάρους της διατριβής εντοπίζεται στο τελευταίο κεφάλαιο, στο οποίο μελετάμε την ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα ερευνώντας τους μηχανισμούς συγκρότησης και λειτουργίας της (αυτοπροσδιορισμός και «κοινές μνήμες, εκπαίδευση, Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και πολιτικός λόγος, θρησκεία), αναλύοντας κριτικά ευρωπαϊκές αλλά και ελληνικές έρευνες για την ευρωπαϊκή ταυτότητα των Ελλήνων.

Στον επίλογο της έρευνάς μας απαντώνται τα ερευνητικά ερωτήματα που θέσαμε και εξάγονται συμπεράσματα σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας της ευρωπαϊκής ταυτότητας στην Ελλάδα και τον τρόπο με τον οποίο επηρεάζεται από τις επιπτώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης. Επίσης προτείνονται τρόποι ενδυνάμωσής της. Ειδικότερα: Διερευνώντας τον τρόπο εμφάνισης (μηχανισμοί) της ευρωπαϊκής ταυτότητας στην Ελλάδα, διαπιστώνουμε ποιοι είναι οι κρίσιμοι μηχανισμοί σχηματισμού της (ο αυτοπροσδιορισμός και οι «κοινές μνήμες, η εκπαίδευση, τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και ο πολιτικός λόγος, αλλά και η θρησκεία) και τον τρόπο που αυτοί τονίζουν τις διαφορές των

λαών, ξυπνώντας δυσάρεστες μνήμες του παρελθόντος (πόλεμοι) και προβάλλοντας τις «μοναδικές αρετές» των Ελλήνων έναντι των πολιτών των άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Εντοπίζοντας τον τρόπο με τον οποίο επηρέασε η οικονομική κρίση την ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα, αντιλαμβανόμαστε ότι η ευρωπαϊκή ταυτότητα συναρτάται άμεσα από τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης και τον τρόπο που αυτές λειτουργούν πληγώνοντας το εθνικό γόητρο των υπερχρεωμένων στην Ευρωπαϊκή Ένωση Ελλήνων, κάνοντάς τους να ανησυχούν για το μέλλον και να εμφανίζονται απαισιόδοξοι λόγω της υπερφορολόγησης και των υψηλών δεικτών ανεργίας, ενώ παράλληλοι οι πολιτικοί και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης κάνουν λόγο για «επιταγές» της Ένωσης.

Μέρος Α - Εθνική ταυτότητα

Κεφάλαιο 1

Το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας

1.1. Κεντρικές έννοιες

Ο εθνικισμός (nationalism) ορίζεται ως η πολιτική ιδεολογία που στηρίζεται στην ιδέα της εθνικής ταυτότητας ομάδων ανθρώπων, η οποία έχει συνέχεια και προσδίδει στα άτομα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός έθνους (Λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας, 1998). Ειδικότερα, ο εθνικισμός συνιστά μία σύγχρονη σχετικά ιδεολογία που νομιμοποιεί την πολιτική πράξη με πολιτισμικά επιχειρήματα, τα οποία αντλεί από το παρελθόν (Λέκκας, 2001). Τούτο επιτεύχθηκε, σε μεγάλο βαθμό, μέσω της οριοθέτησης και τυποποίησης μιας ιδιαίτερης εθνικής παράδοσης, η οποία θα χρησιμοποιείτο ως αποκλειστικό, συμβολικό και παγιωμένο ιδεολογικό υπόβαθρο. Η συμβολική και ιδεολογική αυτή χρήση του παρελθόντος, φέρει τη μορφή του μύθου μίας κοινής καταγωγής και σύνδεσης με μία αρχική ταυτότητα, η οποία αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό του εθνικού κράτους καθώς ενισχύει και διαμορφώνει μία κοινή συνείδηση (Τσουκαλάς, 1983). Ως εκ τούτου, η έννοια του έθνους στηρίζεται στην αντίληψη ότι οι άνθρωποι ανήκουν σε μια κοινότητα με κοινά συμφέροντα και ιστορία η οποία αποτελεί την πλειοψηφία σε μια χώρα. Επιπλέον όμως της αντίληψης αυτής, η έννοια του έθνους έχει ως προαπαιτούμενο την ύπαρξη θεσμικού πλαισίου και τη λειτουργία του κράτους (Μηλιός, 2006).

Οι ανθρώπινες κοινωνίες χαρακτηρίζονται συχνότερα από διαφορές παρά από ομοιότητες. Οι διακρίσεις υφίστανται μεταξύ των εθνοτήτων, των παραδόσεων και των εθίμων, της κουλτούρας, της γλώσσας, των θρησκειών και των αντιλήψεων. Ο ανθρώπινος κόσμος χαρακτηρίζεται από αστάθεια, κινητικότητα και συνεχή μετατροπή των υπαρχουσών καταστάσεων. Η έννοια της ταυτότητας ως σταθερό σημείο αναφοράς είναι εύλογο ότι αποκτά ιδιαίτερη σημασία σε ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον (Βέϊκος, 1993). Πιο αναλυτικά, η ταυτότητα διακρίνεται σε προσωπική, με την έννοια ότι κάποιος ανήκει στον εαυτό του, και σε συλλογική, με την έννοια ότι ανήκει σε μια ομάδα, η οποία έχει κοινά σύμβολα και αξίες «στα οποία μπορεί να μεταλαμπαδευτεί το

αίσθημα του ιερού, της αγάπης, του σεβασμού, της θυσίας, του φόβου: τα συναισθήματα δηλαδή που αποτέλεσαν το συνθετικό υλικό των θρησκευτικών κοινοτήτων» (Μπαλιμπάρ, 1991: 146). Η ταυτότητα στηρίζεται στην αίσθηση της ομοιότητας και της συνέχειας μέσα στο χώρο και στον χρόνο και επιπρόσθετα στηρίζεται στην αναγνώριση από τους άλλους αυτής της ομοιότητας και της συνέχειας (Σταμέλος & Καρανάτσης, 2005).

Η έννοια της ταυτότητας, συλλογικής ή ατομικής, είναι πολυδιάστατη. Αναφέρεται στο σύνολο των αντιλήψεων και των συναισθημάτων του ατόμου, διασφαλίζοντας τη συνοχή μεταξύ εμπειριών, ιδεών και πεποιθήσεων, επιτρέποντάς του να τοποθετηθεί απέναντι στους άλλους αναγνωρίζοντας τις ομοιότητες και τις διαφορές του. Απαντά δηλαδή όχι απλώς στο ερώτημα «ποιος είμαι;», αλλά «ποιος είμαι εγώ απέναντι στον άλλο;». Συνεπώς οι εκφάνσεις της ταυτότητας εκτείνονται στην ομάδα και την κοινωνία, καθώς αποτελεί δεσμό ανάμεσα στο προσωπικό (δηλαδή η ταυτότητα του κάθε ανθρώπου, ο τρόπος με τον οποίο σκέφτεται και νιώθει ποιος είναι) και το κοινωνικό (δηλαδή οι κοινωνικές συνθήκες στις οποίες οι άνθρωποι βρίσκονται, συμπεριλαμβανομένων των κοινωνικών τους ρόλων, την καθημερινή τους επικοινωνία με τους άλλους και τη γλώσσα που χρησιμοποιούν) (Δραγώνα, 2003).

Σύμφωνα με την ψυχανάλυση, η έννοια της ταυτότητας που απαντά στο ερώτημα «ποιος είμαι» στηρίζεται σε μια αναδρομική αφήγηση. Κατά τον Lacan όπως το άτομο φαντασιώνεται τον πλήρη εαυτό στον «καθρέφτη», έτσι και η εθνική ταυτότητα συνεχίζει να αναπαριστάται ως ενιαία. (Hall, Held, Mc Grew, 2003). Η εθνική ταυτότητα στηρίζεται και αυτή σε μια αναδρομική αφήγηση. Είναι δηλαδή, ένας συλλογικός ιστός ο οποίος ανασκευάζει εκ των υστέρων την βιογραφία του έθνους, που ξανα-θυμάται επιλεκτικά, φωτίζοντας πλευρές της ζωής του, λησμονώντας, άλλες. Το συλλογικό εθνικό εμείς «ξαναθυμάται» το παρελθόν του, με την βοήθεια γονέων, δασκάλων, ιστορικών, δημοσιογράφων και μέσων αλλά και της «βίας» που περικλείει το κράτος (Smith, 2000).

Συλλογική ταυτότητα είναι η σύλληψη που βασίζεται στις κλασικές κοινωνιολογικές κατασκευές, όπως είναι η «συλλογική συνείδηση» του Durkheim και η «ταξική συνείδηση» του Marx. Πρόκειται για την αίσθηση του «συνανήκειν» σε μια ομάδα, τονίζοντας τις ομοιότητες ή τα κοινά χαρακτηριστικά γύρω από τα οποία τα μέλη της ομάδας συσπειρώνονται. Τα

χαρακτηριστικά αυτά μπορεί να είναι «φυσικά» ή «ουσιαστικά», ιδιότητες που αναφύονται από ψυχοκοινωνικά γνωρίσματα, ψυχολογικές προδιαθέσεις, περιφερειακά χαρακτηριστικά ή από την εγκατάσταση στον ίδιο τόπο. Τα συλλογικά μέρη εσωτερικεύουν αυτά τα χαρακτηριστικά, υποδηλώνοντας μια ενωτική ιδιαίτερη κοινωνική εμπειρία, έναν κοινωνικό καμβά στον οποίο οι κοινωνικοί δρώντες κατασκευάζουν την έννοια του εαυτού τους. Ωστόσο, πιο πρόσφατες έρευνες για τη συλλογική ταυτότητα αμφισβητούν τα συλλογικά αυτά χαρακτηριστικά και εικόνες. Οι αντι-ρεαλιστικές έρευνες προωθούν την κοινωνική κατασκευή της ταυτότητας σε μία πιο εφαρμόσιμη βάση του συλλογικού εγώ (κοινωνικός κονστρουκτιβισμός). Επίσης άλλες έρευνες τονίζουν τα κληρονομικά προβλήματα της συλλογικής κατηγοριοποίησης, παρουσιάζοντας μία μεταμοντέρνα πρόκληση στα επιχειρήματα των ενωτικών ομαδικών εμπειριών (Cerulo, 1997).

Ειδικότερα, η έννοια της συλλογικής ταυτότητας αναφέρεται στην αίσθηση του συνανήκειν που έχουν τα άτομα και αντικατοπτρίζει τη γενική δέσμευση προς το «δημόσιο συμφέρον». Η αντίληψη αυτή της συλλογικής ταυτότητας έχει πολιτική χροιά, σε σχέση με τις κοινωνιολογικές αντιλήψεις της συλλογικής ταυτότητας, οι οποίες βασίζονται κυρίως στη διαδικασία της συλλογικής αντίληψης της διαφορετικότητας ανάμεσα σε «εμάς» και σε «εκείνους». Επίσης διαφοροποιείται από την κοινωνικοψυχολογική αντίληψη, η οποία ορίζει τη συλλογική ταυτότητα ως την αντίληψη των ομάδων που θεωρούν τους εαυτούς τους ενοποιημένες ολότητες που ελαχιστοποιούν τις εσωτερικές τους διαφορές και μεγαλοποιούν τις διαφορές τους με τις άλλες ομάδες. Η συλλογική ταυτότητα δεν είναι στατική αλλά αποτελεί ένα φαινόμενο που διαρκώς αναδομείται. Η κατασκευή της συλλογικής ταυτότητας στην πολιτική σημασία της, ως γενική δέσμευση προς το δημόσιο συμφέρον, προχωρά αρχικά μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος και κατόπιν μέσω της πολιτικής συμμετοχής των πολιτών (Karolewski, 2006).

Με τον γενικό όρο «εθνική ταυτότητα» προσδιορίζεται ένα σύνολο στοιχείων τα οποία προσδίδουν συγκεκριμένη εθνική υπόσταση σε άτομο, άτομα ή ομάδες ατόμων. Αποτελεί τον όρο μέσω του οποίου ομάδες ή άτομα αυτοπροσδιορίζονται εθνικά. Παράγωγο στοιχείο της εθνικής ταυτότητας είναι η χρήση της για τον αυτοπροσδιορισμό ή αναπροσδιορισμό του ατόμου ή κάποιας ομάδας ατόμων. Οι εθνικές ταυτότητες, όπως και κάθε ταυτότητα

βέβαια, δεν αποτελούν σταθερά και αμετάβλητα στοιχεία. Απεναντίας αποτελούν νοητικές κατασκευές, οι οποίες διαμορφώνονται σταδιακά σύμφωνα με τις εκάστοτε κοινωνικές, πολιτικές και ιστορικές συνθήκες (Μαράτου-Αλιφάντη, Γαληνού, 1999).

Η έννοια της εθνικής ταυτότητας βρίσκεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος πολλών επιστημόνων ιδίως των τομέων της εθνολογίας και της κοινωνικής ανθρωπολογίας. Η ιδιαιτερότητα της έγκειται στο γεγονός ότι συνιστά «μια υπέρτερη ταυτότητα που ενορχηστρώνει, ενσωματώνει, οργανώνει, ανασυνθέτει, διευθετεί και ιεραρχεί όλες τις άλλες κοινωνικές και ατομικές ταυτίσεις» (Δεμερτζής, 1995: 81). Σύμφωνα με τη θέση αυτή, η εθνικιστική ταυτότητα αποτελεί γέννημα της ανάγκης για πολιτικές συσπειρώσεις με σκοπό την επιβίωση και την οργάνωση της ζωής και εργασίας μέσα σε ένα ανταγωνιστικό κόσμο και την αντιμετώπιση πραγματικών ή μη κινδύνων. Οι συσπειρώσεις αυτές συνεπικουρούνται από πολιτισμικά δεδομένα κληρονομημένα από το παρελθόν αλλά και από νέα στοιχεία παιδείας και κουλτούρας τα οποία διαμορφώνονται στο παρόν.

Εν προκειμένω, είναι άξιο λόγου ότι σύμφωνα με ιστορικούς και ερευνητές των πολιτικών επιστημών η δημιουργία των εθνικών κρατών κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα ήταν αποτέλεσμα της ανάγκης επαναπροσδιορισμού της ταυτότητας εθνών που κινδύνευαν να χαθούν, στα πλαίσια των μέχρι τότε πολυεθνικών αυτοκρατορικών συστημάτων (Ράπτης, 2000), όπως ήταν για παράδειγμα η Αυτοκρατορία του Ναπολέοντα και η Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς και της ανάγκης για τη δημιουργία νέων γεωπολιτικών ορίων και συνακόλουθα ανεξάρτητων εθνικών κρατών (Davies, 1997), μέσα από τις αρχές της αυτοδιάθεσης και της εθνικής συνείδησης που διακήρυξε η Γαλλική Επανάσταση. Συνέπεια αυτού διαμορφώθηκε μια μορφή εθνικισμού γνωστή ως «πολιτισμικός εθνικισμός» που εξέφραζε την ανάγκη για διατήρηση της εθνικής ιστορικής μνήμης, τη διάδοση και συντήρηση του πολιτισμού μιας εθνικής κοινότητας, με κοινή ταυτότητα, γλώσσα και κουλτούρα. Τα πολιτισμικά αυτά κοινά χαρακτηριστικά προηγούνται της δημιουργίας του έθνους, ενώ καθορίζουν το «έθνος» ανεξάρτητα από τη θέληση μεμονωμένων ατόμων, στη βάση των κοινών γνωρισμάτων (Ράπτης, 2000).

Ο εθνικισμός, σε αντίθεση με την πολυπολιτισμικότητα, η οποία αφορά στην οφειλόμενη σε φυλετικές, εθνοτικές ή γλωσσικές διαφορές κοινοτική

διαφορετικότητα και τονίζει τις αξιώσεις όλων αυτών των διακριτών ομάδων και ταυτοτήτων (Kymlicka, 2005), εστιάζει στην ταύτιση της κοινωνίας με τις ομάδες στη βάση είτε πολιτικών είτε πολιτισμικών κριτηρίων. Η ενότητα προς τα μέσα ισχυροποιείται στη σχέση της με την εχθρότητα προς τα έξω. Με άλλα λόγια η διαφορά ανάμεσα σε «εμάς» και στους «άλλους» αποτελεί βαρύνουσα προϋπόθεση για τη δημιουργία συλλογικής «εθνικής» ταυτότητας (Βεΐκος, 1993). Χαρακτηριστικά αναφέρουμε πως ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης διέκριναν τους Έλληνες από τους «Βαρβάρους», όπως συλλογικά αποκαλούσαν τους λαούς της Μικράς Ασίας λόγω του φωνητικού ήχου βρ...βρρ... το οποίο εξέπεμπαν, ο δε όρος αυτός μετά τους Περσικούς πολέμους απέκτησε υποτιμητικό νόημα το οποίο διατηρείται μέχρι σήμερα (Πλάτων, *Πολιτεία*).

Ως προϊόν της νεωτερικότητας, από κοινωνιολογική άποψη, το έθνος είναι μια οιονεί κοινωνική ομάδα, η οποία συγκροτείται από την ιδεολογία του εθνικισμού έτσι ώστε: α) τα μέλη της να ταυτίζονται με μια οροθετημένη κρατική επικράτεια, β) να θέτουν την εθνική ταυτότητα υπεράνω κάθε άλλης συλλογικής αναφοράς και γ) να πιστεύουν ότι ως ομάδα υπήρχαν ανέκαθεν βάσει αποκλειστικά δικών τους αιώνιων χαρακτηριστικών. Από τα τρία αυτά δομικά στοιχεία κατασκευάζεται κάθε έθνος ως συγκεκριμένη πολιτική φαντασιακή κοινότητα, υπό την έννοια ότι δεν προηγείται το έθνος του εθνικισμού, αλλά ο εθνικισμός του έθνους (Μαρκέτος, 2002)

Ο εθνικισμός δεν συγκροτεί το έθνος εκ του μηδενός αλλά μέσα από σύνθετες διαδικασίες επιλογής μιας εξαιρετικά ετερόκλητης «πρώτης ύλης» τοπικών παραδόσεων, μυθολογιών, γλωσσικών ριζών, μνημών, θρησκευτικών πρακτικών, κοινών ιστορικών εμπειριών, κλπ. Η πρώτη αυτή ύλη μεταπλάθεται εκ των υστέρων, ανασυντίθεται, ομογενοποιείται και ιεραρχείται έτσι, ώστε να υπακούσει στη μεθύστερη λογική του εκάστοτε εθνικού μύθου. Σε αντίθεση προς το έθνος και την εθνική ταυτότητα (που είναι, όπως προαναφέραμε, δημιουργήματα της νεωτερικότητας), εθνότητες και εθνοτικές ταυτότητες υπήρχαν ανέκαθεν στην ιστορία. (Μαρκέτος, 2002). Ο εθνικισμός πολιτικοποιεί τις επιμέρους εθνότητες (ή εθνοτικές ομάδες) και τις μετατρέπει σε εθνικότητες (nationalities), επηρεάζοντάς τις μέσω διανοουμένων, κινημάτων, κομμάτων και άλλων πολιτικών φορέων. Κατά συνέπεια η εθνικότητα ορίζεται κοινωνιολογικά ως μια νεωτερική φαντασιακή κοινότητα που επιδιώκει να οργανωθεί, σε

επικρατειακή κυριαρχική ενότητα και να αναγνωρισθεί ως έθνος από τη διεθνή κοινωνία.

Ας δούμε όμως πώς η βιβλιογραφία ορίζει την εθνική ταυτότητα:

Για την εθνική ταυτότητα υπάρχει πλήθος έργων που εξετάζουν τον εθνικισμό σε σχέση με το κράτος και τις παγκόσμιες αγορές (π.χ. Armstrong 1982, Gellner 1983, η δομική θεωρία του Giddens 1984, η επικοινωνιακή δράση του Habermas 1981, Tilly 1990). Ο «νέος θεσμισμός» εξετάζει τις πολιτικές δομές και οργανωτικές αρχές και την επίδρασή τους στην πολιτική ατζέντα και στον συλλογικό αυτοπροσδιορισμό (π.χ. Birnbaum 1988, Boli 1987, Boli 1989, Jepperson & Meyer 1991, Skocpol 1985). Στις νέες τάσεις περιλαμβάνεται το «μεταεθνικό μοντέλο» της Soysal (1994) που αλλάζει τους ορισμούς της σχέσης μεταξύ των μελών του έθνους. Η Soysal εξετάζει τις διαφορετικές στρατηγικές με τις οποίες τα Δυτικοευρωπαϊκά έθνη ενσωματώνουν τους μετανάστες εργαζόμενους σε εθνικούς πολίτες. Πρεσβεύει ότι η συλλογικότητα των πολιτών προσδιορίζεται ολοένα και περισσότερο όχι από τους πρωτογενείς δεσμούς με μια περιοχή, αλλά σύμφωνα με ονομασίες που προέρχονται τόσο από ένα υπερεθνικό διάλογο όσο και από ένα πλαίσιο δομών ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Cerulo, 1997).

Ο Anthony Smith (1991) θέτει ίσως τη μεγαλύτερη πρόκληση στον κονστρουκτιβισμό. Ο Smith συνδέει την εθνική ταυτότητα με έναν κοινωνικό κονστρουκτιβισμό σε πιο ρεαλιστική χροιά. Ορίζει την εθνική ταυτότητα ως ένα προϊόν «φυσικής» συνέχειας και επιδέξιων χειρισμών. Η φυσική συνέχεια πηγάζει από την προϋπάρχουσα εθνική ταυτότητα και κοινότητα, ενώ οι επιδέξιοι χειρισμοί επιτυγχάνονται μέσω των εορτασμών ιστορικών γεγονότων, της ιδεολογίας και του συμβολισμού. Παρουσιάζει αυτόν τον δυϊσμό με ψυχολογική διάσταση, αναφέροντας την «ανάγκη για κοινότητα» ως αναπόσπαστο κομμάτι της ταυτότητας. Κατά την άποψή του, αυτός ο τριμερής συνδυασμός διακρίνει την εθνική ταυτότητα, καθιστώντας την ως την πλέον θεμελιώδη και περιεκτική από τις συλλογικές ταυτότητες (Cerulo, 1997: 390-391).

Τα χαρακτηριστικά της εθνικής ταυτότητας συνίστανται στο ότι αποτελεί μια πρωτίστως πολιτική ταυτότητα. Πολιτική ταυτότητα που όμως, είναι εμβολιασμένη με το σχεδόν μεταφυσικό συναίσθημα και νόημα του έθνους. Η πολιτική ταυτότητα ανασύρεται από το πολιτισμικό πεδίο και αναπλάθεται

νεωτερικά, καθώς αναμειγνύεται με το κράτος. Γίνεται έτσι μια πολιτική ταυτότητα η οποία σκηνοθετείται ως πολιτισμική και η οποία προσδίδει ένα σχεδόν μεταφυσικό βάθος στην πολιτική. Το πολιτικό και συνάμα πολιτισμικό στοιχείο που χαρακτηρίζει την εθνική ταυτότητα, αφορά στην εσωτερίκευση ενός νεωτερικού συναισθήματος: του συναισθήματος της κυριαρχίας -ή του δικαιώματος κυριαρχίας- πάνω σε μια επικράτεια (Smith, 2000).

Το άτομο, με την ιεραρχημένη εθνική του ταυτότητα, νιώθει να συνδέεται οργανικά με την κοινωνία-έθνος και με το κράτος ως έθνος κράτος. Το έθνος γινόταν και ίσως γίνεται ακόμα, διαρκές συμπλήρωμα του κράτους, και ατομικό-υπαρξιακό σε επίπεδο προσωπικής ταυτότητας και κοινωνικό-πολιτικό, προσφέροντας στο άτομο το συναίσθημα της αλληλεγγύης, αλλά και το συναίσθημα της συμμετοχής στην κρατική κυριαρχία (ή στην επιδίωξή της) (Smith, 2000).

Η εθνική ταυτότητα κατασκευάσθηκε μέσα από περίπλοκους ψυχοκοινωνικούς μηχανισμούς σε διάφορα κοσμοθεωρητικά σχήματα (π.χ. η εθνική ταυτότητα που κατασκεύασε ο γαλλικός πολιτικός εθνικισμός της επανάστασης, ο γερμανικός ρομαντικός εθνικισμός, οι εθνικισμοί της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων). Κατά συνέπεια, η εθνική ταυτότητα ή μάλλον οι εθνικές ταυτότητες αποκτούν κάθε φορά και διαφορετικά χαρακτηριστικά. Η εθνική ταυτότητα της πρώιμης νεωτερικότητας, στηριγμένη στο κοσμοθεωρητικό σχήμα του 18ου και 19ου αιώνα, αποτελούσε την υπέρτερη ταυτότητα που ενορχήστρωνε, και ιεραρχούσε όλες τις άλλες: επαγγελματικές, πολιτικές ακόμα και *φυσικές* ταυτότητες του ανθρώπου (Smith, 2000).

Ειδικότερα, τα βασικά χαρακτηριστικά που οριοθετούν την εθνική ταυτότητα αφορούν:

1. Στην καταγωγή και την φυλή. Μια ομάδα διακρίνεται από τις άλλες με βάση το κοινό αίμα, τη ράτσα, την βιολογική διαιώνιση έχοντας συνείδηση της κοινής καταγωγής και της συνέχισής της από γενιά σε γενιά. Η συνείδηση της κοινής καταγωγής η οποία χάνεται στα βάθη του χρόνου, εν πολλοίς συνιστά μια μεταφυσική θεώρηση αφού προϋποθέτει την απρόσκοπτη και αδιάκοπη διαδοχή των γενεών σε ένα συγκεκριμένο γεωγραφικό σημείο και η φαντασία έρχεται να αναπλάσει τα τυχόν

χάσματα της ιστορικής συνέχειας μέσα από μύθους, μυθοπλασίες και ιδεολογήματα που συντηρούν την έννοια της συλλογικότητας (Βέϊκος, 1993). Ο Hobsbawm, θα χαρακτηρίσει τον εθνικισμό ως «το κλασικό παράδειγμα μιας κουλτούρας ταυτότητας που στηρίζεται πάνω στο παρελθόν μέσω μύθων μεταμφιεσμένων σε ιστορία» (Hobsbawm, 1998: 324). Ο εθνικισμός απαντά στην ψυχολογική ανάγκη του ανθρώπου να ανήκει κάπου, προσφέροντάς του την «(ψευδ)αίσθηση της συνέχειας και ικανοποίησης» (Ψαρρού, 2005: 101) μέσα από το ένδοξο παρελθόν, μέσα από συχνά κατασκευασμένους μύθους ώστε να διαμορφώνεται μια ισχυρή συλλογική φαντασίωση.

2. Στο έδαφος. Ο ορισμένος τόπος, χώρα ή πατρίδα όπου οι άνθρωποι νιώθουν ότι ανήκουν από κοινού και που αισθάνονται ασφαλείς όχι μόνο ως προς τους εξωτερικούς κινδύνους αλλά και ως προς την εσωτερικούς. Σε ένα λόγο του προς το Γερμανικό Έθνος ο γερμανός φιλόσοφος J.G. Fichte έλεγε ότι πρέπει *«να φαντάζονται ότι ο τόπος όπου κατοικούσαν ανέκαθεν θα είναι ο τόπος που θα κατοικούν εσαεί και θα νιώθουν πάντοτε σαν στο σπίτι τους»* (Fichte, 1971: 381). Η ασφάλεια αυτή επιτυγχάνεται με τη χάραξη των συνόρων τα οποία διαχωρίζουν το εθνικό από το ξένο έδαφος και αποτελεί νομική πράξη εξουσίας που αντανακλά το συσχετισμό δυνάμεων στην διαμόρφωση των εθνικών ταυτοτήτων. Κατά τον Γάλλο φιλόσοφο, κοινωνιολόγο και ανθρωπολόγο Pierre Bourdieu, «η πραγματική ύπαρξη της ταυτότητας προϋποθέτει την πραγματική δυνατότητα, εγγυημένη πολιτικά και νομικά, επίσημης επιβεβαίωσης της διαφοράς» (Βέϊκος, 1993: 32).
3. Στην εργασία. Η οικονομική δραστηριότητα αποτελεί επίσης κριτήριο για την εθνική ταυτότητα καθόσον δεν νοείται η δημιουργία εθνικισμού χωρίς το κίνητρο της οικονομικής ανάπτυξης. Το ποσοτικό κριτήριο για βιώσιμα και μη βιώσιμα κράτη εξασθενεί σήμερα όλο και περισσότερο λόγω της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας (Βέϊκος, 1993).
4. Στη γλώσσα και στην κουλτούρα. Είναι προφανές ότι η γλώσσα είναι βασικό κριτήριο με το οποίο διαφοροποιείται ο ένας λαός από τον άλλο.

Στον ιουδαϊκό μύθο του πύργου της Βαβέλ, το κριτήριο για τον εντοπισμό των εχθρών ήταν η σωστή εκφορά της λέξης «σχιμπολέθ». Οι Σλάβοι χρησιμοποιούσαν τη λέξη «νέμτσι» για να χαρακτηρίσουν όσους λαούς δεν μιλούσαν την γλώσσα τους (Hobsbawm, 1994). Μέσω της κοινής γλώσσας μεταβιβάζονται αισθήματα, σύμβολα, ο τρόπος ζωής και μεταφέρεται η έννοια της κοινής προέλευσης και ταυτότητας. Σημαντικός επίσης είναι ο ρόλος της κουλτούρας κάθε έθνους, που διαμορφώνεται μέσα από τις κοινές παραδόσεις και τα έθιμα και εκφράζει τον ιδιαίτερο τρόπο σκέψης και την πολιτισμική ταυτότητα. Οι διάφορες μορφές της εθνικιστικής ιδεολογίας που εμφανίζονται από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα θεωρούν ότι η γλώσσα και ο πολιτισμός αποτελούν τους δείκτες για την διάκριση των εθνών στην ιστορία. Έτσι η πολιτισμική ταυτότητα του ελληνικού έθνους προσδιορίζεται από το γεγονός ότι είναι κληρονόμος του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, ο οποίος με τη σειρά του τροφοδοτεί πολιτισμικά την Ευρώπη (Βέϊκος, 1993). Κατά τον Fichte, ο Γερμανός μπορεί να καμαρώνει για το έθνος του, αφού «αυτός έχει το προνόμιο ότι το πνεύμα, η επιστήμη και η κουλτούρα άνθισαν στον δικό του τόπο και κατατέθηκαν στη δική του γλώσσα» (Fichte, 1971: 314).

5. Στη θρησκεία και στο κράτος. Η θρησκεία αν και αποτελεί πολλές φορές κοινό χαρακτηριστικό των εθνικών ομάδων και παίζει ρόλο στη διαδικασία της εθνικής συγκρότησης, δεν αποτελεί επαρκές κριτήριο για την εθνική ταυτότητα. Παρόλα αυτά εθνικιστικές αντιλήψεις χρησιμοποιούνται από θρησκευτικούς παράγοντες ή ομάδες για να εξυπηρετήσουν θρησκευτικούς σκοπούς. Καλλιεργούν τη θεωρία της ανωτερότητας έναντι των άλλων και σε ακραίες καταστάσεις κηρύσσουν τον πόλεμο έναντι των «απίστων». Χαρακτηριστική περίπτωση οι φονταμενταλιστές και ο ιερός πόλεμος του Ισλάμ εναντίον όλων των άλλων (Πέτρου, 2007). Το κράτος από την άλλη αποτελεί βασικό κριτήριο αφού ασκεί κυριαρχία στα άτομα-πολίτες, καθορίζει τη λειτουργία βασικών πλευρών της δημόσιας ζωής, όπως η υγεία και η παιδεία, και μέσα από τους μηχανισμούς του, όπως το σχολείο, ο στρατός η αστυνομία και η δικαιοσύνη, καλλιεργεί την ιδέα της εθνικής ταυτότητας και του πατριωτισμού (Βέϊκος, 1993). Η κοινωνία

εθνικοποιείται και οι πολίτες αποκτούν εθνικά χαρακτηριστικά, καθώς ο homo politicus και ο homo nationalis αποτελούν αλληλένδετες κατηγορίες (Μπαλιμπάρ, 1991).

6. Στα χαρακτηριστικά του έθνους προστέθηκε από τον Γάλλο φιλόσοφο Joseph Ernest Renan και το αίσθημα της κοινότητας. Υποστήριξε ότι μπορεί να υπάρχουν έθνη των οποίων οι πολίτες δεν έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά, όπως π.χ. οι Ελβετοί, ενώ από την άλλη ομάδες οι οποίες μιλούν την ίδια γλώσσα δεν συγκροτούν οπωσδήποτε την έννοια του έθνους, όπως π.χ. οι αγγλόφωνοι. Κατά τον Renan, το έθνος συγκροτείται από ανθρώπους που έχουν κοινή ιστορική συνείδηση και εμπειρίες, οι οποίες δημιουργούν μια κοινή παράδοση και κοινά αισθήματα υπερηφάνειας ή λύπης. Επίσης κριτήριο αποτελεί η επιθυμία τους να συνεχίσουν την κοινή παράδοση και το αίσθημα ότι ανήκουν σε μια κοινότητα (Αρβανιτόπουλος, 1997).

Ο όρος «Έθνος» εμφανίζεται αρχικά στην Αμερικάνικη και Γαλλική επανάσταση του 18^{ου} αιώνα μέσα από προοδευτικές και επαναστατικές δυνάμεις αντιπροσωπεύοντας την ανάγκη για συμμετοχή του συνόλου των πολιτών στα πολιτικά δρώμενα και αποτελώντας την πολιτική έκφραση του κράτους. Τα κυρίαρχα στοιχεία δεν ήταν η καταγωγή ή η γλώσσα αλλά πολιτικά κίνητρα, όπως η εναντίωση των Γάλλων στη μοναρχία των Λουδοβίκων ή των αποικιών του νέου κόσμου στον Βασιλιά της Αγγλίας (Hobsbawm, 1994).

Οι Γάλλοι φιλόσοφοι Diderot, Condorcet και Rousseau όρισαν την έννοια του έθνους ως μια ένωση ατόμων, τα οποία κυβερνώνται από τους ίδιους νόμους, αντιπροσωπεύονται από την ίδια νομοθετική συνέλευση, και έχουν κοινό συμφέρον στην ύπαρξη και υπεράσπιση του κράτους, το οποίο αποτελεί την πολιτική οργάνωση μιας εθνότητας (Αρβανιτόπουλος, 1997).

Η γέννηση του εθνικισμού και η δημιουργία του εθνικού κράτους ουσιαστικά απαντούσε στις νέες κοινωνικές ανάγκες οι οποίες διαμορφώθηκαν μέσα από την εκβιομηχάνιση και την καπιταλιστική οργάνωση της κοινωνίας. Οι ταξικές ανισότητες που αναδείχτηκαν έπρεπε να αφομοιωθούν μέσα από μία συλλογική ταυτότητα, το έθνος ως πολιτική οντότητα. Η αστική τάξη έγινε ο κύριος υποστηρικτής της ιδεολογίας του πατριωτισμού-εθνικισμού μέσα από

τον οποίο μπορούσε να ικανοποιήσει τις φιλοδοξίες της και να συσπειρώσει τους πρώην υπηκόους και νυν πολίτες του κράτους (Ψαρρού, 2005). Διαμορφώνεται έτσι ή έννοια του φιλελεύθερου πολιτικού εθνικισμού ο οποίος δεχόταν την αρχή της ισότητας μεταξύ των εθνών και είχε ως στόχο την οικοδόμηση ενός κόσμου κυρίαρχων εθνών-κρατών. «Ο εθνικισμός ήρθε στο προσκήνιο ως πολιτικός εθνικισμός» (Δεμερτζής, 1996 : 228).

Στον επόμενο αιώνα έγινε προσπάθεια να καθορισθούν τα κριτήρια τα οποία έπρεπε να πληρούνται, ώστε να χαρακτηριστεί ένας λαός ως «έθνος», όπως το τεκμήριο της γλώσσας ή το κριτήριο της βιωσιμότητας ως έθνομονάδας. Σύμφωνα με το κριτήριο της βιωσιμότητας, πολλές χώρες όπως η Ιρλανδία, το Λουξεμβούργο και το Βέλγιο έμεναν εκτός ορισμού τους ως «έθνη». Με βάση την αρχή του «κατώτατου ορίου» το 1857 ο Ιταλός Ματζίνι δημιούργησε τον χάρτη της Ευρώπης ο οποίος περιελάμβανε 12 ξεχωριστά έθνη-κράτη. Ο χάρτης άλλαξε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σύμφωνα με την «αρχή της αυτοδιάθεσης» του Πρόεδρου Ουίλσον και η Ευρώπη χωρίστηκε σε 27 κράτη. Οι προϋποθέσεις για να διεκδικήσει ένας λαός ξεχωριστό έθνο-κράτος διαμορφώθηκαν τελικά ως εξής: Να προϋπάρχει κάποια κρατική ή άλλη δομή και να υπάρχει ιστορική συνέχεια από το μακρινό έως το πρόσφατο παρελθόν. Να υπάρχει μια γραπτή καθομιλούμενη και διοικητική γλώσσα την οποία να χρησιμοποιεί έστω μια μακροχρόνια πολιτιστική ελίτ. Να υπάρχει επίσης αποδεδειγμένη ικανότητα για κατάκτηση και επέκταση, αφού οι πόλεμοι και οι κατακτήσεις κατά τον 19^ο αιώνα αποτελούσαν το κριτήριο της ικανότητας για επιβίωση, σύμφωνα με το πνεύμα του κοινωνικού Δαρβινισμού και οι επεκτατικές τάσεις συνέβαλαν στην συνοχή των πληθυσμών (Hobsbawm, 1994).

Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, ο φιλελεύθερος εθνικισμός δίνει τη θέση του στον συντηρητικό εθνικισμό, ο οποίος χαρακτηρίζεται από την εσωστρέφεια και τον απομονωτισμό χαράσσοντας σαφείς διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στην εθνική κοινότητα και στους ξένους. *«Επιμένοντας στη διατήρηση της πολιτισμικής καθαρότητας και των καθιερωμένων παραδόσεων, οι συντηρητικοί μπορεί να παρουσιάζουν τους μετανάστες, ή γενικά τους ξένους σαν απειλή, προωθώντας έτσι, ή τουλάχιστον ενθαρρύνοντας, τον φυλετισμό και την ξενοφοβία»* (Heywood, 2006: 168-170). Αναπτύσσεται έντονα ο πολιτικός αντισημιτισμός ως έκφραση της ανασφάλειας της μεσαίας τάξης απέναντι σε

διάφορες «απειλές». Ο ανερχόμενος εθνικισμός έβλεπε ως εχθρούς τους εργάτες, τους μετανάστες αλλά και τους τραπεζίτες που κυρίως ταυίζονταν με τους «Εβραίους». Ξενοφοβικές, σοβινιστικές αντιλήψεις καλλιεργήθηκαν και τα μεσαία στρώματα αποτέλεσαν την πρόσφορη δεξαμενή για την ανάπτυξη των μετέπειτα φασιστικών κινημάτων στην Ιταλία και Γερμανία. Οι κυβερνήσεις στα εδραιωμένα κράτη-έθνη έδειχναν ανοχή στις ακραίες εθνικιστικές ομάδες, χρησιμοποιώντας τις ως αντίβαρο στις διακρατικές διαμάχες. Χαρακτηριστικό στοιχείο στον εξελισσόμενο εθνικισμό ήταν η αντιπαλότητα με τη σοσιαλιστική ιδεολογία και τα προλεταριακά κινήματα τα οποία απέρριπταν όχι μόνο ως σοσιαλιστικά αλλά και για τον διεθνιστικό τους χαρακτήρα (Hobsbawh, 1994). Παρόλα αυτά τα όρια μεταξύ σοσιαλιστών και εθνικιστών δεν ήταν ιδιαίτερα σαφή. Ο εργάτης που ήταν ταξικά αντίπαλος με τον εργοδότη συγχρόνως υποστήριζε εμπράκτως την συμμετοχή της κυβέρνησής του σε πόλεμο. Οι Γάλλοι κομμουνιστές ήταν πιστοί στην Σοβιετική Ένωση αλλά συγχρόνως ήταν «πατριώτες-εθνικιστές». Έτσι την μεγαλύτερη απήχηση είχαν τα κινήματα που συνδυάζαν την εθνικιστική με την σοσιαλιστική ιδεολογία, αφού αντλούσαν οπαδούς τόσο από την μεσαία όσο και από την εργατική τάξη υποσχόμενα κοινωνικές αλλαγές. Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου επιβλήθηκε το σχέδιο του Προέδρου Ουίλσον γνωστό ως «αρχή της εθνικότητας», που στηριζόταν αφενός στην κατάρρευση των μεγάλων αυτοκρατοριών της κεντροανατολικής Ευρώπης και αφετέρου στον κίνδυνο του μπολσεβικισμού μετά την Ρώσικη επανάσταση του 1917. Ο διαχωρισμός της Ευρώπης σε πολλά μικρά κράτη με βάση το σχέδιο αυτό, δεν είχε τα επιθυμητά αποτελέσματα. Αντίθετα οδήγησε σε απελάσεις, μαζικούς διωγμούς πληθυσμών και εκκαθαρίσεις μειονοτήτων (Hobsbawh, 1994).

Από την άλλη μεριά, ο εθνικισμός εκτός Ευρώπης και κυρίως στις χώρες του τρίτου κόσμου ταυίστηκε με την αρχή της αυτοδιάθεσης και λειτούργησε ως ιδεολογική πλατφόρμα για την εξέγερση των λαών ενάντια στους Ευρωπαίους αποικιοκράτες. Σύμφωνα με τον Ιταλό εθνικιστή Mazzini, κάθε εθνότητα διατηρεί το δικαίωμα να μπορεί να ενωθεί κάτω από ένα ανεξάρτητο και κυρίαρχο κράτος, διότι μόνον με τον τρόπο αυτό τα μέλη της θα δύνανται να επιτύχουν την προσδοκώμενη ισότητα και τον αυτοσεβασμό (Αρβανιτόπουλος, 1997).

Στην έξαρση του εθνικισμού που ακολούθησε τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τα φασιστικά και ακροδεξιά κινήματα βρήκαν την ευκαιρία να συσπειρώσουν τα

μεσαία στρώματα αλλά και μεγάλο τμήμα της εργατικής τάξης στη βάση της αντιμετώπισης της «κόκκινης απειλής» που ταυτιζόταν με τον διεθνισμό και αντιπολεμικές ιδεολογίες, εκμεταλλευόμενοι την ήττα και αποδίδοντάς την σε εξωτερικούς και εσωτερικούς εχθρούς. Η αποτυχία και η απογοήτευση για τα αποτελέσματα του πολέμου μαζί με την μεγάλη οικονομική κρίση που ξέσπασε κατά την διάρκεια του Μεσοπολέμου ώθησαν μεγάλες μάζες πληθυσμού προς τα ναζιστικά και άλλα ακροδεξιά κινήματα στην Ευρώπη (Hobsbawm, 1994). Αναδείχτηκε έτσι η πιο σκοτεινή, επιθετική πλευρά του εθνικισμού, η οποία καλλιεργούσε το αίσθημα υπεροχής ενός έθνους απέναντι στους άλλους λαούς με κλασσικό παράδειγμα τον γερμανικό εθνικισμό της δεκαετίας 1930-1940 ο οποίος οδήγησε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στην εξόντωση εκατομμυρίων Εβραίων και άλλων ομάδων που δεν ανήκαν στην «άρεια φυλή» (Αρβανιτόπουλος, 1997). Η φασιστική εκδοχή του εθνικισμού θεωρεί ότι το έθνος το οποίο στηρίζεται στη φυλετική συνοχή δίνει νόημα στην ύπαρξη του ανθρώπου και ότι τα έθνη προορίζονται είτε να επιβιώσουν είτε να καταστραφούν μέσα από την μεταξύ τους σύγκρουση (Heywood, 2006). Πρεσβεύει στην αφομοίωση της ατομικότητας των πολιτών μέσα από μια μυστικιστική αντίληψη για το έθνος, ενώ παράλληλα υιοθετεί τις διακρίσεις και τις διώξεις ενάντια σε όσους θεωρεί ότι αποτελούν κίνδυνο για την ενότητα του έθνους ή ανήκουν σε άλλες «κατώτερες» φυλές (Πέιν, 2000).

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το έθνος-κράτος άρχισε να βρίσκεται σε καθοδική πορεία αφού ο ρόλος των εθνικών οικονομιών περιορίστηκε μέσα από την ανάπτυξη πολυεθνικών και διακρατικών επιχειρήσεων και τη διεθνοποίηση της οικονομίας. Δημιουργήθηκαν νέοι οργανισμοί όπως η Ευρωπαϊκή Κοινότητα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο. Η διεθνοποίηση των συναλλαγών, η επανάσταση στις τηλεπικοινωνίες και οι οικονομική αλληλεξάρτηση μαζί με τις μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών και τη μετανάστευση, αποδυνάμωσαν σημαντικά τον ρόλο του έθνους-κράτους ως αυτόνομης μονάδας στο παγκόσμιο περιβάλλον. Παρόλα αυτά είναι άτοπο να ισχυριστεί κανείς ότι ο εθνικισμός με την έννοια της αυτοδιοίκησης και αυτοδιάθεσης έχει εξαλειφθεί σήμερα ακόμα και στην Ευρώπη. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των Βάσκων και των Καταλανών στην Ισπανία, των Ιρλανδών στην Αγγλία και η διαίρεση της Σερβίας (Αρβανιτόπουλος, 1997).

Η συγκρότηση της Ενωμένης Ευρώπης η οποία είχε ως στόχο την ιστορική επανένωση της ηπείρου μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, άλλαξε τα δεδομένα με βάση τα οποία οργανώνεται η συλλογική ταυτότητα και έδωσε νέα διάσταση στην ερμηνεία των όρων «έθνος», «εθνοτική ταυτότητα» και «μειονότητα». Το Ευρωπαϊκό θεσμικό πλαίσιο έδωσε έμφαση στα ανθρώπινα δικαιώματα και επέβαλε την εφαρμογή του διεθνούς δικαίου για τις μειονότητες. Τα έθνη-κράτη υποχρεώνονται να εφαρμόσουν το πλαίσιο αυτό και να προσαρμοστούν με το ευρωπαϊκό μοντέλο της πολυτισμικότητας (Βούρη, 2006). Οι πολιτισμικές και πολιτιστικές διαφορές στο ευρωπαϊκό πλαίσιο παραμένουν ισχυρές και τα κράτη οφείλουν να τις υποστηρίζουν και να τις ενθαρρύνουν ούτως ώστε τα οφέλη που προσφέρει μια Ευρώπη «δίχως σύνορα» να είναι προσπελάσιμα σε όλους σε ισότιμη βάση.

Ας περάσουμε όμως να μελετήσουμε διεξοδικότερα τις διάφορες θεωρίες εθνικισμού.

1.2. Θεωρίες εθνικισμού

Οι προσεγγίσεις των επιστημόνων αναφορικά με τις έννοιες «εθνικισμός» και «έθνος», όπως ήδη διαπιστώσαμε, παρουσιάζουν έντονες διακυμάνσεις. Αυτό οφείλεται, πρώτον, στις διάφορες τάσεις και σχολές σκέψης [αρχεγονισμός ή πρωταρχισμός (primordialism), νεωτερισμός ή μοντερνισμός (modernism), εθνοσυμβολισμός (ethnosymbolism)] που έχουν αναπτυχθεί στο πλαίσιο των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών σχετικά με το ζήτημα του τι συνιστά έθνος και δεύτερον, στις διάφορες σχολές σκέψης και στους διάφορους τρόπους προσέγγισης που παρ' ό,τι αναπτύχθηκαν ανεξάρτητα από το ζήτημα του έθνους, ωστόσο επηρεάζουν σημαντικά τις περί έθνους αντιλήψεις (ιστορικισμός, ρομαντισμός, δομισμός-κονστρουκτιβισμός, μεταμοντερνισμός).

Σύμφωνα με τον Kedourie (1999), ο οποίος ερμηνεύει τον εθνικισμό ως επανάσταση στην ευρωπαϊκή φιλοσοφία, όλα ξεκίνησαν από τον Kant. Συγκεκριμένα, ο Kant υποστήριξε ότι ο άνθρωπος μπορεί να είναι ελεύθερος μόνο όταν υπακούει στους νόμους της ηθικής που βρίσκονται μέσα στον ίδιο του τον εαυτό και όχι στον εξωτερικό κόσμο. Με λίγα λόγια, ο Kant, εξισώνοντας την αρετή με την ελεύθερη βούληση, ανήγαγε την αυτοδιάθεση του ατόμου σε ύψιστο αγαθό. Σύμφωνα μάλιστα με τον Gellner (1997), οι ιδέες του Kant

αποτέλεσαν την επιτομή της κοσμοπολίτικης σκέψης, επηρεάζοντας σημαντικά τους στοχαστές της περιόδου εκείνης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Antony Smith, ο οποίος, ορμώμενος από τις αντιλήψεις του Kant, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το δημοκρατικό πολίτευμα καθίσταται η μόνη δυνατή μορφή διακυβέρνησης «καθώς μόνο σε μία δημοκρατία μπορούν οι νόμοι να εκφράζουν την αυτόνομη βούληση των πολιτών» (Özkişimli, 2011: 42).

Στη διαμόρφωση του δόγματος του εθνικισμού συνέβαλε επίσης ο «ιστορικισμός». Πρωτεργάτης της σχολής του ιστορικισμού υπήρξε ο Γερμανός φιλόσοφος Johan Herder. Η έννοια κλειδί της θεωρίας του Herder είναι η «γλώσσα» (Τζερμιάς, 2001). Στη γλώσσα οφείλεται η ιδιότητα του ανθρώπου, καθώς ο άνθρωπος ορίζεται από τη γλωσσική του ικανότητα. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, η γλώσσα είναι συνώνυμο της σκέψης, ενώ κάθε γλώσσα θεωρείται μοναδική και ενέχει τη δική της ενότητα και λογική (Adamson, Carlbon, Ouis, 2014). Συνεπώς, κάθε κοινωνία ενέχει το δικό της τρόπο σκέψης. Άλλωστε οι αρχές και οι αξίες που εκφράζονται μέσα από τη γλώσσα κάθε κοινωνίας είναι μοναδικές και δεν ταυτίζονται με τα συνώνυμά τους σε άλλες γλώσσες. Ως εκ τούτου, δεν μπορεί να γίνει σύγκριση ανάμεσα στις γλώσσες, διότι δεν υπάρχει κοινό σημείο αναφοράς. Με άλλα λόγια, η γλώσσα αποτελεί ιδιοκτησία κάθε κοινότητας και δύναται να διδαχθεί μόνο στο πλαίσιο αυτής της συγκεκριμένης κοινότητας (Θεοδωρίδης, 2004).

Η Ιστορία για τον Herder είναι κάτι περισσότερο από την απλή καταγραφή του παρελθόντος· είναι το μέσο για την κατανόηση της πολιτιστικής ενότητας μιας κοινότητας. Γι' αυτόν, κάθε έθνος εμψυχώνεται από ορισμένο «πνεύμα», το οποίο εκφράζεται κατά κύριο λόγο μέσα από τα έργα των μελών του. Τούτο το ιδιαίτερο πνεύμα εντοπίζεται στη γλώσσα, η οποία είναι η μόνη που εξανθρωπίζει τους ανθρώπους, καθώς η γλώσσα είναι ουσιαστικά η σκέψη. Η γλώσσα, αφενός αποτελεί έναν τρόπο για να εκφρασθούν οικουμενικές αξίες, αφετέρου συμβάλλει στην εκδήλωση μοναδικών ιδεών και αξιών κάθε κοινότητας, οι οποίες μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά. Εν τέλει, σύμφωνα με τον Herder, όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα η ένδυση, η αρχιτεκτονική, τα έθιμα, οι γιορτές, το τραγούδι, ακόμη και οι νόμοι, μπορούν να εννοηθούν σαν είδη γλώσσας (Herder, 1877, τόμος 2: 57. Herder, 1881, τόμος 17: 58-129).

Στο ίδιο πνεύμα με τον Herder κινείται και ο Fichte (Τζερμιάς, 2001) υποστηρίζοντας ότι η γλώσσα αντανακλά την εθνική ψυχή. Για τον λόγο αυτό, η κάθαρση της γλώσσας από τα ξενικά μιάσματα σημαίνει την υπεράσπιση της εθνικής ψυχής ενάντια στην καταστροφή που μπορούν να επιφέρουν οι ξένες αξίες (Özkirimli, 2011). Μάλιστα σε έναν από τους περίφημους λόγους του προς τον γερμανικό λαό, διατύπωσε την άποψη ότι το γερμανικό έθνος είναι το μόνο ακόμα γνήσιο σε ένα διεφθαρμένο κόσμο (Mann, 1958). Κατά τον Fichte, κριτήριο για την ύπαρξη ενός έθνους αποτελεί η γλώσσα (Βλάχος, 2015). Όσοι μιλούν την ίδια γλώσσα συναπαρτίζουν ένα ξεχωριστό έθνος, το οποίο φυσικά πρέπει να διαθέτει το δικό του κράτος, διαφορετικά τυχόν αφομοίωσή του σε ξένο κράτος θα οδηγήσει αργά ή γρήγορα στον αφανισμό του (Kedourie, 1999).

Στην περαιτέρω διαμόρφωση του εθνικιστικού δόγματος συνέβαλαν και άλλες ιδέες, εξέχουσα θέση μεταξύ των οποίων κατέχει η «αρχή της αυτοδιάθεσης», με κύριο εκφραστή της τον Rousseau. Ειδικότερα, η «αρχή της αυτοδιάθεσης» στηρίχθηκε στην πεποίθηση ότι «μια ομάδα ανθρώπων μοιράζονται ένα συγκεκριμένο σύνολο συμφερόντων και πρέπει να έχουν το δικαίωμα να εκφράζουν τις επιθυμίες τους σχετικά με την καλύτερη προώθηση των συμφερόντων αυτών» (Özkirimli, 2011: 45). Πιο αναλυτικά, ως κράτος θεωρείται κατά τον Rousseau η δεδηλωμένη κοινή βούληση μιας ομοιογενούς λαϊκής κοινότητας, η οποία φέρει την υποχρέωση βαθιάς αφοσίωσης στην Πατρίδα. Περαιτέρω, ο Rousseau τονίζει την πίστη σε μια κοινή κληρονομιά και ένα κοινό πεπρωμένο, αποδοκιμάζει τις ιδέες της παγκόσμιας κοινωνίας και ζητά αυτοδιάθεση για όλα τα έθνη και καθεστώς δημοκρατικής ισοπολιτείας (Ιντζεσίλογλου, 2012). Επιθυμώντας να καταδείξει ότι η γενική βούληση φανερώνεται στην ιστορική και πολιτισμική προσωπικότητα ενός λαού αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το «πραγματικό σύνταγμα ενός λαού είναι τα ήθη του» (Χατζηαντωνίου, 2003: 121-122)..

Αξιοσημείωτη υπήρξε επίσης και η συμβολή του Γερμανού ιστορικού Treitschke, ο οποίος συνέδεε τον εθνικισμό με τον μιλιταρισμό και τον αντισημιτισμό. Κατά την άποψη του Treitschke, το κράτος αποτελεί την ύψιστη εξουσία και δεν υπάρχει άλλη ανώτερη αρχή πάνω από αυτό. Όσον αφορά στην ενότητα του κράτους, αυτή πρέπει να στηρίζεται στην εθνικότητα, η οποία δεν πρέπει να νοείται σε ένα περιορισμένο καθαρά νομικό πλαίσιο αλλά να συμπληρώνεται από τους δεσμούς αίματος. Για τον Treitschke, σημαντικό ρόλο

διαδραματίζει ο πατριωτισμός, ο οποίος καταδεικνύει τη συνειδητή σύμπραξη με το πολιτικό σώμα, τη συνειδητή προσκόλληση στα προγονικά επιτεύγματα και τη μετάδοση αυτών των επιτευγμάτων στις επόμενες γενιές. Υποστήριζε δε ότι υπάρχουν δύο κινητήριες δυνάμεις στην ιστορία: «η τάση κάθε κράτους να συγχωνεύει τις διαφορετικές γλώσσες και συμπεριφορές του πληθυσμού του ώσπου να δημιουργήσει μία ενότητα και η τάση κάθε ζωντανής και ακμαίας εθνικότητας να δημιουργήσει ένα δικό της κράτος» (Özkirimli, 2011: 49-50).

Εξίσου σημαντική για τα περί εθνικισμού ζητήματα υπήρξε και η συμβολή των ιδρυτικών πατέρων της κοινωνιολογίας Durkheim και Weber. Οι Durkheim (1893) και Weber (1922), δίχως να διαταράζουν τη γενικευμένη επιφυλακτικότητα που επικρατούσε έναντι του εθνικισμού, έθιξαν στα έργα τους κάποια καίρια ζητήματα που επρόκειτο να διαδραματίσουν κεντρικό ρόλο στις θεωρίες που ακολούθησαν (Özkirimli, 2011). Οι απόψεις του Durkheim για τον εθνικισμό διαφαίνονται κατά κύριο λόγο μέσα από τις μελέτες του για τη θρησκεία και τη συλλογική συνείδηση. Το πρώτο ζήτημα που έθεσε στη μελέτη του αφορούσε την ανάλυση της θρησκείας ως επίκεντρου της ηθικής κοινότητας καθώς και την πεποίθησή του ότι «υπάρχει κάτι αιώνιο στη θρησκεία» (Gellner, 1992: 107). Το δεύτερο ζήτημα που απασχόλησε τον Durkheim (1893) είναι η μετάβαση από την «μηχανική» στην «οργανική» αλληλεγγύη. Η μορφή δεσμών «μηχανικής αλληλεγγύης» χαρακτηρίζει κυρίως τις κοινωνίες εκείνες, οι οποίες δεν χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό καταμερισμού της εργασίας (Ιντζεσίλογλου, 2012: 348-349). Σε γενικές γραμμές πάντως ο Durkheim δεν φαίνεται να ενέκρινε τον εθνικισμό, αντίθετα μάλλον τον αποκήρυττε ως μια ακραία και νοσηρή μορφή πατριωτισμού. Τον Weber (1922) από την άλλη απασχόλησαν ζητήματα αναφορικά με τη σημασία της πολιτικής μνήμης, το ρόλο των διανοουμένων στη διατήρηση των «αναντικατάστατων πολιτισμικών αξιών» ενός έθνους, κλπ.

Τέλος, αναφέρεται η άποψη του Γάλλου ιστορικού Ernest Renan, ο οποίος διατύπωσε ίσως την πιο οξυδερκή ανάλυση περί εθνικισμού, η οποία και αποτέλεσε το ιδανικό σκαλοπάτι για τις σχετικές μελέτες του 20ου αιώνα. Κατά τον Renan, το έθνος δεν συνίσταται μόνο από αυτό που είμαστε, αλλά και από αυτό που πράττουμε, δεν είναι μια κληρονομική ενότητα αλλά μια εκλογή δράσεως αφού η γέννηση είναι μια αναγκαία αλλά όχι ικανή συνθήκη εθνικοποίησης (Χατζηαντωνίου, 2003. Τζεرمىς, 2001).

Κατά την περίοδο 1918-1945 ιδιαίτερως σημαντικές υπήρξαν οι μελέτες των Hayes, Maurras και Kohn, οι οποίες διαφοροποιούνται από εκείνες των προηγούμενων στοχαστών σε πέντε διακριτά σημεία: (α) Ορίζουν τον εθνικισμό ως διακριτό αντικείμενο, (β) αντιμετωπίζουν τον εθνικισμό ως θετική πραγματικότητα και όχι ως καταναγκαστικό κανόνα, (γ) αναγνωρίζουν ότι κατά μία έννοια ο εθνικισμός αποτελεί κοινωνική εξέλιξη, (δ) χρησιμοποιούν συγκριτική ανάλυση και αποφεύγουν σε γενικές γραμμές τις αναλογίες με τη βιολογία, και (ε) εξακολουθούν να παίρνουν ως δεδομένο το έθνος, γεγονός που περιόρισε αναπόφευκτα την αποτελεσματικότητα των αναλύσεών τους (Özirimli, 2011). Ειδικότερα:

Ο Hayes είναι ο πρώτος επιστήμονας που υιοθετεί μια πιο ουδέτερη στάση απέναντι στον εθνικισμό, μια στάση που επιχειρεί να διακρίνει τους διαφορετικούς τύπους της εθνικιστικής ιδεολογίας. Γι' αυτόν ο εθνικισμός είναι η υπέρτατη αφοσίωση των ανθρωπίνων όντων σε μεγάλες εθνικότητες και η συνειδητή εγκαθίδρυση ενός πολιτικού «έθνους» στη βάση της γλωσσικής και πολιτισμικής εθνικότητας (Özirimli, 2011). Ο Maurras υποστήριξε σθεναρά τη σύνδεση μεταξύ εθνικισμού και μοναρχίας προκαλώντας με το έργο του πολλά και βίαια πάθη στο πολιτικό πεδίο. Γι' αυτόν ως εθνικισμός νοείται η αποκλειστική προσήλωση στην εθνική πολιτική, η απόλυτη διατήρηση της εθνικής ακεραιότητας και η σταθερή αύξηση της εθνικής δύναμης, καθώς το έθνος παρακμάζει όταν χάνει τη δύναμή του (Χατζηαντωνίου, 2003). Τέλος, για τον Kohn (1944) ο εθνικισμός αποτελούσε καρπό μιας μακράς ιστορικής διαδικασίας. Για την ακρίβεια, υποστήριζε ότι η ιδέα του εθνικισμού δύναται να μεταδοθεί μέσα από την πολιτισμική διάχυση, ενώ παράλληλα η σημασία και η μορφή του είναι δυνατόν να προσλαμβάνουν χαρακτηριστικά που υπαγορεύονται από τους στόχους και τις επιδιώξεις ενός συγκεκριμένου λαού (Özirimli, 2011).

Εν συνεχεία, κατά τις δεκαετίες 1960, 1970 και 1980, το διεπιστημονικό ενδιαφέρον για τα εθνικά φαινόμενα αυξήθηκε σημαντικά. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο δημοσιεύτηκαν τα πιο πρωτοπόρα έργα της μοντερνιστικής προσέγγισης, το «Nationalism» του Kedourie (1999) και το «Thought and Change» του Gellner (1964). Συγκεκριμένα:

Ο Kedourie (1999) υποστήριζε ότι η ανθρωπότητα εκ φύσεως συγκροτείται από έθνη, ότι τα έθνη χαρακτηρίζονται από γνωρίσματα

συγκεκριμένα και εμπειρικά διαπιστώσιμα και ότι, πέρα από την εθνική αυτοδιάθεση, δεν νομιμοποιείται κανένας άλλος τύπος διακυβέρνησης. Από την άλλη, ο Gellner αντιλήφθηκε τον εθνικισμό ως προϊόν του εκσυγχρονισμού. Ειδικότερα, ο εθνικισμός για τον Gellner ορίζεται ως η πολιτική αρχή της εναρμόνισης της πολιτικής και εθνικής οντότητας. Ως εθνικιστικό συναίσθημα θεωρείται το συναίσθημα της οργής που προκαλείται από την παραβίαση αυτής της αρχής ή το αίσθημα της ικανοποίησης που προκαλείται από την εκπλήρωσή της (Gellner, 1992). Το έργο του Gellner αποτέλεσε την αφετηρία για τη σύγχρονη μελέτη του εθνικισμού. Οι απόψεις του συγκροτούν το θεωρητικό περίγραμμα τόσο για όσους συμφωνούν όσο και για όσους διαφωνούν μαζί του (McCrone, 2000).

Μέχρι τις αρχές τις δεκαετίας του 1980, οι μοντερνιστικές ως άνω ερμηνείες αποτέλεσαν την κυρίαρχη προσέγγιση στις σπουδές του εθνικισμού (Breuilly, 2000).

Ας περάσουμε όμως στον Αρχεγονισμό. Ο όρος προέρχεται από το επίθετο «αρχέγονος» (primordial). Πρώτος χρησιμοποίησε τον όρο ο Αμερικανός Κοινωνιολόγος Edward Shils το 1957 για να περιγράψει τις σχέσεις που υπάρχουν μέσα σε μια οικογένεια (Shils, 1957). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, τα έθνη αποτελούν φυσικές διαιρέσεις του ανθρώπινου είδους, συνεπώς διαθέτουν μια φυσική πρωτογενή και αρχέγονη ύπαρξη, της οποίας η αρχική εμφάνιση δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, ενώ τα ίχνη της χάνονται μέσα στον ιστορικό χρόνο. Το να ανήκει κάποιος σε ένα έθνος αποτελεί μια φυσική ιδιότητα του ανθρώπου, όπως οι πέντε του αισθήσεις και η ικανότητά του να ομιλεί και να σκέπτεται (Ιντζεσίλογλου, 2013).

Οι αρχεγονιστικές προσεγγίσεις διακρίνονται περαιτέρω σε τρεις διαφορετικές τάσεις : (α) τη «φυσιοκρατική», (β) την «κοινωνιοβιολογική» και (γ) την «πολιτισμική» προσέγγιση. Κοινός παρονομαστής και των τριών θεωρήσεων των αρχεγονιστών είναι η πίστη τους στην αρχαιότητα και τη φυσικότητα των εθνών (Smith, 1971). Αναλυτικότερα:

Η «φυσιοκρατική» προσέγγιση θεωρείται ως η πιο ακραία εκδοχή του αρχεγονισμού. Σύμφωνα με αυτήν, οι εθνικές ταυτότητες αποτελούν «φυσικό» χαρακτηριστικό όλων των ανθρώπινων όντων, όπως είναι η ομιλία ή η όραση.

Το άτομο έχει εθνικότητα όπως έχει μύτη και δύο αυτιά (Gellner, 1997). Το έθνος στο οποίο ανήκει κάποιος είναι προκαθορισμένο και φυσικά αμετάβλητο. Το άτομο γεννιέται σε ένα έθνος όπως γεννιέται σε μία οικογένεια. Η περαιτέρω διαίρεση της ανθρωπότητας σε διαφορετικές ομάδες με διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά αποτελεί μέρος της φυσικής τάξης των πραγμάτων και αυτές οι ομάδες έχουν την τάση να αποκλείουν τους άλλους (Özirimli, 2011). Όσοι συντάσσονται με αυτή την άποψη θεωρούν ότι τα έθνη έχουν φυσικά σύνορα και κατ' επέκταση «συγκεκριμένα καταγωγή και τόπο στη φύση, καθώς και ιδιαίτερο χαρακτήρα, αποστολή και πεπρωμένο» (Smith, 2000: 31). Επίσης, δεν διακρίνουν μεταξύ εθνών και εθνοτικών ομάδων (Smith, 2000). Ένας σταθερός πυρήνας εθνοτισμού (ethnos) διατηρείται στο σύνολο των κοινωνικών σχηματισμών (Banks, 2005). Σύμφωνα λοιπόν με τη φυσιοκρατική προσέγγιση, τα έθνη αποτελούν αρχέγονες οντότητες που μπορούν να αναγνωριστούν με αντικειμενικά κριτήρια, όπως ο ιδιαίτερος τρόπος ζωής, η πρόσδεση με την πατρική γη και ο αγώνας για πολιτική αυτονομία.

Ο Smith (1971) διακρίνει περαιτέρω δύο επιμέρους θέσεις στο εσωτερικό της φυσιοκρατικής εκδοχής του αρχεγονισμού. Έτσι, εισηγείται τον όρο «διαχρονισμό» προκειμένου να περιγράψει μια λιγότερο ακραία εκδοχή του αρχεγονισμού και τον όρο «εθνοσυμβολισμός». Όσον αφορά στον όρο «διαχρονισμό», αυτός πηγάζει από το επίθετο «perennial» (διαχρονικός) το οποίο αποδίδει την ιδιότητα της συνέχισης ή της διάρκειας μέσα στο χρόνο, ή μέσα σε πολλά χρόνια και τη συνεχή ανάπτυξη, την επιβίωση. Οι διαχρονιστές αντιμετωπίζουν τα έθνη ως ιστορικές οντότητες που αναπτύχθηκαν στο πέρασμα των αιώνων, με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους ωστόσο να παραμένουν σε μεγάλο βαθμό αναλλοίωτα (Özirimli, 2011). Περαιτέρω, οι διαχρονιστές δέχονται ότι τα έθνη, στην πορεία της ιστορικής τους διαδρομής, μπορεί να βιώνουν περιόδους ύφεσης ή παρακμής, ωστόσο οι όποιες «κακοτυχίες» δεν μπορούν να καταστρέψουν την «ουσία» των εθνών, αυτό δηλαδή που διαφοροποιεί το ένα έθνος από το άλλο. Εν κατακλείδι, οι διαχρονιστές υποστηρίζουν ότι τα έθνη υπήρχαν πάντα και τα νεότερα έθνη δεν είναι τίποτε άλλο παρά προεκτάσεις των αντίστοιχων μεσαιωνικών εθνών. Αντίθετα, οι εθνοσυμβολιστές (ethnosymbolists) υποστηρίζουν ότι τα εθνοτικά σύμβολα, όπως η γλώσσα, η θρησκεία, η κουλτούρα, η κοινή ζωή και η ιστορία, προϋπάρχουν σε μια ομάδα ανθρώπων, διαχωρίζουν το έθνος από το κράτος

και κυρίως υποστηρίζουν ότι το έθνος και η εθνική ταυτότητα (ethnicity, ethnic Identity) αποτελούν εθνο-συμβολική κατασκευή, δηλαδή συστήνονται με βάση την επιλογή, το συνδυασμό και την ανακωδικοποίηση αξιών, συμβόλων και μνημών που προϋπάρχουν μέσα στην εθνοτικότητα (ethnie) (Özirimli, 2011. Smith, 2000). Γίνεται λοιπόν σαφές ότι τα όρια σύμφωνα με τα οποία θα μπορούσαμε να εντάξουμε κάποιο μελετητή του εθνικισμού στους διαχρονιστές ή στους εθνοσυμβολιστές είναι αρκετά δυσδιάκριτα (Özirimli, 2011).

Ο Smith υπήρξε αναμφισβήτητος ένας από τους σημαντικότερους και οξυδερκέστερους μελετητές του εθνικού φαινομένου και πρωτοπόρος του εθνοσυμβολισμού. Κεντρική θέση του είναι ότι η προσπάθεια εξήγησης του *πώς* και του *γιατί* της εμφάνισης των εθνών θα πρέπει απαραίτητα να έχει την αφετηρία της στους προϋπάρχοντες εθνοτικούς δεσμούς και τις εθνοτικές ταυτότητες, που στις περισσότερες περιπτώσεις διαμόρφωσαν την πολιτισμική βάση και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο σχηματισμό των πρώτων αλλά και των μεταγενέστερων εθνών (Smith, 2000). Με άλλα λόγια, τα νεότερα έθνη δεν μπορούν να κατανοηθούν αν δεν ληφθούν υπόψη τα προϋπάρχοντα εθνοτικά συστατικά τους στοιχεία, όπως η γλώσσα, η ιστορία, η καταγωγή, η θρησκεία, οι τρόποι ένδυσης ή στολισμού κλπ (Giddens, 1991). Στην πραγματικότητα, ο Smith αντιλαμβάνεται τον εθνικισμό ως μεταμορφωμένο εθνοτισμό. Γι' αυτόν, η εθνοτική κοινότητα είναι πρόδρομος του σύγχρονου έθνους. «Συνήθως, η κατασκευή των νεότερων εθνών θεμελιώνεται σε προγενέστερες εθνοτικές βάσεις, έστω κι αν πρόκειται μόνο για κάποιες θολές μνήμες και πολιτισμικά στοιχεία ή υποτιθέμενους προγόνους, ενώ πάντα υπάρχει η ελπίδα της αναβίωσης αυτών των στοιχείων» (Ιντζεσίλογλου, 2013: 19-20). Κατά τον Smith, από την πρώτη κιόλας στιγμή που θα εμφανιστούν οι εθνοτικές κοινότητες χαρακτηρίζονται από εξαιρετική αντοχή. Το χαρακτηριστικό τους αυτό όμως δεν θα πρέπει να μας δημιουργήσει την πεποίθηση ότι οι εθνοτικές ταυτότητες ταξιδεύουν αμετάβλητες στο χρόνο. Το αντίθετο μάλιστα, καθώς υφίστανται αλλαγές τόσο στη σύνθεση όσο και στο πολιτισμικό περιεχόμενό τους (Smith, 2000). Παρότι ο Smith αναγνωρίζει ότι υπάρχουν και σύμβαντα, όπως οι πόλεμοι και οι κατακτήσεις, οι εξορίες και οι υποδουλώσεις, η εισροή μεταναστών και οι αλλαγές θρησκευμάτων, που επιφέρουν αναπόφευκτες βαθιές αλλαγές στο πολιτισμικό περιεχόμενο των εθνοτικών ταυτοτήτων, δεν παραλείπει να επισημάνει ότι σε κάθε περίπτωση εκείνο που έχει βαρύνουσα

σημασία είναι σε ποιο βαθμό οι αλλαγές αυτές αντανakλούν ή προκαλούν μεταβολές στην αίσθηση της πολιτισμικής συνέχειας, η οποία συνδέει τις διαδοχικές γενιές (Özirimli, 2011). Συμπερασματικά, κεντρική θέση του Smith είναι ότι τα έθνη αποτελούν νεωτερικά φαινόμενα, διαθέτουν όμως βαθιές ρίζες στις εθνοτικές κοινότητες, καθώς στην πράξη ενσωματώνουν πολλά χαρακτηριστικά της εθνοτικής κοινότητας και οφείλουν πολλά στο γενικό μοντέλο της εθνοτικότητας (Θεοδωρίδης: 2004).

Κύριος εκφραστής της κοινωνιοβιολογικής προσέγγισης υπήρξε ο Βέλγος ανθρωπολόγος Van den Berghe. Για τους θιασώτες της κοινωνιοβιολογικής προσέγγισης, οι εθνοτικές ομάδες αποτελούν κατ' ουσίαν εκτεταμένες οικογένειες, τόσο από υποκειμενικής άποψης, στο πεδίο δηλαδή της εικόνας που έχουν τα μέλη για τους εαυτούς τους και για την ομάδα, όσο και από αντικειμενικής άποψης, λόγω της γενετικής συγγένειας, την οποία παρουσιάζουν τα μέλη της εθνοτικής ομάδας μεταξύ τους, συγγένεια, η οποία είναι συνέπεια της κοινής γενετικής καταγωγής και του κοινού ιστορικού βίου. Με άλλα λόγια, η συγγένεια αποτελεί ισχυρό συνεκτικό στοιχείο της κοινωνικότητας των ανθρώπων. Τόσο η εθνοτικότητα, όσο και η φυλή, αποτελούν προεκτάσεις του ιδιώματος της συγγένειας. Τα δε εθνοτικά συναισθήματα αποτελούν στην ουσία προέκταση των συγγενικών συναισθημάτων (Van den Berghe, 1978).

Η εθνότητα καθορίζεται από την κοινή καταγωγή των μελών της, παρά το γεγονός ότι τα εθνοτικά όρια κατασκευάζονται ως έναν βαθμό, από κοινωνικής άποψης, μέσω της διαδικασίας του πολιτισμού. Συμπερασματικά λοιπόν θα λέγαμε ότι οι κοινωνιοβιολογιστές αναζητούν την καταγωγή των εθνοτικών και εθνικών δεσμών σε γενετικούς μηχανισμούς και ένστικτα, θεωρώντας το έθνος προέκταση του ιδιώματος της συγγένειας ή ένα είδος υπερ-οικογένειας. Εν προκειμένω, οι εθνοτικές-εθνικές ομάδες δεν συνιστούν «φαντασιακές κοινότητες», αλλά πληθυσμιακές συσσωματώσεις με αρχικό κριτήριο τη συγγένεια (Κωτούλας, 2011).

Οι θιασιώτες της πολιτισμικής προσέγγισης, η οποία θα μπορούσε να ονομαστεί «πολιτισμικός αρχεγονισμός», εστιάζουν σε τρεις βασικές ιδέες (Özirimli, 2011: 104-106): (α) Οι αρχέγονες ταυτότητες είναι «δεδομένες», α

priori, πριν από κάθε εμπειρία και αλληλόδραση. Αποτελούν «φυσικούς», ακόμα και «πνευματικούς» δεσμούς, όχι όμως κοινωνικούς, διότι δεν πηγάζουν από την κοινωνία. (β) Τα αρχέγονα συναισθήματα είναι πανίσχυρα και καταναγκαστικά. Εάν ένα άτομο είναι μέλος μιας ομάδας, τότε αναγκαστικά νιώθει κάποια πρόσδεση με την ομάδα και τις πρακτικές της, ιδιαίτερα δε με τη γλώσσα και τον πολιτισμό. (γ) Ο αρχεγονισμός αφορά κατά κύριο λόγο στο συναίσθημα και το θυμικό. Τα άτομα, σύμφωνα με αυτή τη προσέγγιση, αποδίδουν την ιδιότητα του «φυσικού» σε κάποια στοιχεία του πολιτισμού με τα οποία αισθάνονται απόλυτα δεμένα και τα εκλαμβάνουν ως «δεδομένα», «ιερά», «πρωταρχικά» και «αρχέγονα». Εν προκειμένω, οι αντιλήψεις και οι πεποιθήσεις των ατόμων είναι τα στοιχεία που παίζουν τον καθοριστικό ρόλο.

Έτερη θεωρία εθνικισμού είναι ο «μοντερνισμός», που εμφανίστηκε ως αντίδραση στον αρχεγονισμό των παλαιότερων γενεών. Κοινός παρονομαστής όλων των εκδοχών του μοντερνισμού αποτελεί η πίστη στη νεωτερικότητα των εθνών και του εθνικισμού. Σύμφωνα με τη θεωρία του μοντερνισμού, αμφότερα τα άνω φαινόμενα έκαναν την εμφάνισή τους στις απαρχές της Γαλλικής Επανάστασης, και αποτελούν προϊόντα νεωτερικών διαδικασιών όπως ο καπιταλισμός, η εκβιομηχάνιση, η ανάδυση του γραφειοκρατικού κράτους, η αστικοποίηση και η εκκοσμίκευση (Χατζόπουλος, 2002). Τα έθνη και ο εθνικισμός, κατά τη συγκεκριμένη θεώρηση, έγιναν αναπόσπαστα συστατικά του κοινωνικού βίου μόνο στο νεότερο κόσμο. Άλλωστε, κατά τον Hobsbawm (1994), δεν είναι τα έθνη που δημιουργούν κράτη και εθνικισμούς αλλά το αντίθετο. Η λεγόμενη νεωτερική περί έθνους αντίληψη είναι η κρατούσα άποψη στη σύγχρονη διεθνή βιβλιογραφία για το έθνος, ιδίως στο χώρο των πολιτικών επιστημών. Σύμφωνα με τη νεωτερική περί έθνους θεωρία, τα έθνη είναι δημιουργήματα της εθνικής ιδεολογίας και αφού η εθνική ιδεολογία είναι μια ιδεολογία της νεωτερικής εποχής, άρα και τα έθνη υπάρχουν μόνο κατά τη νεωτερική εποχή, και μάλιστα με τη μορφή του έθνους-κράτους ή του κράτους έθνους (Ιντζεσίλογλου, 2013).

Ο πολιτικός επιστήμονας Ernest Gellner αναγνωρίζεται ως ο αρχιερέας του μοντερνισμού, καθώς επέφερε μια εντυπωσιακή αλλαγή στη θεωρία αναφορικά με την προέλευση του έθνους και του εθνικισμού. Ειδικότερα, η θεωρία του δομήθηκε πάνω σε δύο σημαντικές προγενέστερες συμβολές: Η

πρώτη ήταν τα γραπτά του ιστορικού επιστήμονα Cohn και του πολιτικού επιστήμονα Deutsch, οι οποίοι είχαν προσφέρει στις έννοιες «έθνος» και «εθνικισμός» μια διάσταση έντονης νεωτερικότητας. Η δεύτερη, και σημαντικότερη, ήταν το γεγονός ότι κατά την προηγούμενη δεκαετία ορισμένοι κοινωνιολόγοι εργάστηκαν πάνω στις δικές του κοινωνικές θεωρίες, τις οποίες ο Parsons (1960) επεξεκίνησε και εμβάθυνε ως προς τον τρόπο με τον οποίο παραδοσιακές κοινωνίες μετατράπηκαν σε σύγχρονες. Το αποτέλεσμα ήταν μια σύγχρονη προσέγγιση και θεωρητικοποίηση, η οποία όμως απαιτούσε την άμεση λειτουργική ανάλυση των αναγκών των κοινωνιών σε περιόδους μεγάλων αλλαγών και προκλήσεων.

Ο Gellner παρέμεινε προσηλωμένος στις κατευθυντήριες αρχές του σε όλη τη σταδιοδρομία του και σε όλα του τα γραπτά. Ειδικότερα, τα επιχειρήματά του ξεκινούν σχεδόν πάντα με την απόφαση ότι ο εθνικισμός και το έθνος είναι αδιαμφισβήτητα και αποκλειστικά σύγχρονα φαινόμενα, ενώ παράλληλα απορρίπτει απερίφραστα κάθε πιθανότητα επιβίωσης κάποιων ουσιαστικών για το ζήτημα παραδοσιακών στοιχείων (Gellner, 1964). Ακόμη και την απλή σκέψη μιας τέτοιας επιβίωσης την απέρριπτε αμέσως ως «σκέτη ανοησία». Επίσης, ο Gellner αναδιατύπωσε τη θεωρία του μοντερνισμού, περιλαμβάνοντας ένα είδος υλιστικού αιτιολογικού παράγοντα, εν αντιθέσει με την μέχρι πρότινος μη-υλιστική αιτιώδη συνάφεια που χρησιμοποιούσαν οι άλλοι μελετητές (Gellner, 1992). Θεώρησε τον εθνικισμό ως «υποπροϊόν» της νεωτερικότητας, στην οποία οδήγησε η βιομηχανική επανάσταση στα τέλη του 18ου αιώνα (Gellner, 2002).

Συγκεκριμένα, ο Gellner (1992) ορίζει τον εθνικισμό ως «την είσοδο, τη συμμετοχή, την ταύτιση με έναν εγγράμματο υψηλό πολιτισμό που έχει τις ίδιες διαστάσεις με μια ολόκληρη πολιτική μονάδα και το συνολικό πληθυσμό της». Η εξουσία, η εκπαίδευση και ο πολιτισμός αποτελούν βασικότατους παράγοντες για τον «σχηματισμό» εθνικισμού. Προκειμένου να ικανοποιηθούν οι οικονομικές ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας, δημιουργήθηκε ένα νέο εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο επέφερε την υιοθέτηση της κρατικής κουλτούρας από την πρώην παραδοσιακή κοινωνία, καθώς αυτή συνέρρεε στις πόλεις. Αυτή η νέα προσπάθεια για εξασφάλιση κοινωνικής ομοιογένειας επιβλήθηκε, συνεπώς, με την υιοθέτηση ενός νέου πολιτισμού.

Το έργο και η θεωρία του Gellner για το έθνος και τον εθνικισμό αποτέλεσε σημαντικό σταθμό σε έναν διάλογο, ο οποίος συνεχίζεται ακόμη και σήμερα. Οι οπαδοί της θεωρίας του επιμένουν ιδιαίτερα στη νεωτερικότητά της και την κεφαλαιώδη σημασία της οικονομικής ανάπτυξης στη βιομηχανική επανάσταση που ακολούθησε, δηλαδή το νέο μαζικό εκπαιδευτικό σύστημα, και στην απομάκρυνση από τους προγενέστερους πολιτισμούς των προβιομηχανικών κοινωνιών (Banks, 2005). Εν προκειμένω, τα κείμενα και οι θεωρίες των Hobsbawm και Anderson συνέβαλαν καθοριστικά στην απόλυτη επικράτηση της νεωτερίζουσας αντίληψης περί εθνών και στην προσωρινή κυριαρχία της στο διάλογο που διεξάγεται στο εσωτερικό των κοινωνικών επιστημών (Βρυώνης, 2011).

Κατά τον Anderson (1983: 6), «το έθνος αποτελεί μια ανθρώπινη κοινότητα που φαντάζεται τον εαυτό της ως πολιτική κοινότητα, εγγενώς οριοθετημένη και ταυτόχρονα κυρίαρχη». Αποτελεί κοινότητα «φαντασιακή», διότι κανένα μέλος, ακόμα και του μικρότερου έθνους, δεν θα γνωρίσει ποτέ τα περισσότερα από τα υπόλοιπα μέλη, δεν θα τα συναντήσει ούτε καν θα ακούσει γι' αυτά, εντούτοις το καθένα θα έχει την αίσθηση του συνανήκειν (Banks, 2005). Ο Hobsbawm με τη σειρά του υποστήριξε ότι το έθνος και τα φαινόμενα που συνδέονται με αυτό αποτελούν «επινοημένες παραδόσεις» με τη μεγαλύτερη κοινωνική δεισδυτικότητα. Παρά το γεγονός ότι αποτελούν κατασκευάσματα της σύγχρονης ιστορίας, εγκαθιδρύουν μια συνέχεια με ένα επιλεγμένο παρελθόν και χρησιμοποιούν την ιστορία για να νομιμοποιήσουν συγκεκριμένες πράξεις και να ενισχύσουν την κοινωνική συνοχή (Özkirimli, 2011).

Οι Hobsbawm (1983) και Anderson (1983) συνέδεσαν τις θεωρητικές αναπτύξεις τους με εκείνες των μοντερνιστών (Gellner, κ.ά.), αναφορικά με την εξέλιξη της πολιτικής και της βιομηχανικής κοινωνίας. Διαφοροποιήθηκαν, ωστόσο, σε ένα σημείο και συγκεκριμένα στην κατανόηση ενός τρίτου παράγοντα που συμβάλλει στη δημιουργία του εθνικισμού, τον παράγοντα του πολιτισμού. Για τον Anderson (1983: 9), ο «πολιτισμός» αποτελεί ένα «πολιτισμικό τεχνούργημα». Επομένως, πρόκειται για ένα προϊόν φαντασίας ή κατασκευής από τις ελίτ, που εισήλθε στη νέα σύνθεση ως «ιστορικές συγκυρίες». Επιπλέον, σύμφωνα πάντα με τον Anderson, ορίζοντας το στοιχείο του «εθνικού αισθήματος» ή συναισθήματος ως κατασκευή, οι Hobsbawm και

Anderson επιχείρησαν να το εισάγουν στο σχήμα του Gellner, έχοντας ως απώτερο στόχο να προσδώσουν στον εθνικισμό και στο έθνος μια πιο ζεστή, πολιτισμική, διάσταση, η οποία ουσιαστικά έλειπε από τις προηγούμενες θεωρίες των μοντερνιστών. Ο τρίτος αυτός παράγοντας θεωρήθηκε απόλυτα αναγκαίος, καθώς συνυπολόγιζε τις σοβαρές θυσίες που απαιτούσε η ανάδυση της νέας μοντέρνας κοινωνίας. Ωστόσο, ο τρίτος αυτός παράγοντας του «συναισθήματος» συνοδεύτηκε στα κείμενα των Hobsbawm και Anderson από τις λέξεις «προγενέστερος», «βαθύς», «παραδοσιακός», πολιτισμός (τις οποίες χρησιμοποιούσαν κατά κύριο λόγο οι εθνοσυμβολιστές), υπονομεύοντας έτσι την αυστηρότητα της θεωρίας τους (Βρυώνης, 2011).

1.3. Βασικοί μηχανισμοί δημιουργίας και αναπαραγωγής εθνικών ταυτοτήτων

Από την ανάλυση που προηγήθηκε γίνεται σαφές ότι κάθε έθνος οφείλει να είναι ανεξάρτητο προκειμένου να προστατεύει την ιστορική ιδιαιτερότητα του πολιτισμού του. Ο μόνος τρόπος για να επιτευχθεί αυτό είναι η εθνικοποίηση του παρελθόντος, προκειμένου να τεθεί στην υπηρεσία της πολιτικής που υπαγορεύεται από τον διαχωρισμό των εθνικών πολιτισμών (Κολιόπουλος, 2001). Ωστόσο, η διαδικασία διαμόρφωσης του εθνικισμού συνδέεται άμεσα με τη διαδικασία του κοινωνικού εκσυγχρονισμού μέσα από την παρέλευση των παραδοσιακών μορφών της κοινωνικής οργάνωσης. Γρήγορα λοιπόν κατέστη εμφανής η ανάγκη για την ύπαρξη μιας εθνικής ταυτότητας, που διαμορφώνεται με στόχο τη διαχείριση και αναπαραγωγή εθνικών συμβόλων, τη διατήρηση πολιτισμικών χαρακτηριστικών (όπως για παράδειγμα παιδεία, γλώσσα, τέχνη), καθώς και προτύπων συμπεριφοράς (όπως είναι τα ήθη, οι συνήθειες, η θρησκεία και οι παραδόσεις), και εντέλει τον προσδιορισμό του περιεχομένου της εθνικής πολιτικής (Λέκκας, 2001). Κάθε άνθρωπος δύναται να συμμετέχει ταυτόχρονα σε πολλά και διαφορετικά κοινωνικά σύνολα, όπως είναι η οικογένεια, η φυλή, η θρησκεία, μια πολιτική παράταξη, κλπ. Η κατασκευή της εθνικής του ταυτότητας δεν συνιστά αποτέλεσμα μιας αυθόρμητης πράξης, αντίθετα μάλιστα αποτελεί μια συνειδητή εκ μέρους του επιλογή, η οποία οφείλεται στην προσπάθεια νομιμοποίησης και διαφοροποίησης έναντι των «άλλων» (Πασχαλίδης, 1999).

Ας επικεντρώσουμε όμως στους μηχανισμούς που δημιουργούν τις ταυτότητες με τις οποίες το άτομο, ως συλλογικό ον, αυτοπροσδιορίζεται:

Οι ταυτότητες διαμορφώνονται από τις κοινωνικές δομές, παράλληλα όμως και οι ίδιοι οι άνθρωποι συμμετέχουν στο σχηματισμό των δικών τους ταυτοτήτων. Ανάμεσα στις πιο σημαντικές από αυτές τις δομές, η τάξη, το φύλο, η εθνικότητα και ο πολιτισμός είναι καθοριστικοί παράγοντες, οι οποίοι εξηγούν την ένταση ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό και ανάμεσα στις πράξεις (ελέγχου ή αυτοσχεδιασμού) του ατόμου και των επιταγών των κοινωνικών δομών. Οι ποικίλες ταυτότητες προσφέρουν τη δυνατότητα διαφοροποίησης και έχουν τη δυνατότητα ανακατασκευής και ανανέωσης (Woodward, 2004). Σύμφωνα δε με τον Stuart Hall (1990), οι ταυτότητες είναι πάντοτε ατελείς, δηλαδή βρίσκονται σε μια διαρκή διαδικασία σχηματισμού και μεταβολών, αλλά και πάντοτε συσχετιστικές, δηλαδή προσδιορίζονται σε σχέση με άλλες ταυτότητες και αλλάζουν όταν αλλάξουν οι περιστάσεις και η σχέση ανάμεσα στις ταυτότητες (Chimisso, 2003).

Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι το έθνος δεν περιορίζεται σε μια πολιτική οντότητα, αλλά εκτείνεται σε παράγοντα παραγωγής σημασιών, σε μια συμβολική κοινότητα, αποκτώντας έτσι τη δύναμη «να δημιουργεί μια αίσθηση ταυτότητας, πίστης και υποταγής» (Hall, Held, McGrew, 2003: 427). Τα έθνη προσδιορίζονται υποκειμενικά από τους πολίτες-μέλη τους. Είναι δηλαδή *ψυχοπολιτικές οντότητες*, αποτελούμενες από ομάδες ανθρώπων που έχουν την αίσθηση του συνανήκειν και διέπονται από κοινούς δεσμούς πίστης (Ψαρρού, 2005α: 95). Η ιδεατή κοινωνική και πολιτισμική κοινότητα που ονομάζεται έθνος, σχηματίζεται μέσα από σειρά ιστοριοπολιτικών διαδικασιών (Λέκκας, 2001). Διακρίνεται από το κράτος, που είναι ένας νομικός και πολιτικός οργανισμός που επιβάλλει την κυριαρχία του σε συγκεκριμένο γεωγραφικά χώρο. Μολονότι θεωρητικά εθνικό κράτος και κυρίαρχο έθνος ταυτίζονται, στην πραγματικότητα το κράτος περικλείει πλήθος εθνοτικών ομάδων, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις τα έθνη εκτείνονται σε περισσότερα κράτη (Μαρκέτος, 2002).

Όπως σημειώνει δε ο Benedict Anderson (1991), τα έθνη αποτελούν *φαντασιακές* πλην όμως *πολιτικές* κοινότητες, που φαντάζονται τον εαυτό τους ως οριοθετημένες και ταυτόχρονα κυρίαρχες. Στις νοερά αντιληπτές αυτές κοινότητες, τα μέλη δεν έχουν προσωπική επαφή, διαθέτουν όμως την αίσθηση

του συνανήκειν. Προσεγγίζει την εθνική ταυτότητα σαν μια κοινωνικογνωστική κατασκευή, στην οποία περιλαμβάνονται οι έννοιες της χωροταξίας και της προσωρινότητας, η οποία ενδυναμώθηκε και χαρακτήρηκε από ευρύτερες κοινωνικές δυνάμεις. Τα σημεία-κλειδιά του σχηματισμού της ταυτότητας είναι άλλοτε οι πολιτιστικοί παράγοντες (γλώσσα) και οι κοινωνικοί παράγοντες (καπιταλισμός, έντυπη τεχνολογία) που εμφανίστηκαν σε συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές, ξαναφτιάχνοντας ουσιαστικά τις συλλογικές εικόνες του εθνικού εγώ (Cerulo, 1997). Οι διαφορές ανάμεσα στα έθνη βασίζονται στους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους τα μέλη φαντάζονται το δικό τους έθνος. Το έθνος είναι φανταστικό γιατί είναι περιορισμένο και γίνεται πάντα αντιληπτό σαν μια βαθιά οριζόντια συντροφικότητα (Woodward, 2004). Ο φιλόσοφος και ιστορικός Ernest Renan συμπληρώνει ότι οι σημαντικές έννοιες που συγκροτούν έναν εθνικό πολιτισμό ως φαντασιακή κοινότητα είναι τρεις: η κοινή ιστορία, η επιδίωξη κοινού βίου και η επιθυμία διαιώνισης της κληρονομιάς που έλαβαν από τις προηγούμενες γενιές (Hall, Held, McGrew, 2003).

Κατά τον Linz (1993), το έθνος κατασκευάζεται, οροθετείται από την πολιτική κοινωνία και συχνά αποτελεί προϊόν συνειδητής επεξεργασίας. Οι εξουσιαστικές σχέσεις αποκτούν ιδεολογικό ένδυμα. Κατά τον Durkheim, το έθνος είναι κοινωνική ή κατά τον Bloch ιστορική κατασκευή με κανονιστικό χαρακτήρα, η οποία συνήθως ορίζεται αναφορικά με ένα κράτος. Το δημοκρατικό αυτό ιδεώδες των ανθρώπων που αποφασίζουν και επηρεάζουν τη δική τους εθνική ταυτότητα, διαστρεβλώνεται έτσι ώστε αρκετές κυβερνήσεις να χρησιμοποιούν εθνικιστικά συναισθήματα για να διατηρήσουν τη δύναμη τους και την υπάρχουσα κοινωνική δομή.

Σύμφωνα με τον Alberto Melucci, τα εδραζόμενα στην ταυτότητα κινήματα δρουν αγωνιζόμενα για να επεκτείνουν την ελευθερία τους. Το δικαίωμα στην περιουσία αποτελεί τη βάση για τον βιομηχανικό καπιταλισμό και το ανταγωνιστικό του μοντέλο, τον «υπαρκτό σοσιαλισμό». Στην μετα-υλική εποχή αναδύεται ένα ακόμη δικαίωμα, αυτό της ύπαρξης, ή μάλλον της περισσότερο σημαντικής ύπαρξης (Melucci, 1980. Calhoun 1991. Giddens 1991). Με αυτόν τον τρόπο, οι πολιτικές της ταυτότητας δημιουργούν «νέα σοσιαλιστικά κινήματα», συλλογικά δικαιώματα που αυτοαντανακλώνται και εστιάζονται στις δράσεις της συλλογικής ομάδας (Melucci 1980. Cerulo, 1997).

Αυτοπροσδιορισμός και «κοινές μνήμες»

Βασικός μηχανισμός συγκρότησης ταυτοτήτων είναι η ίδια η ανθρώπινη βούληση για ελεύθερο αυτοπροσδιορισμό. Η βάση, πάνω στην οποία οικοδομείται αυτή η εθνική-πολιτισμική ταυτότητα είναι η ύπαρξη μιας κοινής και μακρόχρονης παράδοσης. Μέσω αυτής εκφράζεται, επιβεβαιώνεται και εν μέρει συγκροτείται η συλλογική ταυτότητα ενός λαού (Ιντζεσίλογλου, 2013). Κύρια πηγή της πολιτιστικής ταυτότητας του ανθρώπου είναι ο εθνικός πολιτισμός εντός του οποίου γεννιέται. Αυτοπροσδιορίζεται (μεταφορικά) λέγοντας ότι είναι Έλληνας, Άγγλος, κλπ. Θεωρεί την ταυτότητα αυτή, καίτοι δεν εντυπώνεται στα γονίδιά του, μέρος της φύσης του (Hall, Held, McGrew, 2003).

Για τον ανθρωπολόγο και φιλόσοφο Ernest Gellner, η έννοια της εθνικής ταύτισης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη σύγχρονη κοινωνία. Ουδείς δύναται να φανταστεί έναν άνθρωπο δίχως έθνος. «Ένας άνθρωπος πρέπει να έχει εθνικότητα όπως πρέπει να έχει μια μύτη και δύο αυτιά» (Gellner, 1992: 22). Η εθνική ταυτότητα απορρέει από την ταύτιση του ανθρώπου με το έθνος, δηλαδή την πολιτιστική ομάδα η οποία συνδέει τα μέλη της με κοινές παραδόσεις, ιστορία, πατρίδα, γλώσσα και, συχνά, θρησκεία. Σημαίνουσα είναι η ταύτιση με το «έθνος-κράτος», καθόσον η ύπαρξη κράτους είναι καθοριστικός παράγων για τη διαμόρφωση και σταθεροποίηση της εθνικής ταυτότητας. Η εθνική ταυτότητα είναι παράλληλα κοινωνική και πολιτική ταυτότητα, η οποία επηρεάζεται από την εθνικιστική ιδεολογία. Τα χαρακτηριστικά της καθορίζονται από την ιστορία και τα χαρακτηριστικά κάθε ιδιαίτερου έθνους. Η εθνική ταυτότητα είναι συνεπώς «το αποτέλεσμα της συνεχούς διαδικασίας ταύτισης με το έθνος, καθώς και τα συναισθήματα που εγείρονται από αυτήν την ταύτιση» (Ψαρρού, 2005α: 334-335). Αξίζει να σημειωθεί ότι η ανθρώπινη αυτή βούληση δεν παύει να υφίσταται ακόμη και στα σκλαβωμένα έθνη, αφού καμία καταπιεστική πολιτική δύναμη δεν μπορεί να υποτάξει την ελεύθερη σκέψη. Ωστόσο, σύμφωνα με τον ιστορικό Eric J. Hobsbawm, οι χώρες απέκτησαν συνείδηση εθνικής ταυτότητας στα τέλη του 19ου αιώνα, όταν επινοήθηκαν οι εθνικοί ύμνοι και οι σημαίες και αναπτύχθηκε ο μαζικός εγγραμματισμός (Hobsbawm, 1994).

Η ανθρώπινη βούληση για αυτοπροσδιορισμό συνυφαίνεται άμεσα με τις «κοινές μνήμες» του παρελθόντος. Η εθνική ταυτότητα στηρίζεται σε μια

αναδρομική αφήγηση. Είναι δηλαδή ένας συλλογικός ιστός ο οποίος ανασκευάζει εκ των υστέρων τη βιογραφία του έθνους, που ξαναθυμάται επιλεκτικά, φωτίζοντας πλευρές της ζωής του, λησμονώντας άλλες. Το συλλογικό εθνικό εμείς ξαναθυμάται το παρελθόν του, με την βοήθεια των γονικών διδαχών, των ιστορικών, της χειραγώγησης των μέσων μαζικής ενημέρωσης αλλά και της υπέρ του έθνους διακηρύξεις των πολιτικών ανδρών (Smith, 2000). Αξίζει επίσης να σημειωθεί η συμβολή της επιβολής της στρατιωτικής θητείας και της καθιέρωσης των εθνικών συμβόλων (π.χ. σημαίες, εθνικές στολές, θούρια άσματα, ηρώα, εθνικές παρελάσεις, γιορτές εθνικών επετείων), ο ρόλος των οποίων κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικός για την ενδυνάμωση της εθνικής ταυτότητας. (Hobsbawm, 1994).

Στις αρχές του 20ου αιώνα, τέσσερις κοινωνικοί επιστήμονες, υποστηρικτές του κοινωνικού κονστρουκτιβισμού, εισήγαγαν σχεδόν ταυτόχρονα την κοινωνική διάσταση της μνήμης. Ο κοινωνιολόγος Halbwachs, οι ψυχολόγοι Janet και Blondel και ο Bartlett διατύπωσαν την άποψη ότι η μνήμη αποτελεί μία κοινωνική κατασκευή, η οποία εξελίσσεται στο πλαίσιο επικοινωνιακών διεργασιών. Αναμφισβήτητα ο Maurice Halbwachs με το έργο του *Les Cadres Sociaux De La Memoire* (1925) ήταν εκείνος που έθεσε τις βάσεις για τη μελέτη της μνήμης, τονίζοντας τον κοινωνικό παράγοντα. Σύμφωνα λοιπόν με τον Halbwachs, οι μνήμες μας είναι καθαρά κοινωνικές, καθώς η κατασκευή και συνοικοδόμησή τους συνίσταται στην αλληλεπίδραση με τους άλλους, ενώ η ενεργοποίησή τους εξαρτάται από τις συνθήκες που παρουσιάζονται στην κοινωνική ζωή (Halbwachs, 1980). Η μνήμη δηλαδή υπόκειται σε μια συνεχή ανάπλαση καθοριζόμενη από το παρόν και την κοινωνία και δεν αποτελεί μια στείρα καταγραφή και αποθήκευση του παρελθόντος στον ανθρώπινο νου, αλλά ταυτόχρονα διαμορφώνει την κοινωνική πραγματικότητα στο παρόν (Μαντόγλου, 2012).

Η μνήμη διακρίνεται σε συλλογική-κοινωνική και ατομική. Η συλλογική μνήμη είναι, θα λέγαμε, η μνήμη του συνόλου. Αποτελεί το άθροισμα των αναμνήσεων που περνούν από γενιά σε γενιά, μέσω των αφηγήσεων και των μαρτυριών, για σημαντικά γεγονότα που συνέβησαν στο παρελθόν και τα οποία αφορούν τα μέλη μεγάλων ή μικρών κοινωνικών ομάδων. Αντίστοιχα, μια προφανής προσέγγιση της ατομικής μνήμης, την περιγράφει ως τη μνήμη του ατόμου. Στην πραγματικότητα όμως, η ατομική μνήμη δεν μπορεί ποτέ να είναι

αυτόνομη, καθώς το άτομο στα πλαίσια της κοινωνικής του δράσης διαμορφώνει σχέσεις, υπάγεται σε ομάδες, οι οποίες του υπαγορεύουν μια ορισμένη στάση απέναντι στην κοινωνική πραγματικότητα και την παρελθούσα εμπειρία (Halbwachs, 1980). Από την πλευρά του, ο Durkheim τοποθετεί στη βάση των αναλύσεων του την κοινωνική ομάδα, η οποία χαρακτηρίζεται από τη «συλλογική της συνείδηση». Πρόκειται για μια ελεγκτική αρχή, η οποία διαθέτει δική της υπόσταση, καθώς και δεδομένες πεποιθήσεις, συναισθήματα, αναμνήσεις, ιδανικά, εμπνεύσεις, τα οποία μοιράζονται όλα τα μέρη της κοινωνίας (Μαντόγλου, 2012).

Η συλλογική μνήμη δεν είναι απαραίτητο να είναι και αντικειμενική, διότι στην ουσία αποτελεί ένα μίγμα μύθων και πραγματικότητας, ένδοξων ιστοριών σχετικά με τον ηρωισμό και τις θυσίες. Ιστορικοί πρόγονοι παρουσιάζονται στις ιστορίες του παρελθόντος ως στρατιωτικοί ηγέτες ή σοφοί φιλόσοφοι ή πάντως ως πρόσωπα που όρισαν την ιστορία του έθνους και διαμόρφωσαν το μέλλον (Smith, 1991). Ο εθνικός μύθος αποτελεί μια από τις κυριότερες ιδιότητες της συλλογικής μνήμης, λόγω του ότι ο μύθος, καίτοι δεν σχετίζεται με την πραγματικότητα, έχει ωστόσο μεγάλο πνευματικό αντίκτυπο. Από την πλευρά τους τα μέλη του εκάστοτε έθνους αποδέχονται εύκολα τους μύθους, καθώς τους παρέχουν αποκλειστικές ηρωικές ιδιότητες. Γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι κάθε άνθρωπος επιλέγει να υιοθετεί μύθους του παρελθόντος προκειμένου να καταδείξει την υπεροχή του ή την ικανότητα του να είναι ανώτερος των άλλων (Halbwachs, 1980).

Επισημαίνουμε όμως ότι η αναπόληση γεγονότων του παρελθόντος δεν αποτελεί ουδέτερη αλλά επιλεκτική διαδικασία, η οποία καθοδηγείται από τις πολιτικές ελίτ. Συγκεκριμένα, οι άνθρωποι θυμούνται τα γεγονότα εκείνα που σχετίζονται με το παρόν και με τρόπο που να εξυπηρετεί τα ζητήματα του παρόντος (Gills, 1994). Με λίγα λόγια, η συλλογική μνήμη συμβάλλει στην πολιτική δύναμη, συγκεντρώνει τους ανθρώπους και διαμορφώνει τις ιδιότητες της εθνικής ταυτότητας με τρόπο που συχνά χρησιμοποιείται για την εξυπηρέτηση πολιτικών σκοπών (Halbwachs, 1980).

Ουσιαστικά δηλαδή, ο εθνικός πολιτισμός επιδιώκει την επιστροφή στη δόξα του παρελθόντος. Όταν οι άνθρωποι μιας συγκεκριμένης κοινότητας αρχίζουν να θυμούνται το παρελθόν τους κατά τον ίδιο τρόπο τότε μια συλλογική μνήμη έχει διαμορφωθεί. Η συλλογική μνήμη συγκαταλέγεται μεταξύ

των κυριότερων καθοριστικών παραγόντων στη δημιουργία της εθνικής ταυτότητας (Halbwachs, 1980). Κάνει τους ανθρώπους να πιστεύουν ότι μια συγκεκριμένη σειρά από αποφασιστικά και αλληλένδετα γεγονότα του παρελθόντος τους έχουν διαμορφώσει κατά κάποιο τρόπο, όπως είναι σήμερα (Spencer & Wollman, 2002). Αυτό συνέβη για παράδειγμα στην Ανατολική Ευρώπη μετά το 1989. Οι περιοχές που αποσχίσθηκαν από την πρώην Σοβιετική Ένωση διεκδίκησαν την ιδιαίτερή τους εθνικότητα επαναπροσδιορίζοντας τις εθνικές τους ταυτότητες, στηριζόμενες σε αμφιλεγόμενες «ιστορίες», καθώς και στη θρησκευτική ορθοδοξία και τη φυλετική καθαρότητα (Hall, Held, McGrew, 2003). «Η άλλη σημαντική μορφή αναγέννησης του επιμεριστικού εθνικισμού και της εθνικής και θρησκευτικής απολυτότητας είναι, βεβαίως, το φαινόμενο του "φονταμενταλισμού"» (Hall, Held, McGrew, 2003: 458), το πιο ενδεικτικό παράδειγμα του οποίου απαντάται σε ορισμένα ισλαμικά κράτη στη Μέση Ανατολή. Ο φονταμενταλισμός, που βρίσκει πρόσφορο έδαφος σε συνθήκες εκτεταμένης φτώχειας και οικονομικής ύφεσης σε περιοχές με μη εδραιωμένη δημοκρατική εξουσία, καθιστά την ισλαμική πίστη ως ισχυρή δύναμη κινητοποίησης και πολιτικής-ιδεολογικής στράτευσης. Κατά τον κοινωνιολόγο Immanuel Wallerstein, οι εθνικισμοί του σύγχρονου κόσμου συνδυάζουν ταυτόχρονα την επιθυμία για αφομοίωση μέσα στο οικουμενικό και την προσήλωση στο ιδιαίτερο, στην κατάδειξη των διαφορών. «Πράγματι, είναι ο οικουμενισμός μέσα από τον επιμερισμό (το τοπικό, την ιδιαιτερότητα, το μερικό) και ο επιμερισμός (το τοπικό, η ιδιαιτερότητα, το επιμέρους) του οικουμενισμού» (Hall, Held, McGrew, 2003: 433).

Πόσο όμως ενοποιητική είναι πράγματι η εθνική ταυτότητα όσον αφορά την ακύρωση ή αφομοίωση της πολιτιστικής διαφοράς; Κατά τους κοινωνιολόγους Stuart Hall, David Held και Anthony McGrew, τα περισσότερα σύγχρονα έθνη αποτελούν κράμα ανόμοιων πολιτισμών που ενοποιήθηκαν μέσα από μια μακράιωνη διαδικασία κατακτήσεων, δηλαδή μέσω μιας βίαιης καταπίεσης της πολιτιστικής διαφοράς. Σε ολόκληρη την Ευρώπη «η Ιστορία επαναλαμβάνεται κατά κύρον» (Hall, Held, McGrew, 2003: 435). Ο «βρετανικός λαός» είναι μόνο ένα παράδειγμα σειράς επανειλημμένων κατακτήσεων από Κέλτες, Ρωμαίους, Σάξονες, Βίκινγκς και Νορμανδούς. Δεν υπάρχει έθνος που

να αποτελείται μόνο από ένα λαό, πολιτισμό ή εθνότητα. «Τα σύγχρονα έθνη είναι όλα τους πολιτιστικά υβρίδια» (Hall, Held, McGrew, 2003: 436).

Το κράτος, όπως προείπαμε, αποτελείται από μια σειρά μηχανισμών, μέσω των οποίων προωθείται ο εθνοκεντρισμός και προάγεται ο εθνικισμός. Εκτός από τους κατασταλτικούς μηχανισμούς, ιδιαίτερο ρόλο παίζουν στον τομέα αυτό οι μηχανισμοί της εκπαίδευσης και της ενημέρωσης (MME), αλλά και ο πολιτικός λόγος (Μηλιός, 2006).

Εκπαίδευση

Η εμπειρία της παιδικής ηλικίας θεωρείται η βάση στην οποία αναπτύσσεται η ταυτότητα του ατόμου, ενώ σύμφωνα με πολλούς θεωρητικούς η εθνική συνείδηση αποτελεί τη βασική δομή της ταυτότητας του σύγχρονου ανθρώπου (Scourfield, Dicks, Drakeford και Davies, 2006). Τα τελευταία, κυρίως, χρόνια, η διαμόρφωση και δημιουργία της ταυτότητας κατά την παιδική ηλικία αποτέλεσε αντικείμενο των κοινωνικών επιστημών, κυρίως δε της ψυχολογίας και της κοινωνιολογίας (Spyrou, 2002. Spyrou, 2006. Philippou, 2005a), καθώς το ενδιαφέρον των επιστημόνων εστιάστηκε στην ερμηνεία του παιδικού κόσμου. Παρά την αντίθεση μεταξύ των ψυχολογικών και κοινωνιολογικών θεωριών, το κοινό συμπέρασμα στο οποίο αμφότερες οι θεωρίες καταλήγουν είναι ότι κατά την παιδική ηλικία υπάρχει κάποιος βαθμός τόσο εθνικής όσο και ευρωπαϊκής συνείδησης.

Ο Martyn Barrett, ένας από τους πιο καταξιωμένους ψυχολόγους που ασχολήθηκαν με την ανάπτυξη της ταυτότητας στην παιδική ηλικία, σε μια σειρά από έρευνες του, αποκλειστικές ή σε συνεργασία με άλλους (Barrett & Whennell, 1998. Barrett, Wilson & Lyons, 1999. Takriti, Buchanan-Barrow, Barrett, 2000), καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ηλικία φαίνεται να συνδέεται ανάλογα με την αύξηση της υποκειμενικής σημασίας της εθνικής ταυτότητας, της ευρωπαϊκής ταυτότητας και της θρησκευτικής ταυτότητας, ενώ αντίθετα, η ηλικία παρουσιάζει αντιστρόφως ανάλογη σχέση με τη σημασία της ηλικίας και του τόπου ως στοιχεία της ταυτότητας των παιδιών. Επιπροσθέτως, επισημαίνει (Barrett & Whennell, 1998. Barrett et al, 1999) ότι η ηλικία και το φύλο αποτελούν πιο σημαντικές ταυτότητες για τα παιδιά σε σχέση με την εθνική τους ταυτότητα σε όλες τις ηλικίες και ότι η σημασία του φύλου μειώνεται αρχικά και

αυξάνεται στη συνέχεια. Οι έρευνες του Barrett (Barrett & Whennell, 1998. Barrett, 2006) πέρα από τη σχέση της ηλικίας και της ταυτότητας, εξετάζουν και άλλες παραμέτρους καταλήγοντας στο ότι παρόλο που δεν υπάρχει στατιστικά σημαντική σχέση ανάμεσα στο βαθμό εθνικής ταύτισης και στη συναισθηματική σύνδεση με τη γεωγραφία της πατρίδας, υπάρχει σχέση ανάμεσα στη γνώση της πατρίδας και στην αίσθηση της εθνικής ταυτότητας.

Στοιχεία αναφορικά με την ύπαρξη κάποιου βαθμού εθνικής συνείδησης κατά την παιδική ηλικία παρέχει και η έρευνα των Scourfield, Dicks, Drakeford και Davies (2006), σε παιδιά ηλικίας 8 -11 χρονών, ουαλικής καταγωγής, η οποία καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι κυριότερες «πηγές εθνικής ταυτότητας» για τα παιδιά είναι ο τόπος γέννησης, η γλώσσα και ο αθλητισμός. Η εν λόγω έρευνα συνδέει επίσης τη γνωστική ικανότητα με τη συλλογική ταυτότητα, κυρίως, εξαιτίας της θετικής σχέσης και των δύο με την ηλικία (Scourfield et al, 2006). Τούτο αποτελεί και το πρώτο μοντέλο που αναφέρουν οι Ocampo, Knight και Bernal (1997), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι υπάρχουν δύο βασικά μοντέλα που παρουσιάζουν τη σχέση αυτή. Για τους ίδιους η σχέση ανάμεσα στη γνωστική ικανότητα και τη συλλογική ταυτότητα, με βάση το εν λόγω μοντέλο στηρίζεται σε πλαστούς παράγοντες. Στο δεύτερο μοντέλο η σχέση της γνωστικής ικανότητας και της συλλογικής ταυτότητας είναι αιτιώδης και ενδεικτική της μεσολάβησης. Στην έρευνά τους μόνο η χρήση του δεύτερου μοντέλου φαίνεται να επιβεβαιώνει ότι η γνωστική ικανότητα εξηγεί τις ηλικιακές διαφορές στη συλλογική ταυτότητα.

Εστιάζοντας αποκλειστικά στην περίπτωση της εθνικής ταυτότητας, την οποία εξετάζουν βάσει τριών συστατικών της (εθνική ταύτιση, σταθερότητα, γνώση), καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι σε αντίθεση με την εθνική ταύτιση και εθνική σταθερότητα μόνο η εθνική γνώση συνδέεται θετικά και στατιστικά σημαντικά με τη γνωστική ικανότητα. Έτσι προτείνουν την κοινωνικοποίηση ως αιτιολόγηση των ηλικιακών διαφορών στην εθνική ταυτότητα, χωρίς να αποκλείουν ωστόσο τη χρησιμότητα της γνωστικής ικανότητας. Δεδομένου δε των αποτελεσμάτων της έρευνας τους υποστηρίζουν ότι η κοινωνικοποίηση μπορεί να αποτελεί πιο κρίσιμο παράγοντα από τη γνωστική ικανότητα (Ocampo, Knight, Bernal, 1997).

Οι Scourfield et al (2006), επισημαίνοντας τη χρησιμότητα όλων των θεωριών σχετικά με την ταυτότητα των παιδιών, υιοθετούν ένα μοντέλο τριών

κοινωνικών διαδικασιών που περιλαμβάνει: την ανάπτυξη (κυρίως γνωστική) του παιδιού, τον ενεργό ρόλο του στη διαμόρφωση ταυτότητας, και την κοινωνική αλληλεπίδραση. Εμείς στο παρόν κεφάλαιο εξετάζουμε την τελευταία διαδικασία, δηλαδή την κοινωνική αλληλεπίδραση και συγκεκριμένα την επίδραση της εκπαίδευσης στη διαμόρφωση της ταυτότητας των παιδιών.

Η σύνδεση της εκπαίδευσης με τον σχηματισμό της ταυτότητας στην παιδική ηλικία στα πλαίσια της «κοινωνικής αλληλεπίδρασης» (Scourfield et al, 2006), οφείλεται στο γεγονός ότι η εκπαίδευση, παράλληλα με το οικογενειακό και το φιλικό περιβάλλον, αποτελεί τον σημαντικότερο θεσμό για την κοινωνικοποίηση των μελών της κοινωνίας. Η κοινωνικοποίηση είναι μια βραχυπρόθεσμη διαδικασία, η οποία ξεκινά από τη γέννηση ενός ατόμου και πιθανότατα συνεχίζεται για ολόκληρη σχεδόν τη ζωή του. Σύμφωνα με την Scheibe (1995: 62) η κοινωνικοποίηση είναι ένας ευρύς όρος, ο οποίος περιλαμβάνει: (α) την κατάκτηση ή /και αξιολόγηση αξιών, μία μορφή μάθησης, προϊόν της οποίας δεν είναι η γνώση, αλλά η αλλαγή, (β) την αξιολόγηση προσώπων, αντικειμένων ή γεγονότων, δηλαδή μία ηθική ανάπτυξη με την ευρύτερη έννοια, (γ) τη μετάδοση αξιών από γενιά σε γενιά, (δ) την κατάκτηση προκαθορισμένων ρόλων και τέλος, (ε) τη διαμόρφωση ταυτότητας ως αποτέλεσμα της κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Κατ' αυτήν, η κοινωνικοποίηση αποτελεί μέρος της ψυχολογικής ανάπτυξης του ατόμου και πραγματοποιείται μέσα από μηχανισμούς, όπως η ταύτιση, η συγκυρία, η οικειοποίηση ή η εκμάθηση ρόλων.

Η διαδικασία της κοινωνικοποίησης αποτελεί κλειδί στη μελέτη της διαμόρφωσης της ταυτότητας και ιδιαίτερα της διαμόρφωσης της ταυτότητας των παιδιών μέσω της εκπαίδευσης. Τα τρία βασικά στοιχεία της εκπαίδευσης, τα οποία παρουσιάζονται να αποτελούν φορείς συμβόλων, αξιών και μηνυμάτων σχετικά με την υπό διαμόρφωση παιδική ταυτότητα είναι: i. το αναλυτικό πρόγραμμα, ii. το σχολικό εγχειρίδιο και iii. η ιδεολογία των ίδιων των εκπαιδευτικών που τα εφαρμόζουν και τα χρησιμοποιούν. Τα τρία αυτά στοιχεία δεν λειτουργούν ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, αντίθετα, τελούν υπό συνεχή αλληλεπίδραση και αλληλεξάρτηση.

Σε αυτό το σημείο, αξίζει να αναφέρουμε ότι η πολιτική ιδεολογία συνιστά συνθήκη οργανικής σημασίας για την κατανόηση της διαδικασίας της ανθρώπινης κοινωνικοποίησης. Ως γνωστόν τα πολιτικά καθεστώτα λίγο πολύ

ελέγχουν την εκπαιδευτική διαδικασία των παιδιών, συνεπώς, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι η εξωτερική ή εσωτερική ιδεολογία των πολιτικών καθεστώτων θα μεταφραστεί σε πρακτική μέσα στα σχολεία, μέσω του αναλυτικού προγράμματος και των σχολικών εγχειριδίων και ακόμη θα ενισχυθεί από την επικρατούσα ιδεολογία των εκπαιδευτικών που απαρτίζουν το σχολικό σύστημα. Άλλωστε, όπως επισημαίνει και ο Harris (2003), η εκπαίδευση είναι μια ιστορικά και πολιτικά διαμορφωμένη έννοια και έτσι είναι και μια ιστορικά και πολιτικά διαμορφωμένη κοινωνική πράξη. Επομένως, γίνεται αντιληπτό ότι τόσο οι σκοποί της εκπαίδευσης, όσο και η έννοια και η διαδικασία της είναι εφήμερα και μεταβαλλόμενα προϊόντα κοινωνικών, ιστορικά τοποθετημένων, αλλαγών.

Όσον αφορά στο αναλυτικό πρόγραμμα σπουδών, τούτο αποτελεί φορέα αξιών, στάσεων, πεποιθήσεων και γενικά μηνυμάτων, τα οποία αναφέρονται σε τρεις εκπαιδευτικούς προσανατολισμούς, τον εθνικό, τον εδαφικό και τον ευρωπαϊκό, με στόχο την ανάπτυξη μίας εθνικής, εδαφικής και ευρωπαϊκής ταυτότητας αντίστοιχα. Το αναλυτικό πρόγραμμα δεν αποτελεί βέβαια τον μοναδικό παράγοντα διαμόρφωσης της ταυτότητας στην παιδική ηλικία, ωστόσο μπορεί να προσφέρει πληροφορίες σχετικά με το ποια κατασκευή της ταυτότητας είναι πολιτικά καθορισμένη ως νόμιμη, αφού το αναλυτικό πρόγραμμα κάθε χώρας αντιπροσωπεύει ένα από τα πεδία της κρατικής δέσμευσης στην κατασκευή της ταυτότητας (Tormey, 2006).

Ο εθνικός προσανατολισμός στην εκπαίδευση στοχεύει ουσιαστικά στην ανάπτυξη μιας ισχυρής εθνικής ταυτότητας, δηλαδή στην καλλιέργεια του σεβασμού των ηθικών ιδανικών, τα οποία είναι ουσιαστικά για το έθνος. Όπως γίνεται ευρέως αποδεκτό, το αναλυτικό πρόγραμμα και η γνώση μιας χώρας αποτελούν έναν παράγοντα-κλειδί στη διατήρηση της εθνικής κουλτούρας, των εθνικών μύθων, συμβόλων, ηρώων και ιδανικών, των ιστορικών παραδόσεων και των κοινωνικών παραδόσεων, κυρίως μέσω των κοινωνικών επιστημών, όπως η ιστορία, η γεωγραφία και η πολιτική αγωγή (Flouris, 1998. Φιλίππου, 2007). Καίτοι οι έννοιες του έθνους εντοπίζονται σε όλα τα μαθήματα του εθνικού αναλυτικού προγράμματος, είναι γεγονός ότι το μάθημα της ιστορίας διαδραματίζει τον πρωταρχικό ρόλο στη δημιουργία και τη διατήρηση του έθνους (Tormey, 2006).

Γεννάται λοιπόν το ερώτημα πώς ο εθνικός προσανατολισμός που εμπεριέχεται στο εθνικό αναλυτικό πρόγραμμα επηρεάζει τη δημιουργία μίας εθνικής ταυτότητας στην παιδική ηλικία. Η διαδικασία πραγματοποιείται μέσω της προβολής εθνικών συμβόλων, αξιών και στάσεων, τα οποία περιλαμβάνουν την έννοια του έθνους. Πιο αναλυτικά, στο σχολείο τα παιδιά γίνονται μέρος του κοινωνικού συστήματος, το οποίο στηρίζει και ταυτόχρονα στηρίζεται από ένα μείγμα κοινωνικών αναπαραστάσεων. Η προβολή της εθνικής ταυτότητας, οι στάσεις εναντίον της εσω-ομάδας και της εξω-ομάδας και η ποικιλία μέσα στην εθνική ομάδα είναι επίσης στοιχεία των κοινωνικών αναπαραστάσεων της εθνικής ταυτότητας διαθέσιμα στα παιδιά (Philippou, 2005a).

Ο Spyrou (2006), εξετάζοντας την ανάπτυξη της εθνικής ταυτότητας σε Ελληνοκύπριους μαθητές, αναφέρει ότι η επίσημη εθνική κοινωνικοποίηση που πραγματοποιείται από το σχολείο περιλαμβάνει εορτασμούς των εθνικών επετείων, επισκέψεις μουσείων και εθνικών μνημείων. Η εθνική ταυτότητα προκύπτει από το συνδυασμό αυτής της επίσημης κοινωνικοποίησης με την ανεπίσημη κοινωνικοποίηση που πραγματοποιείται από το οικογενειακό περιβάλλον των παιδιών. Η άποψη αυτή δεν αποκλίνει ιδιαίτερα από τη συμπεριφοριστική οπτική της ανάπτυξης και λειτουργίας του εθνικισμού και του πατριωτισμού που αναφέρει ο Allport. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, το παιδί από μικρή ηλικία εκτίθεται συχνά σε σύμβολα του έθνους, όπως σημαίες, φωτογραφίες ηγετών, εθνικούς ύμνους, και σε συνδυασμό με θετικά ερεθίσματα μέσα στο οικογενειακό του περιβάλλον, μαθαίνει να αντιδρά θετικά στα σύμβολα του έθνους, όπως ακριβώς θα αντιδρούσε και στα σύμβολα της οικογένειάς του.

Η εδαφική ταυτότητα, από την άλλη, προωθείται μέσω της εκπαίδευσης για τον πολίτη, αφού ουσιαστικά αναφέρεται στην έννοια της «πολιτειότητας» (Smith L.T., Smith G.H., Boler, Kempton, Ormond, Chueh, Waetford, 2002. Sekulic, 2004). Η εκπαίδευση αντιμετωπίζεται ως το ιδανικό μέσο, προκειμένου οι μαθητές να υιοθετήσουν το μοντέλο του «ιδανικού πολίτη», ώστε να είναι σε θέση να ανταπεξέλθουν στις σύγχρονες ανάγκες, ενισχύοντας ταυτόχρονα την κοινωνική συνοχή και το κοινό όφελος (Kennedy, 2008. Wood, 2014). Η «πολιτειότητα» (citizenship) είναι η ιδιότητα του να είναι κανείς πολίτης. Πρόκειται για μία έννοια ιδιαίτερα σημαντική στη δυτική πολιτική φιλοσοφία, η οποία συνδέεται με άλλες έννοιες όπως «δημοκρατία», «δικαιώματα» και

«αξίες» και παραπέμπει σε αντιφατικά νοήματα, όπως για παράδειγμα το κοινό όφελος, το εθνικό συμφέρον, η πολιτική δράση, η πολιτική αρετή και τα ατομικά συμφέροντα.

Επιπροσθέτως, είναι μια έννοια πολυσήμαντη, δύσκολη να αποσαφηνιστεί και συνδέεται με δύο παραδόσεις την «πολιτική-δημοκρατική» που αφορά την «πόλη» και τη δημοκρατία και τη «φιλελεύθερη-κοσμοπολίτικη», η οποία σχετίζεται με τον κόσμο, τον φιλελευθερισμό (liberalism) και τον κοσμοπολιτισμό (cosmopolitanism) (Μπάλιας, 2008). Στο πλαίσιο μιας κοινωνίας, όπως είναι η σημερινή με υπερεθνικά χαρακτηριστικά, η έννοια του πολίτη συνδέεται με νέες έννοιες όπως είναι η μετα-εθνική πολιτειότητα (post-national citizenship), η ευρωπαϊκή διακυβέρνηση (european governance), η παγκόσμια κοινωνία των πολιτών, (global civil society) και ο κοσμοπολιτισμός (cosmopolitanism) (Beck 2000. Featherstone 2008). Ο σημαντικός ρόλος της εκπαίδευσης στην προώθηση της «πολιτειότητας» καταδεικνύεται και στο έγγραφο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «Προς μια Ευρωπαϊκή Διάσταση Εκπαίδευσης και Ενεργού Συμμετοχής του Πολίτη» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2000), αποβλέποντας στην ενθάρρυνση της ενεργού συμμετοχής του μαθητή και στη μάθηση με στόχο αυτή τη συμμετοχή.

Παρόλα αυτά, η προσέγγιση της έννοιας της «πολιτειότητας» στα σύγχρονα προγράμματα σπουδών έχει δεχθεί έντονη κριτική κυρίως από κοινωνιολόγους, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι η προσέγγιση του συγκεκριμένου όρου είναι μονοδιάστατη και τείνει να υιοθετηθεί η εικόνα ενός «φιλελεύθερου πολίτη» με έντονα ατομικιστικά στοιχεία, χωρίς να αφήνονται περιθώρια αυτοκαθορισμού. Η προώθηση ενός συγκεκριμένου τύπου πολίτη, του οποίου η εθνική και πολιτισμική ταυτότητα συγκροτείται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, αποκλείει άτομα, τα οποία δεν ανταποκρίνονται στα κανονιστικά πρότυπα, με αποτέλεσμα να διαιωνίζονται οι ανισότητες μέσα στην κοινωνία (Kennelly & Dillabough, 2008. Olssen 2004. Osler, 2000).

Η εκπαίδευση με βάση τον πολίτη γίνεται κυρίως μέσω του μαθήματος της «Αγωγής του Πολίτη». Ο Rubin (2006) καταγράφει τις βασικές αρχές που πρέπει να περιλαμβάνει μία τέτοια εκπαίδευση. Αναλυτικά, αναφέρει ότι εκπαίδευση του πολίτη για να είναι αποτελεσματική πρέπει: (α) να δομηθεί επάνω στην εμπειρία των μαθητών για την πολιτική ζωή, που περιλαμβάνει την καθημερινή εμπειρία με τα πολιτικά όργανα, (β) να παρέχει ευκαιρίες στους

μαθητές να εξετάσουν και να συζητήσουν τα βασικά ζητήματα και τις διαμάχες στην πολιτική ζωή, (γ) να αναπτύξει το διάλογο, την ανάλυση, την κριτική, και τις ερευνητικές δεξιότητες και τέλος, (δ) να ενισχύσει τη γνώση των μαθητών σχετικά με τα δικαιώματα και τις ευθύνες τους ως πολίτες με έναν τρόπο που να συνδέεται άμεσα με τις ανησυχίες τους.

Από την ανωτέρω ανάλυση καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το σύγχρονο σχολείο, το οποίο επιδιώκει μέσα από την μόρφωση να εξασφαλίσει την ένταξη των μελλοντικών πολιτών στο έθνος-κράτος με τρόπο που να εξασφαλίζεται η κοινωνική συνοχή και η ομαλή συνύπαρξη, αποτελεί ένα από τους βασικούς μηχανισμούς εθνικής διαπαιδαγώγησης. Μέσα από τα μαθήματα και ιδιαίτερα αυτό της ιστορίας αλλά και άλλες δραστηριότητες όπως οι σχολικές επετειακές γιορτές, δεν μεταδίδεται απλά η γνώση αλλά επιχειρείται να καλλιεργηθεί η εθνική συνείδηση και ταυτότητα (Αβδελά, 2007).

Η εκπαίδευση αποτελεί λοιπόν βασικό μηχανισμό συγκρότησης και μετάδοσης της εθνικής ταυτότητας. Το ελεγχόμενο από το κράτος εκπαιδευτικό σύστημα καθορίζει την ύλη μαθημάτων, όπως η Γλώσσα, η Ιστορία και η Γεωγραφία, που συμβάλλουν προς το σκοπό αυτό, τοποθετώντας το εθνικό «εγώ» στο επίκεντρο (Σταμέλος & Καρανάτσης, 2005). Η διδασκαλία στα σχολεία της εθνικής ιστορίας γίνεται με υποκειμενικό τρόπο (που επιτρέπει δηλαδή παραλείψεις και μεταβολές στα ιστορικά γεγονότα), ώστε να δημιουργούνται από νωρίς στα παιδιά αισθήματα ικανοποίησης και εθνικής υπερηφάνειας (Hobsbawm, 1994). Η εκπαίδευση μπορεί να προωθήσει την εθνική ταυτότητα και μοντέλα συμπεριφοράς, και να ορίσει τους κοινωνικούς ρόλους. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Pierre Bourdieu, τα ιδεώδη που προωθούνται στη σχολική εκπαίδευση (δηλαδή η κουλτούρα και οι αξίες) είναι εκείνα των κυρίαρχων τάξεων. Η εκπαίδευση αναπαράγει τις κοινωνικές διαφορές και ιεραρχίες. Δεν πρόκειται συνεπώς μόνον για κοινωνικές και πολιτισμικές ταυτότητες που μεταδίδονται στους μαθητές, αλλά στην πραγματικότητα οι ιδιαίτερες ταυτότητες που προωθούνται στα σχολεία αντικατοπτρίζουν τις επιταγές των κυρίαρχων τάξεων. Με τον τρόπο αυτό, η εκπαίδευση όχι απλώς καταδεικνύει αλλά και αναπαράγει τις επικρατούσες κοινωνικές δομές (Chimisso, 2003).

Οι νέες βάσεις που τέθηκαν σε ευρωπαϊκό επίπεδο από το 1990 και μετά σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα έφεραν στο προσκήνιο την συζήτηση

αναφορικά με τον ρόλο της εκπαίδευσης και τον τρόπο που διδάσκεται η ιστορία καθώς και το περίπλοκο θέμα της διδασκαλίας της εθνικής ιστορίας ενός κράτους σε μειονότητες που ζουν σε αυτό. Ο παραδοσιακός τρόπος διδασκαλίας ο οποίος παρουσίαζε το ένδοξο αγωνιστικό παρελθόν, την μοναδικότητα του έθνους, την σταθερή του παρουσία στο ιστορικό γίγνεσθαι, δεν προσέφερε στους μαθητές τα εργαλεία εκείνα που θα τους βοηθήσουν να αναπτύξουν κριτική σκέψη και να αποκτήσουν αξίες και στάση ζωής (Βούρη, 2006).

Η ιστορία ως κατεξοχήν ιδεολογικό μάθημα, με τον τρόπο που διδάσκεται και μέσα από τα σχολικά βιβλία, αφενός τονίζει αντί να αμβλύνει τις διαφορές ανάμεσα στους λαούς και τα έθνη και αφετέρου δίνει έμφαση στις ομοιότητες στο εσωτερικό ενός έθνους, το οποίο με τη σειρά του αναγνωρίζει για τον εαυτό του δίκαια που δεν τα αναγνωρίζει σε άλλους. Οι έννοιες «έθνος» και «πατρίδα» φορτίζονται ηθικά και συναισθηματικά μέσα από την ιστορική διαδρομή και μεταφέρονται ως ομοιογενείς και αναλλοίωτες αξίες ούτως ώστε παγιδεύονται σε μια απολιθωμένη θεώρηση του παρελθόντος, η οποία αγνοεί την ιστορικότητα των ιδεών και αξιών και την εξέλιξή τους μέσα στον ιστορικό χρόνο (Φραγκουδάκη, 2007). Έτσι, η Ιστορία ταυτίζεται με την ιστορία ενός έθνους ως μοναδική αλήθεια η οποία δεν επιδέχεται αμφισβητήσεως, απέχοντας μακράν της επιστημονικής προσέγγισης, η οποία προϋποθέτει την γνωστοποίηση των πηγών και των επεξεργασιών στις οποίες στηρίζεται (Αβδελά, 2007). Η επιβίωση του ρατσισμού παρά τις προσπάθειες που γίνονται για την καταπολέμησή του οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην καλλιέργεια των εθνικών μύθων και δεν μπορεί να καταπολεμηθεί παρά μόνο μέσα από την αυτογνωσία και την προσέγγιση της εθνικής ταυτότητας με όρους αντικειμενικούς (Φραγκουδάκη, 2007).

Ιδιαίτερη δυσκολία ενέχει η διδασκαλία της ιστορίας στις πολυεθνικές τάξεις. Η εισαγωγή των αρχών της πολυπολιτισμικότητας στην παιδεία αποτελεί κυρίως πολιτικό ζήτημα, αφού το μάθημα της Ιστορίας εξαρτάται από την εξουσία και συνήθως προσκρούει στην έλλειψη συναίνεσης των πολιτικών ηγεσιών. Οι προτάσεις για ισότιμη παρουσίαση των ιστοριών των άλλων εθνών, ο περιορισμός της εθνοκεντρικής αφήγησης, ο εμπλουτισμός της διδασκαλίας με συστήματα αξιών που να αντιπροσωπεύουν και τις διαφορετικές ομάδες σε ένα σχολείο, ώστε να αρθεί ο απομονωτισμός των μειονοτήτων, αντιμετωπίζονται από πολλούς τόσο σε επίπεδο πολιτικό όσο και κοινωνικό και

εκπαιδευτικό με επιφύλαξη, αν όχι με αρνητικότητα. Θα μπορούσε πάντως να συμφωνηθεί ότι η διδασκαλία της ιστορίας ειδικά σε μικτά από άποψη εθνικότητας ακροατήρια, είναι αναγκαίο να προωθεί ένα ενιαίο κώδικα αξιών όπως είναι η δημοκρατία, η ελευθερία και η ισότητα προκειμένου να καλλιεργηθεί το αίσθημα ότι όλοι είναι πολίτες μιας χώρας ανεξάρτητα από την εθνική ή την θρησκευτική τους ταυτότητα (Βούρη, 2006).

Για την αντιμετώπιση των παραπάνω θεμάτων το Συμβούλιο της Ευρώπης το 1996 μέσα από τις «Οδηγίες για το μάθημα της Ιστορίας στα Ευρωπαϊκά κράτη», προέβαλε τις εξής αρχές:

- Κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα να γνωρίζει το παρελθόν του και να απορρίπτει το παρελθόν το οποίο του επιβάλλεται.
- Πρέπει να προωθείται η αμοιβαία κατανόηση και εμπιστοσύνη ανάμεσα σε διαφορετικά άτομα και λαούς με την αποτροπή της εθνικιστικής ιδεολογίας και την πολιτική λογοκρισία στο μάθημα της Ιστορίας.
- Πρέπει να αναγνωρίζεται η διαφορετική ερμηνεία των ιστορικών δεδομένων στα διάφορα κράτη. Δεν υπάρχει μία μόνο σωστή εκδοχή ενός ιστορικού γεγονότος, αλλά ο τρόπος ερμηνείας εξαρτάται από την άποψη του ιστορικού, τις πηγές που χρησιμοποίησε, την εποχή του και την οπτική γωνία που βλέπει τα πράγματα. Οι ιστορικές πηγές πρέπει να χρησιμοποιούνται για κριτική ανάλυση των πληροφοριών αφού εν πολλοίς αποτυπώνουν την άποψη εκείνων που τις παρήγαγαν.
- Να ενισχύεται η δημοκρατική και υπεύθυνη συμπεριφορά του μαθητή ο οποίος θα είναι ο αυριανός πολίτης.

Στόχος των ανωτέρω αρχών είναι η ανάπτυξη της κριτικής ιστορικής σκέψης και συνείδησης ώστε ο μαθητής να είναι ικανός να αναλύει τα ιστορικά γεγονότα με επίγνωση της σύνθετης και σχετικής φύσης της «ιστορικής αλήθειας», να μπορεί να αξιολογεί την πολυπλοκότητα των προβλημάτων χωρίς απλουστευτικές ερμηνείες και να τεκμηριώνει τα επιχειρήματά του (Stradling, 2001).

Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης

Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (ΜΜΕ) συχνά χαρακτηρίζονται ως εκφραστές αλλά και δημιουργοί της εθνικής ταυτότητας. Στη συνέχεια της μελέτης μας θα εξετάσουμε το ρόλο τους στην ανάπτυξη της συλλογικής ταυτότητας των πολιτών και την ενίσχυση του εθνικισμού.

Τα ΜΜΕ χαρακτηρίζονται ως ένας από τους πλέον αποτελεσματικούς φορείς κοινωνικοποίησης και συνακόλουθα βασικός παράγοντας διαμόρφωσης της κοινής γνώμης. Ο ρόλος τους είναι θεμελιώδης τόσο στην ανάπτυξη όσο και στην ισχυροποίηση της εθνικής ταυτότητας (Pares i Maicas, σε Παναγιωτοπούλου, Ρηγόπουλου, Ρήγου, Νοτάρης, 1996). Πρώτος ο Anderson υποστήριξε ότι τα ΜΜΕ αποτελούν μία από τις βασικές πηγές μέσα από τις οποίες αναπαράγεται ο επίσημος λόγος του έθνους. Ακολούθησε ο Shobba (Shobba, σε Παναγιωτοπούλου, Ρηγόπουλου, Ρήγου, Νοτάρης, 1996), κατά τον οποίο η αίσθηση της ταυτότητας που έχει κανείς προέρχεται από τη γνώση ότι υπάρχουν και άλλοι πολλοί, μια ολόκληρη ενότητα, που είναι επίσης μέλη κάποιου έθνους-κράτους. Σύμφωνα δε με τον Halbwachs, τα τηλεοπτικά προγράμματα, τα ντοκουμέντα και οι διάφορες ιστορικές τηλεοπτικές παραστάσεις αποτελούν σημαντικές πηγές της συλλογικής μνήμης, η οποία δρα καθοριστικά στο σχηματισμό της εθνικής ταυτότητας (Halbwachs, 1980).

Σήμερα ο Τύπος, και τα ΜΜΕ γενικότερα, εξακολουθούν να αποτελούν έναν από τους σημαντικότερους φορείς διαμόρφωσης του εθνικισμού (Δεμερτζής, 1996). Με δεδομένο λοιπόν ότι ο εθνικισμός, όπως ήδη έχει αναφερθεί ανωτέρω, αποτελεί μια νεωτερική διαιρετική πολιτική ιδεολογία, δεν είναι «παράδοξο» το γεγονός ότι στο πλαίσιο της κοινωνίας της πληροφορίας και του διαδικτύου επανεγγράφεται στην ημερήσια διάταξη το ζήτημα της εθνικής και εθνοτικής ταυτότητας. Ο Δεμερτζής (1996: 336) κάνει λόγο για τη «μεσοποίηση» της εθνικής συνείδησης και της εθνοτικής ταυτότητας, ως ειδική έκφραση της γενικότερης μεσοποίησης (mediatization) της κοινωνικής συνείδησης στο περιβάλλον της ύστερης νεωτερικότητας. Την άποψη αυτή συνεπικουρεί και ο Wilson (1985), σύμφωνα με τον οποίο ο ρόλος των ΜΜΕ ως φορέων του δημόσιου λόγου, που ορίζει με συμβολικό τρόπο το εθνικό «άλλο», δημιουργεί ένα κλίμα εθνικών προκαταλήψεων. Η εθνοκεντρική και ουκ ολίγες φορές δραματοποιημένη παρουσίαση των γεγονότων και καταστάσεων, αφενός

φέρει στη μνήμη παλαιές «εθνικής φύσεως» μνήμες, αφετέρου κατασκευάζει νέες συλλογικότητες.

Τα ΜΜΕ τονίζουν συχνά τη διαφορετικότητα μεταξύ των εθνών χρησιμοποιώντας την έννοια του εθνοκεντρισμού. Πρόκειται για μια έννοια, η οποία επισημάνει τη διαφορετικότητα μεταξύ των εθνών, προσδιορίζοντας την εθνική κοινότητα του «εμείς» και διαφοροποιώντας την από τους «άλλους» εξαιτίας των κοινών χαρακτηριστικών, όπως η γλώσσα, η θρησκεία, κλπ. Ο εθνοκεντρισμός, λοιπόν, είναι αυτός που δημιουργεί εικόνες και στερεότυπα, τα οποία βοηθούν στο σχηματισμό μιας συγκεκριμένης εικόνας για αυτό που ονομάζεται «άλλο», «ξένο», «διαφορετικό». Οι απόψεις αυτές στηρίζονται σε αντιλήψεις, οι οποίες θεωρούν το έθνος ως κεντρική κοινωνική ταυτότητα, η οποία υπερισχύει έναντι των υπολοίπων (Δεμερτζής, 1996).

Τα ΜΜΕ, πέραν της χρήσης του εθνοκεντρισμού χρησιμοποιούν και άλλα «εργαλεία» για την καλλιέργεια ιδεολογίας που να συντηρεί τις βασικές κοινωνικο-οικονομικές δομές της χώρας, όπως για παράδειγμα λέξεις και εικόνες (McCombs, Einsiedel, Weaver, 1996). Συνήθως τα ΜΜΕ στη γλώσσα που χρησιμοποιούν τονίζουν το συναίσθημα, προκειμένου να τονώσουν το αίσθημα του «συνανήκειν» στο κοινό τους. Με άλλα λόγια δημιουργούν ένα κοινό, το οποίο ταυτίζεται και αναπαράγει τη γλώσσα που χρησιμοποιούν τα ΜΜΕ.

Επίσης, τα ΜΜΕ χρησιμοποιούν και τις εικόνες προκειμένου να συμβάλλουν στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η προβολή από τις ειδήσεις εικόνων με αναχαίσεις τουρκικών αεροσκαφών, ενώ ταυτόχρονα κάνουν χρήση ηχηρών εκφράσεων, οι οποίες συνοδεύουν τις εικόνες αυτές. Με τον τρόπο αυτόν πετυχαίνουν να ενεργοποιήσουν τις στερεοτυπικές αντιλήψεις της κοινής γνώμης και να διαμορφώσουν την εθνική ταυτότητά της με τέτοιο τρόπο, ώστε την επόμενη φορά που θα λάβει παρόμοιο μήνυμα να αντιδράσει με τον ίδιο ακριβώς τρόπο απέναντι στο «εθνικό άλλο» (Δοξιάδης, 1995: 82).

Ένα ακόμη «εργαλείο» που χρησιμοποιούν τα ΜΜΕ προκειμένου να ενισχύσουν στο κοινό την αίσθηση του «συνανήκειν» είναι η προβολή των δημόσιων τελετουργικών. Τα ΜΜΕ με την βοήθεια της τεχνολογίας έχουν τη δυνατότητα να καλύπτουν με «ζωντανές» συνδέσεις συλλαλητήρια, διαδηλώσεις, συναυλίες, θρησκευτικές τελετές, κυβερνητικές και θρησκευτικές

ομιλίες, κλπ, που πολλές φορές, εκτός από τον τομέα της ψυχαγωγίας και της ενημέρωσης, στοχεύουν στο να τονώσουν το εθνικό φρόνιμα των τηλεθεατών. Συχνή είναι άλλωστε και η συμβολή της επίσημης εκκλησίας της Ελλάδος, εκπρόσωποι της οποίας, ιδίως σε περιόδους εορτών, παρευρίσκονται καλεσμένοι σε τηλεοπτικές και ραδιοφωνικές εκπομπές.

Πέρα από τους ως άνω παράγοντες ενίσχυσης της εθνικής ταυτότητας από τα ΜΜΕ, ο Δεμερτζής (1996: 377-379) επισημαίνει και ορισμένους άλλους. Αρχικά, αναφέρει «τη συγκυρία των εθνικών επερισόδων», την προβολή δηλαδή από τα μέσα θεμάτων ανάλογα με τις εκάστοτε πολιτικές και κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που επικρατούν, και καταλήγει στο θέμα του ανταγωνισμού των μέσων. Όπως ο ίδιος υποστηρίζει, καθώς ο μοναδικός σκοπός των ΜΜΕ είναι η υψηλή τηλεθέαση, δραματοποιούν σκόπιμα γεγονότα, ειδικά σε θέματα «εθνικού ενδιαφέροντος», διατηρώντας φυσικά την μορφή παρουσίασης, εμποδίζοντας έτσι το κοινό να βρει εναλλακτικές πηγές πληροφόρησης.

Τα παραπάνω συνηγορούν προς τη διαπίστωση ότι στις σύγχρονες διαδικασίες κατασκευής της εθνικής ταυτότητας τα ΜΜΕ παρεμβαίνουν κατά τρόπο καταλυτικό και ουσιώδη. Η δε τηλεόραση είναι αυτή που συμβάλλει περισσότερο σε σχέση με τα υπόλοιπα ΜΜΕ, στη μεσοποίηση της εθνικής συνείδησης σε μαζικό επίπεδο. Η λεγόμενη «ζωντανή» μετάδοση δραματοποιεί και συντονίζει εξ αποστάσεως το κοινωνικό φαντασιακό, καθώς ένα μεμονωμένο και τοπικό γεγονός μπορεί εύκολα να μετατραπεί σε συμβάν εθνικής ή ακόμα και διεθνούς κλίμακας. Έτσι, για παράδειγμα, όταν ένα «εθνικό επεισόδιο» -στρατιωτικής, διπλωματικής, οικονομικής, ακόμα και αθλητικής φύσης- στο εσωτερικό μιας χώρας συγκεντρώσει την προσοχή των ΜΜΕ, και ιδιαίτερα των τηλεοπτικών καναλιών, κινητοποιείται αυτόματα σχεδόν το σύνολο του πληθυσμού, ο οποίος συσπειρώνεται ως πολιτική φαντασιακή κοινότητα (Δεμερτζής, 1996). Το ίδιο επεισόδιο είναι δυνατόν να συγκινήσει και τους ομογενείς της χώρας αυτής, οι οποίοι σε μια δεδομένη συγκυρία μπορεί να κινητοποιηθούν πολιτικά και να συντονισθούν με το «εθνικό κέντρο». Πρόκειται για τον λεγόμενο «εθνικισμό μεγάλης απόστασης» (Anderson, 2001).

Στο μέτρο που οι παραπάνω κινητοποιήσεις και η ενεργοποίηση της εθνικής ταυτότητας συντονίζονται από την τηλεόραση, χαρακτηρίζονται αναπόφευκτα από αποσπασματικότητα και διαλειμματικότητα (Barker, 1997).

Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η δυνατότητα ενεργοποίησης της εθνικής ταυτότητας εξαρτάται τελικά από το χρόνο που διαθέτουν τα τηλεοπτικά κανάλια για τα σχετικά θέματα, καθώς και από τον τρόπο που τα πλαισιώνουν. Εφόσον η εθνική ταυτότητα γίνεται μέρος του τηλεοπτικού-πολιτικού θεάματος υπόκειται στη διαδικασία της προσομοίωσης και κινείται σε μια περιοχή ανάμεσα στην αλήθεια και το ψέμα. Μέσα από το πολιτικό θέαμα και την καθημερινή ειδησεογραφία, το υποκείμενο δέχεται ετερόκλητα συγκινησιακά ερεθίσματα, τα οποία δύσκολα μπορεί να συντονίσει και συνακόλουθα να επεξεργαστεί, προκειμένου να προβεί σε λήψη αποφάσεων σχετικά με την δράση τους στο δημόσιο χώρο. Για τον χαρακτηρισμό της εν λόγω κατάστασης διατυπώθηκε από τον Mestrovic (1997) ο όρος «μετα-συγκινησιακή κοινωνία». Πρόκειται ειδικότερα για μια κοινωνία στην οποία τα υποκείμενα συγκινούνται τόσο ώστε να μην είναι τελικά σε θέση να δράσουν.

Με την εξάπλωση του παγκόσμιου ιστού, τα τελευταία χρόνια έχουν δημιουργηθεί ιστοσελίδες, χώροι και λίστες συζητήσεων, αντικείμενο των οποίων είναι η προώθηση και η διαπραγμάτευση της εθνικής και εθνοτικής ταυτότητας (Katz & Rice, 2002). Στα πλαίσια διεθνών ανταγωνισμών και συγκρούσεων, ανάπτυξης περιφερειακών αποσχιστικών εθνικιστικών κινημάτων και ρατσιστικών αντιπαραθέσεων, το διαδίκτυο χρησιμοποιείται ως βασικός παράγοντας επικοινωνιακής πολιτικής, πεδίο συγκρότησης και εμπέδωσης της εθνικής και εθνοτικής ταυτότητας και, κατά συνέπεια, βήμα αντιπαραβολής με τον εθνικό άλλο (Hechter, 1975). Ωστόσο, οφείλουμε να επισημαίνουμε ότι σε άλλες περιπτώσεις το διαδίκτυο συμβάλλει στην τόνωση και την όξυνση των εθνικών και εθνοτικών ταυτοτήτων, ενώ σε άλλες (λιγότερες) περιπτώσεις το διαδίκτυο συμβάλλει στη σχετικοποίηση των εν λόγω ταυτοτήτων και το μετριασμό των εθνικιστικών στερεοτύπων (Δεμερτζής, 1996).

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφορικά με την εβραϊκή ταυτότητα στο διαδίκτυο αναφέρει ο Poster (1996). Συμμετέχοντας σε μια λίστα συζητήσεων με την ονομασία «CyberJew», το 1996 μελέτησε πληθώρα μηνυμάτων από τα οποία προέκυψε ότι οι συμμετέχοντες χρησιμοποιούσαν κατά κύριο λόγο το διαδίκτυο ως ένα «ουδέτερο εργαλείο» για τη διάδοση και ισχυροποίηση μιας προ-διαμορφωμένης εθνοτικής ταυτότητας. Συγκεκριμένα, ήταν το μέσο που διευκόλυνε πολλούς Εβραίους της διασποράς να διασυνδεθούν. Σε κάποιους όμως χρήστες το διαδίκτυο επέδρασε διαφορετικά:

λειτούργησε με ανακλαστικό τρόπο, εγείροντας ερωτήματα γύρω από το ζήτημα της διατήρησης της εβραϊκής ταυτότητας. Έτσι, υπήρξαν μηνύματα που τάχθηκαν υπέρ της αναδιαμόρφωσης του εβραϊσμού και της μετεξέλιξής του σε μια συνιστώσα μόνο του θεϊκού κύκλου της παγκόσμιας ζωής, αμφισβητώντας εκ βάθρων τον μεσσιανικό-προνομιακό του χαρακτήρα από τους ίδιους τους πιστούς.

Όσον αφορά στον θρησκευτικό φανατισμό, ο Tatusko (2000) έχει διατυπώσει μια εξαιρετικά αισιόδοξη άποψη ότι η διαμεσολάβηση της θρησκείας από το διαδίκτυο θα επιφέρει «ριζική αλλαγή στον τρόπο σκέψης μας» προς την κατεύθυνση μιας αντι-θεμελιωτικής στάσης. Σύμφωνα με αυτόν, ακόμη και σε περίπτωση μετάδοσης των πλέον άκαμπτων και ακραίων θεμελιωτικών δογμάτων, το γεγονός ότι αυτά μεταδίδονται βάσει συμβάσεων του διαδικτύου, όπως το υπερκείμενο και το ηλεκτρονικό κείμενο, η χρήση μηχανών πλοήγησης και οι επεξεργαστές κειμένων, μεταβάλλει ριζικά τον τρόπο με τον οποίο τα εν λόγω δόγματα γίνονται αντιληπτά.

Παρόλα αυτά, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη ότι βρισκόμαστε στην εποχή του διαδικτύου, οι επιδράσεις του οποίου στην κοινωνία, την οικονομία και τον πολιτισμό είναι διιστάμενες και ποικίλες. Ως εκ τούτου, είναι σχεδόν αδύνατο να προβούμε σε οριστική πρόβλεψη περί της τύχης των εθνικών και εθνοτικών ταυτοτήτων στους κόλπους του (Katz & Rice, 2002). Άλλωστε, το διαδίκτυο ορίζεται ως μια «κατασκευάζουσα κατασκευή», εντός του οποίου οι εθνικές ταυτότητες τίθενται υπό αναδιαπραγμάτευση (Δεμερτζής, 2002: 478).

Πολιτικός λόγος

Με τον όρο «λόγος» (discourse) ή λόγοι νοούνται όλες οι ρητές ή υπόρρητες γλωσσικές ή και επικοινωνιακές πρακτικές μέσω κειμένων, ομιλιών και οπτικών αναπαραστάσεων που διαμεσολαβούν ανάμεσα στις παγιωμένες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και νομικές δομές και τα ατομικά και συλλογικά υποκείμενα, διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στην κατασκευή της κοινωνικής τους πραγματικότητας (Ντούνης, 2012).

Υπό την έννοια αυτή, η ανάλυση των οποιωνδήποτε μορφών ρητών ή υπόρρητων λόγων γίνεται βάσει της κοινωνικής κατασκευής της πραγματικότητας ή του λεγόμενου «κοινωνικού κονστρουξιονισμού». Σε

επίπεδο κοινωνικής κατασκευής, ο λόγος επιτελεί κατά τον Ντούνη (2012) διάφορους ρόλους: (α) αυτόν της τεχνητής κατασκευής συγκεκριμένων κοινωνικών αναγκών, (β) του προσδιορισμού των κοινωνικών προβλημάτων, (γ) του επικαθορισμού της ετερότητας και (δ) της δημιουργίας και ενίσχυσης κυρίαρχων ιδεολογικών προσταγμάτων και κοινωνικοπολιτικών δομών, μέσω της διαμεσολάβησης του από τον επικαθορισμό της δομής προς την οριοθέτηση της ατομικής και συλλογικής υποκειμενικότητας. Με άλλα λόγια, η έννοια του λόγου, στο κοινωνικό πεδίο, αναφέρεται στις πρακτικές εκείνες, οι οποίες δημιουργούν ρητές μορφές ατομικής και συλλογικής ταυτότητας ή μορφές αντικειμενικότητας. Οι μορφές ταυτότητας, που καθορίζονται από πρακτικές λόγου, περιορίζουν τα όρια δράσης των ατόμων δημιουργώντας τεχνητούς περιορισμούς.

Όπως αναφέρουν οι Bucholtz και Hall (2004), η γλώσσα ως το κυριότερο μέσο επικοινωνίας αποτελεί μια από τις βασικές πρακτικές κοινωνικής αλληλεπίδρασης, η οποία μαζί με άλλες κοινωνικές πρακτικές διαμορφώνει τον τρόπο που ο δρων βλέπει τον κόσμο. Η γλώσσα, μέσω των ποικίλων νοημάτων και υπονοημάτων που φέρει, καθίσταται μια από τις βασικές διαδικασίες αυτοπροσδιορισμού του ατόμου εντός του κοινωνικού περιβάλλοντος, ικανή να μεταβάλλει το άτομο ή την ομάδα, την τοποθέτησή τους εντός του κοινωνικού περιβάλλοντος αλλά και το ίδιο το περιβάλλον. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνουν οι Αρχάκης & Τσάκωνα (2011), οι ταυτότητες και οι κατασκευές τους βρίσκονται στην καρδιά του φαινομένου «γλώσσα». Μέσω της χρήσης της γλώσσας, το άτομο ή η ομάδα εισέρχονται σε μια κοινωνική -ή καλύτερα, επικοινωνιακή- περίσταση και αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους αλλά και τις κοινωνικές σχέσεις που οικοδομούνται. Κατασκευάζουν δηλαδή την ταυτότητά τους, διαμορφώνουν σχέσεις, αλληλεπιδρούν και μεταβάλλουν την επικοινωνία, καθώς και το περιβάλλον που έχει ήδη διαμορφωθεί.

Σε πολιτικό επίπεδο, ο λόγος οφείλει, σύμφωνα με τον Ντούνη (2012), να εκλαμβάνεται υπό την έννοια της πολιτικής θέσμισης που διαπερνά όλες τις κονστρουξιονιστικές προσεγγίσεις σε σχέση με την κοινωνική πραγματικότητα, καθώς και με τα πολιτικά προστάγματα και την πολιτική επιρροή που άσκησαν και ασκούν σημαίνοντες φορείς εκφερόμενων λόγων στο σχηματισμό των ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων και στον ιδεολογικό προσδιορισμό των υποκειμενικοτήτων αυτών.

Η πολιτική ιδεολογία συνδέεται με ένα συνεκτικό σύνολο από σύμβολα και «πιστεύω» μέσω των οποίων τα άτομα ορίζουν τον κόσμο και τον χώρο τους μέσα σε αυτόν. Η ιδεολογία αυτή είναι σε θέση να εξηγήσει κάθε φαινόμενο ή ζήτημα που απασχολεί την ανθρωπότητα με μια ξεκάθαρη και εύκολα εφαρμόσιμη πρόταση. Σύμφωνα μάλιστα με τον Breuilly (2000: 54), «η ιδεολογία παρέχει έναν χάρτη στην ανθρωπότητα, στον οποίον επεξηγείται και λύεται κάθε σημαντικό ζήτημα που ταλανίζει την κοινωνία». Για να καταστεί όμως δυνατή η ύπαρξη μιας τέτοιας ιδεολογίας, απαιτείται επιπροσθέτως η διαμόρφωση μιας πολιτιστικής παράδοσης (Sills, 1968).

Επισημαίνουμε όμως ότι οι πολιτικές ιδεολογίες αναδύονται κατά κύριο λόγο σε περιόδους κρίσεων, όταν μια σημαντική ομάδα ατόμων αισθάνεται ότι μειονεκτεί εξαιτίας της υπάρχουσας παράδοσης, ή όταν η υφιστάμενη παράδοση οδηγεί σε περιθωριοποίηση ή οικονομική κατάρρευση. Σε αυτό ακριβώς το σημείο κάνει την εμφάνιση του ένα διανοητικό υπόβαθρο, το οποίο αποτελείται από ένα σύνολο σκέψεων και δράσεων, έχοντας ως απώτερο στόχο την επίλυση της κρίσης που έχει ξεσπάσει και μάλιστα «στο πλαίσιο μιας στοχαστικής ματιάς στην οικουμένη ως σύνολο» (Breuilly, 2000: 63). Η φύση των κοινωνικών σχέσεων, οι συλλογικές ανάγκες, οι συνθήκες και οι δομές της κοινωνίας θα καθορίσουν τον τύπο της ιδεολογίας που θα υιοθετηθεί και τη λειτουργία της (Breuilly, 2000). Η εθνική ιδεολογία συγκεντρώνει όλα τα στοιχεία της εθνικής ταυτότητας, διότι οι οπαδοί μιας συγκεκριμένης ιδεολογίας θεωρούν ότι έρχονται σε απόλυτη συμφωνία μεταξύ τους και με αυτήν. Αυτή άλλωστε είναι και η φύση της ταυτότητας, η «ομοιότητα», το γεγονός δηλαδή ότι είναι όλοι πεπεισμένοι πως ανήκουν στο ίδιο έθνος, έχουν κοινό παρελθόν και πεπρωμένο (Sills, 1968). Ωστόσο, η ιδεολογία δεν νοείται μόνο ως εφεύρεση των πολιτικών ελίτ προς ενίσχυση του αγώνα τους στην κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας. Αντίθετα μάλιστα συνιστά το αποτέλεσμα συναθροισμένων διανοητικών προσπαθειών να καταστούν κατανοητά περίπλοκα κοινωνικά και πολιτικά δρώμενα, ανεξάρτητα από τα αν χρησιμοποιούνται ή όχι από τις πολιτικές ελίτ για την επίτευξη πολιτικών επιδιώξεων (Breuilly, 2000).

Όσον αφορά στον τρόπο επιρροής του πολιτικού λόγου, αυτή διαμορφώνεται με υπόρρητα πολιτικά μηνύματα και ρητορικές, που επιδρούν στην αναδιαμόρφωση του κοινωνικοπολιτικού και οικονομικού πλαισίου. Η ασυμμετρία που υφίσταται στη σχέση εξουσίας και γνώσης μεταξύ πολιτικών

και πολιτών, το «εργαλείο» του πολιτικού λόγου, που χρησιμοποιείται ως μία ξύλινη κατασκευή και η δημιουργία τεχνητών αποστάσεων ανάμεσα στον πομπό και τον δέκτη του πολιτικού μηνύματος συνθέτουν το σκηνικό της νομιμοποίησης της άρχουσας τάξης και του επικαθορισμού των κοινωνικοπολιτικών αλλαγών.

Η γλώσσα υπεισέρχεται στον καθορισμό του πολιτικού μέσω μίας διπλής υπόστασης και ρόλου: των γλωσσολογικών διαστάσεων της πολιτικής και της πολιτικής διάστασης της γλώσσας. Η μελέτη των πρακτικών του εκφερόμενου πολιτικού λόγου δύναται να αναδείξει τόσο διαστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού όσο και τύπους κυριαρχίας και ηγεμονίας σε πολιτικό επίπεδο (Ντούνης, 2012).

Η Arendt (σε Ντούνης, 2012), δίνει έμφαση στον δημόσιο πολιτικό λόγο συστηματοποιώντας τη συνεκτική πρακτική της ομιλίας και της δράσης για τον πραγματικό σχηματισμό μιας αυθεντικής ανθρώπινης ταυτότητας, η οποία μπορεί να αποκτηθεί και να ορισθεί μόνο μέσω της απρόσκοπτης συμμετοχής στα κοινά και της πραγματικής πολιτικής ελευθερίας. Οι πολιτικές ρητορικές πρακτικές επιτυγχάνουν τον σκοπό της ενσωμάτωσης και αποδοχής των κυρίαρχων μηνυμάτων μέσω της σύμπραξης των γλωσσικών μέσων αλλά και των καθαρά επικοινωνιακών πρακτικών και τεχνασμάτων. Οι επικοινωνιακές αυτές πρακτικές παρέχουν στον πομπό του μηνύματος τη θέση εξουσίας, γνώσης και ισχύος προκειμένου να μεταβιβάσει το μήνυμα στον δέκτη, δηλαδή τον πολίτη, και να επιτύχει να τον επηρεάσει. Οι εν λόγω επικοινωνιακές πρακτικές μαζί με τα πολιτικά κείμενα, δηλαδή τους νόμους, τις αποφάσεις, τα ψηφίσματα κλπ, και την αμιγώς ιδεολογικοπολιτική ρητορική, συγκροτούν τον ενιαίο πολιτικό λόγο (Ντούνης, 2012).

Προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα το ρόλο του πολιτικού λόγου στη διαμόρφωση συλλογικών ταυτοτήτων, ας αναλογιστούμε τη ρητορική των ακροδεξιών πολιτικών σχηματισμών. Πλήθος μελετών έχουν διεξαχθεί στην Ευρώπη, οι οποίες διακρίνονται σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη εστιάζει στην αρνητική αναπαράσταση «εξω-ομάδων» και σε εκείνες τις ρητορικές πρακτικές και τα επιχειρηματολογικά αποθέματα που χρησιμοποιούνται για τη φυσικοποίηση και νομιμοποίηση του ρατσισμού και της προκατάληψης εναντίον τους (Pohl & Wodak, 2012. Ter Wal, 2010. Wood & Finlay, 2008. Skenderovic, 2007. Atton, 2006. Charteris-Black, 2006. Van Der Valk, 2003). Η δεύτερη αφορά τη διαχείριση του ιδεολογικού στίγματος του κόμματος ή του πολιτικού

σχηματισμού και την προσπάθεια των ηγετικών του μελών να αυτοκατηγοριοποιηθούν ως πρωτοτυπικά μέλη της «ενδο-ομάδας» -που συνήθως κατασκευάζεται με όρους εθνικούς- και ως γνήσιοι εκφραστές των συμφερόντων της (Moufahim & Chatzidakis, 2012. Rooyackers & Verkuyten, 2011. Richardson & Wodak, 2009. Rapley, 1998).

Πιο αναλυτικά, μελέτες της ακροδεξιάς ρητορικής έχουν επικεντρωθεί στην ανάδειξη των ρητορικών αποθεμάτων και στρατηγικών που επιστρατεύονται στην προσπάθεια κατασκευής του εθνοπολιτισμικά «διαφορετικού» ως πολιτισμικά ασύμβατου και επικίνδυνου για την εθνική ομοιογένεια και της μετανάστευσης ως επικίνδυνης για τη δημόσια ασφάλεια και έννομη τάξη (Pohl & Wodak, 2012. Wood & Finlay, 2008. Van Der Valk, 2003). Η εγκληματοποίηση των μεταναστών αλλά και η αναπαράσταση της μετανάστευσης ως μιας *a priori* παράνομης ενέργειας που καταπατά τα εθνικά σύνορα και τους νόμους του κυρίαρχου κράτους, σύμφωνα με άλλες μελέτες, συνοδεύεται από την παράλληλη θυματοποίηση της εθνικής ενδο-ομάδας ή ακόμα και τη ρητορική «αντιστροφή της μομφής του ρατσισμού», ο οποίος αποδίδεται στους μετανάστες και στα αντιρατσιστικά κινήματα (Skenderovic, 2007. Ter Wal, 2010).

Έρευνες έχουν εστιάσει επίσης στην προσπάθεια των ακροδεξιών κομμάτων να διαχειριστούν το ιδεολογικό τους προφίλ, να διεκδικήσουν νομιμοποίηση και να εγκαθιδρύσουν τη θέση τους στην κεντρική πολιτική σκηνή. Σε αυτές εντοπίζεται η διπλή στόχευση των κομμάτων αυτών, αφενός να διεκδικήσουν ιδεολογική καθαρότητα και απόσταση από τους ιδεολογικούς τους αντιπάλους (πολιτικά κόμματα και συλλογικότητες που τάσσονται υπέρ της πολυπολιτισμικότητας και αναπτύσσουν αντιρατσιστική δράση) και αφετέρου, να αποποιηθούν τη μομφή του ακραίου ιδεολογικά πολιτικού χώρου. Σύμφωνα με τους Richardson και Wodak (2009) αυτό το διπλό στόχο υπηρετεί η χρήση διαφορετικής «γλώσσας» σε διαφορετικά ρητορικά πλαίσια, όπως για παράδειγμα, η χρήση φανερά μετριοπαθέστερης γλώσσας, σε κείμενα που απευθύνονται στο ευρύ κοινό, όπως αφίσες και προγράμματα, σε σχέση με άλλα κείμενα που απευθύνονται στα μέλη του κόμματος.

Οι παραπάνω μελέτες -παρά τις διαφορές στην αναλυτική εστίαση- εκκινούν από την κοινή παραδοχή ότι οι ομιλητές κατασκευάζουν ευέλικτα και δυναμικά στο λόγο τους τις κοινωνικές κατηγορίες των «άλλων» και της εθνικής

ομάδας και ότι οι κατασκευές αυτές μπορούν να αποτελέσουν σημαντικό ρητορικό απόθεμα στην προσπάθεια άσκησης πολιτικής πειθούς.

Κοινωνικά κινήματα

Σπουδαίο παράγοντα για την κατασκευή συλλογικών ταυτοτήτων αποτελεί επίσης και η χρήση του λόγου κατά την κινηματική δράση. Πλέον αντιπροσωπευτική του καίριου ρόλου που αποδίδεται στην ανάλυση του πολιτικού λόγου και της ιδεολογίας είναι η θέση του Melucci (1996), σύμφωνα με την οποία η πράξη του ονοματισμού αποτελεί καθοριστικό παράγοντα για τη συγκρότηση της κοινωνικής ζωής. Σύμφωνα δε με τον Touraine (1971) ο όρος «ιδεολογία» αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους τα κινηματικά υποκείμενα παρουσιάζουν τον εαυτό τους, τις επιδιώξεις τους και τους αντιπάλους τους. Οι ιδεολογικές δράσεις των διαφόρων κινημάτων: i. οροθετούν την κινηματική συλλογικότητα, ii. περιγράφουν την ανεπιθύμητη κατάσταση πραγμάτων που καθιστά τη διεκδικητική δράση αναγκαία και iii. συνδέουν τα άμεσα κινηματικά αιτήματα με γενικά αποδεκτές, πανανθρώπινες αρχές. Βασική τεχνική των κινημάτων είναι η συστημική υπονόμηση των αντιπάλων, στους οποίους αποδίδονται ευθύνες τόσο για την «αρνητική συγκυρία όσο και για τυχόν επιπτώσεις των διεκδικητικών δράσεων».

Σύμφωνα με τους Eyerman και Jamison (1991), μετά το 1970, τα κινήματα άρχισαν να αντιμετωπίζονται όχι ως συλλογικές διαδικασίες κινητοποίησης πόρων για την επίτευξη ορισμένων στόχων, αλλά ως συστήματα δράσης που κατατείνουν στη δημιουργία καινούριων δημόσιων χώρων, νέων πολιτιστικών περιβαλλόντων, νέων συλλογικών ταυτοτήτων κ.λπ. Στο πλαίσιο αυτής της κατεύθυνσης, ο βασικός προσανατολισμός των συλλογικών δράσεων δεν στηρίζεται στη στρατηγική ορθολογικότητα, αλλά κατατείνει στο σχηματισμό ταυτοτήτων. Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα αυτό, ανατρέχουμε στην κλασική παράδοση της μαρξικής θεωρίας, στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο, όπου οι Marx και Engels τόνιζαν ότι η σημασία μιας κινητοποίησης, π.χ. μιας απεργίας, δεν έγκειται τόσο στην επίτευξη αυτού καθεαυτού του στόχου της, όσο στη σφυρηλάτηση «ταξικής συνείδησης», με άλλα λόγια, μιας ιδιαίτερης συλλογικής ταυτότητας (Marx & Engels, 1972, τόμος 4ος: 471). Οι μεταμαρξιστές θεωρητικοί των νέων κοινωνικών κινημάτων, διαφοροποιούνται,

υποστηρίζοντας ότι οι θεωρίες που δίνουν προτεραιότητα σε δομικές αντιφάσεις, οικονομικές τάξεις και κρίσεις, ως παραγόντων που προσδιορίζουν τις συλλογικές ταυτότητες, είναι ακατάλληλες για τη μελέτη των σύγχρονων κοινωνικών κινημάτων (Cohen, 1985).

Ένα πιο «καθαρό» μοντέλο «σχηματισμού ταυτότητας» προτείνει ο Pizzomo (1978). Ο Pizzomo θέτει το ζήτημα της αυτοτελούς σημασίας που έχει ο τρόπος σχηματισμού των συλλογικών συμφερόντων και αιτημάτων για τον ορισμό των ίδιων των ομάδων και κινημάτων. Οι θεωρίες «κινητοποίησης πόρων» παρακάμπτουν αυτό το ζήτημα, ενώ οι λειτουργιστικές και μαρξιστικές θεωρίες αρκούνται στο δομικό προσδιορισμό των συλλογικών συμφερόντων. Κατά τον Pizzomo, οποιοδήποτε τέτοιο «δομικό» πλαίσιο αναφοράς δε λύνει το πρόβλημα της αναγνώρισης και της επιλογής των συμφερόντων από μέρους των ατόμων ή των ομάδων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του σταφυλοπαραγωγού της Κορσικής που έχει να επιλέξει ανάμεσα στη συνεταιριστική ένωση των σταφυλοπαραγωγών, το αυτονομιστικό κόμμα και το εθνικό πολιτικό κόμμα, ήτοι τρεις διαφορετικές οργανώσεις, με διαφορετική ταυτότητα και στρατηγική.

Το βασικό συνεπώς πρόβλημα που η κοινωνικο-οικονομική δομή αφήνει ανοιχτό είναι η αναγνώριση της ομάδας στην οποία βρίσκονται τα συμφέροντα του ατόμου. Ακόμη όμως και όταν το άτομο αποφασίσει τη συμμετοχή του σε μια από τις εναλλακτικά υπάρχουσες ομάδες, αναφύεται ένα άλλο πρόβλημα. Με ποιο τρόπο θα επιδιωχθούν τα συμφέροντα της ομάδας; Προς απάντηση του ερωτήματος ο Pizzomo υποστηρίζει ότι η συλλογική δράση περιλαμβάνει δύο τουλάχιστον διακριτές μεταξύ τους διαδικασίες. Πριν μια ομάδα αναπτύξει τη στρατηγική της δραστηριότητα, πρέπει προηγουμένως να συγκροτηθεί η ίδια ως ομάδα, να βεβαιώσει την αλληλεγγύη των μελών της κλπ. Σε αυτό το πλαίσιο, το μοντέλο των θεωριών «κινητοποίησης πόρων» προϋποθέτει ήδη οργανωμένες ομάδες στη σφαίρα της παραγωγής, οι οποίες να είναι σε θέση να διαπραγματεύονται αιτήματα. Κατά τον Pizzomo, ωστόσο, η διαδικασία διαπραγμάτευσης που αποσκοπεί σε συγκεκριμένα αιτήματα-ωφελήματα στηρίζεται κυρίως σε μη διαπραγματεύσιμα αιτήματα. Προβαίνει λοιπόν στην εξής διάκριση: από τη μια διακρίνει ένα μοντέλο συλλογικής διαπραγμάτευσης στηριγμένο σε ορθολογικό πράττειν και στρατηγικούς υπολογισμούς, το οποίο ονομάζει «μοντέλο πολιτικής ανταλλαγής» και από την άλλη, ένα «μοντέλο

σχηματισμού ταυτότητας», που στηρίζεται σε μη διαπραγματεύσιμα αιτήματα. Κατά την άποψή του, το μοντέλο πολιτικής ανταλλαγής και διαπραγμάτευσης δεν είναι εφαρμόσιμο στην ανάλυση των νέων κοινωνικών κινήματων στα οποία επικρατεί η τάση διαμόρφωσης αρχών αλληλεγγύης και ταυτότητας.

Στην περίπτωση των νέων κοινωνικών κινήματων, ο Pizzomo (1978) υποστηρίζει ότι ο πραγματικός στόχος είναι μη διαπραγματεύσιμος, δεδομένου ότι συνίσταται στο σχηματισμού αυτού του ίδιου του υποκειμένου, το οποίο εν συνεχεία πρόκειται να γίνει ο πρωταγωνιστής της ανταλλαγής και ο φορέας των κερδών και των απωλειών. Υπάρχει μια κατηγορία δράσης που μπορεί να παρατηρηθεί στις κοινωνικές συγκρούσεις και η οποία μπορεί να κατανοηθεί μόνον εάν εξετάσουμε αυτές τις συγκρούσεις, όχι από τη σκοπιά των κερδών και ζημιών που παράγουν για τους δρώντες, αλλά από τη σκοπιά του κατά πόσο δημιουργούν ή όχι αλληλεγγύη σε αυτούς. Αυτές είναι οι δράσεις που ενέχουν μια διαδικασία σχηματισμού ταυτότητας.

Ο Pizzomo χαρακτηρίζει το είδος δράσης που κατατείνει στο σχηματισμό ταυτότητας ως «εκφραστική δράση» (*expressive*). Καταλήγει δε σε ένα μάλλον απλουστευτικό κυκλικό σχήμα εξήγησης της γένεσης και στη συνέχεια της θεσμοποίησης των κοινωνικών κινήματων. Πιο αναλυτικά, από τη μια μεριά, υπάρχουν τα «νέα κοινωνικά κινήματα», δηλαδή καινούριοι κοινωνικοί δρώντες που ψάχνουν για ταυτότητα και αναγνώριση, για την περίπτωση των οποίων η εκφραστική δράση, τα καθολικευτικά, μη διαπραγματεύσιμα αιτήματα και η άμεση δημοκρατία είναι οι καταλληλότερες μορφές συλλογικής δράσης. Από την άλλη μεριά υπάρχουν οι ήδη αναγνωρισμένοι συλλογικοί δρώντες (συνδικάτα, κόμματα) για τους οποίους η στρατηγική-εργαλειακή ορθολογικότητα, η αντιπροσώπευση και οι διαπραγματεύσεις αποτελούν κυρίαρχα χαρακτηριστικά. Από τη στιγμή που η νέα συλλογική ταυτότητα αναγνωρίζεται ως τμήμα ενός νέου, διευρυμένου συστήματος αντιπροσώπευσης, η δράση μετατοπίζεται από το εκφραστικό στο στρατηγικό πεδίο και η αντιπροσώπευση αντικαθιστά τις άμεσες μορφές δημοκρατίας.

Σε αντίθεση με την κυκλικότητα του σχήματος του Pizzomo, που αφορά ουσιαστικά όλα τα κοινωνικά κινήματα, κατά τον Melucci (1980), αυτό που πραγματικά είναι νέο στα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα είναι ότι οι συλλογικοί δρώντες σκέφτονται και δρουν συνειδητά σε σχέση με τις κοινωνικές διαδικασίες σχηματισμού ταυτότητας. Αυτό, με άλλα λόγια, σημαίνει ότι οι

σύγχρονοι συλλογικοί δρώντες γνωρίζουν πολύ καλά ότι ο σχηματισμός ταυτότητας διέρχεται από την κοινωνική διαμφισβήτηση και επανερμηνεία κανόνων, τη δημιουργία καινούριων νοημάτων και την επαναοριοθέτηση των περιοχών -δημόσιας, ιδιωτικής και πολιτικής- δράσης.

Κατά τον Touraine (1971), τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα είναι διαδικασίες μέσω των οποίων οι νέες κοινωνικές ταυτότητες διαμορφώνονται, γίνονται αντιληπτές και ανασυσταίνονται ως μέρη μιας διαρκούς σύγκρουσης μεταξύ των αμφισβητούν και των υπερασπιστών μιας κοινωνικής τάξης. Όλα τα κοινωνικά κινήματα έχουν συμφέροντα και στόχους προς τα οποία τάσσονται υπέρ. Όλα έχουν απόψεις και ζητήματα προς τα οποία τάσσονται κατά. Κατά συνέπεια, το κοινωνικό κίνημα αποτελεί μια διαδικασία άρθρωσης τριών κεντρικών στιγμών και στοιχείων: α) ταυτότητας, β) μιας άποψης περί του αντιπάλου (αντίθεση) και γ) των συγκεκριμένων ζητημάτων ή στόχων (της ολότητας των διαμφισβητούμενων θεμάτων).

Ωστόσο, όπως αναφέρεται από τους Della Porta και Diani (2010), η ταύτιση με ένα κίνημα δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι όλα τα μέλη του συμμερίζονται μια συστηματική και συνεκτική κοσμοθεωρία, ούτε και αποκλείει την ύπαρξη παρόμοιων αισθημάτων και για άλλες ομάδες και κινήματα. Οι ποικίλες ταυτότητες των ατόμων και των ομάδων που συγκλίνουν στη δράση της δεδομένης περιόδου αποτελούν συνεπώς αντανάκλαση του μίνιμουμ επιπέδου συμφωνίας και αναγνώρισης ανάμεσα στους δρώντες που, όπως αναφέρει ο Melucci (1995), πρέπει τουλάχιστον να υπάρξει για να υπάρξει και δράση. Η αντανάκλαση αυτού του μίνιμουμ επιπέδου συμφωνίας μεταξύ των δρώντων, αποτελεί και την συλλογική ταυτότητα που κατασκευάζεται και αναδεικνύεται κατά την περίοδο εξεργεσιακών συλλογικών δράσεων. Αποτελεί μια σύγκλιση επιμέρους ταυτοτήτων και διαμορφώνει ένα συλλογικό υποκείμενο που βρίσκει κοινά σημεία και αναπτύσσει δεσμούς αλληλεγγύης μεταξύ του.

Σύμφωνα με τον Melucci (1996), η συλλογική ταυτότητα γίνεται αντιληπτή ως μια διαδραστική διαδικασία μέσω της οποίας διάφορα άτομα ή ομάδες ορίζουν το νόημα της δράσης και το πεδίο των ευκαιριών και περιορισμών για μια τέτοια δράση. Μέσω της γλώσσας οι δρώντες που αυτοπροσδιορίζονται ποικιλοτρόπως σε σχέση με το κοινωνικό περιβάλλον, δημιουργούν και αναδεικνύουν μια νέα συλλογική ταυτότητα, συμμετέχουν από κοινού στην δράση μειώνοντας το κόστος και την απειλή ανάληψης μιας τέτοιας

συλλογικής δράσης, διαμορφώνουν -μέσω αυτής- νέες συμμαχίες, νομιμοποιώντας τις πράξεις τους και απονομιμοποιώντας τις αντίστοιχες των αντιπάλων, δυνάμεων καταστολής και πολιτικού συστήματος, από τους οποίους έχουν οριοθετηθεί.

Επιπρόσθετα, μέσω της παραπάνω διαδικασίας το συλλογικό υποκείμενο της περιόδου, καταφέρνει να οργανώνεται και να οριοθετείται απέναντι στους αντιπάλους που θέτει: τους επίσημους πολιτικούς φορείς, τις κρατικές δυνάμεις, και τους κυρίαρχους εκφραστές της σύγχρονης κοινωνίας (τράπεζες, μεγάλες επιχειρήσεις, μεγάλα συγκροτήματα Τύπου). Η ταυτότητα λειτουργεί ως οργανωτική αρχή σε σχέση με την ατομική και συλλογική εμπειρία, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνουν οι Della Porta και Diani (2010). Η τελευταία αυτή επισήμανση είναι εξαιρετικά σημαντική στην περίπτωση της δολοφονίας του μαθητή Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου στις 6 Δεκέμβρη του 2008, και στα γεγονότα που ακολούθησαν -ο «Δεκέμβρης», όπως καταγράφηκε στην συλλογική μνήμη- τα οποία αποτέλεσαν τον αρχικό κρίκο μιας αλυσίδας συλλογικών δράσεων που αναλήφθηκαν μέσα στην διογκούμενη κρίση των τελευταίων ετών. Το αξιοσημείωτο, λοιπόν, στην προκειμένη περίπτωση ήταν ότι δεν υπήρξε μια συγκροτημένη πολιτική οργάνωση που να αποτελεί την αφετηρία του ξεσπάσματος, την πολιτική και οργανωτική αρχή, που ενοποιεί τους δρώντες και διαμορφώνει μια τακτική αντιπαράθεσης με τους αντιπάλους, αλλά επρόκειτο για μία ξαφνική συλλογική εξεγερσιακή δράση (Σεραφής, 2013).

Ο Σεραφής (2013) μελετώντας στο παράδειγμα του «Δεκέμβρη» την χρήση του λόγου ως πόρου διαμόρφωσης συλλογικών ταυτοτήτων σε περιόδους συλλογικών εξεγερσιακών δράσεων κατέληξε στο ότι η κρίση των κυρίαρχων θεσμών και αξιών που εκδηλώθηκε καθ' όλη τη διάρκεια της συγκεκριμένης περιόδου, η καθολική αντιπαράθεση των δρώντων με την κυβέρνηση, τις κυρίαρχες ελίτ και τις κρατικές αρχές, η καταστροφή συμβόλων της σύγχρονης κοινωνίας, η παρέμβαση σε κυρίαρχα ΜΜΕ και πολιτιστικούς χώρους, διαμόρφωσαν ένα κοινωνικοπολιτικό υπόβαθρο, ικανό να αναδιαμορφώνει χρόνια παγιωμένες κοινωνικοπολιτικές τάσεις και αντιλήψεις στην διάρκειά του. Ο «Δεκέμβρης» ταυτόχρονα αποτέλεσε, κατά τον ίδιο, ένα δημόσιο χώρο που διαμορφώθηκε μέσω των αλληπάλληλων λεκτικών ανταλλαγών. Όπως μάλιστα αναφέρει, η γλωσσική εκφορά κατέχει κεντρικό ρόλο στην διαμόρφωση της συμβολικής κατασκευής του κέντρου της Αθήνας.

Τα συνθήματα, και η σύνδεσή τους, πολλές φορές, με τις οπτικές αναπαραστάσεις, που αποτυπώθηκαν από τους δρώντες, σε τοίχους δρόμων από τους οποίους διέρχονταν οι διαδηλώσεις, κυβερνητικών και κρατικών κτηρίων, τραπεζών, μεγάλων εμπορικών καταστημάτων, διαμόρφωσαν εν τέλει τα χαρακτηριστικά των δρώντων αλλά και του ίδιου του «Δεκέμβρη».

Ο βασικός ισχυρισμός του Σεραφή (2013) είναι ότι μέσω της γλωσσικής έκφρασης στα πλαίσια του Δεκέμβρη του 2008, οι δρώντες κατασκευάζουν μια συλλογική ταυτότητα η οποία τους «επιτρέπει» να ενταχθούν στη δράση, να βρουν κοινά σημεία και να διαμορφώσουν συμμαχίες με άλλους δρώντες, να οριοθετήσουν τους αντιπάλους τους, να υπερβούν το κόστος που έχει μια ανάληψη συλλογικής δράσης και να θεωρήσουν εφικτή την επιτυχή έκβασή της. Έτσι, η γλωσσική έκφραση καθίσταται κεντρικό στοιχείο στη διαμόρφωση της εξεγερσιακής συλλογικής δράσης του Δεκέμβρη του 2008. Ο Σεραφής παρατηρεί επίσης ότι η ταυτότητα, ως παράγωγο κοινωνικής αλληλεπίδρασης, αποκτά νέα ποιοτικά χαρακτηριστικά όσον αφορά την διαμόρφωση και ανάδειξη της στα πλαίσια μιας εξεγερσιακής συγκρουσιακής δράσης, όπως αυτή του «Δεκέμβρη». Ακολουθεί την ίδια χρονική διάρκεια με αυτή της κοινωνικής περιστασης στην οποία εμφανίζεται (είναι δηλαδή αναλόγως σύντομη κατά τον «Δεκέμβρη») και ακολουθεί την ίδια ταχύτητα αναπροσαρμογής και αναδιαμόρφωσης με αυτή των γεγονότων που συμβαίνουν κατά την διάρκεια της κοινωνικής περιστασης που εξετάζεται (είναι δηλαδή διαρκώς μεταβαλλόμενη κατά τη διάρκεια του «Δεκέμβρη»).

Σε σύντομη χρονική διάρκεια, πολλοί δρώντες από διαφορετικές αφετηρίες, με διαφορετικές καταβολές και αναπαραστάσεις, αντιλαμβάνονται με σχετικά ενιαίο τρόπο το συμβάν της 6ης Δεκέμβρη ως δολοφονία. Η συλλογική ταυτότητα του «Δεκέμβρη» που κατακτάται από τους μετέχοντες σε αυτόν δίνει τη δυνατότητα -νοηματοδοτώντας την δράση τους- να καταδικάσουν την αστυνομική καταστολή και δολοφονία και ταυτόχρονα να αμφισβητήσουν το σύνολο των θεσμών και φορέων που οδηγεί στην επιδείνωση των όρων της ζωής τους. Για σύντομο χρονικό διάστημα αναπλαισιώνονται παγιωμένες ταυτότητες πολλαπλών και ποικίλων ατόμων και κοινωνικών ομάδων. Οι ταυτότητες που γεννιούνται στη δεδομένη περίοδο και κοινωνική περίσταση επιτρέπουν στους ως άνω δρώντες, να εμφανιστούν με μαζικό και σχετικά ενιαίο τρόπο στη σκηνή της συλλογικής δράσης.

Κεφάλαιο 2

Η εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα

2.1. Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας του νεοελληνικού κράτους

Η σημαντικότερη ίσως εκ των προϋποθέσεων για τη συγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας μιας οργανωμένης κοινωνίας είναι η διάκριση της κοινότητας ανάμεσα στο οικείο και στο ανοίκειο. Η διάκριση αυτή πραγματοποιείται με την κατασκευή συμβολικών όρων ένταξης του ατόμου στην κοινωνία του «εμείς». Οι όροι αυτοί συγκροτούν τη εθνική ταυτότητα ενός κράτους. Η ταυτότητα αυτή αποκτά υπόσταση μέσα από τη φυλή, τη γλώσσα, τη θρησκεία, τον πνευματικό πολιτισμό, τη συνείδηση ύπαρξης του έθνους και την εθνική ιδεολογία (Wetherell, 2005).

Οι σύγχρονες θεωρήσεις συγκλίνουν στην άποψη ότι η έννοια του έθνους είναι σχετικά πρόσφατη και αλλάζει μέσα στο χρόνο (Αβδελά, 1997). Σύμφωνα με τους οπαδούς του Διαφωτισμού, το έθνος αποτελεί φυσική οντότητα, αυτονόητη και αναλλοίωτη, που προσδιορίζεται σε συγκεκριμένο χώρο (γεωπολιτική ενότητα) με συγκεκριμένο πολιτικό κέντρο, πολιτισμό, ενιαία γλώσσα, ήθη, έθιμα και διαφοροποιημένη θρησκευτική συνείδηση. Κατά τον Anderson (1991), η έννοια του έθνους ακολουθεί την κατάλυση της παραδοσιακής οργάνωσης των κοινωνιών, στις οποίες η θρησκεία ή το γένος είχε τον βασικό συνεκτικό ρόλο. Ειδικότερα, ονομάζει το έθνος «φαντασιακή κοινότητα» καθώς, όπως ισχυρίζεται, τα μέλη της δεν πρόκειται να γνωριστούν μεταξύ τους παρόλο το αίσθημα του συνανήκειν, των κοινών στόχων ή του κοινού μέλλοντος, εν ονόματι του οποίου θα μπορούσε να απαιτηθεί ακόμη και η έσχατη αυτοθυσία. Σύμφωνα δε με τον Gellner (2002), δύο άνθρωποι ανήκουν στο ίδιο έθνος, αν μοιράζονται τον ίδιο πολιτισμό (ήτοι αν έχουν κοινό σύστημα ιδεών, συμβόλων, συνειρμών και τρόπων συμπεριφοράς και επικοινωνίας) και υπό την προϋπόθεση ότι αναγνωρίζουν ο ένας τον άλλον ως μέλη του ίδιου έθνους.

Καθοριστικός παράγων στη δημιουργία των εθνών ήταν η εμφάνιση της βιομηχανικής κοινωνίας, η οποία, καταργώντας τους τοπικούς δεσμούς και πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, επέβαλε πολιτισμική ομοιογένεια. Η αναπαραγωγή των εθνών στηρίχτηκε στη διάδοση των γραμμάτων και βοήθησε στην

κοινωνική κινητικότητα των μελών τους. Έτσι, το εκπαιδευτικό σύστημα μετασχηματίσθηκε σε στυλοβάτη των εξελίξεων.

Η εθνική ιδεολογία έχει υπερβατική δράση, καθώς υπερβαίνει τις εσωτερικές διαφορές που υφίστανται σε ένα έθνος και τις τρεις διαστάσεις του ιστορικού χρόνου, επικαλούμενη παρελθοντικά επιτεύγματα και μελλοντικά οράματα δίχως έμπνευση από το παρόν. Έχει όμως και διαφοροποιητική δράση, διότι διαφοροποιεί ένα έθνος από τα υπόλοιπα έθνη (Wetherell, 2005). Η εθνική ταυτοποίηση ενός ανθρώπου, σε αντίθεση με τις λοιπές ταυτότητες που μπορεί αυτός να διαθέτει ανάλογα με τις πολιτικές του πεποιθήσεις, τις σεξουαλικές του προτιμήσεις ή την κοινωνική του τάξη, δεν καθορίζεται από τον ίδιο και του προσδίδει ένα χαρακτηριστικό που τον ορίζει στην παγκόσμια κοινότητα. Ανάλογα με την εθνική του ταυτότητα, κάθε άνθρωπος αναπλάθεται με συγκεκριμένο τρόπο και «διδάσκεται» βάσει συγκεκριμένων ιδεών και αντιλήψεων. Λόγω δε του ότι η εθνική ταυτότητα εδραιώνεται από πολύ νωρίς στη ζωή του, επηρεάζει την ψυχοσύνθεση και τις επιθυμίες του (Ψαρρού, 2005β).

Όσον αφορά ειδικότερα στην ελληνική εθνική ταυτότητα, αυτή παρουσιάζει κάποιες ιδιαιτερότητες στην κατασκευή της (Φραγκουδάκη & Δραγώνα, 1997: 193-195) :

- η οντότητα του ελληνικού έθνους-κράτους δεν εκκολάφτηκε μέσα από μια εσωτερική διαδικασία κοινωνικής ωρίμανσης ή μέσα από τη βιωματική εμπειρία του νεότερου ελληνισμού, όπως συνέβη στα λοιπά δυτικοευρωπαϊκά έθνη-κράτη, αλλά μέσα από μία εκπολιτισματοποίηση,
- η ταύτιση της πολιτισμικής και πολιτικής ταυτότητας υπήρξε πεδίο μεγάλων συγκρούσεων και έντονων επικρίσεων στον ελληνικό χώρο,
- η αξιακή πλάστιγγα που είναι εγγεγραμμένη στη συνείδηση του μεγαλύτερου μέρους του ελληνικού λαού γέρνει προς την πολιτισμική διάσταση και όχι προς το ελληνικό κράτος ως πολιτική οντότητα, καθώς το δεύτερο θεωρείται συγκριτικά με το μεγάλο ιστορικό βάρος του ελληνικού πολιτισμού αρκετά ελαφρύ,
- τέλος, υφίσταται η αντίληψη ότι πολλά από τα γνωρίσματα της

ελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας διακρίνονται από μια οικουμενικότητα.

Πιο αναλυτικά, η ελληνική εθνική ταυτότητα περιλαμβάνει εθνοτικά και πολιτικά χαρακτηριστικά. Τα εν λόγω στοιχεία λειτουργούν ως διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην «ενδο-ομάδα» και την «εξω-ομάδα» και συχνά αποκαλούνται από τους ερευνητές ως «σημάνσεις». Με άλλα λόγια, δημιουργείται ένας διαχωρισμός μεταξύ του «εμείς» και των «άλλων» -υπό την έννοια των διαφόρων εθνοπολιτισμικών ομάδων, οι οποίες είναι εγκατεστημένες εντός ενός κράτους- ο οποίος οδηγεί σχεδόν πάντα στην εμφάνιση στοιχείων ξеноφοβίας και ρατσισμού (Κοταλακίδης & Χαλκιά, 2003). Σύμφωνα με τον Τσαούση (1997) η αναπροσαρμογή της εθνικής ταυτότητας συνδέεται με τον κοινωνικό περίγυρο και τα πολιτιστικά στοιχεία που συνθέτουν κάθε φορά τη βάση της διαφοροποίησης και αντιδιαστολής. Οι στρατηγικές τοποθέτησης του εαυτού σε μια μορφή εθνικής ταυτότητας συγκροτείται σε σχέση με τους άλλους και κατασκευάζονται θέτοντας όρια και αποκλεισμούς. Η κατασκευή, λοιπόν, μιας τέτοιας ταυτότητας έχει ως αποτέλεσμα την παραγωγή ιδιαίτερων τρόπων συμπεριφοράς απέναντι στους άλλους, οι οποίοι στηρίζονται στη διαφοροποίηση, στη διάκριση και στη θέσπιση ενός μειονοτικού καθεστώτος (Τσουκαλάς, 1998).

Ως «σημάνσεις» της εθνικής ταυτότητας εννοούμε τα φανερά ή αόρατα (π.χ. τα ψυχικά ή ηθικά) χαρακτηριστικά που είναι πιθανό να επικαλεστούν τα άτομα για να υποστηρίξουν το αίτημα συμμετοχής τους στην εθνική ταυτότητα και να διαπραγματευθούν αντίστοιχα αιτήματα εκ μέρους τρίτων (McCrone, 2002. McCrone, Stewart, Kiely, Bechhofer, 1998. Kiely, Bechhofer, Stewart, McCrone, 2001). Συνεπώς, «σημάνσεις» της ελληνικής εθνικής ταυτότητας είναι τα γνωρίσματα, τα προτερήματα αλλά και οι αδυναμίες που επικαλούνται όσοι θέλουν να υποστηρίξουν πως είναι Έλληνες και να αποφανθούν για την ταυτότητα άλλων ανθρώπων. Τέτοια χαρακτηριστικά απαντάμε συχνά και στους δημόσιους λόγους (Condor, 2000) και τα αντιμετωπίζουμε συνήθως ως στερεότυπα. Επομένως, η εθνική ταυτότητα αποτελεί κομμάτι της κοινωνικής ταυτότητας και αφορά την ένταξη των ατόμων σε ομάδες που φέρουν κοινά γλωσσικά, πολιτισμικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά, τα οποία παρέχουν στο

άτομο ένα αίσθημα ασφάλειας και προστασίας καθώς επίσης και το αίσθημα του «ανήκειν».

Σε μια εποχή κρίσης, όπως η σημερινή, κατά την οποία πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις εμφανίζονται στην κεντρική σκηνή, ο κατάλογος των χαρακτηριστικών αυτών ενδέχεται να εμπλουτίζεται, και το λεξικό των «σημάνσεων» να ανανεώνεται. Σύμφωνα δε με την Στρατουδάκη (2014: 5), τα χαρακτηριστικά με τα οποία περιγράφουν τα μέλη του έθνους τον εθνικό εαυτό τους, μας επιτρέπουν να εντοπίσουμε «τους τρόπους με τους οποίους διαμορφώνονται οι υπόρρητες σημασίες πέρα και πίσω από τα στερεότυπα, αρθρώνονται σε σημαίνουσες σειρές και συγκροτούν ιεραρχίες χαρακτηριστικών με διαφορετική βαρύτητα». Κοινωνικοί θεσμοί, όπως είναι για παράδειγμα η οικογένεια, το σχολείο, οι φίλοι και τα ΜΜΕ συμβάλλουν στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, στηριζόμενοι όμως πολλές φορές, όπως αποδεικνύεται από διεξαχθείσες έρευνες (Τσιγκάνου, 2010. Καβουνίδη, Κόντη, Λιανός, Φακιολάς, 2008), σε στερεότυπα και προκαταλήψεις.

Ας εστιάσουμε όμως στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας του νεοελληνικού κράτους:

Από τις απαρχές της δημιουργίας του ελληνικού κράτους, το έθνος ορίστηκε με αναφορά την κοινή καταγωγή, τον πολιτισμό, τη γλώσσα και τη θρησκεία. Η Μεγάλη Ιδέα ως πολιτισμική, πολιτική και στρατιωτική διεκδίκηση αποτέλεσε τον ενωτικό σύνδεσμο μιας διχασμένης κοινωνίας, την οποία μεταμόρφωσε σταδιακά σε έθνος-κράτος. Ως εκ τούτου, το ελληνικό κράτος κατέστη το πολιτικό και πολιτισμικό σημείο αναφοράς για τους ελληνικούς πληθυσμούς που ζουν στην Εγγύς και Μέση Ανατολή και τα Βαλκάνια (Triandafyllidou, 2001).

Στις αρχές του 19ου αιώνα, ο νεοελληνικός Διαφωτισμός, ο οποίος ενέπνευσε την αγροτική και βαθιά θρησκευόμενη ελληνική κοινωνία, σήμανε τη συνέχεια μεταξύ της κλασικής και της σύγχρονης Ελλάδας. Το ένδοξο παρελθόν των Αρχαίων Ελλήνων ενσωματώθηκε στην αντίληψη του έθνους ως γενεαλογική και πολιτιστική του κοιτίδα. Ωστόσο, η κατασκευή της ελληνικής ταυτότητας ολοκληρώθηκε κατά την Βυζαντινή περίοδο της ιστορίας του έθνους και συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα μέσω της υιοθέτησης και εφαρμογής συγκεκριμένων εκπαιδευτικών και πολιτιστικών πολιτικών. Καθώς, λοιπόν, η ενότητα του έθνους ήταν χωροχρονικά εκτεταμένη, η ελληνικότητα

συνδέθηκε άρρηκτα με την κοινή καταγωγή, τις πολιτιστικές παραδόσεις και τη θρησκεία (Triandafyllidou, 2001).

Η συγκρότηση της νεοελληνικής ταυτότητας αποτέλεσε μια μακρά διαδικασία (Φραγκουδάκη & Δραγώνα, 1997). Μετά την Ελληνική Επανάσταση του 1821 και τη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, δημιουργήθηκε η ανάγκη για καλλιέργεια εθνικής συνείδησης προκειμένου να εξομαλυνθούν οι πολυεπίπεδες ανομοιογένειες και να καλλιεργηθεί η έννοια μιας πατρίδας πέρα και πάνω από τον παραδοσιακό τοπικισμό. Προς επίτευξη αυτού, δημιουργήθηκαν στο τότε νεοσύστατο κράτος δύο θεσμοί: ο τακτικός στρατός και η δημόσια εκπαίδευση. Σύμφωνα δε με τον Κιτρομηλίδη (1997: 102) αφενός μεν ο στρατός συνέβαλε στον εξελληνισμό των κληρωτών και τη δημιουργία της ευρύτερης κοινής πατρίδας, αφετέρου δε η ομοιόμορφη εθνική παιδεία «εκρίζωσε τις αποκλίσεις σε περιφερειακό επίπεδο, τις τοπικές ιδιομορφίες και τις διαφορετικές εθνογραφικές παραδόσεις».

Το «πανίσχυρο ελληνικό σχολείο» (Βερέμης & Κολιόπουλος, 2006) διέδωσε και εμφύσησε στους μαθητές του το εφεύρημα του ελληνορθόδοξου πολιτισμού του Κ. Παπαρρηγόπουλου (Ζαμπέτα, 2003). Έτσι, συγκροτήθηκε μια εθνική ταυτότητα, η οποία κατόρθωσε να συνδυάσει τα στοιχεία της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς και της βυζαντινής παράδοσης, ενώ παράλληλα αφύπνισε το εθνικό αίσθημα σε γειτονικούς πληθυσμούς, οι οποίοι κινδύνευαν να αφομοιωθούν γλωσσικά και πολιτισμικά (Κιτρομηλίδης, 1997). Το ελληνικό σχολείο, υιοθετώντας τα σχολικά συστήματα των σύγχρονων κρατών, καλλιέργησε τα πολιτισμικά εκείνα χαρακτηριστικά, τα οποία θεωρούνται κριτήρια της εθνικής ιδιαιτερότητας. Τέτοιου είδους χαρακτηριστικά αποτελούν κατά την Αβδελά (1997: 34): (α) το συγκεκριμένο γλωσσικό ιδίωμα, (β) η εδαφική διάσταση της εθνικής ταυτότητας, (γ) οι κοινές ιστορικές μνήμες και (δ) οι κοινοί μύθοι καταγωγής.

Σύμφωνα με την Τριανταφυλλίδου (1998) και την Αβδελά (1997), η ελληνική εθνική ταυτότητα έχει συνδεθεί με την κοινή καταγωγή, την πολιτιστική κληρονομιά, τη θρησκεία, τη συνέχεια, την ομοιογένεια, την ανωτερότητα, τη φιλοπατρία και τη γενναιότητα. Κατά τη διάρκεια του 20ου αιώνα, η εθνική ταυτότητα των Ελλήνων, διαμορφώθηκε μέσα από ένα πλέγμα σχέσεων ανάμεσα: (α) στην κατανόηση και συγκρότηση της εθνικής και Ευρωπαϊκής ταυτότητας, (β) στη νεωτερικότητα και την παράδοση, η οποία προκάλεσε μια

ιδεολογικά συγκεχυμένη έννοια του όρου «Ελληνο-χριστιανισμός», ενώ τέλος (γ) κατέστησε το ελληνικό κράτος σταυροδρόμι, τόσο γεωγραφικά όσο και πολιτισμικά, μεταξύ Ανατολής και Δύσης (Gropas & Triandafyllidou, 2009). Η διαφοροποίηση από την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων γίνεται αντιληπτή ως «άλλο» και αποτυπώνεται στον κοινωνικό σχηματισμό ως μειονότητα. Η ελληνική ταυτότητα χαρακτηρίζεται επίσης από την Στρατουδάκη (2005) ως «κλειστή» ή «ανελαστική». Σύμφωνα δε με τους Vamvakidou, Golia, Kassidou και Zigouri (2010), η ελληνική ταυτότητα διαθέτει αμυντική μορφή, η οποία διαφαίνεται σε όλα σχεδόν τα σχολικά βιβλία.

Όπως κατέδειξε έρευνα που διεξήχθη από τη Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς (2005), το 64,3% των Ελλήνων νέων αισθάνονται «πολύ» ή «αρκετά» υπερήφανοι για την ταυτότητά τους. Το 75.1% δε εξ αυτών θεωρεί τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό και την λαϊκή παράδοση ως τους σημαντικότερους παράγοντες διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης, ενώ παράλληλα απορρίπτουν την «ευρωπαϊκή» ταυτότητα. Σύμφωνα δε με έρευνα της Στρατουδάκη (2005), η πλειοψηφία των Ελλήνων μαθητών αισθάνονται υπερήφανοι για την εθνικότητά τους, ενώ θεωρούν ως σημαντικότερες αξίες την οικογένεια, τους φίλους, τη δημοκρατία και τη θρησκεία. Ένας στους τέσσερις δε, βάσει των αποτελεσμάτων της έρευνας, δύναται να χαρακτηριστεί ως «εθνοκεντρικός».

Μελετώντας την ιστορική πορεία της ελληνικής ταυτότητας, παρατηρούμε ότι κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την αυτοκρατορική και ελληνοχριστιανική συλλογική ταυτότητα του γένους των Ρωμιών προσωποποιεί και εκφράζει σε πολιτικό-θρησκευτικό επίπεδο ο Οικουμενικός Πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης. Η οθωμανική αυτοκρατορία, που κυριάρχησε στη βαλκανική χερσόνησο επί πέντε περίπου αιώνες, ήταν κράτος της προεθνικιστικής περιόδου, κατά την οποία η μοντέρνα έννοια του «έθνους» ήταν άγνωστη. Όπως ακριβώς και στη βυζαντινή αυτοκρατορία, η όλη οργάνωση της κοινωνίας βασιζόταν στη θρησκεία. Πιο αναλυτικά, η Οθωμανική Αυτοκρατορία κυβερνούσε τους υπηκόους της με το σύστημα των «μιλλετιών», δηλαδή των «θρησκευτικών εθνών». Σύμφωνα με το εν λόγω σύστημα το οθωμανικό κράτος αποτελείτο από τέσσερα μιλλέτια: το ελληνικό, το αρμενικό, το εβραϊκό και το τουρκικό. Το ελληνικό μιλλέτι ήλεγχε ο ελληνορθόδοξος κλήρος, ο οποίος διέθετε σημαντική θρησκευτική, εκπαιδευτική, διοικητική και

δικαστική εξουσία επί όλων των ορθοδόξων χριστιανών υπηκόων της αυτοκρατορίας, Ελλήνων και Σλάβων (Κιτσίκης, 1988). Οι Έλληνες κατείχαν σημαντικές διοικητικές θέσεις στην Υψηλή Πύλη, καθώς ήταν οι επίσημοι διερμηνείς του Σουλτάνου («δραγουμάνοι») και συνακόλουθα οι διαπραγματευτές του με την Ευρώπη. Επίσης, κυριαρχούσαν στο εμπόριο της Βαλκανικής, καθώς οι Τούρκοι δεν έπρεπε, κατά το Κοράνι, να συναλλάσσονται με τους «απίστους», ενώ, επειδή τα δυτικοευρωπαϊκά πλοία θεωρούσαν τη Μεσόγειο θάλασσα επικίνδυνη λόγω της πειρατείας, οι Έλληνες ναυτικοί και πλοιοκτήτες κυριαρχούσαν και στη θάλασσα (Sowards, 1996α).

Αντιλαμβανόμαστε επομένως ότι η ελληνική επιρροή παρέμεινε ισχυρή καθ' όλη τη διάρκεια της «Τουρκοκρατίας» σε όλους τους τομείς -θρησκευτικό, διοικητικό και οικονομικό- και το γεγονός αυτό συνετέλεσε στο να διατηρηθούν ζωντανά τα οράματα για την αναγέννηση του ελληνικού έθνους, η οποία θα λειτουργούσε ενωτικά για όλους τους Έλληνες, σε όποια γωνιά της αυτοκρατορίας κι αν βρίσκονταν. Πέραν της οικονομικής ισχύος, όμως, οι εμπορικές συναλλαγές με τη Δύση είχαν και μια άλλη εξίσου σημαντική συνέπεια για τον ελληνισμό, καθώς οι Έλληνες έμποροι και επιχειρηματίες ανακάλυψαν τις οικονομικές και πολιτικές έννοιες του φιλελευθερισμού και του Διαφωτισμού, τις οποίες θεώρησαν ελκυστικές. Το ίδιο και οι Έλληνες διανοούμενοι που είχαν καταφύγει στη Δύση. Εμπνεόμενη από τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης, του Διαφωτισμού και του Ρομαντισμού, η ελληνική διάνοηση, εμπλουτισμένη με φιλελεύθερα και δημοκρατικά ιδεώδη, προσωποποιείται και εκφράζεται κυρίως από τον Αδαμάντιο Κοραή και το Ρήγα Φεραίο, που αναλαμβάνουν να μεταδώσουν τις ιδέες αυτές μέσα από τα κείμενά τους, χρησιμοποιώντας ως κινητήρια δύναμη την αναβίωση της αρχαίας ελληνικής δόξας.

Σύμφωνα με τον Ιντζεσίλογλου (2013), η ιδέα της αυτοκρατορικής ταυτότητας του ελληνισμού ήταν αυτή που ενέπνευσε και τη Μεγάλη Ιδέα του ελληνικού εθνικού αλυτρωτισμού, μέχρι την Μικρασιατική καταστροφή. Η ίδια ακριβώς ιδέα ενέπνευσε στην πορεία του χρόνου πολιτικούς και διανοούμενους εθνικιστές, όπως ο Ίων Δραγούμης, κατά τον οποίο το ελληνικό κράτος ήταν πολύ μικρό και ανάξιο ώστε να μπορέσει να ανταπεξέλθει στο μεγαλείο του ελληνικού έθνους, ενώ η ίδια αυτή ιδέα βρίσκεται σε υπολανθάνουσα

κατάσταση στη συνείδηση όσων, ακόμη και σήμερα, κάνουν λόγο για «χαμένες πατρίδες».

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 κατέληξε στην δημιουργία ενός, περιορισμένου σε έκταση και πληθυσμό, ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, το οποίο αναγνωρίστηκε το 1830 με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου (Κιτσίκης, 1988). Η διαδικασία και οι μηχανισμοί που χρησιμοποίησε το νεοσύστατο αυτό κράτος για την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης στους υπηκόους του ήταν σχεδόν ίδια με αυτή που χρησιμοποιήθηκε από όλα τα κράτη των Βαλκανίων που διαδέχθηκαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όπως επισημαίνει ο Κιτρομηλίδης (1999), ο ρόλος του σύγχρονου κράτους στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας και την καλλιέργεια της εθνικής συνείδησης μεταξύ των βαλκανικών λαών αποτελεί τον κρίσιμο εκείνο παράγοντα, ο οποίος συμβάλλει δυναμικά στην ανάπτυξη του εθνικισμού στην Νοτιανατολική Ευρώπη στα τέλη του 19ου και σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα.

Ένας από τους βασικούς στόχους του νεοσύστατου κράτους ήταν να εκριζώσει τον τοπικισμό και να εδραιώσει την κεντρική εξουσία. Για την επίτευξη αυτού όμως, έπρεπε πρώτα να αντιμετωπίσει την κοινωνική ανομοιογένεια που υπήρχε εντός των συνόρων του. Από τη μια πλευρά, υπήρχε η αριστοκρατία των γαιοκτημόνων που κατείχε τα πρώην οθωμανικά προνόμια, η οποία ενισχυόταν συστηματικά από πολιτικούς και γραφειοκράτες που στήριζαν την εξουσία τους στην «κηδεμονία» του κρατικού μηχανισμού. Από την άλλη πλευρά, υπήρχε η ανερχόμενη αστική τάξη, στην οποία ανήκαν έμποροι, πλοιοκτήτες, ελεύθεροι επαγγελματίες, φιλελεύθεροι νέοι πολιτικοί, καθώς και ένα ευρύ φάσμα άλλων επαγγελματιών από δασκάλους έως αξιωματικούς του στρατού. Η τάξη των γαιοκτημόνων επιθυμούσε τη διατήρηση του *status quo* για να μπορέσει να εδραιώσει τόσο την ιδιοκτησία της επάνω στη γη όσο και την κυριαρχία της στους ανθρώπους προκειμένου να είναι σε θέση να ελέγχει τις εξελίξεις. Αντίθετα, η αστική τάξη επιθυμούσε την προώθηση των μεταρρυθμίσεων και στήριζε τους νέους θεσμούς, με απώτερο σκοπό βέβαια την πρόσβαση στην εξουσία. Παράλληλα, οι γλωσσικές και θρησκευτικές διαφορές, εντός και εκτός των συνόρων, συνιστούσαν ένα εξίσου μεγάλο εμπόδιο. Η συνύπαρξη μουσουλμάνων, ορθόδοξων και εβραίων, ελληνόφωνων, τουρκόφωνων, αλβανόφωνων και βλαχόφωνων πληθυσμών, καθώς και άλλων που μιλούσαν σλαβικά, αρμένικα, αραβικά, κουρδικά και

συριακά ιδιώματα, καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη για τη θέσπιση εντός του νέου κράτους ενός ενιαίου γλωσσικού κώδικα, ο οποίος θα επέτρεπε στο ελληνικό κράτος να διαδώσει στους υπηκόους του την ιδεολογία των εθνικών αξιών του (Καραγεώργου, 2001).

Προς επίτευξη των προαναφερόμενων στόχων του νεοελληνικού κράτους έγινε χρήση δύο μηχανισμών, οι οποίοι δεν ήταν άλλοι από την συγκρότηση εθνικού στρατού και την παροχή δημόσιας εκπαίδευσης (Κιτρομηλίδης, 1999). Όσον αφορά στον πρώτο μηχανισμό, στην προσπάθειά του να εκπαιδεύσει τα σώματα των ατάκτων που είχαν πολεμήσει στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, έγινε στην πραγματικότητα ένας χώρος συνάντησης ανδρών. Οι άνδρες αυτοί προέρχονταν από διάφορα μέρη εντός και εκτός Ελλάδας, καθώς επιτρεπόταν να κατατάσσονται εθελοντές και από τα εκτός του κράτους εδάφη, με διαφορετικό κοινωνικό υπόβαθρο, επαγγελματικές ασχολίες, ακόμη και εθνοτική προέλευση. Ο τακτικός στρατός προσπαθούσε επίσης να εμφυσήσει σε αυτούς μια κοινή νοοτροπία και κυρίως μια κοινή στάση απέναντι στο εθνικό κράτος. Εν τούτοις, όπως αναφέρει ο Κιτρομηλίδης (1999: 72), ενώ ο τακτικός στρατός δεν είχε μεγάλη επιτυχία ούτε ως απελευθερωτής των «αλυτρώτων εδαφών», ούτε ως εγγυητής της εσωτερικής έννομης τάξης, κατόρθωσε να επιτύχει τον εξελληνισμό των κληρωτών και την καλλιέργεια της αίσθησης μιας ευρύτερης κοινής πατρίδας πέρα από τον παραδοσιακό τοπικισμό.

Ο δεύτερος μηχανισμός, η δημόσια εκπαίδευση, διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας του νεοελληνικού κράτους, όπως άλλωστε συμβαίνει με το εκπαιδευτικό σύστημα και στα σύγχρονα έθνη-κράτη (Φραγκουδάκη & Δραγώνα, 1997). Η σημασία που έδινε, άλλωστε, το νεοσύστατο κράτος στην εκπαίδευση γίνεται εμφανής από το γεγονός ότι από πολύ νωρίς καθιέρωσε την υποχρεωτική εκπαίδευση με το Διάταγμα του 1834, το οποίο αφορούσε στη στοιχειώδη εκπαίδευση, ενώ έδωσε και προτεραιότητα στην ίδρυση Πανεπιστημίου (1837) (Καραγεώργου, 2001). Προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα την εξέχουσα θέση που κατείχε το εκπαιδευτικό σύστημα στο νεοελληνικό κράτος, αρκεί να αναφέρουμε ότι η Αγγλία και η Γαλλία θεσμοθέτησαν την υποχρεωτική εκπαίδευση πενήντα περίπου χρόνια αργότερα (το 1880). Αρχικά έγινε μια προσπάθεια να αναπτυχθεί ένα δίκτυο σχολείων στοιχειώδους εκπαίδευσης, το οποίο να φθάνει

μέχρι και τα πιο απομακρυσμένα σημεία της υπαίθρου, ενώ στις μεγαλύτερες πόλεις ιδρύθηκαν και δευτεροβάθμια σχολεία. Παρά το γεγονός ότι πρωταρχικός στόχος της εκπαίδευσης ήταν να μεταδώσει τις πρακτικές γνώσεις που ήταν απαραίτητες για μια μικρή φτωχή χώρα, η οποία βασιζόταν στην γεωργία και την κτηνοτροφία, εκείνο το οποίο συντελέστηκε τελικά, με μεγάλη μάλιστα επιτυχία, ήταν η γλωσσική ομοιογένεια. Όπως μας ενημερώνει ο Eric Hobsbawm (1983), τελικά, ως επίσημη γλώσσα του νέου κράτους επιλέχθηκε η αττική, ή επονομαζόμενη και «κοινή», διάλεκτος, λόγω του θαλάσσιου εμπορίου, της πολιτικής δύναμης και του γενικότερου γοήτρου της Αθήνας. Επρόκειτο ουσιαστικά για μια σύγχρονη εφαρμογή του αρχαιοελληνικού μοντέλου: οι αρχαίοι Έλληνες είχαν ορίσει τους εαυτούς τους πρωτο-εθνικά με γλωσσικά κριτήρια προκειμένου να καταδείξουν τη διαφοροποίησή τους από τους υπόλοιπους λαούς τους οποίους αποκαλούσαν «βάρβαρους» (24 Γράμματα, χχ).

Το δεύτερο σπουδαίο επίτευγμα στο χώρο της παιδείας ήταν η ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών. Για να κατανοήσουμε το μέγεθος του επιτεύγματος αυτού, αρκεί να σκεφθούμε ότι το Πανεπιστήμιο Αθηνών ήταν το πρώτο στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή. Σύμφωνα με τον Κιτρομηλίδη (1999), είχε δυο βασικούς στόχους: έναν ρητό, ο οποίος ήταν η εκπαίδευση των στελεχών που χρειαζόταν το νεοσύστατο κράτος, και έναν σιωπηρό, εθνικιστικό, ο οποίος δεν ήταν άλλος από τη διάδοση του ευρωπαϊκού πολιτισμού και της επιστήμης προς την Ανατολή διά μέσου της ελληνικής γλώσσας και παιδείας, με απώτερο σκοπό τη μετάδοση του ελληνικού συστήματος αξιών (Δημαράς, 1994. Καραγεώργου, 2001).

Σύμφωνα με τον Δημαρά (1994: 405), ο όρος «Μεγάλη Ιδέα» είναι κατ'εξοχήν συνδεδεμένος με την εθνική ταυτότητα του Έλληνα και τον ελληνικό εθνικισμό, και πολλές φορές ο «μεγαλοϊδεατισμός» χρησιμοποιείται ως συνώνυμο του εθνικισμού. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στο βιβλίο του *Ελληνικός Ρομαντισμός* (1994) ο όρος «Μεγάλη Ιδέα» ανήκει στον Ιωάννη Κωλέττη και ελέχθη για πρώτη φορά στην συνεδρία της Εθνοσυνέλευσης της 14ης Ιανουαρίου του 1844, σε μια συζήτηση για το άρθρο 3 του νέου Συντάγματος σχετικά με την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη και την διάκριση μεταξύ αυτοχθόνων και ετεροχθόνων Ελλήνων. Σύμφωνα με όσα γράφει ο Δημαράς, ο Κωλέττης είπε στην Εθνοσυνέλευση ότι η Ελλάδα, λόγω της γεωγραφικής της

θέσης μεταξύ Ανατολής και Δύσης, προορίστηκε με την πτώση της να φωτίσει τη Δύση και με την αναγέννησή της την Ανατολή.

Η Μεγάλη Ιδέα είναι λοιπόν η ιδέα της εξάπλωσης των ορίων του ελληνικού κράτους μέχρι εκεί που θα συμπεριλάβει στους κόλπους του ολόκληρη την ελληνική φυλή, ενώ η βασική κατεύθυνση είναι προς την Ανατολή, η οποία περιμένει να φωτιστεί από το ελληνικό πνεύμα. Το σύνθημα της λύτρωσης των αλύτρωτων αδελφών Ελλήνων ρίζωσε αμέσως στην καρδιά του λαού αλλά και των διανοούμενων, καθώς ο εθνικισμός καλλιεργείται πάντα πάνω σε πρόσφορο έδαφος. Σύμφωνα δε με τον Sowards (1996β), ο εθνικισμός στην ελληνική εξωτερική πολιτική ξεκίνησε με την Ελληνική Επανάσταση, συνεχίστηκε με μια σειρά από πολέμους για την επέκταση της εθνικής επικράτειας, όπως οι Βαλκανικοί Πόλεμοι του 1912-1913, η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ο πόλεμος κατά της Τουρκικής Δημοκρατίας του Κεμάλ Ατατούρκ το 1920 που είχε σαν αποτέλεσμα την Μικρασιατική Καταστροφή το 1922 και το ξερίζωμα του μικρασιατικού ελληνισμού. Όπως μάλιστα επισημαίνει: «σφυρηλατείται ακόμη, σε μέρη όπως η Κύπρος ή οι σχέσεις της Ελλάδας με την πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας» (Sowards, 1996β: Lecture 14).

Η Zambeta (2000), μεταφέροντας στη μονογραφία της τα λόγια του μεγάλου ιστορικού Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου, επισημαίνει ότι οι Έλληνες δεν πρέπει να λησμονούν ότι είναι απόγονοι, όχι μόνο των αρχαίων Ελλήνων, με τους οποίους τους συνδέει η γλώσσα, ο τόπος και οι παραδόσεις, αλλά και του μεσαιωνικού ελληνισμού, της Βυζαντινής εποχής, με την οποία συνδέονται όχι μόνο με τους δεσμούς που προαναφέρθηκαν, αλλά και με τη θρησκεία. Ο κεντρικός, λοιπόν, ρόλος της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας και της Εκκλησίας της Ελλάδας στην ανάπτυξη, εξάπλωση, εδραίωση και συντήρηση του εθνικισμού, είναι πασίγνωστος και αδιαμφισβήτητος.

Από τις πρώτες συνταγματικού τύπου διακηρύξεις των πρώτων κατά την επανάσταση του 1821 Εθνοσυνελεύσεων, η χριστιανική πίστη προβλέπεται ρητά ως κριτήριο για τη διαπίστωση της ύπαρξης ελληνικής εθνικής ταυτότητας και ένταξης ενός ατόμου στο ελληνικό γένος των Ρωμιών. Στις διακηρύξεις αυτές αναγνωρίζονται ως Έλληνες πολίτες οι εντός της επικρατείας «εις Χριστόν πιστεύοντες». Ακόμη και σήμερα, υπό το ισχύον ελληνικό Σύνταγμα η Ανατολική Ορθόδοξη του Χριστού Εκκλησία και πίστη αναγνωρίζεται ως η

επικρατούσα πίστη, θρησκεία και εκκλησία. Βάσει του πρώτου αυτού προσδιορισμού της ιδιότητας του Έλληνα πολίτη, η αναγνώριση της ελληνικής υπηκοότητας και ιθαγένειας βασίζεται ιστορικά στην αρχή του αίματος και όχι στην αρχή του τόπου γέννησης. Με άλλα λόγια, η ελληνική ιθαγένεια και υπηκοότητα αναγνωρίζεται και απονέμεται, κατά παράδοση, με μόνη προϋπόθεση την γέννηση έστω και μόνο από έναν Έλληνα γονέα.

Εξίσου σημαντικός είναι, όμως, και ο ρόλος του εθνικισμού στη δημιουργία της Εκκλησίας της Ελλάδος, του αυτοκέφαλου δηλαδή οργανισμού, και στην απόσχισή της από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Όπως προαναφέραμε, καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, η Ορθόδοξη Εκκλησία ηγείτο των χριστιανικών πληθυσμών των Βαλκανίων και επιθυμούσε διακαώς να διατηρήσει τον οικουμενικό αυτό της χαρακτήρα, παρά το γεγονός ότι βρισκόταν στα χέρια μιας ελληνόφωνης ιεραρχίας. Τούτο γίνεται ευκόλως αντιληπτό αν αναλογιστούμε την αντίδραση του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά της διάδοσης των ιδεών του Διαφωτισμού και των εθνικιστικών κινημάτων που βασίζονταν σε αυτές, και κυρίως του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε', ο οποίος το 1798 καταδίκασε τα δημοκρατικά κηρύγματα του Ρήγα Φεραίου, καθώς και την ίδια την Ελληνική Επανάσταση του 1821. Η σύγκρουση μεταξύ ορθοδοξίας και εθνικισμού οδήγησε το 1833 στη μονομερή απόσχιση της Εκκλησίας της Ελλάδας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Στη συνέχεια ακολούθησαν και όλες οι υπόλοιπες Εκκλησίες των Βαλκανίων, με μοναδική εξαίρεση την Εκκλησία της Σερβίας, η οποία απέκτησε ειρηνικά την αυτοκεφαλία το 1879. Παρά ταύτα, η ηγεσία της Ορθοδοξίας ουδέποτε έπαψε να καταδικάζει τα εθνικιστικά κινήματα, ενώ τον Αύγουστο του 1872 όλοι οι Πατριάρχες των Ορθοδόξων Πατριαρχείων συνήλθαν σε Σύνοδο προκειμένου να αποκηρύξουν τον «φυλετισμόν», όπως αποκαλείται ο εθνικισμός στην διακήρυξή τους (Κιτρομηλίδης, 1999: 111).

Ωστόσο, παρά την διαπίστωση της ύπαρξης αντινομίας μεταξύ Ορθοδοξίας και εθνικισμού, οι νεοσύστατες ανεξάρτητες εκκλησίες αποτέλεσαν και αυτές τα κυριότερα όργανα για την προώθηση των εθνικών και εθνικιστικών διεκδικήσεων των κρατών τους, διακηρύσσοντας ταυτόχρονα τον ορθόδοξο χαρακτήρα τους. Η ορθόδοξη πίστη αποτέλεσε, και εξακολουθεί μέχρι και σήμερα να αποτελεί, χαρακτηριστικό γνώρισμα του γνήσιου Έλληνα, σε σημείο μάλιστα να αμφισβητείται στη συνείδηση του λαού η ελληνικότητα όσων

Ελλήνων δεν είναι ορθόδοξοι. Τούτο αντικατοπτρίζεται και στη νομοθεσία, και ιδιαίτερα στο Σύνταγμα στο οποίο εξακολουθεί να διατηρείται σε ισχύ η διάταξη που αναγνωρίζει την Ορθοδοξία ως την επίσημη θρησκεία του Κράτους. Όπως μάλιστα τονίζει ο Μπαμπινιώτης (1998), η Ορθοδοξία αποτελεί ένα στοιχείο απόλυτα συνυφασμένο με τη συνειδησή του πολίτη ως Έλληνα. Η έννοια του «Γένους», η οποία σφράγισε τον Ελληνισμό επί τουρκοκρατίας, αναδύθηκε μέσα από την υποδουλωμένη πατρίδα, την κοινή ορθόδοξη Πίστη και την κοινή ελληνική γλώσσα. Έτσι, έννοιες όπως «ομογενής» και «ομογένεια», δεν νοούνται έξω από την Ορθόδοξη Εκκλησία, με αποτέλεσμα «όποιος μιλάει για Ορθοδοξία ερήμην του Ελληνισμού, [...] ματαιοπονεί· όποιος όμως μιλάει για Ελληνισμό ερήμην της Ορθοδοξίας κάνει κάτι χειρότερο, ασχημονεί». Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι η Ελλάδα είναι η μόνη ευρωπαϊκή χώρα στην οποία δεν έχει καταστεί δυνατή ακόμη η θέσπιση του διαχωρισμού Εκκλησίας και Κράτους (Τσουκαλάς, 1995).

Από την ανωτέρω ανάλυση καθίσταται σαφές ότι το νεοσύστατο ελληνικό κράτος χρησιμοποίησε όλες του τις δυνάμεις: τον στρατό, την παιδεία και την Εκκλησία προκειμένου να εξυπηρετήσει τον εθνικισμό, του οποίου βασική θέση είναι το λεγόμενο «δόγμα της εθνικής ενότητας». Στο νεοσύστατο κράτος, και δη στο κοινωνικό επίπεδο, η επίτευξη της ενότητας ανήγαγε την ομοιογένεια και την ομοιομορφία σε κυρίαρχους όρους του πολιτισμικού λόγου. Στο γεωγραφικό επίπεδο, συνένωσε τα εδάφη εντός του βασιλείου με τα εκτός αυτού ευρισκόμενα, ενώ στο ιστορικό επίπεδο, ο ελληνισμός απέκτησε μια ενιαία και αδιάσπαστη γραμμική συνέχεια διά μέσου των αιώνων, από τον Όμηρο μέχρι τους νεώτερους χρόνους.

Η ιδεολογική αυτή κατασκευή χρησιμοποιήθηκε προκειμένου να καλύψει κάθε είδους χάσματα και αντιφάσεις, εξυπηρετήθηκε δε τόσο καλά από όλους τους μηχανισμούς κατασκευής εθνικής ταυτότητας, οι οποίοι τέθηκαν στην υπηρεσία της, με αποτέλεσμα, ακόμη και μετά την Μικρασιατική καταστροφή, την απορρόφηση εκατομμυρίων προσφύγων και τις ανταλλαγές πληθυσμών, η Ελλάδα να κατορθώσει να αποκτήσει έναν πληθυσμό από τους πλέον ομοιογενείς σε ολόκληρη την Ευρώπη. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Κιτρομηλίδης (1999), είναι αξιοσημείωτο το γεγονός πώς περιοχές όπως για παράδειγμα τα Ιόνια νησιά, τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, η Κρήτη ή η Δυτική Θράκη, τα οποία έχουν τόσο διαφορετική ιστορική εμπειρία και πολιτική

εξέλιξη, απέκτησαν τόσο μεγάλη ομοιογένεια από τη στιγμή που ενσωματώθηκαν στο ελληνικό κράτος.

Σπουδαίοι Έλληνες αλλά και διεθνείς πολιτικοί επιστήμονες έχουν πάρει σαφή θέση απέναντι στο ζήτημα αναφορικά με την ύπαρξη του νεοελληνικού έθνους και της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, διατυπώνοντας τέσσερις διαφορετικές απόψεις. Ειδικότερα σύμφωνα με τους νεωτερικιστές/μοντερνιστές (modernists), το ελληνικό έθνος δημιουργήθηκε με βάση τις ιδέες του Διαφωτισμού. Κατά τους μοντερνιστές/μετανεωτερικούς (post-modernists), αποτελεί κατασκευή του νεοελληνικού κράτους. Κοινή διαπίστωση και μόνιμη επωδός η πρόσφατη δημιουργία του ελληνικού έθνους και η σύνδεση της δημιουργίας της με τις επιδιώξεις του εθνικισμού. Μάλιστα γι' αυτούς το σύγχρονο Ελληνικό έθνος είναι μια πανσπερμία φυλών, νέων ιδεών και γλωσσών, οι οποίες μπήκαν στην χύτρα που λέγεται κράτος, και βγήκε αυτό που λένε «Νέο Ελληνικό Έθνος». Οι αρχεγονιστές (primordials) από την άλλη υποστηρίζουν πως το ελληνικό έθνος παραμένει αναλλοίωτο εδώ και 3000 χρόνια. Συγκεκριμένα, παρουσιάζουν το παρελθόν ως την ιστορία των εθνών, που βρίσκονται σε μία διαρκή στιγμή αυτοπραγμάτωσης όπως επίσης ότι τα έθνη ήταν πρωτογενείς οντότητες, με ρίζες στην φύση και στην ιστορία, αντικειμενικά προσδιορίσιμες, από τον ξεχωριστό τρόπο ζωής, τον εδαφικό προσδιορισμό, την επιθυμία για πολιτική αυτονομία και απορρίπτουν τον πάσης φύσεως ιδεολογικό ρεύμα. Τέλος, οι εθνοσυμβολιστές (ethnosymbolists) υποστηρίζουν πως το σύγχρονο Ελληνικό έθνος (modern Greek nation) γεννήθηκε κάπου το 13ο αιώνα (1204) ενώ και η Ελληνική εθνική ή εθνοτική ταυτότητα παραμένει εδώ και 2500 χρόνια (Smith, 2009).

Η διπλή κληρονομιά της σύγχρονης Ελλάδας, αυτή της αυτοκρατορικής βυζαντινής ορθοδοξίας και της κλασσικής δημοκρατίας της αρχαιότητας καθόρισε τα πρότυπα και τα περιεχόμενα των ελληνικών εθνικισμών του 19ου αιώνα και μετά, καταδεικνύοντας σαφώς τους λόγους για τους οποίους θα έπρεπε κανείς να περιμένει την ανάπτυξη ενός ισχυρού εθνικιστικού κινήματος στους Έλληνες (Campbell & Sherrard, 1968. Kitromilides, 1989).

2.2. Βασικοί μηχανισμοί κατασκευής της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας

Σύμφωνα με τους Müller & Woolf (1999: 59) ως εθνική ταυτότητα ορίζεται «μια αφηρημένη έννοια, η οποία συνοψίζει τη συλλογική έκφραση μιας υποκειμενικής ατομικής αίσθησης, του να ανήκεις σε μια κοινωνικοπολιτική ομάδα - το εθνικό κράτος». Κατά τους Λίποβατς και Δεμερτζή (1994), η εθνική ταυτότητα αποτελεί τη συλλογική ταυτότητα μιας ομάδας ανθρώπων χωριστής από άλλες, η οποία σχηματίζει έναν νοητό συνδετικό κρίκο ανάμεσα στα άτομα και την ανθρωπότητα. Σε κάθε περίπτωση όμως, η «ταυτότητα του ατόμου» δεν είναι μονοδιάστατη, αντίθετα, συγκροτείται από επάλληλες ταυτότητες (γλωσσική, θρησκευτική, κοινωνική κλπ.). Κεντρικό ρόλο για τον δυτικό άνθρωπο διαδραματίζει η εθνική ταυτότητα. Η εθνική ταυτότητα δημιουργείται τόσο με την επίδραση που ασκούν τα πολιτικά κόμματα, οι διανοούμενοι, τα έντυπα και ο στρατός, βασικός όμως είναι και ο ρόλος της οργανωμένης κρατικής εκπαίδευσης, η οποία καλείται να διαμορφώσει τη συνείδηση των νέων πολιτών.

Η εθνική ταυτότητα αποτελεί μια πραγματικότητα με αξιοσημείωτη μακροβιότητα και αντοχή. Έλκει τη δύναμή της από την ανάγκη των ατόμων να ανήκουν σε συγκροτημένες ομάδες. Από τη στιγμή που άλλου είδους συνεκτικοί δεσμοί, όπως για παράδειγμα οι οικογενειακοί ή οι θρησκευτικοί, εκλείπουν, η εθνική ταυτότητα παρέχει την ελλείπουσα συνοχή. Προς αυτή την κατεύθυνση διαπιστώνουμε την ύπαρξη δύο τάσεων: η μεν πρώτη, ως γνήσιο τέκνο του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης, μεταθέτει τη νομιμοφροσύνη του ατόμου από το πρόσωπο του πρίγκιπα στην ιδέα της πατρίδας, ενώ η δε δεύτερη, διαμορφώθηκε στη Γερμανία λίγο αργότερα με βάση την αρχή της φυλετικής συνείδησης. Στην πρώτη περίπτωση, η πολιτική δραστηριότητα αποτελεί καθήκον και συνεπάγεται δικαιώματα. Αυτή την έννοια του πατριωτή-πολίτη την απαντάμε σε χώρες όπου αναπτύχθηκε μια ισχυρή κοινωνία πολιτών, οι οποίοι εντάχθηκαν στο έθνος τους πρώτα οικονομικά και διοικητικά και έπειτα πολιτιστικά (Μουζέλης, 1994). Στη δεύτερη περίπτωση, το έθνος δεν θεωρείται κοινωνικό αλλά βιολογικό φαινόμενο, με υπερβατική καταγωγή. Κεντρικό θέμα της εν λόγω τάσης αποτέλεσε η ιδέα του Volksgeist, «της ψυχής του λαού», με πρότυπο το φεουδαρχικό σύστημα και τον εξιδανικευμένο Μεσαίωνα (Κυριακίδου-Νέστορος, 1978).

Η περίπτωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας είναι ιδιότυπη καθώς, όπως προαναφέραμε, διαμορφώθηκε από λόγιους της Διασποράς, οι οποίοι διαπνέονταν από το πνεύμα του Γαλλικού Διαφωτισμού. Χρονικά, ωστόσο, η διαμόρφωσή της συμπίπτει με την άνθιση της γερμανικής ρομαντικής αντίληψης περί έθνους. Οι Έλληνες διανοούμενοι δανείστηκαν την ιδέα περί ελληνισμού από τους Διαφωτιστές. Σύμφωνα μάλιστα με τον Πρεβελάκη (1998) οι Έλληνες προσπάθησαν να δείξουν και να πείσουν ότι ο πολιτισμός τους διαρκεί διαμέσου των αιώνων με μοναδικό κληρονόμο τους ελληνόφωνους ορθόδοξους κατοίκους των αντίστοιχων περιοχών, η έκταση των οποίων αυξομειώνεται ανάλογα με τις αντιλήψεις και τις προσδοκίες κάθε εποχής.

Καθώς πρώτα διαμορφώθηκε η ελληνική ταυτότητα και εν συνεχεία δημιουργήθηκε το ελληνικό κράτος, περισσότερο κινητοποίησε ψυχικά η ρομαντική άποψη περί έθνους παρά η θεώρηση του Διαφωτισμού. Δεν είναι άλλωστε τυχαία η χρήση του όρου «γένος» αντί του «έθνος», όρος που κινητοποιεί το αίσθημα της συγγένειας και δεν αποκλείει κανέναν να συμμετέχει εφόσον νοιώθει «συγγενής». Ως εκ τούτου, ακόμη και μη ελληνόφωνοι ορθόδοξοι πληθυσμοί, όπως για παράδειγμα Βλάχοι, Αρβανίτες κλπ, από νωρίς ταυτίζονται με την υπό διαμόρφωση νεοελληνική εθνική συνείδηση. Το διπλό αυτό δάνειο αντιλήψεων προκαλεί αντιφάσεις, καθώς η αρχαία ελληνική κληρονομιά, όπως την αντιλήφθηκε ο Διαφωτισμός, παραπέμπει σε δημοκρατικά ιδεώδη και την έννοια του υπεύθυνου πολίτη, ενώ η ρομαντική άποψη προβάλλει το πρότυπο της ιεραρχικά δομημένης κοινωνίας. Έτερο και εξίσου ευαίσθητο σημείο, το οποίο εντοπίζεται στη σχέση του ελληνισμού με την Δυτική Ευρώπη, είναι το ότι η βάση του πολιτισμού της θεωρείται ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός. Η ταυτότητα που σχηματίστηκε στην αρχαία Ελλάδα έκανε τη σύγχρονη Ελλάδα δυτική. Η σύγχρονη Ελλάδα παρουσιάστηκε ως την άμεση συνέχεια της «γέννησης» της Ευρώπης, στην οποία δημιουργήθηκαν τα θεμέλια της δημοκρατίας, της επιστήμης, της φιλοσοφίας και της λογοτεχνίας (Chimisso, 2003). Συνεπώς, οι κληρονόμοι του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού είναι ανώτεροι την ίδια στιγμή που η σύγκριση της σύγχρονης πραγματικότητας με την Ευρώπη αποδεικνύει στασιμότητα ή ενδεχομένως και κατωτερότητα. Έτσι αναφύονται αντιφατικά συναισθήματα θαυμασμού και απειλής. Συγχρόνως η σχέση με την Ανατολή και τα Βαλκάνια απορρίπτεται, καθώς η περιοχή θεωρείται ότι κατοικείται από «κατώτερους» και εχθρικούς γείτονες, αίσθημα

στο οποίο συνέβαλαν και περιπέτειες στις οποίες ενεπλάκη το ελληνικό έθνος κατά τους τελευταίους αιώνες (Αβδελά, 1997. Clogg, 1995).

Σύμφωνα με τον Toynbee (1992), το γεγονός ότι το «εθνικό» παρόν περιφρονήθηκε τόσο στα χρόνια του νεοελληνικού Διαφωτισμού οδήγησε στη μη αναγνώριση του λαϊκού πολιτισμού, παρά μόνον στο βαθμό που τον συνέδεε με την αρχαιότητα, καθώς και στην υποτίμηση αξιόλογων επιτευγμάτων της Οθωμανικής περιόδου, όπως για παράδειγμα την ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας, τις ανθούσες παροικίες σε όλο τον Ευρωπαϊκό και Μεσογειακό χώρο, αλλά και τη δημιουργία ανώτερης τάξης που διεκδικούσε και μοιραζόταν εξουσίες με τους Οθωμανούς. Η απαξιωτική αυτή στάση ενίσχυσε το αίσθημα κατωτερότητας από πλευράς των Ελλήνων τόσο απέναντι στην Ευρώπη όσο και στο ίδιο το παρελθόν. Πάντως, η σύγχρονη απορριπτική στάση απέναντι στην αναγκαιότητα τόσο μιας εθνικής ταυτότητας όσο και βασικών αξιών, οι οποίες οικοδομούν μια συμβολική τάξη που στηρίζει τη συλλογική και ατομική ταυτότητα των ανθρώπων, επικρίνεται από τους Λίποβατς και Δεμερτζή (1994), οι οποίοι αποδεικνύουν με επιχειρήματα ότι με τον τρόπο αυτό παραβλέπεται μια βασική ψυχική και κοινωνική ανάγκη. Την ανάγκη αυτή έρχεται να καλύψει η μετριοπαθής, μη επιθετική μορφή του εθνικισμού, που δέχεται να συνυπάρχει με άλλες κοινότητες και αξίες και είναι η μορφή που ονομάζουμε «πατριωτισμό».

Η αλληλοσυσχέτιση έθνους και εθνικής ταυτότητας συνοψίζεται επιγραμματικά από τους Müller και Woolf (1999: 14), οι οποίοι υποστηρίζουν ότι «τρία διαφορετικά στοιχεία έχουν αξεδιάλυτα επισωρευθεί στην αντίληψή μας: [...] το έθνος ως μια συλλογική ταυτότητα, το κράτος ως έκφραση πολιτικής ανεξαρτησίας και το έδαφος ως μια γεωγραφική περιοχή στην οποία τα σύνορα ορίζουν την αναγκαστική σύμπτωση έθνους και κράτους».

Θρησκεία

Στα τέλη της δεκαετίας του 1980, περίοδος κατά την οποία παρατηρήθηκε έξαρση των θρησκευτικών προβλημάτων σε παγκόσμιο επίπεδο, οι θρησκείες εμφανίσθηκαν ως κύριος παράγοντας κατάδειξης της διαφορετικότητας. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, η σημαντική θέση που κατέχει η θρησκεία στην ελληνική κοινωνική πραγματικότητα χρήζει ιδιαίτερης εξέτασης.

Σε δυτικές χώρες, όπως η Ελλάδα, χωρίς ισχυρή παράδοση και με δεδομένη την κρίση ταυτότητας, η εκκλησία αναλαμβάνει συχνά το ρόλο του εκπροσώπου του έθνους και του υποκατάστατου της κοινωνικής συνοχής. Ωστόσο, όπως προαναφέρθηκε, δεν είναι η θρησκεία αυτή που όρισε την εθνική ταυτότητα, αντίθετα, ο εθνικισμός χρησιμοποίησε τη θρησκεία προκειμένου να συγκροτήσει την εθνική ταυτότητα. Μολαταύτα, η θρησκευτική ένταξη διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό την ψυχολογία που συνοδεύει την ατομική και συλλογική ταυτότητα.

Η θρησκεία αντιπροσωπεύει μια από τις βασικές διαστάσεις της πολυπολιτισμικής ταυτότητας των ανθρώπων. Όλοι οι άνθρωποι ανήκουν σε μια θρησκευτική πολιτισμική παράδοση, άσχετα με το αν την ασπάζονται ή αν ακολουθούν πιστά το τελετουργικό της ή όχι. Συνεπώς, η θρησκευτική αναφορά παίζει σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων και στη διαδικασία της μεταξύ τους αλληλοκατανόησης. Το θρήσκευμα γίνεται σημείο αναφοράς της εθνικής ταυτότητας και διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στους «έσω» και τους «έξω». Η διαφορετικότητα είναι άμεσα συνδεδεμένη με μια αρνητική πτυχή της θρησκείας, γνωστή με τον όρο «μισαλλοδοξία», η οποία και αυτή με τη σειρά της συνδέεται με το ένστικτο της εθνικής επιβίωσης και αυτοσυντήρησης. Με άλλα λόγια, δημιουργούνται μέσω των θρησκευτικών οργανώσεων πολιτισμοί και συλλογικές συμπεριφορές, οι οποίες αποδέχονται κάθε τι το οικείο και απορρίπτουν αντίστοιχα ο,τιδήποτε ξένο ή αλλόθρησκο. Αυτός είναι άλλωστε και ο λόγος, σύμφωνα με τους Βερνίκο και Δασκαλοπούλου (2002), για τον οποίον ανέκαθεν οι κρατικές εξουσίες που ενδιαφέρονταν για την εδαφικότητά τους, ανέθεταν στις επίσημες θρησκείες συμβολικά την οριοθέτηση των πατρίδων.

Συχνά, η συμμετοχή μιας ομάδας ανθρώπων στις δημόσιες τελετές ενός θρησκευματος αποτελεί τρόπο αναζήτησης ισχύος και είναι εκδήλωση ενός ατομικού ή συλλογικού «παρόντος». Πολλές φορές μάλιστα στην προσπάθεια για τονισμό της διαφορετικότητας των μελών των κοινοτήτων που θέλουν να ξεχωρίζουν από τους «άλλους» υιοθετούν κάποια σήματα και σωματικά «σημάδια» (όπως για παράδειγμα, οι σταυροί, οι μαντίλες, τα καπέλα, οι περιτομές, κλπ.). Καίριο ρόλο στη θρησκευτική κοινωνικοποίηση διαδραματίζει ο κλήρος και η ικανότητα του ιερατείου να οργανωθεί και να οργανώσει κοινωνική και οικονομική εξουσία. Σε όλες τις κοινωνίες ο κλήρος ή τα άτομα

που ενεργούν τις τελετές διαμορφώνουν έναν αποκλειστικά δικό τους χώρο, μέσα από τον οποίο διαχειρίζονται τη διαμεσολάβηση με τα θεία. Σε πολλές δε περιπτώσεις, κατά τους Βερνίκο και Δασκαλοπούλου (2002: 313) η θρησκευτική ταυτότητα συνοδεύεται και με την προοπτική συμμετοχής σε μια μελλοντική «επίγεια θεϊκή βασιλεία».

Παρατηρούμε λοιπόν ότι η ισχύς των θρησκειών συνδέεται με την κοινωνική οργάνωση του κράτους, την οποία και διαμορφώνουν. Βασική παράμετρο της κοινωνικής οργάνωσης αποτελούν και οι κανόνες γαμηλιότητας, τους οποίους και ρυθμίζει ο κλήρος, καθόσον η θρησκεία είναι αυτή που ορίζει τους βαθμούς συγγένειας στους οποίους απαγορεύονται οι γάμοι, ενώ δύναται να επιτρέψει ή να απαγορεύσει γάμους με ξένους. Παράλληλα, η θρησκεία, ως τμήμα της συλλογικής ταυτότητας και της πολιτισμικής παράδοσης, προσδιορίζει σε σημαντικό βαθμό τις οικονομικές δραστηριότητες, όπως και την οικονομική δομή. Έχει τη δυνατότητα να καθορίσει με ποια άτομα μπορούμε να έρθουμε σε επαφή, ακόμα και με ποιους μπορούμε να καθίσουμε στο τραπέζι και να φάμε το ίδιο φαγητό. Έλεγχο, επίσης, δύναται να επιβάλει η θρησκεία στο εμπόριο και στις βιοτεχνίες με το να ρυθμίζει -κάτι που συμβαίνει ακόμη και σήμερα- το δανεισμό, τον τόκο, κλπ ή ακόμα και με την υποχρεωτική ελεημοσύνη, τα τάματα, τις δωρεές στα εκκλησιαστικά ιδρύματα, τον προικισμό των μοναστηριών, κλπ. Προχωρώντας βαθύτερα, παρατηρούμε ότι η θρησκευτική παράδοση επηρεάζει επίσης, τόσο την παραγωγή όσο και την κατανάλωση. Τα είδη διατροφής και τα ποτά προσδιορίζονται και αυτά από τους θρησκευτικούς κανόνες μέσα από τον ορισμό των τροφίμων που είτε επιτρέπονται είτε απαγορεύονται. Επίσης, προσθέτουμε εδώ και τον παράγοντα «θρησκευτική ενδυματολογία», που επιβάλλει συγκεκριμένους κανόνες ένδυσης, καθώς και τον τρόπο που επιτρέπει στις θρησκείες να ελέγχουν την καθημερινή ζωή, τα ημερολόγια που ρυθμίζουν το πρόγραμμα της ημέρας και της εβδομάδας, κλπ.

Επισημαίνουμε, περαιτέρω, τη δημιουργία εκστατικών καταστάσεων που παρατηρείται στις ομαδικές τελετουργίες, κατά τη διάρκεια των οποίων τα άτομα που συμμετέχουν σε αυτές αναπτύσσουν πολύ ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς, μεγάλης ψυχολογικής φόρτισης με έντονη αίσθηση συλλογικότητας και ενότητας. Η εκστατική αυτή θεωρία μας παραπέμπει στην ουσία σε πολλές από τις υποθέσεις της θεωρίας του «ανιμισμού». Σύμφωνα με τη θεωρία του

Tylor για τον «ανιμισμό», η ανθρωπότητα γνώρισε αρχικά μια περίοδο κατά την οποία θεωρούσε πως παντού υπήρχαν πνεύματα και ψυχές. Οι «πρωτόγονοι» μέσα από εμπειρίες έκστασης, αρρώστιας, θανάτου, αλλά και ύπνου, συνέδεσαν τα όνειρα, τα οράματα και τις οπτασίες με την ύπαρξη ενός παράλληλου κόσμου πνευμάτων. Από τις σαμανικές εμπειρίες εξόδου της ψυχής από το σώμα και περιπλάνησής της στον κόσμο των ψυχών, και από την εμφάνιση νεκρών στα όνειρα, οδηγήθηκαν, κατά τους Βερνίκο και Δασκαλοπούλου (2002: 320), στην πεποίθηση της ύπαρξης ζωής μετά το θάνατο σε έναν «επάνω ή κάτω κόσμο». Το ερώτημα που τίθεται, λοιπόν, είναι το κατά πόσο η θρησκευτικότητα αποτελεί τελικά μια έμφυτη ικανότητα για τη δημιουργία συλλογικής ταυτότητας, η οποία επιτρέπει σε μια κοινότητα ανθρώπων να ταυτιστούν και να ενσωματωθούν σε ένα θρήσκευμα (Βερνίκος, 2002).

Σήμερα, περισσότερο από ποτέ, τίθεται επιτακτικά το ζήτημα για τον ρόλο που καλείται να διαδραματίσει η θρησκευτική εκπαίδευση στην ελληνική κοινωνία, η οποία τείνει να αναδιαμορφώσει νοηματικά την κοινωνική της συνοχή, όχι τόσο στη βάση της ομοιομορφίας των «παραδοσιακών» της χαρακτηριστικών, όσο στη βάση της ετερομορφίας των πολιτιστικών παραδόσεων και ιδεών, οι οποίες διεκδικούν στα πλαίσια της δημοκρατίας την ισότιμη παρουσία τους στο νεοελληνικό κοινωνικό χώρο. Γίνεται, λοιπόν, κατανοητό ότι το να πιστεύει κανείς πως η παρουσία μιας «κυρίαρχης» θρησκείας θα διασώσει τα θεμέλια του πολιτισμού μας, απενεργοποιώντας την παρουσία της διαφορετικότητας, η οποία ωστόσο συνιστά το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα μιας διαπολιτισμικής κοινωνίας, όπως είναι η ελληνική, είναι αφελές.

Στη νεοελληνική περίπτωση, η εκκοσμίκευση ποτέ δεν κατανοήθηκε ως προσπάθεια ρήξης με το παρελθόν ή διαχωρισμού των πολιτικών χαρακτηριστικών ενός σύγχρονου ευρωπαϊκού κράτους από τις παραδοσιακές θρησκευτικο-πολιτικές δομές εξουσίας (Χιωτάκης, 2002). Στην πραγματικότητα, αυτό που συνέβη ήταν να δημιουργηθεί ένα «τύποις αστικό κράτος», στο οποίο η θρησκεία έπαιζε σημαντικό ρόλο. Κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα του πολιτεύματος ήταν η καθιέρωση ενός απολυταρχικού κράτους σε συνδυασμό με την δημιουργία μιας επίσημης θρησκείας, η οποία ενσωματώθηκε στο δημόσιο χώρο της νεοελληνικής κοινωνίας και εφοδιάστηκε με σημαντικές αρμοδιότητες

σε θέματα αναφορικά με την καθιέρωση μιας δημόσιας θρησκευτικής εκπαίδευσης, η οποία όμως όφειλε να αναπαραγάγει την επίσημη πολιτική ιδεολογία, η οποία χαρακτηριζόταν ως εθνική (Μανιτάκης, 2000). Ο ξενόφερτος για τα ελληνικά δεδομένα πολιτικός θεσμός της βασιλείας και η προσπάθεια δημιουργίας μιας πολιτικής ομοιομορφίας στη συμπεριφορά των κοινωνιών, καθώς και το παρατεταμένο άλυτο εθνικό πρόβλημα, αφενός οδήγησαν στη διαμόρφωση ενός συγκεντρωτικού κράτους, αφετέρου αναβάθμισαν τον πολιτικό ρόλο της θρησκείας, η οποία αναπαρήγαγε αντιλήψεις περί της «ιερότητας» της πολιτικής εξουσίας, αλλά και την «ιερότητα» μέσω αυτής ολόκληρου του ελληνικού έθνους.

Έτσι, επικράτησε η αντίληψη ότι εφόσον κράτος και θρησκεία αποτελούν θεσμούς που επιδιώκουν κοινούς σκοπούς και στόχους, οφείλουν να παρέχουν «προστασία» ο ένας στον άλλον. Η παρεχόμενη με τον τρόπο αυτόν «προστασία» προς την «επικρατούσα» θρησκεία από το επίσημο κράτος διατυπωνόταν σε νομοθετικά κείμενα, με βάση τα οποία η θρησκεία παρενέβαινε -με τη συνδρομή του κράτους πάντα- στην ιδεολογικοπολιτική συγκρότηση του νεοελληνικού έθνους, δημιουργώντας ιδεολογικο-πολιτικά δίκτυα κοινωνικού ελέγχου (Περσελής, 1997). Μάλιστα, βάσει των νομοθετικών αυτών κειμένων, δημιουργήθηκαν κατάλογοι απαγορευμένων βιβλίων. Άλλωστε, μπορεί η ανεξιθρησκία να κατοχυρώνεται συνταγματικά, ωστόσο στην πραγματικότητα η συνταγματική αυτή δέσμευση αναιρείτο, καθώς η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης εκλαμβάνονταν εκ προοιμίου ως άσκηση πνευματικής βίας και προσηλυτισμός (Κόκκινος, 1997).

Με τον τρόπο αυτό, μέσα από το «θρησκευτικό» έλεγχο της νεοελληνικής κοινωνίας, διαμορφώνονταν συγκεκριμένα δίκτυα πολιτικού, κοινωνικού και ιδεολογικού ελέγχου της διαφορετικότητας. Προς επίτευξη δε της εφαρμογής της κρατικο-θρησκευτικής αυτής πολιτικής ιδεολογίας, επιλέχθηκε η χρήση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, η οποία στην ουσία αναπαρήγαγε την κυρίαρχη ιδεολογικοπολιτική αυτή θεωρία. Περαιτέρω, ο βασικότερος άξονας της ιδεολογίας αυτής υπήρξε η ορθόδοξη χριστιανική θεωρία, η οποία επιχειρούσε να προσδιορίζει ολόκληρη την εκπαιδευτική διαδικασία προσδίδοντάς της θρησκευτικά χαρακτηριστικά: κατηχητικός χαρακτήρας του μαθήματος, στενή διασύνδεσή του με τα εθνικά ιδανικά της φυλής, αλλά και με την ορθόδοξη χριστιανική εκκλησία (Περσελής, 1997).

Η «κατήχηση» στα δόγματα της ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας, μέσα από το μάθημα των «ιερών» και αργότερα «θρησκευτικών», επικύρωνε ιδεολογικοπολιτικά τη δημιουργία μιας μονοδιάστατης σχέσης μεταξύ του «θρησκευτικού» και «πολιτικού», η οποία έβρισκε την έκφρασή της στο ιδεολογικό κατασκεύασμα του «ελληνοχριστιανισμού», το οποίο προβλήθηκε και επιβλήθηκε στη νεοελληνική κοινωνία ως εθνική και πολιτιστική ταυτότητα του νεοέλληνα (Πέτρου, 1992). Σύμφωνα λοιπόν με την παραπάνω ιδεολογία ο,τιδήποτε συμφωνούσε με την επίσημη θρησκεία ήταν εθνικό, και συνακόλουθα ελληνικό, ενώ ο,τιδήποτε βρισκόταν σε αντίθεση μαζί της ήταν αντεθνικό και συνακόλουθα απαιτείτο η δίωξη και η αποβολή του. Αρκεί να αναλογιστούμε την ταύτιση του χριστιανού με τον Έλληνα εθνικόφρονα και του άθεου με τον αντεθνικόφρονα, η οποία μέχρι πρόσφατα αποτελούσε αφενός κριτήριο κοινωνικής ενσωμάτωσης στην ιδεολογικοπολιτική κατασκευή της νεοελληνικής εθνικής ταυτότητας, αφετέρου κριτήριο πολιτικών διώξεων της διαφορετικότητας και των φορέων της (Καραμούζης, 2004).

Οι αντιπαραθέσεις της επίσημης Εκκλησίας με τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που επιχειρήθηκαν, αποτελεί τρανή απόδειξη της διαχείρισης από την πλευρά της θρησκείας του «ελληνοχριστιανισμού» με κριτήρια μονοδιάστατης εθνικής κατασκευής, που ωστόσο άφηνε εκτεθειμένη την ενσωμάτωση της διαφορετικότητας και της αλλαγής, ως προϋπόθεσης της κοινωνικής και πολιτιστικής συνέχειας. Στην ουσία, «η "χριστιανική" αυτή ερμηνεία του κοινωνικού χώρου, γεννημένη κάτω από συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες, μεταβάλλεται σε μέσο καθιέρωσής του, αφού λειτουργεί ανασταλτικά σε οποιαδήποτε διεκδίκηση των εξαθλιωμένων μαζών και ορθολογική εξήγηση της δόμησης του κοινωνικού χώρου» (Πέτρου, 1992: 162).

Η παρουσία του ως άνω θρησκευτικού ανορθολογισμού στη νεοελληνική κοινωνία, υπονόμεισε τις ιδέες του Διαφωτισμού και διευκόλυνε την επικράτηση μιας συντηρητικής πολιτικής ιδεολογίας, η οποία συνέχισε το χαρακτήρα του πολίτη και του πιστού, ενώ καθιέρωνε κανόνες κοινωνικού ελέγχου σε ολόκληρη τη νεοελληνική κοινωνία, μέσα από το ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα, το οποίο προωθούσε μια μονοδιάστατη αντίληψη για θέματα που αφορούσαν την θρησκεία και τον πολιτισμό (Κόκκινος, 1997).

Σήμερα καθίσταται περισσότερο επιτακτική από ποτέ η ανάγκη της μετάβασης από την πατερναλιστική και μονοδιάστατη αυτή χειραγώγηση σε μια

διαφορετική προσέγγιση της θρησκείας στο σύγχρονο δημόσιο σχολείο, καθώς στη σχολική κοινότητα καλούνται να συνυπάρξουν παιδιά διαφορετικών πολιτιστικών μορφωμάτων, τα οποία ενδεχομένως είναι φορείς διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων. Οι προτεινόμενες λύσεις προσεγγίζουν διαφορετικές οπτικές πλευρές του μαθήματος και εξαρτώνται από τις υπάρχουσες σχέσεις κράτους-θρησκείας σε συγκεκριμένες κοινωνίες. Έτσι, διαπιστώνουμε ότι το μάθημα των θρησκευτικών στον ευρωπαϊκό χώρο εξαντλεί έναν άξονα, του οποίου τη μια πλευρά κατέχει η απουσία του μαθήματος στο δημόσιο σχολείο -όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της Γαλλίας- και στην άλλη πλευρά η ύπαρξη του μαθήματος των θρησκευτικών με καθαρά ομολογιακό χαρακτήρα, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Βελγίου και της Ελλάδος. Αξίζει όμως να συνεκτιμήσει κάποιος και τις ενδιάμεσες θέσεις, σύμφωνα με τις οποίες το μάθημα είναι προαιρετικό στο δημόσιο σχολείο και επιχειρεί να προσαρμοστεί στις θρησκευτικές ανάγκες μιας διαπολιτισμικής κοινωνίας (Ζαμπέτα, 2003).

Ωστόσο, μια ενδεχόμενη κατάργηση του μαθήματος από το δημόσιο σχολείο, στα πλαίσια του διαχωρισμού Κράτους-Εκκλησίας, ίσως να μην αποτελεί και την πλέον ενδεδειγμένη λύση, καθώς ο κίνδυνος που απορρέει από μια τέτοια εξέλιξη καθίσταται ολοφάνερος, δεδομένης της κατ' αποκλειστικότητα εκχώρησης της θρησκευτικής εκπαίδευσης στις επί μέρους θρησκευτικές κοινότητες, οι οποίες διαχειρίζονται το θρησκευτικό λόγο με απώτερο στόχο τη δημιουργία ολοκληρωτικών ιδεολογιών και την κατασκευή οπαδών απόλυτα εξαρτημένων από τους κάθε είδους θρησκευτικούς αρχηγούς, οι οποίοι εν συνεχεία χρησιμοποιούν τους πρώτους ως μοχλούς πίεσης στον κοινωνικό χώρο. Ο κίνδυνος αυτός καθίσταται δε ακόμη μεγαλύτερος αν αναλογιστούμε ότι οι θρησκευτικές κοινότητες επιχειρούν να ελέγχουν το θρησκευτικό λόγο και να τον διαχειρίζονται εργαλειακά, ως «νόμιμοι» φορείς του, στα πλαίσια μιας επαναπροβολής στον δημόσιο κοινωνικό χώρο των ανορθολογικών στοιχείων της θρησκευτικότητας, τα οποία τις διαφοροποιούν πολιτιστικά, πολιτικά και κοινωνικά με οτιδήποτε φαντάζει ξένο και διαφορετικό, ιδίως μάλιστα όταν πρόκειται για ορισμένες κοινωνικές ομάδες στις οποίες η θρησκεία αποτελεί στοιχείο του ταυτοτικού τους προσδιορισμού, όπως είναι για παράδειγμα οι ομάδες των μεταναστών, των μειονοτικών κοινοτήτων, αλλά και των κοινωνικά και πολιτικά αποκλεισμένων.

Από την άλλη, ένα δημόσιο σχολείο το οποίο καθιερώνει και νομιμοποιεί σχέσεις εξουσίας μέσα από συγκεκριμένες ιδεολογικοπολιτικές παραμέτρους, είναι ένα σχολείο, το οποίο ακυρώνει την ύπαρξή του. Σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία, όπως είναι η σημερινή, οποιαδήποτε ιδεολογικοπολιτική και θρησκευτική θεωρία, η οποία ανάγεται σε μοναδική πολιτιστική κατασκευή, δεν μπορεί να γίνει νοητή. Το δημόσιο σχολείο οφείλει να είναι ουδετερόθρησκο, υπό την έννοια της μη προβολής μιας επίσημης θρησκείας ως κυρίαρχης και πολύ περισσότερο τη μέσω αυτής προβολή μιας επίσημης ιδεολογικο-πολιτικής θεωρίας (Ντεμπρέ, 2004). Μόνο το ουδετερόθρησκο σχολείο δύναται να εγγυηθεί την αντικειμενική μελέτη της θρησκείας στους κόλπους του μέσω της επιστημονικής διερεύνησής της. Σκοπός του σχολείου αυτού δεν θα είναι η δημιουργία μαθητών-οπαδών των οποιονδήποτε θρησκευτικών κοινοτήτων μέσα από την κατηχητική διδασκαλία των δογμάτων της οποιασδήποτε θρησκευτικής πίστεως, αλλά η κατανόηση και λειτουργία της θρησκείας στο πλαίσιο της δημόσιας και ορθολογικά ελεγχόμενης μετάδοσης της γνώσης. Προς επίτευξη αυτών, το δημόσιο σχολείο καλείται σήμερα να μελετήσει τη θρησκεία στα πλαίσια της επιστημονικής και μόνο διερεύνησής της, παρέχοντας μια συγκριτική θεωρητική προσέγγιση των θρησκειών που δραστηριοποιούνται τόσο στον ελλαδικό χώρο, όσο και παγκοσμίως (Wiebe, 2003).

Παράδοση

Οι συλλογικές ταυτότητες γνωρίζουν εξέλιξη, μεταβολή και ρήξεις. Στην περίπτωση όμως των εθνικών ταυτοτήτων, οι μεταβολές και οι ρήξεις υπάρχουν μεν, αλλά είναι πιο σπάνιες και πιο δυσδιάκριτες, διότι κατά κανόνα συμβαίνουν στο πλαίσιο ενός μακρού ιστορικού χρονικού διαστήματος. Οι μεταβολές αυτές συσσωρεύονται και, παρά το πέρασμα των αιώνων, καταγράφονται στη συλλογική μνήμη και στο συλλογικό ασυνείδητο, ασκώντας επιρροή ακόμη και στο πλαίσιο του παρόντος χρόνου, δίχως όμως η επιρροή αυτή να είναι πάντοτε συνειδητή. Η εγγραφή στη συλλογική μνήμη και στο συλλογικό ασυνείδητο γίνεται μέσω των κάθε είδους αντικειμενικών ιστορικών επιπτώσεων (οικονομικών, πολιτικών, δημογραφικών, κλπ), καθώς επίσης και των αφηγήσεων, των τραγουδιών, των ύμνων, των συμβόλων, των εθνικών εορτών και των κάθε άλλου είδους συμβολισμών, που ενεργοποιούν το συλλογικό

φαντασιακό, φέρνοντας στην επιφάνεια της συνείδησης και καταξιώνοντας το συλλογικό εθνικό «εμείς». Όσον αφορά ειδικότερα στην περίπτωση του ελληνικού λαού, δεν πρέπει να λησμονούμε ότι έχουμε να κάνουμε με έναν από τους πλέον ιστορικούς λαούς και ότι τα μοντέλα της ανθρωπολογίας ή κοινωνιολογίας των πρωτόγονων λαών δεν μπορούν εδώ να έχουν ισχύ. Σύμφωνα με τον Σβορώνο (1981), η ταυτότητα του αρχαίου Αθηναίου ή Σπαρτιάτη δεν είναι δυνατό να περιέχει τα ίδια στοιχεία με την ταυτότητα του βυζαντινού Έλληνα ή του Έλληνα της Τουρκοκρατίας ή του σημερινού Έλληνα, παρά μόνο ορισμένα κύρια χαρακτηριστικά, που εξακολουθούν να ζουν συνειδητά ή υποσυνείδητα και να εξασφαλίζουν κάποια πολιτιστική συνέχεια.

Στο σημείο αυτό τίθεται το ερώτημα εάν τα εν λόγω στοιχεία πρέπει να αναζητηθούν στην παράδοση και, αν η απάντηση είναι θετική, κατά πόσον πρόκειται για μια ενιαία παράδοση, με αρμονικά και ισόρροπα κάθε φορά στοιχεία, που επιβάλλονται και διακρίνονται ξεκάθαρα στη συνείδηση του στοχαστή. Η απάντηση, κατά τον Σβορώνο (1981), πρέπει να είναι ασφαλώς αρνητική. Η πολύπλευρη και αντιφατική παράδοση του ελληνισμού τοποθετείται στη βάση της σύγχυσης που παρατηρείται στα περιγράμματα της νεοελληνικής ιδεολογίας. Η διαδικασία εναρμόνισης και εξισορρόπησης στοιχείων που διαπερνούν πολιτισμικές πραγματικότητες και δομές διαφορετικές και αντιτιθέμενες (όπως για παράδειγμα την παγανιστική και ανθρωπιστική αρχαιότητα κατά την οποία η απρόσωπη πόλη και ο πολίτης βρίσκονται σε αρμονική αλληλεξάρτηση, το ορθόδοξο Βυζάντιο στο οποίο το ανθρώπινο δεν υπάρχει παρά μόνον μέσα στο θείο και διά μέσου αυτού, ενώ παράλληλα το άτομο είναι απόλυτα υποταγμένο στην προσωπική βούληση του μονάρχη ως μόνης πηγής δικαίου) ήταν και εξακολουθεί να είναι δύσκολη. Σύμφωνα πάντα με τον Σβορώνο (1981), τα κύρια στοιχεία της ταυτότητας ενός ζωντανού λαού είναι ό,τι καινούριο ο ίδιος ζει και δημιουργεί. Δεν υφίστανται συνεπώς παρθενογενέσεις και η ιστορική εξέλιξη των ιστορικών λαών, ούτε στις παλαιότερες, αλλά πολύ περισσότερο στις νεότερες εποχές, δεν επιτελείται σε κλειστούς στεγανούς χώρους.

Η συλλογική ταυτότητα, όπως προείδαμε, έχει το νόημα του συνανήκειν, την έννοια δηλαδή του να είναι κανείς μέλος μιας ομάδας, η οποία έχει την ιστορία της και το παρελθόν της. Η έννοια του ατόμου, όπως αναφέρει ο Thompson (1998: 308), και η έννοια του συνανήκειν «διαμορφώνονται από τις

αξίες, τις πεπαιθώσεις και τα μοντέλα συμπεριφοράς που φτάνουν στις μέρες μας από το παρελθόν». Παρόλα αυτά, η διαδικασία της διαμόρφωσης της ταυτότητας δεν ξεκινά ποτέ από μηδενική βάση, αλλά πάντοτε χτίζεται σε ένα προϋπάρχον σύνολο συμβολικών στοιχείων.

Στις μέρες μας, η ανάπτυξη των σύγχρονων κοινωνιών και των μέσων επικοινωνίας επέφερε κάποιες αλλαγές στο ρόλο της «παράδοσης». Ο Thompson (1998: 310), στην προσπάθειά του να διερευνήσει την επίδραση των μέσων επικοινωνίας στη φύση και στο ρόλο της «παράδοσης», προσθέτει ότι η ανάπτυξη της σύγχρονης κοινωνίας δεν έχει εξαλείψει τη σημασία της παράδοσης, αλλά έχει επιφέρει απλά μια αλλαγή στη φύση και στο ρόλο της «καθώς τα άτομα στηρίζονται πλέον ολοένα και περισσότερο στις διαμεσολαβημένες παραδόσεις, ως μέσα για την κατανόηση του κόσμου και την δημιουργία της αίσθησης του συνανήκειν». Επίσης, παρότι η ανάπτυξη των μέσων δεν έχει φέρει το τέλος της «παράδοσης», την έχει ωστόσο τροποποιήσει σε βασικά σημεία. Ο εκριζωμός της «παράδοσης» με την ανάπτυξη των μέσων επικοινωνίας έδωσε τη δυνατότητα να αποσπαστεί από συγκεκριμένες εντοπιότητες, δίχως όμως να οδηγήσει σε εξαφάνισή της. Αντίθετα, αποτέλεσε τη συνθήκη για να επανατοποθετηθεί σε νέα πλαίσια, να επανασυνδεθεί με νέα είδη χωρικής ενότητας και να εξαρτάται όλο και περισσότερο από νέα είδη επικοινωνίας που ξεπερνούν τα όρια της πρόσωπο με πρόσωπο αλληλόδρασης (Thompson, 1998).

Τα μέσα επικοινωνίας, συνεπώς, έχουν τη δυνατότητα όχι μόνο να υποσκάπτουν τις παραδοσιακές αξίες και πεπαιθώσεις, αλλά και να τις διευρύνουν, να τις τροποποιούν ακόμη και να τις παγιώνουν. Καθώς στις μέρες μας οι «παραδόσεις» μεσοποιούνται, καθώς συνδέονται ολοένα και περισσότερο με τα μέσα επικοινωνίας, γι' αυτό και προσλαμβάνονται με μεγαλύτερη ευκολία από τα άτομα. Εντούτοις, στο σημείο αυτό ανακύπτει το ζήτημα πώς οι μεσοποιημένες «παραδόσεις» δεν είναι πλήρως αιωρούμενες, διότι αν πρόκειται να διατηρηθούν στο χρόνο πρέπει να συναρθρωθούν εκ νέου, διαφορετικά υπάρχει ο κίνδυνος να εξαφανιστούν. Ο τρόπος με τον οποίο θα μπορούσαμε να αναλύσουμε μια διαδικασία μέσω της οποίας οι «παραδόσεις» εκτοπίζονται από συγκεκριμένα πλαίσια και επανατοποθετούνται στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής μπορεί να γίνει κατανοητός, όπως υποστηρίζει ο Thompson (1998: 324-325), μόνο αν λάβουμε υπόψη τη

διαδικασία της «επιπόνησης της παράδοσης». Μερικές μάλιστα από τις «παραδόσεις» που σήμερα θεωρούνται αρχαίες είναι στην πραγματικότητα πρόσφατες επιπονήσεις που χρονολογούνται γύρω στα τέλη του 19ου αιώνα (Hobsbawm & Ranger, 2004). Τονίζεται, πάντως, ότι οι «επιπονημένες παραδόσεις» δεν υπολείπονται σε τίποτα, ούτε είναι λιγότερο σημαντικές από αυτές που μεταδίδονται αποκλειστικά μέσω της διαπροσωπικής αλληλόδρασης. Όπως πρεσβεύει δε ο Thompson (1998: 331), το ξερίζωμα των «παραδόσεων» και η επανασύνδεσή τους με νέες δεν τις καθιστά λιγότερο αυθεντικές «ούτε τις καταδικάζει σε θάνατο».

Εκπαίδευση

Βασικός παράγοντας στην αναπαραγωγή της εθνικής ταυτότητας αποτελεί το κρατικό εκπαιδευτικό σύστημα (Αβδελά, 1997). Οι Έλληνες μαθητές εντάσσονται σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα που ενισχύει τα δικά τους πολιτιστικά στοιχεία προσδίδοντάς τους μια κυρίαρχη οντότητα. Η διαδικασία αυτή έχει ως αποτέλεσμα οι Έλληνες μαθητές να εμφανίζουν στην πλειονότητά τους «κατεκτημένη» ταυτότητα. Σύμφωνα με την Αβδελά (1997) οι μαθητές με ταυτότητα σε «σύγχυση» και σε «μορατόριουμ» βρίσκονται σε μια διαδικασία μετάβασης, κατά την οποία προσπαθούν να συνδυάσουν διαφορετικές πολιτισμικές αφηγήσεις, αξίες και δεσμεύσεις, καθορίζοντας τις στάσεις τους και τις διαθέσεις τους σε σχέση με αυτά. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο και η συσχέτισή τους με τα συναισθήματά τους για τη χώρα καταγωγής τους έχει διακυμάνσεις. Η εν λόγω διαδικασία αποτελεί μέρος της ικανότητας των ατόμων να στέκονται αναστοχαστικά απέναντι στην ταυτότητά τους.

Όσον αφορά τους μαθητές με «κατακτημένη» και με «δοτή» ταυτότητα, αυτοί βρίσκονται σε ένα μεταγενέστερο στάδιο δημιουργίας της ταυτότητάς τους, έχουν αποκρυσταλλώσει τη στάση τους απέναντι στα διάφορα πολιτισμικά στοιχεία του περιβάλλοντός τους και οι απόψεις τους χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερη σταθερότητα. Σύμφωνα, άλλωστε, με τους Taifel (1972) και Turner (1981), το άτομο, ως μέλος μιας ομάδας, αποκτά συναισθηματικούς και ιδεολογικούς δεσμούς με την ομάδα στην οποία ανήκει, συμμετέχει, ορίζει τον εαυτό του μέσα σε αυτήν και ενστερνίζεται τους στερεοτυπικούς κανόνες αυτής της ομάδας.

Επίσης, η αμφιθυμία που ενυπάρχει, σύμφωνα με τους Phinney, Horenczyk, Liebkind και Vedder (2001), κατά τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, είναι δηλωτική της επιπολιτισμικής ώσμωσης, καθώς και της προσπάθειας εναρμόνισης των αντικρουόμενων πολιτισμικών στοιχείων και της εξασφάλισης, σε μεγάλο βαθμό, της ψυχικής ισορροπίας του ατόμου. Βέβαια, σε μια εποχή κοινωνικών αλληλεξαρτήσεων, οι οποίες εκτείνονται από το τοπικό στο παγκόσμιο περιβάλλον, στο οποίο η καθημερινότητα ανασυγκροτείται λόγω των διαπραγματεύσεων που διενεργούνται μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων, η αναστοχαστική διαδικασία ακόμα και για τα άτομα με «κατακτημένη» ή «δοτή» ταυτότητα, θεωρείται ως κάτι το αναπόφευκτο, καταδεικνύοντας παράλληλα το δυναμικό μέρος της συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας.

Στις μέρες μας, λόγω της παγκοσμιοποίησης και των ευρύτερων κοινωνικο-οικονομικών αλλαγών, η δημιουργία εσωτερικά ομοιογενών εθνικών κρατών τίθεται υπό αμφισβήτηση. Καθώς ο πληθυσμός της Ελλάδας και γενικότερα της Ευρώπης αναμειγνύεται πολιτιστικά, η ανάγκη για δημοκρατική συνύπαρξη μεταξύ των διαφόρων εθνικών και θρησκευτικών μειονοτήτων, των οικονομικών μεταναστών και προσφύγων, και η συζήτηση για το δικαίωμά τους στην απόλαυση δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών, λαμβάνουν ολοένα και μεγαλύτερες διαστάσεις. Επομένως, κρίνεται αναγκαίο, τόσο για την ελληνική κοινωνία, όσο και για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα στην καθημερινή πρακτική, να αναπτύξουν τη διαπολιτισμική κατανόηση, μέσω της αναγνώρισης και του σεβασμού της πολιτισμικής διαφορετικότητας. Η ανάδειξη των αρχών της αποδοχής, της διαφορετικότητας, της αναγνώρισης του πολιτισμικού κεφαλαίου των ευπαθών ομάδων στο αναλυτικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα και η κατάρτιση των εκπαιδευτικών στη διαπολιτισμική αγωγή μπορούν ενδεχομένως να οριοθετήσουν το πλαίσιο νοηματοδότησης και διαμόρφωσης μιας λειτουργικής εθνικής ταυτότητας από τα άτομα.

Η διαμόρφωση και αναπαραγωγή της εθνικής ταυτότητας δια μέσου της εκπαίδευσης συντελείται κυρίως μέσω των λεγόμενων φρονηματιστικών μαθημάτων, όπως είναι η γλώσσα, η γεωγραφία και η ιστορία. Πιο αναλυτικά, μέσω των γλωσσικών μαθημάτων επιβάλλεται η ομογλωσσία στην κοινότητα, με ένταξη ή εξάλειψη των διαφορετικών διαλέκτων ή γλωσσών. Με τη γεωγραφία ο/η νέος/α τοποθετείται στο χώρο και γνωρίζει την εθνική επικράτεια

που θεωρείται η «κοιτίδα», ενώ με την ιστορία διαπλάθεται η λεγόμενη «εθνική μνήμη». Παράλληλες πρόσθετες δραστηριότητες, όπως σχολικές εορτές, επέτειοι, εκδρομές κλπ συντελούν στην εθνική διαπαιδαγώγηση, η οποία αποτελεί θεμελιακό θεσμό των σύγχρονων κρατών, καθώς ταυτίζει την πολιτισμική με την πολιτική διάσταση του έθνους. Μέσω του εθνικού σχολικού συστήματος, λοιπόν, όπως επισημαίνει η Αβδελά (1997: 44), αναπαράγεται «μια ρομαντική αντίληψη του έθνους ως “φυσικής” οντότητας, στη βάση μιας “εθνικής αφήγησης” που ανακαλεί κοινές μνήμες και κοινά χαρακτηριστικά».

Ο Ferro (1985) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι όποιος ελέγχει το παρελθόν μπορεί να ορίζει και το παρόν. Ως εκ τούτου, κάθε θεσμοθετημένη εξουσία παράγει την ιστορία της, η οποία με τη σειρά της αναπαράγει τον εθνοκεντρισμό μέσω της πίστης στο νόμο και την τάξη, της πίστης στην ενότητα της εθνικής ομάδας και της προσδόκιμης πορείας προς την πρόοδο. Το σχήμα αυτό οδηγεί στην ομογενοποίηση, απαραίτητη προϋπόθεση για τη συγκρότηση και διατήρηση του νεωτερικού έθνους.

Τα ιστορικά γεγονότα δεν αλλάζουν, αλλάζει όμως η οπτική κάτω από την οποία κάθε φορά αυτά γίνονται ορατά. Προς τούτο συμβάλλει τόσο η εξέλιξη της ιστορίας ως επιστήμης αυτής καθεαυτής όσο και η επιβαλλόμενη από το εκπαιδευτικό σύστημα σκοπιά. Η ιστορία που ακούμε από παιδιά μας σημαδεύει εφόρου ζωής, ιδιαίτερα τη συντριπτική πλειοψηφία των πληθυσμών που μετά το σχολείο δεν τους ξαναδίνεται η ευκαιρία να αναστοχαστούν επάνω στην ιστορία και στη δημιουργία της ταυτότητάς τους. Έτσι, η κοινή γνώμη «πηγαία» θεωρεί ως «φυσικά» και «πραγματικά» γεγονότα τις αξιολογικές κρίσεις ή προκαταλήψεις που ενστερνίστηκε στη νεανική ηλικία. Για να δημιουργηθεί η αίσθηση του «συνανήκειν» πρέπει να υπάρξει ο «άλλος», ο διαφορετικός, που δεν ανήκει στην ομάδα. Όλες οι σχολικές ιστορίες, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, έρχονται να επισημάνουν τις διαφορές με τους «έξω», τους «γύρω», τους «άλλους» και τις ομοιότητες προς τα «μέσα», προς την εθνότητα. Με τον τρόπο αυτό, αφενός χάνονται οι ομοιότητες με τους γύρω, και αφετέρου εξαλείφονται οι διαφορές εντός της εθνικής ομάδας. Σήμερα γίνεται προσπάθεια εδραίωσης μιας ευρωπαϊκής, υπερεθνικής ταυτότητας με την ταυτόχρονη απάλειψη των αρνητικών στερεοτύπων μεταξύ των λοιπών ευρωπαϊκών λαών, όμως η διδασκαλία της ιστορίας της Ευρώπης δεν μπορεί να αντικαταστήσει την εθνική.

Οι προβληματισμοί που έθεσαν οι θεωρητικοί της «νέας ιστορίας», έδωσαν την ευκαιρία στα εκπαιδευτικά συστήματα να τονίσουν τα κοινωνικά προβλήματα αντί των κατορθωμάτων των ηρωοποιημένων προσώπων, καθώς και τα κοινά στοιχεία μεταξύ των λαών παρά αυτά των διαφορών τους, με στόχο οι νέοι να γίνουν πιο ανοιχτοί στο «διαφορετικό». Σύμφωνα με τους Βεντούρα και Κουλούρη (1994) και Ρουσάκη (1995), γίνεται προσπάθεια να προωθηθεί μια ανοικτή αντίληψη της επιστήμης, η οποία δεν θα δέχεται αμετάκλητες αλήθειες, και να αναπτυχθεί μια πλουραλιστική διδασκαλία του παρελθόντος. Άλλωστε, όπως επισημαίνουν οι Coulby και Jones (1995), η σύγχρονη πραγματικότητα, η οποία κατέστησε την Ευρώπη κέντρο συνάντησης μεταναστών από όλα τα σημεία της γης, μεταναστών που ήδη βρίσκονται στον ευρωπαϊκό χώρο για δεύτερη ή και τρίτη γενιά, και των οποίων τα ποσοστά ολοένα και αυξάνονται, δύσκολα μπορεί να συμπλεύσει με την παλαιότερη θεώρηση της διδασκαλίας της ιστορίας ως υπέρμαχου της άποψης «ένα έθνος, ένα κράτος, ένας λαός» (Slater, 1995).

Η «ελληνική περίπτωση» αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αγωνιώδους προσπάθειας για τον επαναπροσδιορισμό της εθνικής ταυτότητας. Η περίπτωση αυτή ήταν ιδιαίτερα περίπλοκη καθώς οι Έλληνες διανοούμενοι του Διαφωτισμού είχαν να αντιμετωπίσουν μια προκατασκευασμένη, εξειδικευμένη εικόνα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, δημιουργία των Ευρωπαίων συναδέλφων τους, ένα μεσαιωνικό (βυζαντινό) παρελθόν που το ένοιωθαν να επιβιώνει μέσω των εκκλησιαστικών θεσμών, το απέρριπτε όμως η Ευρώπη, και ένα παρόν πολύ φτωχό συγκριτικά με τη λαμπρότητα των δύο προηγούμενων περιόδων. Το νεοελληνικό κράτος αναζητά αγωνιωδώς τους τρόπους με τους οποίους είναι δυνατόν να τεκμηριωθεί η αναβίωση και η συνέχεια του έθνους ώστε να νομιμοποιείται ηθικά η προσπάθεια ανεξαρτητοποίησης από το πολυεθνικό καθεστώς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η εναλλακτική χρήση των όρων Έλλην, Γραικός, Ρωμιός, υποδηλώνει με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο την υφιστάμενη δυσκολία αυτοπροσδιορισμού. Ο Κιτρομηλίδης (1982) αναφέρει ότι ο Παπαρρηγόπουλος στα μέσα του 19ου αιώνα έδωσε την εξής οριστική μορφή στην περιοδολόγηση της ιστορίας του «ελληνικού έθνους»: Αρχαιότητα-Ελληνοχριστιανικό Βυζάντιο-Νεότεροι χρόνοι. Με τον τρόπο αυτό, σύμφωνα με τον Κιτρομηλίδη, έγινε καταληπτή, πειστική, παρακολουθήσιμη και συνεχής η ιστορία του ελληνισμού.

Με τη σειρά του ο Πρεβελάκης (1998), θεωρεί επίσης θεμελιώδη τη συνεισφορά του Παπαρρηγόπουλου στη σύγχρονη πολιτική ιδεολογία, ενώ ο Κονδύλης (1992) επισημαίνει ότι επάνω στη θεώρησή του θεμελιώθηκαν απόψεις, πρακτικές και ιδεολογίες που οδήγησαν σε τραγικά αδιέξοδα.

Παρόλα αυτά παραμένει η αναπόφευκτη αξιακή αντινομία και εσωτερική ένταση ανάμεσα στο «Ελληνικό» και το «Χριστιανικό» στοιχείο. Σύμφωνα με τον Τσουκαλά (1995) και τη Ζαμπέτα (2003), η ελληνική είναι η μόνη εθνική ταυτότητα (με εξαίρεση των Ιουδαίων) που συγκροτείται μέσα από μια δύστοκη καταστατική συνύπαρξη ανάμεσα σε θρησκευτικά και λαϊκά στοιχεία.

Η Αβδελά (1997) προσθέτει ότι η ανάλυση των πρόσφατων σχολικών βιβλίων, που ουσιαστικά κινούνται στους άξονες της θεώρησης του Παπαρρηγόπουλου, έδειξε ότι παρελθόν, παρόν και μέλλον συντίθενται επάνω στον κεντρικό άξονα της συνέχειας, με εμφανή τα σημάδια του μύθου και μιας ορισμένης αντίληψης για την ιστορία, η οποία τείνει να καταργεί τον ιστορικό χρόνο. Εξιδανικεύουν το παρελθόν, προκαλούν αμηχανία απέναντι στο παρόν και φόβο για το μέλλον, επιβεβαιώνοντας με τον τρόπο αυτό το ιδίωμα της αμφισημίας. Κύρια χαρακτηριστικά της εικόνας του ελληνικού εθνικού «εαυτού» και θεμέλιοι λίθοι της ελληνικής εθνικής ταυτότητας αναδεικνύονται, μέσα από τον λόγο των σχολικών βιβλίων, οι έννοιες «συνέχεια», «διατήρηση», «ομοιογένεια», «αντίσταση» και «ανωτερότητα». Παρά δε τη ρητή πρόθεση των εκπαιδευτικών αρχών να εξοικειωθούν οι μαθητές/τριες από το σχολείο με επιστημονικές μεθόδους γνώσης, για να γνωρίσουν τον πολιτισμό άλλων λαών ώστε να καλλιεργηθεί η διεθνής κατανόηση και συνεργασία, το εκπαιδευτικό σύστημα εξακολουθεί να θεωρεί δεδομένη την υπεροχή του ελληνικού πολιτισμού και τη συνέχειά του για περίπου τρεις χιλιάδες χρόνια, γεγονός που υπονομεύει οποιαδήποτε προσπάθεια διαφορετικής θεώρησης (Stearns, Seixas, Wineburg, 2000).

Ο Γκότοβος (2002: 59) απαριθμεί τα αρνητικά σημεία των σχολικών εγχειριδίων:

- Τα βιβλία δασκάλου τυποποιούν τη διδασκαλία, καθοδηγούν αυστηρά και περιοριστικά και ευνουχίζουν την πρωτοβουλία του εκπαιδευτικού.
- Το μάθημα της ιστορίας κυρίως, επιτελεί τους παρακάτω «εθνικοπατριωτικούς» ρόλους, μέσα από το λόγο που αναπτύσσει:

(α) παράγει εθνική αφήγηση, (β) δίνει έμφαση στις έννοιες της συνέχειας και της ομοιογένειας ως ύψιστες εθνικές αξίες, ενώ (γ) μιλάει για τη μοναδικότητα του έθνους.

- Η μυθική διάσταση του έθνους αντιφάσκει με τη διάσταση της νεωτερικότητας και του εκσυγχρονισμού δημιουργώντας μια αμφίσημη και συγκρουσιακή εθνική ταυτότητα.
- Το τρίπτυχο που μεταδίδει το περιεχόμενό τους για τις τρεις διαστάσεις του χρονικού συνεχούς είναι: παρελθόν (εξιδανίκευση και μυθοποίηση) - παρόν (απογοήτευση, αμηχανία, υποτίμηση και αμφιθυμία) - μέλλον (φόβος και αμηχανία).
- Ευρωκεντρισμός, ιστορικισμός και «σύμπλεγμα του ανώτερου πολιτισμού».
- Θετική αξιολόγηση της στεγανοποίησης, περιχαράκωσης και αμυντικότητας της ελληνικής εθνικής ταυτότητας.
- Επιλεκτική ιστορική μνήμη και αποσιώπηση διαφοροποιήσεων στο εθνικό οικοδόμημα, με στόχο την εμφύσηση του πατριωτισμού.
- Καχυποψία απέναντι στους άλλους.
- Μεταδίδουν ένα αίσθημα αποστέρησης και ένα σύνδρομο του αδικημένου Ελληνισμού στην πορεία της ιστορίας.
- Ενθάρρυνση ενός ναρκισσισμού μέσω της εξιδανίκευσης της προγονικής ταυτότητας.
- Εκτροφή φαντασιώσεων και καλλιέργεια ψευδαισθήσεων για την «ανωτερότητα» της ελληνικής εθνικής ταυτότητας με σαθρά θεμέλια μόνο στο ένδοξο παρελθόν, με το παρελθόν όμως να μην δύναται να αποτελέσει πηγή έμπνευσης για τη σύγχρονη δημιουργικότητα.
- Προβολή της Ευρώπης ως φοβικού αντικειμένου, ως απειλή και ως άπιαστο πρότυπο κοινωνικής ευταξίας.
- Ο σύγχρονος πολιτισμός έχει θολή και αμφιλεγόμενη θέση στην εθνική ταυτότητα διότι από τη μία πλευρά προβάλλεται ως πολιτισμική απαξία και από την άλλη γίνεται συχνά αναφορά στη νεωτερικότητα ως παράμετρο της σύγχρονης εθνικής ταυτότητας.
- Η ανιστορικότητα του εθνικού εαυτού και το αυθαίρετο μείγμα αρχαιότητας, Ευρώπης και νεοελληνικής νοοτροπίας.

- Δημιουργούν αίσθημα απειλής για τις ιδιαιτερότητες και τα χαρακτηριστικά της εθνικής ταυτότητας.
- Διαστρεβλώνουν πληροφορίες για άλλους λαούς και αποσιώπηση πολιτισμικών επιδράσεων.
- Οδηγούν σε μια αυτοϋποτίμηση που γεννά ξеноφοβία, η οποία με τη σειρά της γεννά αυταρχικότητα και έλλειψη ανεκτικότητας.
- Προάγουν σε σημαντικό βαθμό τον εθνοκεντρισμό, ενώ στόχος τους θα έπρεπε να είναι η ανάδειξη του πολιτισμικού πλουραλισμού

Η επί μακρό χρονικό διάστημα χρήση του ίδιου εγχειριδίου για αρκετές δεκαετίες και η πρακτική των εξετάσεων, οι οποίες προάγουν την αποστήθιση αντί της κριτικής σκέψης, καθώς επίσης και η έλλειψη υποδομής σε βιβλιοθήκες και εκπαιδευτικό υλικό (διαφάνειες, χάρτες κλπ) συνιστούν εμπόδια απέναντι σε κάθε προσπάθεια ανανέωσης της διδακτικής πράξης. Επίσης, πίσω από την επιλογή των κεφαλαίων που διδάσκονται εκτενώς, περιληπτικά ή παραλείπονται εξ ολοκλήρου, πίσω από το ωρολόγιο πρόγραμμα του μαθήματος καλύπτεται, σύμφωνα με τον Young (1971), η αφάνης ιδεολογία. Ο Θεοδωρίδης (1988) αιτιολογεί την τακτική αυτή προκρίνοντας την άποψη ότι αυτό οφείλεται στην ουσιαστική αντιπαράθεση δύο διαφορετικών εκπαιδευτικών αρχών, σύμφωνα με τις οποίες οι μαθητές είτε πρέπει να κατακλύζονται με προεπιλεγμένα γεγονότα μιας «ευθείας», μονολιθικής ιστορίας, είτε να παροτρυνθούν για έναν ενδιαφέροντα βίο με τα εργαλεία σκέψης που διδάχθηκαν στο σχολείο. Σε κάθε περίπτωση, όμως, οι εκπαιδευτικοί δεν πρέπει να μετατρέπονται σε έρμαια και άβουλα εκτελεστικά όργανα του επίσημου σχολικού λόγου. Αντίθετα είναι, ή τουλάχιστον πρέπει να είναι, ενεργά υποκείμενα, με άποψη για την παιδαγωγική, το αναλυτικό πρόγραμμα, τα περιεχόμενα της σχολικής γνώσης και την αξιολόγηση των μαθητών. Σε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες πάντως, τα τελευταία χρόνια και στην Ελλάδα, διαφαίνεται μια τάση για κριτική ματιά στην εθνική ιστορία και για αποδραματοποίηση των συγκρουσιακών σχέσεων με τα αντίπαλα έθνη του παρελθόντος.

Συνοψίζοντας, και έχοντας αναλύσει τις έννοιες έθνους και εθνική ταυτότητα, αλλά και λαμβάνοντας υπόψη όλες τις παραμέτρους της σύγχρονης πραγματικότητας, όπως η μετανάστευση, η παγκοσμιοποίηση και η διάχυση της πληροφορίας, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι μόνον με βαθιές τομές στην

παραδοσιακή δομή της διδασκαλίας της ιστορίας είναι δυνατόν το μάθημα να προσφέρει εποικοδομητικά στοιχεία στη διαμόρφωση της σκέψης και της ταυτότητας τόσο των εκπαιδευτικών όσο και των μαθητών/τριών.

Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και πολιτικός λόγος

Η επίσημη ιστορία της Ελληνικής Ραδιοφωνίας άρχεται το 1938 με τις μεταδόσεις του Ραδιοφωνικού Σταθμού Αθηνών, ενώ σχετικά σύντομα ακολούθησε η ίδρυση του Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας (ΕΙΡ). Το 1970 το ΕΙΡ μετονομάζεται Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας και Τηλεόρασης (ΕΙΡΤ). Το 1987 με τον Ν. 1730 ενοποιούνται οι τηλεοπτικοί και οι ραδιοφωνικοί σταθμοί και ιδρύεται ένας ενιαίος φορέας ραδιοτηλεόρασης, η Ελληνική Ραδιοφωνία Τηλεόραση Ανώνυμη Εταιρία (ΕΡΤ Α.Ε.). Από το 1966 και μετά, η τηλεόραση στην Ελλάδα γίνεται μέσο απήχησης των πολιτικών κοινωνικών και πολιτιστικών θεμάτων της χώρας. Από την ημέρα της δημιουργίας της η ΕΡΤ ανήκει στην αποκλειστική δικαιοδοσία του κράτους, έχοντας πολλές φορές τεθεί υπό άμεσο κρατικό έλεγχο (Κόκκαλη, 1996).

Το 1989 η ΕΡΤ υφίσταται σημαντικές αλλαγές, καθώς ξεκινούν να κάνουν την εμφάνισή τους ιδιωτικοί τηλεοπτικοί σταθμοί. Χάνει σημαντικό μέρος της τηλεθέασής της, καθώς οι ενημερωτικές της εκπομπές παύουν να προσελκύουν το ενδιαφέρον των τηλεθεατών. Τούτο οφείλεται στις ολοένα και εντεινόμενες αμφιβολίες ως προς την αμεροληψία της στον τομέα της πολιτικής ενημέρωσης. Είναι άλλωστε γεγονός ότι η δημόσια τηλεόραση αδυνατεί να φανεί αμερόληπτη, καθώς βρίσκεται σε πλήρη αντιστοιχία με την πολιτική ιδεολογία και τη νοοτροπία της χώρας (Δεμερτζής, 1996). Ωστόσο, η δημόσια τηλεόραση είναι ο μοναδικός φορέας που μπορεί, λόγω του χρηματοδοτικού της καθεστώτος, να ορθώσει το ανάστημά της απέναντι στις δυνάμεις της αγοράς, να προστατεύσει την ποιότητα και την εθνική πολιτισμική κληρονομιά και τελικά να εισάγει την καινοτομία στα τηλεοπτικά δρώμενα.

Σύμφωνα με τον Δοξιάδη, τα προγράμματα της δημόσιας τηλεόρασης αποτελούν ένα ξεχωριστό τμήμα της «παράδοσης» της «κουλτούρας» και της ιστορικής μνήμης» (Δοξιάδης, 1995: 151). Παράλληλα, όμως, η άμεση εξάρτηση της ΕΡΤ από το κράτος την καθιστά μηχανισμό προπαγάνδας με στόχο αρχικά την εξυπηρέτηση πολιτικών σκοπιμοτήτων, καθώς επίσης και την

αναπαραγωγή και διαιώνιση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων της χώρας (Κόκκαλη, 1996). Και όλα αυτά, ενώ κύρια αποστολή της ΕΡΤ ως κρατικής ραδιοτηλεόρασης, σύμφωνα με τον ιδρυτικό της Νόμο και το Σύνταγμα, είναι η αδιάλειπτη προσφορά προγραμμάτων και υπηρεσιών που ενημερώνουν, εκπαιδεύουν και ψυχαγωγούν ποιοτικά το κοινωνικό σύνολο.

Περαιτέρω η ΕΡΤ δίνει ιδιαίτερη σημασία στον τομέα της παιδείας και της εκπαίδευσης, προβάλλοντας μορφωτικές και εκπαιδευτικές εκπομπές, οι οποίες αφορούν σε θέματα οικολογίας, αστρονομίας, σεξουαλικής αγωγής, αγωγής υγείας, ξένων γλωσσών, μαθηματικών, φυσικών επιστημών, αθλητισμού, τέχνης, ιστορίας, πολιτισμού, γεωγραφίας, καθώς και γενικά θέματα για μικρούς και μεγάλους. Παράλληλα, οι μαθητές έχουν την ευκαιρία να επισκέπτονται το Ραδιομέγαρο και να συμμετέχουν στα διάφορα εκπαιδευτικά προγράμματα που υλοποιεί η Διεύθυνση Μουσικών Συνόλων με στόχο την καλλιέργεια της μουσικής τους συνείδησης.

Το σύστημα της κρατικής ραδιοτηλεόρασης φέρει ορισμένα χαρακτηριστικά, τα οποία αποτελούν τη βάση και τον πυρήνα της φιλοσοφίας της ΕΡΤ. Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι τα ακόλουθα (Δοξιάδης, 1995 :156):

- (α) ο εθνικός χαρακτήρας,
 - (β) η εξυπηρέτηση των κοινωνικών θεσμών, εντός των εθνικών συνόρων,
 - (γ) η διαφύλαξη της εθνικής ταυτότητας, γλώσσας και πολιτισμού,
 - (δ) η απήχηση και η εκπροσώπηση εθνικών συμφερόντων,
 - (ε) οι στόχοι που υπηρετούν το δημόσιο συμφέρον,
 - (στ) η κατοχύρωση της ελευθερίας της έκφρασης, της διάδοσης ιδεών,
- και
- (ζ) η διασφάλιση της πρόσβασης στα παραπάνω όλων των κοινωνικών ομάδων, των στρωμάτων, των πολιτών αλλά και των μειονοτήτων.

Επιπρόσθετα, τα προγράμματα της κρατικής ραδιοτηλεόρασης οφείλουν να προβάλλουν μια συνολική πρόταση προς το κοινό βάσει των αξιών της ελληνικής κοινωνίας και να διέπονται από τις ακόλουθες βασικές αρχές που προβλέπει το άρθρο 9 του Ν. 1730/87:

- (α) την αρχή της πολυφωνίας,
- (β) την αρχή της καλής ποιότητας των εκπομπών,

(γ) την αρχή της διαφύλαξης της ποιότητας της ελληνικής γλώσσας, του σεβασμού της προσωπικότητας και του ιδιωτικού βίου του ατόμου,

(δ) την αρχή της διαφύλαξης, προαγωγής και διάδοσης του ελληνικού πολιτισμού και της ελληνικής «παράδοσης».

Ειδικότερα, τα προγράμματα που προβάλλονται από τη δημόσια τηλεόραση και ραδιοφωνία οφείλουν να ανταποκρίνονται στις καθολικά αποδεκτές αξίες, στις οποίες θεμελιώνεται το κοινωνικό οικοδόμημα. Παράλληλα, πρέπει να στηρίζουν και να προβάλλουν σε κάθε ευκαιρία την ελληνική πολιτιστική ιδιαιτερότητα. Ιδιαίτερη δε προσοχή πρέπει να καταβάλλεται για την προστασία της εθνικής γλώσσας, ούτως ώστε η χρήση της να γίνεται με κάθε σεβασμό προς την καθιερωμένη γραμματική και το συντακτικό της. Συγχρόνως, η ΕΡΤ έχει υποχρέωση να προβάλλει με κάθε τρόπο την ελληνική πνευματική δημιουργία σε όλους τους τομείς της επιστήμης και της τέχνης, καλύπτοντας με αντικειμενικότητα όλες τις τάσεις και τις εκφράσεις τους (Κόκκαλη, 1996).

Αντίστοιχος είναι και ο ρόλος της ιδιωτικής τηλεόρασης, η οποία, ανάλογα με το αν πρόκειται στους κύκλους του κυβερνώντος κόμματος ή όχι, διαμορφώνει αντίστοιχα το πρόγραμμά της ιδιαίτερα δε το δελτίο ειδήσεων. Έτσι, αν πρόκειται για κανάλι προσκείμενο στο κυβερνών κόμμα το δελτίο ειδήσεων συνήθως προβάλλει τον κοινωνικό χαρακτήρα της εκάστοτε κυβέρνησης, ενώ για τα δεινά των Ελλήνων (π.χ. σκληρά μέτρα δημοσιονομικής πολιτικής) φέρονται να ευθύνονται οι «κακοί» Ευρωπαίοι δανειστές (ή γενικότερα η Τρόικα). Αντίστοιχα, ο κοινωνικός χαρακτήρας της εκάστοτε κυβέρνησης αποτελεί το «καλό πρόσωπο» του κυβερνώντος κόμματος που συνήθως κατορθώνει να «ξεφύγει» για λίγο από το άγρυπνο βλέμμα των δανειστών και παρέχει φιλολαϊκά μέτρα στον ελληνικό λαό (π.χ. φορολογικές ελαφρύνσεις ή «ψαλίδι» στις περικοπές που είχαν ήδη εξαγγελθεί ως προαπαιτούμενα). Οι Έλληνες πολιτικοί δηλαδή συνηθίζουν να προβάλλουν «ό,τι καλό» ως δικό τους γενόμενο και «ό,τι κακό» ως ευρωπαϊκό προαπαιτούμενο, υποσκάπτοντας έτσι την ευρωπαϊκή ταυτότητα των Ελλήνων και ενισχύοντας την εθνική τους ταυτότητα.

Μέρος Β - Ευρωπαϊκή ταυτότητα

Κεφάλαιο 3

Ευρωπαϊκή Ένωση και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα

3.1. Το θεσμικό πλαίσιο της ΕΕ

3.1.1. Ο δρόμος προς το παρόν. Ιστορική ανασκόπηση των εξελίξεων (από τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση μέχρι το ναυάγιο της Συνταγματικής Συνθήκης για την Ευρώπη)

Πριν περάσουμε στο θεμελιώδες ζήτημα της εμφάνισης/εξάπλωσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας, κρίνεται σκόπιμο να μελετηθεί η πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Το 1957 υπεγράφησαν στη Ρώμη οι Συνθήκες για την ίδρυση της ΕΥΡΑΤΟΜ και της ΕΟΚ. Οι δύο Κοινότητες αποτελούσαν μαζί με την ΕΚΑΧ, η Συνθήκη της οποίας υπεγράφη το 1951 στο Παρίσι, τις τρεις Ευρωπαϊκές Κοινότητες για την προώθηση της ευρωπαϊκής ενοποίησης στη βάση μιας ευρύτερης και βαθύτερης Κοινότητας μεταξύ των Έξι (Γαλλία, Δυτική Γερμανία, Ιταλία, Βέλγιο, Λουξεμβούργο, Ολλανδία). Το αποφασιστικό βήμα συντελέσθηκε με τη δημιουργία της ΕΟΚ, η οποία αποσκοπούσε στη δημιουργία μιας κοινής αγοράς, που αφορούσε το σύνολο της οικονομίας στη βάση του ελεύθερου ανταγωνισμού, και προϋπέθετε την τελωνειακή ένωση, προτείνοντας κοινές πολιτικές για τη γεωργία και τις μεταφορές. Οι τρεις Κοινότητες ενοποιήθηκαν θεσμικά, παραμένοντας όμως αυτόνομες, με τη Συνθήκη Συγχώνευσης του 1965 (τέθηκε σε ισχύ το 1967). Η Συνθήκη στόχευε στη γραφειοκρατική ελάφρυνση της λειτουργίας των Κοινοτήτων και όριζε τη δημιουργία κοινού Συμβουλίου Υπουργών και κοινής Επιτροπής για τις τρεις Κοινότητες, οι οποίες έκτοτε ονομάζονται Ευρωπαϊκή Κοινότητα (Χριστοδουλίδης, 2004).

Το 1992, και ενόσω προχωρούσε η οικονομική ενοποίηση που έτεινε προς μία συνεκτικότερη ομοσπονδιακή δομή (Λάβδας, 2002), το παγκόσμιο σκηνικό έχει αλλάξει. Ήδη από το 1989, η κατεδάφιση του τείχους του Βερολίνου ένωσε τη Δυτική με την Ανατολική Γερμανία, ενώ η κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ αφύπνισε τις εθνικιστικές διεκδικήσεις των χωρών της

Βαλτικής, οι οποίες διεκδίκησαν την αυτονομία τους από τη Ρωσία (Εσθονία, Λιθουανία, Λετονία). Η Γιουγκοσλαβία των επτά εθνικοτήτων βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση (1991-1995) ενώ Σλοβακία και Τσεχία εξασφάλισαν ένα Βελούδινο Διαζύγιο (Gaillard & Rowley, 2003). Οι νέες συνθήκες ρευστότητας και ανασφάλειας οδήγησαν και άλλες ευρωπαϊκές χώρες να επιδιώξουν την ένταξή τους στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα των 12 [στους Έξι είχαν προστεθεί οι Βρετανία, Δανία και Ιρλανδία (1973), Ελλάδα (1981), Ισπανία και Πορτογαλία (1986)]. Ανήσυχη για τις εξελίξεις αυτές και ενόψει της διεύρυνσης, η Κοινότητα ενίσχυσε τις τάσεις για την εμβάθυνση και εξέλιξή της, θέτοντας νέους στόχους τόσο ενδοκοινοτικά όσο και σε διεθνές επίπεδο (Κανελλόπουλος, 2007. Χριστοδουλίδης, 2004).

Η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (γνωστή και ως Συνθήκη του Μάαστριχτ), η οποία υπεγράφη το Δεκέμβριο 1991 και τέθηκε σε ισχύ το Νοέμβριο 1993, εστίασε στην Πολιτική Ένωση και την Οικονομική και Νομισματική Ένωση (Henig, 2002. Παπαδημητρίου, 2002). Η Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), ως προέκταση και υπέρβαση της ΕΟΚ, δομείται στις πολιτικές και το θεσμικό της σύστημα (Μαραβέγιας & Τσινισιζέλης, 2004). Εισάγει τη σύγκλιση των οικονομιών των κρατών-μελών, την υιοθέτηση κοινών οικονομικών πολιτικών, την ίδρυση της κεντρικής νομισματικής αρχής της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (1998) και την έκδοση του ευρώ-ενός κοινού για τις χώρες-μέλη νομίσματος (Χατζηβασιλείου, 2004). Πρακτικά αυτό σήμαινε ότι τα κράτη της Κοινότητας διέθεταν πλέον εκτός από ενιαία εσωτερική αγορά και ενοποιημένη οικονομία. Για τον σκοπό αυτό θεσπίζονται κριτήρια σύγκλισης (ποσοστά πληθωρισμού, δημόσιου χρέους και ελλειμμάτων) (Χριστοδουλίδης, 2004). Το ισχυρό ευρώ θα δύνατο να διαφυλάξει την ενιαία αγορά και να ανταγωνιστεί το δολάριο και το γιέν, καθιστώντας έτσι την Ευρώπη μια νομισματική υπερδύναμη (Ρουμελιώτης, 2005).

Η ΕΕ αποτελεί ένα ευρύ θεσμικό οικοδόμημα βασισμένο σε τρεις πυλώνες κατά το πρότυπο «περίστουλου αρχαίου ελληνικού ναού» (Μαραβέγιας & Τσινισιζέλης, 2004: 160): την Ευρωπαϊκή Κοινότητα με έμφαση στον οικονομικό τομέα, την Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ) που προβλέπει τη συνεργασία των κρατών-μελών στην εξωτερική πολιτική, τη διατήρηση της ειρήνης, την ανάπτυξη/εδραίωση της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου, καθώς και τη Συνεργασία των κρατών-μελών στους

τομείς της Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων. Από τους τρεις πυλώνες που προβλέπει η Συνθήκη για την ΕΕ υπό το συντονισμό του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, ο πρώτος -που κυριαρχεί- αφορά τις υπάρχουσες Ευρωπαϊκές Κοινότητες με τις δομές, τα πεδία πολιτικής και τις λειτουργίες τους. Ο δεύτερος και τρίτος πυλώνας αφορούν τομείς πολιτικής και πεδία συνεργασίας μεταξύ των κρατών-μελών που εξελίχθηκαν σε στενή σχέση με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα δίχως όμως να ανήκουν τυπικά σε αυτήν. Οι τρεις πυλώνες δεν καλύπτονται από τις ίδιες αρχές λειτουργίας ούτε ακολουθούν την ίδια διαδικασία λήψης αποφάσεων. Ο πρώτος πυλώνας βασίζεται στην ολοκλήρωση και την υπερεθνικότητα, ενώ ο δεύτερος και ο τρίτος πυλώνας ακολουθούν περισσότερο διακυβερνητικά πρότυπα, αποφεύγοντας την εμβάθυνση της θεσμικής ενοποίησης (Gaillard & Rowley, 2003. Henig, 2002).

Με επίκεντρο τον Ευρωπαίο πολίτη, η Συνθήκη για την ΕΕ επιχείρησε να δημιουργήσει το πλαίσιο μιας αποτελεσματικότερης κοινής δράσης για την τόνωση της δημοκρατίας. Θέσπισε την αρχή της επικουρικότητας, σύμφωνα με την οποία τα ίδια τα κράτη προβαίνουν στη λήψη των αποφάσεων, ενώ η Κοινότητα αναμειγνύεται μόνο σε περίπτωση που αυτά αδυνατούν να καταλήξουν σε λύσεις. Η αρχή αυτή απαλλάσσει από την ανησυχία εκείνους που πίστευαν ότι η ισχυροποίηση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου (με τη διαδικασία συναπόφασης) θα περιορίζει το ρόλο των κυβερνήσεων των κρατών-μελών (Βρετανία). Τα κράτη δύνανται να συνεργάζονται σε διακριτό, σε σχέση με το κοινοτικό, επίπεδο και να επιλέγουν ανεξάρτητες συνεργασίες κατά τομείς (Λάβδας, 2002). Αυτό εκ πρώτης όψεως μπορεί να καθησυχάσει όσους φοβούνται πως η συνεχής επέκταση της ΕΕ περιορίζει τη δράση των κυβερνήσεων, αφού δεν χρειάζονται κοινοτικές πολιτικές για τα πάντα, όμως εγκυμονεί τον κίνδυνο η συνεργασία κάποιας ομάδας κρατών να οδηγήσει σε μια Ευρώπη δύο ταχυτήτων με αποτέλεσμα την εγκατάλειψη των ασθενέστερων οικονομικά κρατών και τη στενή συνεργασία μόνο των ισχυρότερων (Μαραβέγιας & Τσινισιζέλης, 2004). Υιοθετήθηκε επίσης η ευρωπαϊκή ιθαγένεια, όρος που δηλώνει ότι οι πολίτες των κρατών-μελών είναι ταυτόχρονα πολίτες της ΕΕ με δικαιώματα και υποχρεώσεις που είναι απόρροια των διαφόρων Συνθηκών (Henig, 2002).

Η Συνθήκη για την ΕΕ αντιμετώπισε έντονες αντιδράσεις οι οποίες, σε συνδυασμό με ποικίλους εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες, έκαναν

επιτακτική την ανάγκη αναθεώρησής της μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα - κάτι το οποίο είχε ήδη προβλεφθεί στο ιδρυτικό της κείμενο. Ανάμεσα στους σημαντικότερους εσωτερικούς παράγοντες ήταν η -δυσνότη για το ευρύ κοινό- γλώσσα της Συνθήκης, η οποία δεν όριζε ρητώς το ρόλο της Επιτροπής για τη διαμόρφωση/άσκηση της κοινής εξωτερικής πολιτικής και δεν αποσαφήνιζε τις ρυθμίσεις τόσο για την αρχή της επικουρικότητας όσο και για τον τρίτο πυλώνα. Επίσης, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο πίεζε για μεγαλύτερη αύξηση των αρμοδιοτήτων του, ενώ η ανάγκη/προοπτική διεύρυνσης της Ε.Ε. απαιτούσε μια γενικότερη θεσμική αναδιάρθρωση των οργάνων της (Κωνσταντινίδης & Σακελλαρόπουλος, 2004). Παράλληλα αναπτύχθηκε η θεωρία του δημοκρατικού ελλείμματος από εκείνους που θεωρούσαν ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση προχωρούσε δίχως τη σύμφωνη γνώμη των λαών κατευθυνόμενη από μια ανεύθυνη γραφειοκρατία του υπερκράτους των Βρυξελλών (Βρετανία, Δανία). Η αδιάφορη/επιφυλακτική/αρνητική αντιμετώπιση της Συνθήκης για την ΕΕ από τους Ευρωπαίους πολίτες διαφάνηκε στα διενεργούμενα σε ορισμένα κράτη-μέλη δημοψηφίσματα (Ιωακειμίδης, 1998). Στους εξωτερικούς παράγοντες περιλαμβάνονται ζητήματα πρόνοιας για την καταπολέμηση της οικονομικής στασιμότητας, της ανόδου της ανεργίας, αλλά και η αδυναμία της Ε.Ε. να παρέμβει αποτελεσματικά για την επίλυση του γιουγκοσλαβικού προβλήματος (Κωνσταντινίδης & Σακελλαρόπουλος, 2004).

Η Διακυβερνητική Διάσκεψη για την αναθεώρηση της Συνθήκης για την ΕΕ συνήλθε το Μάρτιο 1996 και ολοκλήρωσε τις εργασίες της τον Ιούνιο 1997. Το αποτέλεσμα της, η Συνθήκη του Άμστερνταμ (που υπεγράφη τον Οκτώβριο 1997 και τέθηκε σε ισχύ τον Μάιο 1999) για την περαιτέρω εμβάθυνση της ΕΕ, η οποία όμως είχε μεταβατικό χαρακτήρα. Η Συνθήκη ενίσχυσε ακόμη περισσότερο το ρόλο των κατεχοχών υπερεθνικών θεσμών της ΕΕ: ισχυροποίησε το (ήδη δυνατό με τη διαδικασία συναπόφασης της Συνθήκης για την ΕΕ) Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και έδωσε στον Πρόεδρο της Επιτροπής πολιτικές και συμβολικές εξουσίες (Ιωακειμίδης, 1998). Παράλληλα, θεσμοποίησε τη διακυβερνητική ΚΕΠΠΑ ως κανονικό τομέα δράσης της ΕΕ προσδίδοντάς της υπερεθνικά στοιχεία, κατέστησε το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο αρμόδιο για τον ορισμό κοινών ανάμεσα στα κράτη-μέλη στρατηγικών και τοποθέτησε έναν εκπρόσωπο -το Γενικό Γραμματέα του Συμβουλίου- για την εξωτερική και αμυντική πολιτική της Ένωσης (Λάβδας, 2002). Η Συνθήκη του

Άμστερνταμ επικεντρώθηκε στην εδραίωση μιας δημοκρατικότερης Ευρώπης: προέβη σε ρυθμίσεις που αφορούσαν στο σεβασμό των δικαιωμάτων των πολιτών, στην ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων στο εσωτερικό της ΕΕ, στην ποιότητα ζωής των Ευρωπαίων πολιτών (ειδικότερα στην αντιμετώπιση της ανεργίας), στην καταπολέμηση της εγκληματικότητας και στην ενίσχυση των διαδικασιών λήψης αποφάσεων (Ιωακειμίδης, 1998). Ειδικότερα όσον αφορά στον πρώτο πυλώνα της ΕΕ, η Συνθήκη του Άμστερνταμ θεμελίωσε την ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη και μετέφερε από το διακυβερνητικό επίπεδο (του τρίτου πυλώνα) στο κοινοτικό/υπερεθνικό (του πρώτου πυλώνα) τις αρμοδιότητες για την ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων, καθιστώντας έτσι την Επιτροπή -από το Μάιο 2002- ως μόνη αρμόδια να λαμβάνει πρωτοβουλίες για τη θέσπιση νομοθεσίας στα θέματα αυτά (Μούσης, 2006). Μεταβλήθηκε επίσης ο αριθμός των διαδικασιών για τη λήψη αποφάσεων εντός του Συμβουλίου από τέσσερις (συναπόφαση, συνεργασία, σύμφωνη γνώση και διαβουλεύσεις) σε τρεις. Ειδικότερα, η διαδικασία συνεργασίας καταργήθηκε σε όλους τους τομείς πολιτικής εκτός εκείνης των οικονομικών/νομισματικών υποθέσεων, ενώ παράλληλα επεκτάθηκε η χρήση της διαδικασίας συναπόφασης -από 15 που ήταν αρχικά- σε 38 τομείς πολιτικής. Τέλος, θεσπίστηκε η οικονομική και νομισματική ένωση ανάμεσα στις 12 χώρες που συμμετείχαν στη ζώνη του ευρώ, τη ρύθμιση των οικονομικών πολιτικών των οποίων ανέλαβε η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και την 1η Ιανουαρίου 2002 κυκλοφόρησε το ενιαίο νόμισμα.

Ο αμφίρροπος όμως χαρακτήρας της Συνθήκης είναι πρόδηλος στη θεσμοθέτηση της χρήσης του βέτο όταν επικαλούνται σημαντικά εθνικά συμφέροντα και στη μη περαιτέρω επέκταση της αρχής της ειδικής πλειοψηφίας, θέσεις που καταδεικνύουν ένα διακυβερνητικό προφίλ. Επίσης, η Συνθήκη αναφέρεται στην έννοια της ενισχυμένης συνεργασίας μεταξύ της πλειοψηφίας των κρατών-μελών για την εξέλιξη της ενοποίησης. Πρόκειται για τη συνεργασία που επιτρέπεται ανάμεσα σε ορισμένα κράτη-μέλη, τα οποία επιθυμούν ή δύνανται να προχωρήσουν με ταχύτερους -έναντι των εταίρων τους- ρυθμούς σε επιμέρους πεδία πολιτικών. Οι μικρές και νεοενταχθείσες στην ΕΕ χώρες (αλλά και η Βρετανία) αντιμετώπισαν με επιφυλακτικότητα την αρχή αυτή, η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει στη δημιουργία ενός σκληρού πυρήνα μελών από τον οποίο θα αποκλείονταν -ή στον οποίο θα

προσχωρούσαν στη συνέχεια- οι κοινοτικοί εταίροι, ενώ η εξελικτική προοπτική θα προωθειτο μέσα από μια αποκεντρωμένη και ασύμμετρη συνεργασία των κρατών-μελών, ήτοι ένα ευέλικτο σχήμα στη βάση ενός μοντέλου δύο ταχυτήτων (το αποκαλούμενο Ευρώπη à la carte). Η διχογνωμία αυτή είχε ως αποτέλεσμα τη μη εφαρμογή της σχετικής ρήτρας, για την οποία κλήθηκε να αποφασίσει η επόμενη Διακυβερνητική Διάσκεψη (Δεκέμβριος 2000) (Λάβδας, 2002).

Η Συνθήκη της Νίκαιας υπεγράφη τον Φεβρουάριο 2001 (και τέθηκε σε ισχύ τον Φεβρουάριο 2003 μετά την επικύρωσή της από τα εθνικά κοινοβούλια όλων των κρατών-μελών της ΕΕ). Η Συνθήκη που -όπως και η Συνθήκη του Άμστερνταμ- υπεγράφη από 15 χώρες, έδωσε λύσεις σε θεσμικά ζητήματα σχετικά με τον τρόπο λήψης αποφάσεων και τη νέα δομή της ΕΕ ενόψει της διεύρυνσής της με 10-12, ή ακόμη περισσότερα, νέα κράτη-μέλη (Στεφάνου, Φατούρος, Χριστοδουλίδης, 2001. Ιωακειμίδης, 2001). Όσον αφορά τον πρώτο πυλώνα της ΕΕ, αποφασίστηκε η ανακατανομή των εδρών στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το οποίο από τις Ευρωεκλογές του 2009 θα απαριθμεί 535 έδρες για τα ήδη κράτη-μέλη αντί των 626. Αντίστοιχα, ο αριθμός των Ευρωβουλευτών ορίστηκε στους 700 έως 732 (Κωνσταντινίδης & Σακκελαρόπουλος, 2004. Ιωακειμίδης, 2001). Η Συνθήκη της Νίκαιας όρισε επίσης ότι από το 2005 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θα αποτελείται από έναν Επίτροπο από κάθε κράτος (συνεπώς τα πέντε μεγαλύτερα κράτη-μέλη, ήτοι Αγγλία, Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία, περιορίστηκαν στον έναν Επίτροπο αντί των δύο) (Ρουμελιώτης, 2005), ενώ επέφερε αλλαγές και στον τρόπο διορισμού της Επιτροπής. Στο εξής, ο Πρόεδρος και τα μέλη της Επιτροπής εκλέγονται με ειδική πλειοψηφία από το Συμβούλιο και στη συνέχεια εγκρίνονται από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Ειδικά ως προς τα μέλη της Επιτροπής, απαιτείται προηγούμενη συνεννόηση του Συμβουλίου με τον Πρόεδρο (Ιωακειμίδης, 2001). Η Συνθήκη αύξησε τις αρμοδιότητες του Προέδρου της Επιτροπής, καθιστώντας τον αρμόδιο να αποφασίζει για την εσωτερική οργάνωση του σώματος, την ανάθεση χαρτοφυλακίων και την ανακατανομή αρμοδιοτήτων. Ο Πρόεδρος της Επιτροπής, μετά από έγκριση του σώματος, δύναται να ζητήσει την παραίτηση Επιτρόπου και να αποφασίσει για το διορισμό των Αντιπροέδρων (Στεφάνου, Φατούρος, Χριστοδουλίδης, 2001).

Η Συνθήκη της Νίκαιας αύξησε τις περιπτώσεις στις οποίες εφαρμόζεται η αρχή της ειδικής πλειοψηφίας στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, ενισχύοντας

με τον τρόπο αυτό το ρόλο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στη διαδικασία συναπόφασης με το Συμβούλιο. Υιοθέτησε την αρχή της τριπλής πλειοψηφίας για τη λήψη αποφάσεων με ειδική πλειοψηφία, διευκολύνοντας τη συνεργασία ανάμεσα σε ορισμένα κράτη-μέλη στην περίπτωση που δεν μπορεί να επιτευχθεί συμφωνία μέσα από την κοινή διαδικασία λήψης αποφάσεων. Η αρχή αυτή απαιτεί πλειοψηφία κρατών-μελών, αριθμό ψήφων (τουλάχιστον το 72% των συνολικών ψήφων των μελών, όμως το ποσοστό αυτό θα αναπροσαρμόζεται ανάλογα με τις διαδοχικές διευρύνσεις) και πλειοψηφία πληθυσμού (όχι μικρότερη του 62% του πληθυσμού της ΕΕ). Η νέα Συνθήκη ρύθμισε τις προϋποθέσεις για την εφαρμογή της ενισχυμένης συνεργασίας που εισήγαγε η Συνθήκη του Άμστερνταμ (Κωνσταντινίδης & Σακκελαρόπουλος, 2004) επεκτείνοντάς την και στον τομέα δράσης της ΚΕΠΠΑ, υπό τον όρο να μην άπτεται σε θέματα άμυνας ή θέματα με στρατιωτικές συνέπειες (Λάβδας, 2002. Μούσης, 2006).

Την ίδιο περίοδο (Δεκέμβριος 2000) υιοθετήθηκε από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο η διακήρυξη του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Ήταν μια εξέλιξη με μεγάλη συμβολική αξία που έδινε έμφαση στα ατομικά, πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα του Ευρωπαίου πολίτη (Παπαδημητρίου, 2002), όμως συντάχθηκε εκτός του πλαισίου της Συνθήκης της Νίκαιας, δίχως να δεσμεύει νομικά τα κράτη-μέλη. Η ενσωμάτωση του Χάρτη στο κείμενο της Συνθήκης ορίστηκε να συζητηθεί στη Διακυβερνητική Διάσκεψη του Μαΐου 2004 για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα. Στην ίδια Διάσκεψη θα συζητούνταν και τα μεγάλα πολιτικά και θεσμικά ζητήματα που άφηνε εκκρεμή η Συνθήκη της Νίκαιας, το κείμενο της οποίας χαρακτηρίζεται εξίσου προσωρινό όπως η Συνθήκη του Άμστερνταμ. Η νέα -δυσκολότερη- διαδικασία λήψης αποφάσεων ήταν ακατανόητη για τους πολίτες, ενώ η σύνδεσή της με το πληθυσμιακό κριτήριο στην πραγματικότητα παρείχε στη Γερμανία και σε δύο άλλες μεγάλες χώρες τη δυνατότητα να προκαλέσουν εμπλοκή σε οιαδήποτε απόφαση (Χριστοδουλίδης, 2004).

Το σχέδιο της Συνθήκης για τη θέσπιση Συντάγματος της Ευρώπης επιχείρησε να καλύψει την ανάγκη για απλοποίηση των Συνθηκών και για ύπαρξη περισσότερης διαφάνειας στο σύστημα λήψης αποφάσεων της ΕΕ. Υπεγράφη στις 29 Οκτωβρίου 2004, όμως ουδέποτε ετέθη σε ισχύ, καθώς δεν κυρώθηκε από όλες τις χώρες-μέλη της ΕΕ. Το σχέδιο αυτό καταψηφίστηκε

σε δημοψηφίσματα που διεξήχθησαν το 2005 (Μάιος/Ιούνιος) σε Γαλλία και Ολλανδία. Σκοπός της Συνταγματικής Συνθήκης ήταν η αντικατάσταση όλων των Συνθηκών που καταρτίστηκαν την τελευταία πεντηκονταετία -προέβλεπε ακόμη και την εξάλειψη της διάρθρωσης του ευρωπαϊκού οικοδομήματος σε πυλώνες- με εξαίρεση τη Συνθήκη ΕΥΡΑΤΟΜ (περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας, η οποία συνήφθη το 1957 με τη Συνθήκη της Ρώμης). Στο προοίμιο της Συνθήκης υπήρχε αναφορά στην πολιτισμική, θρησκευτική και ανθρωπιστική κληρονομιά της Ευρώπης, καταδεικνύοντας τη θέληση των ευρωπαϊκών λαών να υπερβούν τις παλαιότερες διχόνοιες στη βάση της οικοδόμησης ενός κοινού πεπρωμένου, παραμένοντας όμως παράλληλα υπερήφανοι για την ιδιαίτερή τους ταυτότητα και εθνική τους ιστορία. Στη φιλόδοξη Συνταγματική Συνθήκη προβλεπόταν η μετουσίωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε μια οντότητα με την ονομασία *Ενωμένες Πολιτείες της Ευρώπης* ή *Ενωμένη Ευρώπη*, με παράλληλη διατήρηση της εθνικής ταυτότητας κάθε κράτους-μέλους. Στην οντότητα αυτή η Ένωση θα αποκτούσε νομική προσωπικότητα, με πρώτιστη μέριμνα τη διαφύλαξη των κοινών αξιών και συμφερόντων της ανεξαρτησίας της, την προαγωγή της κοινωνικής και οικονομικής συνοχής, την ενίσχυση της εσωτερικής αγοράς και της οικονομικής και νομισματικής Ένωσης, καθώς και τη δημιουργία ενός χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης. Παράλληλα θεσμοθετούνταν και ορίζονταν τα δημοκρατικά θεμέλια της Ένωσης (με βάση τις αρχές της δημοκρατικής ισότητας, της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και της συμμετοχικής δημοκρατίας) και η ευρωπαϊκή ιθαγένεια, ήτοι κάθε πολίτης κράτους-μέλους αποτελεί ταυτόχρονα και πολίτη της Ένωσης (Ιωακείμίδης, 2007). Από τη διττή αυτή ιθαγένεια απέρρεαν τα δικαιώματα των πολιτών της Ευρώπης στη βάση της αρχής της μη διάκρισής τους λόγω της εθνικότητάς τους.

Στη Συνταγματική Συνθήκη υπήρχε ξεχωριστή προσθήκη της Χάρτας των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων που εγκρίθηκε επισήμως στη Συνθήκη της Νίκαιας αλλά ουδέποτε εξέλαβε νομική ισχύ. Οριζόταν επίσης η υπεροχή της Δικαίου της Ένωσης επί εκείνου των κρατών-μελών και καθορίζονταν οι κανόνες ελέγχου της αρχής της επικουρικότητας και αναλογικότητας διευκρινίζοντας το ρόλο των εθνικών κοινοβουλίων. Προβλεπόταν ότι η Ένωση έχει ενιαίο θεσμικό πλαίσιο και αναφερόταν στη δυνατότητα δημιουργίας ενός Κογκρέσου των Λαών της Ευρώπης καθορίζοντας τη σύνθεση, τη διαδικασία ορισμού των μελών του και

τις εξουσίες του. Όσον αφορά την ιδιότητα μέλους της Ένωσης, εισαγόταν η αρχή σύμφωνα με την οποία η Ένωση είναι ανοικτή για όλα τα ευρωπαϊκά κράτη που δέχονται τις αξίες της, σέβονται τα θεμελιώδη δικαιώματα και αποδέχονται τους κανόνες λειτουργίας της. Οριζόταν η διαδικασία ένταξης νέων κρατών-μελών στην Ένωση αλλά και η διαδικασία ηθελημένης αποχώρησης από την Ένωση ενός κράτους-μέλους. Επίσης υπήρχαν διατάξεις σχετικές με την προώθηση των αξιών και συμφερόντων της Ένωσης στις σχέσεις της με τον υπόλοιπο κόσμο –που αφορούν την κοινή εξωτερική πολιτική και την πολιτική ασφάλειας (θέσπιση θέσης Υπουργού Εξωτερικών της ΕΕ)- αλλά και διατάξεις σχετικές με την ειρήνη, τη βιώσιμη ανάπτυξη του πλανήτη, την εξάλειψη της φτώχειας και την ανάπτυξη του διεθνούς δικαίου (ήτοι το σεβασμό των αρχών του Καταστατικού Χάρτη των ΗΕ.

Στη Συνθήκη για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα τα διακυβερνητικά και τα υπερεθνικά στοιχεία διατηρούνταν στο πλαίσιο της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης της ΕΕ. Το γεγονός αυτό οφείλεται στις διαφορετικές προσεγγίσεις και συμφέροντα των κρατών-μελών, με κύριους εκφραστές της διακυβερνητικής προσέγγισης τη Γαλλία και τη Βρετανία, οι οποίες υποστηρίζονται από τις Σκανδιναβικές χώρες-μέλη (Σουηδία και Δανία). Η διακυβερνητική προσέγγιση τάσσεται υπέρ της ενίσχυσης των διακρατικών θεσμών -ήτοι των θεσμών στους οποίους συμμετέχουν τα κράτη-μέλη- και επιθυμεί τον κεντρικό ρόλο του Συμβουλίου και του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου σε οποιοδήποτε μελλοντικό σχήμα διακυβέρνησης της διευρυμένης Ένωσης. Στη Συνταγματική Συνθήκη υπάρχουν στοιχεία για την επιχειρηματολογία υπέρ της άποψης της διακυβερνητικότητας (π.χ. η τοποθέτηση σταθερού Προέδρου στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο και η εκ περιτροπής προεδρία στο Συμβούλιο Υπουργών), ωστόσο οι ρυθμίσεις αυτές αποτελούν προϋπόθεση για την ενίσχυση της λειτουργίας, της αποτελεσματικότητας και της διαδικασίας διαμόρφωσης πολιτικής στη διευρυμένη ΕΕ. Άλλωστε, στη Συνταγματική Συνθήκη υπάρχει πλήθος διατάξεων που πιστοποιεί τον ομοσπονδιακό και υπερεθνικό χαρακτήρα της Ε.Ε. Ειδικότερα:

Η αναγνώριση νομικής προσωπικότητας για την ΕΕ ενισχύει τη διεθνή παρουσία της Ένωσης ως ένα ενιαίο οιονεί κρατικό μόρφωμα. Η μετατροπή του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων από πολιτική διακήρυξη σε νομικά δεσμευτικά κείμενο συνεπάγεται νομικές και πολιτικές προεκτάσεις προφανείς

για την θεσμική και πολιτική συγκρότηση της Ένωσης, αλλά και για την ενίσχυση της κοινωνικής ταυτότητας της ΕΕ. Η προώθηση του δημοκρατικού χαρακτήρα της Ένωσης -μέσω της θεσμοθέτησης των αρχών της αντιπροσωπευτικής και συμμετοχικής δημοκρατίας, της αναγνώρισης της δυνατότητας νομοθετικής πρωτοβουλίας στους Ευρωπαίους πολίτες (αφού ένα εκατομμύριο υπογραφές πολιτών μπορεί να παροτρύνει την Ευρωπαϊκή Επιτροπή σε νομοθετική πρόταση), της επέκτασης της ειδικής πλειοψηφίας στη διαδικασία λήψης αποφάσεων στο Συμβούλιο της Ένωσης και της εμπέδωσης της *αρχής της επικουρικότητας* (αρχή που αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της ομοσπονδιακής συγκρότησης πολιτικών συστημάτων, π.χ. αναφέρεται στο Σύνταγμα της Γερμανίας)- λειτουργεί στη βάση του *κοινοτικού προτύπου* ολοκλήρωσης. Η ριζική αλλαγή του τρόπου σχηματισμού της ειδικής πλειοψηφίας -που από ένα περίπλοκο σύστημα κατανομής ψήφων μεταβάλλεται στο σύστημα της *διπλής πλειοψηφίας*, ήτοι της πλειοψηφίας των κρατών (55%) και της πλειοψηφίας του πληθυσμού (65%) για τη λήψη αποφάσεων- αναδεικνύει ένα περισσότερο δημοκρατικό σύστημα ομοσπονδιακής λογικής. Η εκπόνηση του Συντάγματος αποτελεί καθοριστικό στοιχείο της ομοσπονδιακής λογικής, καθώς πλέον η *Ένωση των Συνθηκών* παραχωρούσε τη θέση της στην *Ένωση του Συντάγματος*, εξέλιξη με αδιαμφισβήτητη πολιτική και συμβολική σημασία. Το Σύνταγμα παραπέμπει σε κρατική οντότητα δημοκρατικής συγκρότησης και λειτουργίας και αποτελεί το μέσο για τη δημιουργία μιας ομοσπονδίας (π.χ. ΗΠΑ, Καναδάς).

Μετά τη διετή περίοδο προβληματισμού που ακολούθησε την απόρριψη της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα από δύο χώρες-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ιωακείμης, 2007), στις 23 Ιουνίου 2007, οι ηγέτες της ΕΕ συμφώνησαν για τη σύγκλιση μιας νέας Διακυβερνητικής Διάσκεψης, αντικείμενο της οποίας θα ήταν η σύνταξη μιας μεταρρυθμιστικής Συνθήκης μέχρι το τέλος του 2007. Στις 19 Οκτωβρίου 2007, το άτυπο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Λισσαβόνας ενέκρινε το τελικό κείμενο και η Συνθήκη της Λισσαβόνας υπεγράφη από τις 27 χώρες-μέλη της ΕΕ στις 13 Δεκεμβρίου 2007.

3.1.2. Ευρωπαϊκή ιθαγένεια και η μορφή της πολιτικής ένωσης της Ευρώπης

«Θα έλθει μια μέρα που όλα τα έθνη αυτής της ηπείρου, χωρίς να χάσουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα τους ή την ένδοξη ατομικότητά τους, θα συνεννοηθούν σε μια ανώτερη οντότητα και θα συναποτελέσουν την ευρωπαϊκή αδελφότητα. Θα έλθει μια μέρα που δεν θα υπάρχουν πια άλλα πεδία μαχών εκτός από τα πεδία των ιδεών. Θα έλθει μια μέρα που οι σφαίρες και οι βόμβες θα αντικατασταθούν από τις ψήφους» διακήρυττε ο Βίκτωρ Ουγκώ το 1849. Χρειάστηκε όμως περισσότερο από ένας αιώνας για να αρχίσουν να πραγματώνονται οι ουτοπικές (;) αυτές προβλέψεις. Στο διάστημα αυτό, πλήθος συγκρούσεων στο ευρωπαϊκό έδαφος και δύο παγκόσμιοι πόλεμοι προκάλεσαν το θάνατο εκατομμυρίων ανθρώπων και υπήρξαν στιγμές που κάθε σπίθα ελπίδας είχε σβήσει. Σήμερα, η πρώτη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα φέρνει μήνυμα ελπίδας, ταυτόχρονα όμως δημιουργεί και νέες προκλήσεις για την Ευρώπη.

Η συζήτηση για την Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία ξεκίνησε ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η έννοια της ομοσπονδίας, αντίθετη της έννοιας του *ενιαίου κράτους*, δομείται στην αρχή της *ενότητας στην ποικιλομορφία*, διασφαλίζοντας τις ιδιαίτερες πολιτιστικές ταυτότητες· η συγκρότησή της μπορεί να επιτευχθεί στο βαθμό που οι ξεχωριστές -πρόθυμες να τη συγκροτήσουν- μονάδες στοχεύουν στην επίτευξη της ενότητας με παράλληλη διατήρηση της αυτονομίας και ανεξαρτησίας τους (διατηρώντας δηλαδή την ιδιαίτερή τους ταυτότητα). Για το σχηματισμό μιας ομοσπονδιακής κυβέρνησης αποφασιστικός παράγων είναι η ομοιότητα των κοινωνικών και δη των πολιτικών θεσμών, οι οποίοι πρέπει να διέπονται από τα χαρακτηριστικά του ελεύθερου δημοκρατικού συστήματος, προκειμένου η συγκροτηθείσα ομοσπονδία να επιβιώσει (Ιωακείμης, 2007).

Η αρχή για τη δημιουργία της ομοσπονδιακής Ευρώπης συμπίπτει με την έναρξη της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ήδη από το 1950, ο Ρόμπερτ Σούμαν στη Διακήρυξή του -μιλώντας για τη σύσταση της ΕΚΑΧ- έκανε λόγο για μια διαμορφούμενη Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία, η οποία κρινόταν απαραίτητη για τη διατήρηση της ειρήνης στη γηραιά ήπειρο. Δεν είναι όμως εύκολο να προσδώσουμε έναν σαφή ορισμό στο φαινόμενο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η Ένωση αποτελεί ένα μείγμα υπερεθνικών και διακυβερνητικών στοιχείων που τείνουν προς την ομοσπονδία, παράλληλα όμως τα κράτη-μέλη παραμένουν κυρίαρχα στις συνθήκες. Το *ιδιάζον κοινοτικό σύστημα* εδράζεται

σε υπερεθνικούς θεσμούς (Ευρωπαϊκή Επιτροπή και Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο) αλλά συνυφαίνεται με διακυβερνητικά όργανα (Συμβούλιο της Ένωσης). Οι τρεις αυτοί θεσμοί, το *θεσμικό τρίγωνο* της ΕΕ, είναι εκείνοι που συμμετέχουν στη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικής και λήψης αποφάσεων. Η *θεσμική ισορροπία* που επιτυγχάνουν τα όργανα αυτά διασφαλίζουν την πολιτική διακρατική ισορροπία ανάμεσα στις μεγαλύτερες και τις μικρότερες χώρες-μέλη (Ιωακειμίδης, 2007).

Η πορεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης στηρίχθηκε στη νέο-λειτουργική προσέγγιση, ήτοι στη θεωρία της *υπερχείλισης*, δηλαδή στην υπόθεση ότι κάθε κοινή πολιτική θα γεννούσε ανάγκες για άλλες πολιτικές, συνεπώς η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση θα επερχόταν σχεδόν αυτόματα (Henig, 2002). Η ενοποιητική διαδικασία, που προχώρησε σταδιακά, διεύρυνε το περιεχόμενο της ενοποίησης από την οικονομία -που ήταν ο αρχικός τομέας- προς πιο ευαίσθητους από πλευράς εθνικής κυριαρχίας τομείς, καταδεικνύοντας σαφώς τα αποφασιστικά βήματα που έγιναν προς την κατεύθυνση της ομοσπονδίας. Καίτοι ορισμένοι μελετητές «θεωρούν τις βασικές συνθήκες ως ένα *sui generis* σύνταγμα ή *συνταγματικό καθεστώς* για την Ευρωπαϊκή Ένωση» (Ιωακειμίδης, 2007: 24), είναι γεγονός ότι η ΕΕ παραμένει μέχρι σήμερα δίχως ένα ομοσπονδιακό σύνταγμα που να καθορίζει την κατανομή των εξουσιών ανάμεσα στην ίδια και τα κράτη-μέλη.

Πλήθος διαφορετικών προτύπων έχουν διατυπωθεί/προταθεί για τη μελλοντική διαμόρφωση της ΕΕ: Η Ένωση των 28+ κρατών τάσσεται υπέρ της ανάγκης να προχωρήσει η ΕΕ ως ενιαίο σύνολο στη διαδικασία της ενοποίησης. Το πρότυπο αυτό προϋποθέτει την αποδοχή των θεσμικών ρυθμίσεων του Συντάγματος, όμως εκτιμάται ότι η λειτουργία του με έναν *ελάχιστο δυνατό παρονομαστή* δηλώνει την αδυναμία της ΕΕ να προχωρήσει προς μια πολιτική Ένωση/Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία. Το μοντέλο της Ευρωζώνης αποτελείται από τα κράτη-μέλη που έχουν υιοθετήσει το ευρώ. Το μειονέκτημα που παρουσιάζει είναι ότι περιλαμβάνει κράτη-μέλη που δεν τάσσονται υπέρ της πολιτικής ενοποίησης. Το μοντέλο των Ιδρυτικών Κρατών-Μελών παρουσιάζει ανάλογο μειονέκτημα, καθόσον τα κράτη αυτά, παρά την κοινή και μακρά ιστορική τους εμπειρία, παρουσιάζουν έντονες αποκλίσεις σε ό,τι αφορά στην πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Το μοντέλο του Πυρήνα των Κρατών-Μελών που αποδέχονται την πολιτική ενοποίηση θεωρείται ότι θα οδηγήσει στο διχασμό της

ΕΕ. Αντίστοιχο είναι και το μοντέλο του Πυρήνα των Έξι Μεγαλύτερων Κρατών-Μελών (Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία, Βρετανία, Ισπανία, Πολωνία), η συγκρότηση του οποίου θεωρείται εξαιρετικά δύσκολη και η νομιμοποίησή του αδύνατη. Οι Ενισχυμένες Συνεργασίες των Κρατών-Μελών είναι ένα μοντέλο που δεν έχει δοκιμαστεί μέχρι σήμερα. Η Αυτο-εξαίρεση των Κρατών-Μελών δεν μπορεί να έχει άλλη χρήση παρά περιορισμένη. Τέλος, το μοντέλο των Άτυπων Συνεργασιών των Κρατών-Μελών λαμβάνει χώρα έξω από το θεσμικό πλαίσιο με αδιαφανή τρόπο (Ιωακειμίδης, 2007).

Ο πρώην Πρωθυπουργός του Βελγίου Γκι Βέρχοφσταντ υποστηρίζει ότι η Ευρώπη πρέπει να ενοποιηθεί ακόμη περισσότερο προκειμένου να μπορέσει να παίξει μελλοντικά σημαντικό ρόλο στην παγκόσμια σκακιέρα. Σύμφωνα με την άποψή του, «μόνο οι ισχυρές *Ενωμένες Πολιτείες της Ευρώπης* θα είναι σε θέση να ανταποκριθούν στις προκλήσεις» (Βέρχοφσταντ, 2006: 16) της παγκοσμιοποίησης και στις προσδοκίες των Ευρωπαίων πολιτών. Η κοινή προσέγγιση σε όλα τα πεδία εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής πρέπει να είναι προϊόν της συμμετοχής όλων των κρατών-μελών· στην περίπτωση όμως που αυτό δεν είναι εφικτό, η Ευρώπη μπορεί να περιλαμβάνει δύο ομόκεντρους κύκλους: οι χώρες της Ευρωζώνης (και εκείνες που πρόκειται να ενταχθούν στο εγγύς μέλλον) θα αποτελέσουν τον πολιτικό πυρήνα, τις *Ενωμένες Πολιτείες της Ευρώπης*, ενώ περιμετρικά τους θα υπάρχει μια συνομοσπονδία κρατών, ο *Οργανισμός των ευρωπαϊκών κρατών*. Τελικός στόχος θα είναι η ένταξη όλων των κρατών-μελών στη νέα Ευρώπη. Διακηρύττει μάλιστα ότι η ιδέα των *Ενωμένων Πολιτειών της Ευρώπης* αποτελεί τη μόνη επιλογή για να μη μείνει η γηραιά ήπειρος στο περιθώριο της παγκόσμιας σκηνής (Βέρχοφσταντ, 2006).

Επί του παρόντος, πάντως, το πολιτικό σύστημα της ΕΕ μπορεί να νοηθεί ως μια «συμπολιτεία» βάσει της οποίας τα συστατικά μέρη αποτελούν τμήματα ενός ευρύτερου όλου, χωρίς όμως να έχουν αποβάλει την πολιτειακή τους ταυτότητα και αυτονομία. Η ευθύνη για την κατασκευή μιας τέτοιας «μη κρατικής πολιτείας» επαφίεται στα συστατικά της μέρη, η συνεργασία των οποίων οδηγεί σε συλλογικά δεσμευτικές αποφάσεις (Kohler-Koch & Rittberger, 2006). Μια τέτοια μικτή προσέγγιση, ανοίγει μεν το δρόμο για την επικράτηση ενός συστήματος διακυβέρνησης, βασισμένο στην από κοινού άσκηση των επιμέρους κυριαρχιών, ωστόσο αποτελεί εμπόδιο στη δημιουργία μιας Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας, καθώς συντηρεί μια εύθραυστη ισορροπία μεταξύ

κράτους και περιφερειακού οργανισμού. Πιο συγκεκριμένα, με τον τρόπο αυτό δημιουργείται μια «πολυεπίπεδη κοινοτική διοίκηση», η οποία προσδίδει στην ΕΕ τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: (α) θεσμικό κατακερματισμό, (β) εσωτερική διαφοροποίηση των θεσμικών οργάνων και (γ) τομεακή κατάτμηση των πολιτικών (Πασσάς, 2012. Trondal, 2006).

Πέραν αυτών όμως, η ανωτέρω θέση βρίσκεται αντιμέτωπη και με σειρά άλλα εμπόδια. Όπως προαναφέραμε, η ΕΕ θεωρείται ως μια «συμβασιακή ένωση κρατών», δηλαδή ως ένα «πολιτικό σώμα βάση συνθήκης» και δεν αποτελεί απόρροια μιας μονομερούς πράξης ενός λαού, που να μπορεί να εκληφθεί ως ομογενής οντότητα. Επιπλέον, η πολιτική εξουσία στην ΕΕ δεν πηγάζει απευθείας από τους πολίτες της, αλλά από τη δημοκρατική νομιμοποίηση των συστατικών της κυβερνήσεων, κάθε μία από τις οποίες αντιπροσωπεύει και ένα ιστορικά διαμορφωμένο Δήμο. Από την άλλη, τα διαφορετικά τμήματα που απαρτίζουν τη διεθνή κοινωνία, παρότι συνεχίζουν να συνδέονται μαζί στο κοινό σύστημα μέσω αμοιβαίας συμφωνίας, εξακολουθούν να διατηρούν τις επιμέρους πολιτικές, πολιτισμικές και πολιτειακές τους ταυτότητες. Έτσι, παραμένουν ελεύθερα να αποχωρήσουν όταν το κρίνουν αναγκαίο. Τέλος, η συνταγματική ταυτότητα της ΕΕ παραμένει εξαρτημένη από τις συστατικές αυτής πολιτείες (Χρυσόχοου, 2005).

Σύμφωνα με τον Βέρχοφσταντ (2006: 49), το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα είναι απαραίτητο προκειμένου να μετατραπεί η ΕΕ σε ένα πλήρες και συνεκτικό πολιτικό σχέδιο, δυνάμενο να ανταποκριθεί στις νέες προκλήσεις του 21^{ου} αιώνα. Τονίζει ότι «το μέλλον της Ευρώπης βρίσκεται στην οικοδόμηση μιας πολιτικής Ευρώπης πάνω σε ένα κοινοτικό ή ομοσπονδιακό βάθος». Επισημαίνει ότι η ΕΕ εξελίσσεται σε έναν πολιτικό θεσμό, ο οποίος αφενός θα σέβεται την αυτονομία των κρατών-μελών του (οι αρμοδιότητες των οποίων θα κατοχυρώνονται από το Σύνταγμα) και αφετέρου θα αναπτύσσει μια *sui generis* αυτόνομη δράση στα πεδία της αρμοδιότητάς του. Μια νέα Ευρώπη συνεπάγεται νέες αρμοδιότητες (κοινωνικο-οικονομική διακυβέρνηση και στρατηγική, ένα νέο ευρωπαϊκό τεχνολογικό κύμα, ευρωπαϊκός χώρος δικαιοσύνης και ασφάλειας, ευρωπαϊκή διπλωματία και ευρωπαϊκός στρατός), νέο τρόπο χρηματοδότησης (που θα στηρίζεται σε ιδίους πόρους) και νέους θεσμούς. Όπως ο ίδιος διευκρινίζει, χρειάζονται θεσμοί που θα φέρουν κατανοητό όνομα από το ευρύ κοινό, μια πραγματική ευρωπαϊκή κυβέρνηση

που να κατέχει την εκτελεστική εξουσία, άμεση εκλογή του Προέδρου της κυβέρνησης από τους πολίτες της Ευρώπης, ενώ τη νομοθετική εξουσία θα ασκεί το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο -ως αντιπρόσωπος των πολιτών των κρατών μελών- και το Συμβούλιο της ΕΕ στο οποίο θα μετέχουν εκπρόσωποι των κυβερνήσεων των κρατών-μελών (Βέρχοφσταντ, 2006).

Από την πλευρά του, ο Καθηγητής Παναγιώτης Ιωακειμίδης πρεσβεύει ότι η πολιτική ένωση σε δημοκρατικές, υπερεθνικές, ομοσπονδιακές βάσεις, με την εμβάθυνση της ενοποίησης στο σύνολο των τομέων -πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, θεσμικό, αμυντικό- είναι ο τελεολογικός πολιτικός στόχος της ΕΕ, άποψη η οποία ταυτίζεται με εκείνη της συγγράφουσας. Επισημαίνει ότι η Ένωση πρέπει να προχωρήσει στη συγκρότηση του θεσμικού συστήματος της πολιτικής ένωσης με όλες τις χώρες-μέλη που επιθυμούν και μπορούν να συμμετάσχουν, χωρίς διακρίσεις. Η μορφολογία της πολιτικής ένωσης δεν θα αποτελεί μια κλασικού τύπου ομοσπονδία· θα διαθέτει ομοσπονδιακό δημοκρατικό χαρακτήρα, όμως θα βασίζεται σε καινοφανείς υπερεθνικές βάσεις, ήτοι στο υπερεθνικό σύστημα και τους θεσμούς της ΕΕ. Η δημοκρατική συνύφανση των εθνικών και των υπερεθνικών θεσμών δεν θα ανατρέπει την υπερεθνική, κοινοτική τάξη. Κυρίαρχοι στην πολιτική ένωση/Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία θα είναι, όχι οι μεμονωμένες χώρες, αλλά οι θεσμοί υπερεθνικού χαρακτήρα. Από την πλευρά τους, τα εθνικά κράτη θα διατηρήσουν σημαντικές εξουσίες, ενώ πρέπει να εφαρμόζεται πλήρως η αρχή της επικουρικότητας για τη διασφάλιση της καλύτερης κατανομής των εξουσιών. Ο χαρακτήρας της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας πρέπει να στηρίζεται στις αρχές της δημοκρατίας, της διαφάνειας, της συνοχής και της αλληλεγγύης, της υπερεθνικότητας και της ισότητας των συμμετεχόντων κρατών-μελών (Ιωακειμίδης, 2007).

Ο Καθηγητής διευκρινίζει ότι η συγκρότηση της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας συνεπάγεται την εμβάθυνση της ενοποίησης στον πολιτικό, θεσμικό και κοινωνικό τομέα. Η εμβάθυνση αυτή σημαίνει συγκρότηση μιας ευρωπαϊκής -δημοκρατικά εκλεγμένης- κυβέρνησης (το ρόλο αυτό θα αναλάβει πιθανώς η Ευρωπαϊκή Επιτροπή), ανάδειξη των σωμάτων δημοκρατικής νομιμοποίησης, ανάπτυξη κοινών πολιτικών με στόχο τη βελτίωση της ζωής των πολιτών και ανάπτυξη μιας κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής άμυνας. Η ύπαρξη Συντάγματος είναι επιτακτική, καθόσον το Σύνταγμα είναι το μέσο που διασφαλίζει τη δημοκρατία, τόσο σε επίπεδο Ένωσης, όσο και στις

σχέσεις ανάμεσα στην Ένωση, τα κράτη και τους πολίτες. Ο σαφής διαχωρισμός των αρμοδιοτήτων ανάμεσα στην Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία και τα συμμετέχοντα κράτη θα αναδείξει τη δημοκρατικότητα της Ένωσης και θα συντελέσει στην άρση της όποιας ανησυχίας σχετικά με το σεβασμό των ιδιαίτερων εθνικών και πολιτιστικών ταυτοτήτων. Προτείνει δε τη στήριξη της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας σε δύο νομοθετικά σώματα και την παράλληλη συμμετοχή των εθνικών κοινοβουλίων στο νομοθετικό σύστημα, προτάσεις οι οποίες απαιτούν κατάλληλες θεσμικές ρυθμίσεις. Η θεσμική συγκρότηση της Ομοσπονδίας πρέπει να συνεπικουρείται από κατάλληλες κοινές πολιτικές και προϋπολογισμό, προκειμένου αυτή να είναι σε θέση να ικανοποιεί τα αιτήματα των Ευρωπαίων πολιτών. Όσον αφορά τη διαμόρφωση της πολιτικής βούλησης των Ευρωπαίων πολιτών, πρέπει να προωθηθεί η διαδικασία ανάπτυξης των ευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων που με τη σειρά της θα προωθήσει τη δημοκρατική διακυβέρνηση σε επίπεδο ΕΕ (Ιωακείμης, 2007).

Σύμφωνα με τον Καθηγητή Πάνο Καζάκο (2003), η απέραντη φιλολογία γύρω από την ευρωπαϊκή ενοποίηση προσφέρει διάφορες υποθέσεις σχετικά με το πρότυπο οργάνωσης της μελλοντικής ΕΕ. Όλες όμως οι εκδοχές -ομοσπονδιακό κράτος, *suī generis* διεθνής οργάνωση με συνεχή αναβάθμιση της υπερεθνικότητας, συνομοσπονδία ή πλουραλιστική κοινότητα κρατών στην οποία τα κράτη-μέλη διατηρούν την ύπαρξή τους προσαρμόζοντας μόνο τον μεταξύ τους τρόπο επικοινωνίας- εδράζονται στην πεποίθηση ότι υπάρχουν κοινές αρχές, αντιλήψεις και αμοιβαία αποδεκτές συμπεριφορές. Κάθε τροποποίηση των Συνθηκών αναθερμαίνει τη συζήτηση για το μέλλον της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Οι ομοσπονδιστές επαναφέρουν τη συζήτηση για μια ομοσπονδιακή Ευρώπη, προβάλλοντας συχνά στην επιχειρηματολογία τους το όραμα ενός νέου κράτους, των *Ενωμένων Πολιτειών της Ευρώπης*. Από την άλλη πλευρά υπάρχουν εκείνοι που υποστηρίζουν ότι η διακυβερνητική μέθοδος -ήτοι η θεσμοθετημένη συνεργασία κυρίαρχων κρατών δίχως υπερεθνικές διαμεσολαβήσεις- πρέπει να διατηρηθεί τουλάχιστον σε ευαίσθητους για την εθνική κυριαρχία τομείς, όπως είναι η εξωτερική πολιτική και άμυνα. Συνεπώς, σύμφωνα με την άποψη αυτή, η πολιτική ολοκλήρωση δεν ταυτίζεται με τη δημιουργία κράτους.

Ο Καθηγητής δεν υιοθετεί ένα συγκεκριμένο μελλοντικό πρότυπο οργάνωσης της ΕΕ, επισημαίνοντας ότι «στην πράξη η ευρωπαϊκή ενοποίηση

παρέμεινε ως σήμερα ένα υβρίδιο ομοσπονδιακών και συνομοσπονδιακών στοιχείων και μια διαδικασία, χωρίς σαφή τελικό σκοπό» (Καζάκος, 2003: 75). Αναγνωρίζει όμως ότι, παρά την ασάφεια του τελικού στόχου της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η βαθμιαία οικοδόμηση της ΕΕ στηρίχθηκε σε ομοσπονδιακές δομές. Επισημαίνει ότι «η ΕΕ είναι μια ιδιότυπη (*sui generis*) διεθνής οργάνωση, όχι κράτος, ενιαίο ή ομοσπονδιακό και οπωσδήποτε κάτι περισσότερο από μια συνομοσπονδία. Για το μάρφωμα αυτό αναζητούμε τον κατάλληλο όρο» (Καζάκος, 2003: 77). Άλλωστε, πολιτική ολοκλήρωση ουδόλως σημαίνει την ανάδυση ενός νέου κράτους/υπερκράτους, όπως για παράδειγμα οι ΗΠΑ. Η ΕΕ είναι η πλέον επιτυχής θεσμική καινοτομία στις διεθνείς σχέσεις, για το λόγο αυτό αποτελεί πρότυπο ακόμη και για περιοχές με διαφορετικές συνθήκες. Παρά τις όποιες δυσκολίες -την ιστορικά μόνιμη δυσπιστία των μικρών χωρών έναντι των μεγάλων, το δυσμενές οικονομικό κλίμα και τις διεθνείς προκλήσεις- αποσαφηνίζει την ταυτότητά της και σταθεροποιεί, με ανανεώσεις, τις θεσμικές της δομές. Επιζητείται, συνεπώς, όχι η ανατροπή της ισορροπίας μεταξύ των ευρωπαϊκών θεσμών και των εθνικών κρατών, αλλά η προσαρμογή τους στις νέες συνθήκες. Η εκκρεμότητα δεν είναι η μελλοντική συγκρότηση μιας Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας «αλλά τα ερωτήματα αν, πώς και σε ποια έκταση θα πρέπει να τροποποιηθεί η ιδιότυπη (*sui generis*) και λεπτή ισορροπία ανάμεσα σε ενωσιακούς θεσμούς και εθνικές κυβερνήσεις ή ανάμεσα σε *υπερεθνικότητα* και *διακυβερνητισμό*» (Καζάκος, 2003: 169).

Για τον νομικό Νίκο Μούση (2006), η πολιτική ένωση αποτελεί το τελευταίο στάδιο της πολυεθνικής ολοκλήρωσης. Για να πραγματοποιηθεί η πολιτική ένωση χρειάζεται να περάσει καιρός, καθόσον προηγείται η δημιουργία κοινών συμφερόντων μεταξύ των προηγουμένως ανταγωνιστικών εθνικών κρατών, ήτοι η δημιουργία κοινής εξωτερικής πολιτικής. Για το λόγο αυτό, όπως εξηγεί ο Νίκος Μούσης, το στάδιο της πολιτικής ένωσης είναι το δυσκολότερο στη διαδικασία πολυεθνικής ολοκλήρωσης. Η αλλαγή, και συνεπώς η πρόοδος, της πολιτικής ένωσης της Ευρώπης θα επιτευχθεί μέσω ενός Συντάγματος, ή έστω μέσω μιας ενισχυμένης συνεργασίας ενός πυρήνα κρατών-μελών προς την κατεύθυνση αυτή. Το νέο Σύνταγμα μπορεί να περιλαμβάνει όλες τις θεσμικές καινοτομίες που περιέχονταν στη Συνταγματική Συνθήκη του 2004, καθώς αυτές έχουν ήδη εγκριθεί από τα κράτη-μέλη της ΕΕ. Όμως το νέο Σύνταγμα θα παρουσιάζει δύο μεγάλες διαφορές που αφορούν αφενός στη

διαδικασία λήψης αποφάσεων για την επικύρωσή του και αφετέρου στην κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφαλείας: αμφότερες πρέπει να βασίζονται, όχι στην ομοφωνία, αλλά στην πλειοψηφία των συμμετεχόντων. Στο Σύνταγμα πρέπει να προβλέπεται η υιοθέτησή του μόνο από τις χώρες που το επιθυμούν, ενώ για τις υπόλοιπες πρέπει να δίνεται μια εναλλακτική λύση. Με τον τρόπο αυτό, ο *οικονομικός γίγαντας* που ονομάζεται ΕΕ θα μπορεί να κάνει έντονη την παρουσία του στη διεθνή σκηνή. Τονίζει μάλιστα ότι αν η Ένωση «δεν μπορεί να δράσει σαν ώριμος πολιτικός γίγαντας, δεν μπορεί να χαίρει εκτίμησης. Είναι καιρός πλέον για τον εκκολαπτόμενο γίγαντα να ανδρωθεί» (Μούσης, 2006: 131).

Ο Καθηγητής Παναγιώτης Κανελλόπουλος (2007) πρεσβεύει ότι για την κατάσταση στασιμότητας στην οποία βρίσκεται η ΕΕ λόγω των προβλημάτων που ανέκυψαν στη διαδικασία επικύρωσης του Συντάγματος τη μεγαλύτερη ευθύνη έχει ο ευρωσκεπτικισμός, ήτοι η αντίληψη ότι η μέχρι σήμερα συνεργασία στον οικονομικό τομέα είναι αρκετή και δεν χρειάζεται η πολιτική ενοποίηση της Ευρώπης. Η επικίνδυνη αυτή αντίληψη για την ευρωπαϊκή ενοποιητική πορεία θεωρητικά μπορεί να αντιμετωπιστεί με την πρόταση για μια Ευρώπη του σκληρού πυρήνα, ή των ομόκεντρων κύκλων, που προτάσσει να προχωρήσουν στην πολιτική ενοποίηση όσα από τα κράτη-μέλη θέλουν και έχουν τη δυνατότητα να το κάνουν, αφήνοντας τα υπόλοιπα εκτός, όπως συνέβη με την ΟΝΕ και το κοινό νόμισμα. Διευκρινίζει όμως ότι η λύση αυτή, καίτοι φαντάζει αποτελεσματική, στην πραγματικότητα δεν είναι, καθόσον θα μας στερήσει πλέον το δικαίωμα να μιλάμε για ενωμένη Ευρώπη. Η καλύτερη λύση είναι η προς τα εμπρός πορεία όλων των κρατών-μελών της ΕΕ, έστω κι αν αυτό απαιτεί καθυστέρηση, ώστε η Ευρωπαϊκή Ένωση να διατηρήσει τον ενιαίο χαρακτήρα της. Σε κάθε περίπτωση, «η ευρωπαϊκή ενοποίηση πρέπει να λάβει την τελική πολιτειακή της μορφή. Η Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει να προχωρήσει στην πολιτική της ενοποίηση» (Κανελλόπουλος, 2007: 11).

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, αν θέλει να έχει μέλλον, οφείλει να αποκτήσει ισχυρότερη πολιτική οντότητα, πρεσβεύει ο Καθηγητής Λουκάς Τσούκαλης (2004) ο οποίος τονίζει ότι οι Ευρωπαίοι πρέπει να αποφασίσουν τα πεδία στα οποία θα συμπορευθούν και εκείνα που προτιμούν να διανύσουν μόνοι. Επαφίεται στους ίδιους να αποφασίσουν *ποια Ευρώπη* επιθυμούν. Η ΕΕ έχει το απαραίτητο μέγεθος ώστε να μην αποτελεί απλώς έναν παθητικό θεατή των

εξελίξεων σε παγκόσμια κλίμακα. Τα κράτη-μέλη οφείλουν να συντονίσουν τη δράση τους, υπερβαίνοντας τη στενά εθνική τους οπτική προς όφελος της συλλογικότητας. Σύμφωνα με τον Καθηγητή, «το Ευρωπαϊκό οικοδόμημα επιβάλλεται να αποκτήσει πιο δημοκρατικό, και επομένως πιο πολιτικό, χαρακτήρα» (Τσούκαλης, 2004: 345).

Ο νομικός Γιάννης Γούναρης επισημαίνει ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση, παρά τις ατέλειές της, παραμένει «το πιο επιτυχημένο πολιτικό μοντέλο ειρηνικής διεθνικής συνεργασίας στην Ιστορία, διατηρεί δε πλήρως τη γοητεία της, ως το μοναδικό παγκοσμίως φυτώριο μιας υπερεθνικής έννοιας περί δημοκρατίας και πολιτειακής οργάνωσης» (Γούναρης, 2008: 30-31). Τονίζει ότι το ευρωπαϊκό πολιτισμικό πρότυπο είναι το πλέον κατάλληλο για τις διαμορφούμενες πραγματικότητες της παγκοσμιοποίησης του 21^{ου} αιώνα. Η Ευρώπη θα προσφέρει στον κόσμο μια εναλλακτική πρόταση, ένα νέο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό και πολιτισμικό πρότυπο. Έχει χρέος να αναλάβει μια ηγετική θέση στην από κοινού αντιμετώπιση των προβλημάτων της σύγχρονης εποχής προς την κατεύθυνση ενός δικαιότερου συστήματος διεθνούς πολιτικής και οικονομικής διακυβέρνησης. Το ανθρωπιστικό προφίλ και η ήπια ισχύς του Ευρωπαϊκού παραδείγματος είναι το μέλλον (Γούναρης, 2008).

Σύμφωνα με την άποψη της συγγράφουσας, παρά της δυσχέρειες που προκύπτουν από τις αποκλίνουσες στάσεις των κρατών-μελών της ΕΕ, η μελλοντική ομοσπονδίωση της Ευρώπης δεν αποτελεί ουτοπία αλλά ρεαλιστική επιδίωξη των κρατών-μελών. Σε αυτό άλλωστε συνηγορούν όλες οι παρατιθέμενες ανωτέρω απόψεις που τάσσονται υπέρ της πολιτικής ένωσης της Ευρώπης, αλλά και οι επιπτώσεις ενός ταχύτατα μεταβαλλόμενου κόσμου στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Το Μέλλον της Ευρώπης δε μπορεί -και δεν πρέπει να είναι- διαφορετικό. Η ιστορική πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης, άλλωστε, το έχει αποδείξει. Η *υπερχείλιση* των κοινοτικών πολιτικών και η συνεχής -άλλοτε γοργή και άλλοτε πιο αργή- πορεία προς τον κοινό στόχο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ωθεί τα κράτη-μέλη στον περιορισμό των εθνικών τους συμφερόντων προς όφελος του συλλογικού. Η εθνική ταυτότητα εξακολουθεί να υφίσταται· σε αυτήν όμως έχει προστεθεί μια άλλη ταυτότητα, έστω και αδύναμη ακόμη συναισθηματικά για τους Ευρωπαίους πολίτες, η ευρωπαϊκή ταυτότητα. Επόμενος όροφος του ευρωπαϊκού οικοδομήματος δε μπορεί να είναι άλλος από την πολιτική ένωση.

Και πολιτική ένωση για τη συγγράφουσα σημαίνει ομοσπονδία και ύπαρξη Συντάγματος. Μια Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία όμως χτισμένη στη βάση του κοινοτικού προτύπου. Το ιδιότυπο μόρφωμα της ΕΕ, άλλωστε, ουδέποτε είχε, ούτε έχει, και είναι αμφίβολο αν θα αποκτήσει ποτέ, όμοιό του σε ολόκληρο τον κόσμο. Δεν θα μπορούσε, συνεπώς, να δανειστεί ή υιοθετήσει στοιχεία από άλλες, υπάρχουσες σήμερα, ομοσπονδίες, όπως είναι οι ΗΠΑ, ο Καναδάς ή η Γερμανία. Θα ήταν λάθος να πιστεύουμε κάτι τέτοιο. Το μόνο που μένει είναι να καθοριστεί η μορφή που θα λάβει τελικά η Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία. Για τη μορφή όμως αυτή μόνο προτάσεις -ή ενδεχομένως ακόμη και εικασίες- μπορεί να διατυπώσει η σημερινή προβληματική όσο βαθιά κι αν προχωρήσει η έρευνα· όποια άποψη κι αν εκφράζει καθέναν από εμάς, το γεγονός είναι ότι κανείς δε μπορεί να κάνει ασφαλείς προβλέψεις. Ο χρόνος είναι αυτός που θα δώσει τις σαφείς απαντήσεις για το Μέλλον της Ευρώπης.

Ας εστιάσουμε όμως στον όρο της ιθαγένειας: Ως ιθαγένεια ορίζεται ο νομικός δεσμός ενός προσώπου με ορισμένη Πολιτεία, ο οποίος αποτελεί σημαντικό στοιχείο εξατομίκευσης του προσώπου. Με βάση την ιθαγένεια, τα πρόσωπα διακρίνονται σε ημεδαπούς (δηλαδή αυτούς που φέρουν την ιθαγένεια) και αλλοδαπούς (δηλαδή αυτούς που δεν την έχουν). Η ιθαγένεια έχει αυξημένη σημασία στο ιδιωτικό διεθνές δίκαιο, καθώς αποτελεί το στοιχείο εκείνο που προσδιορίζει το εφαρμοστέο δίκαιο σε μία σειρά θεμάτων του αστικού δικαίου (Παπασιώπη-Πασιά, 2011).

Το 1992, η Συνθήκη του Μάαστριχτ όρισε πως κάθε πρόσωπο που έχει την υπηκοότητα ενός κράτους μέλους θεωρείται ως «πολίτης της Ένωσης». Η καθιέρωση της ευρωπαϊκής ιθαγένειας αποβλέπει στην ενίσχυση και στην προώθηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, με τη μεγαλύτερη συμμετοχή των πολιτών στη διαδικασία της κοινοτικής ολοκλήρωσης (Σαχπεκίδου, 2013. Στεφάνου, 2002). Η αναγνώριση του πολίτη της Ένωσης, που απολαμβάνει πολιτικά δικαιώματα και αποκτά ένα ιδιαίτερο *status europeus*, θεμελιώνεται μέσα από το πρωτογενές κοινοτικό δίκαιο. Συγκεκριμένα, τη θεσμική κατοχύρωση της ευρωπαϊκής ιθαγένειας προέβλεψαν οι διατάξεις των άρθρων 8, 8Α, 8Β, 8Γ και 8Δ της Συνθήκης του Μάαστριχτ, οι οποίες εισήχθησαν στη Συνθήκη των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΣΕΚ) με τα άρθρα 17 έως 21 (Σαχπεκίδου, 2013). Τα εν λόγω άρθρα αφορούσαν στην έννοια και στο

περιεχόμενο της ευρωπαϊκής ιθαγένειας, καθώς και στα επιμέρους δικαιώματα που απορρέουν από αυτήν. Μετά την ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας τα ως άνω άρθρα αντικαταστάθηκαν από τα άρθρα 20-24 ΣΛΕΕ (Χριστιανός, 2012). Πρόκειται για άρθρα μεγάλης νομικής, πολιτικής και ιδεολογικής σημασίας, που καθιερώνουν την ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης, ιδρύουν μια έννομη σχέση ανάμεσα στην Ένωση και τους πολίτες των κρατών-μελών και καθιστούν την ελεύθερη κυκλοφορία και διαμονή των πολιτών στο έδαφος των κρατών-μελών ανεξάρτητη από την άσκηση οικονομικής δραστηριότητας (Ρηγάκου σε Χριστιανός, 2012. Κανελλόπουλος, 2007). Παράλληλα, με τον τρόπο αυτό επιχειρήθηκε να έλθουν μαζί υπήκοοι των κρατών-μελών, προκειμένου να δημιουργηθεί ένα αίσθημα νομιμοφροσύνης απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση, καθώς και να επιτευχθεί η άμεση συμμετοχή των Ευρωπαίων πολιτών ως απάντηση στις επικρίσεις για το δημοκρατικό έλλειμμα (Αρέστης, 2008).

Όσον αφορά στην ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης, αυτή δεν συνδέεται με υποχρεώσεις συγκρίσιμες με πολιτικές υποχρεώσεις (π.χ. άμεσοι ή έμμεσοι φόροι ή υποχρεωτική στρατιωτική θητεία) παρά μόνον με ορισμένα δικαιώματα τα οποία, ειδικότερα, αφορούν στα εξής: στο δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής (άρθρο 21 ΣΛΕΕ, πρώην άρθρο 18 ΣΕΚ), στο εκλογικό δικαίωμα στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές του κράτους-μέλους κατοικίας και στο δικαίωμα στις εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (άρθρο 22 ΣΛΕΕ, πρώην άρθρο 19 ΣΕΚ), στο δικαίωμα διπλωματικής και προξενικής προστασίας σε τρίτες χώρες (άρθρο 35 ΣΛΕΕ, πρώην άρθρο 20 ΣΕΚ), στο δικαίωμα αναφοράς στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, στο δικαίωμα προσφυγής στον Ευρωπαίο Διαμεσολαβητή και στο δικαίωμα έγγραφης επικοινωνίας του πολίτη με την κοινοτική διοίκηση (άρθρο 21 ΣΛΕΕ). Οι ρυθμίσεις των άρθρων αυτών θεωρούνται ζωτικής σημασίας «στην προσπάθεια να μετασχηματισθεί η ΕΕ από μια οργάνωση οικονομικής συνεργασίας σε μια γνήσια πολιτική ένωση, σε μια “Ευρώπη των Πολιτών”» (Γώγος, 2003: 328). Ωστόσο, γίνεται δεκτό πως η απαρίθμηση των ως άνω δικαιωμάτων στη ΣΛΕΕ (πρώην ΣΕΕ) είναι απλώς ενδεικτική (Ρηγάκου σε Χριστιανό, 2012).

Τα εγγενή στην ιθαγένεια της ΕΕ δικαιώματα κατοχυρώνονται περαιτέρω στο νομικά δεσμευτικό από πολιτικής άποψης Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Σύμφωνα μάλιστα με το προοίμιο του Χάρτη, η Ένωση «τοποθετεί τον άνθρωπο στην καρδιά της δράσης της, καθιερώνοντας την

ιθαγένεια της Ένωσης και δημιουργώντας ένα χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης» (Παπαδημητρίου, 2002). Λίγα χρόνια αργότερα, το 1997, η Συνθήκη του Άμστερνταμ διευκρίνισε τη σχέση μεταξύ εθνικής ιθαγένειας και ευρωπαϊκής ιθαγένειας, ενώ το 2007 η Συνθήκη της Λισαβόνας συμπλήρωσε περαιτέρω τον κατάλογο των δικαιωμάτων του πολίτη της Ένωσης.

Για να κατανοήσουμε καλύτερα το πώς κατοχυρώνονται και προστατεύονται από τις Συνθήκες και το ευρωπαϊκό δίκαιο τα δικαιώματα και οι ελευθερίες των πολιτών της Ένωσης, πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή μας σε τρία κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ιθαγένειας της Ένωσης: (α) την απαγόρευση των διακρίσεων (άρθρο 18 ΣΛΕΕ), (β) τα εκλογικά δικαιώματα (άρθρο 22 ΣΛΕΕ) και (γ) τη διπλωματική προστασία των πολιτών της Ένωσης (άρθρα 35 ΣΕΕ και 23 ΣΛΕΕ).

Πιο αναλυτικά, στα άρθρα 9 ΣΕΕ και 20 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 17 ΣΕΚ) ιδρύεται η ιδιότητα του πολίτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μια ειδική έννομη σχέση μεταξύ της Ένωσης και των πολιτών των κρατών-μελών. Η ευρωπαϊκή ιθαγένεια δεν αποτελεί έναν αυτοτελή δεσμό με την κοινοτική έννομη τάξη αλλά έχει παρακολουθηματικό χαρακτήρα, έπεται δηλαδή της εθνικής ιθαγένειας, η οποία εξακολουθεί να αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση για την κτήση της ιδιότητας του πολίτη της Ένωσης (Σαχπεκίδου, 2013). Δηλαδή η ευρωπαϊκή ιθαγένεια δεν αντικαθιστά αλλά απλά συμπληρώνει την εθνική ιθαγένεια (Διαμαντούρος, 2007). Και αφού το ευρωπαϊκό οικοδόμημα δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, ήτοι στερείται κρατικής υπόστασης και λαού, στοιχεία στα οποία εδράζεται ο όρος *ιθαγένεια*, παραμένει ακόμη εκκρεμές το ζήτημα της δημιουργίας μιας κυριολεκτικής υπό νομική έννοια ευρωπαϊκής ιθαγένειας (Γώγος, 2003). Όπως διευκρινίζει ο Δρ. Σωκράτης Καπλάνης (2000: 2):

«Η έννομη σχέση της ιθαγένειας αποτελεί τη βασική προϋπόθεση για την ένταξη ενός ατόμου στο λαό ενός κράτους και στο εκλογικό του σώμα, το οποίο είναι το άμεσο όργανο το οποίο ασκεί συγκεκριμένες συνταγματικά και νομοθετικά αρμοδιότητες στο πλαίσιο της αρχής της δημοκρατίας και της λαϊκής κυριαρχίας που θεωρούνται θεμελιώδη στοιχεία της οργανωτικής βάσης ενός πολιτεύματος και της ταυτότητός του. Είναι έννοια συνταγματική. Υπ' αυτή την έννοια, η ιθαγένεια της Ένωσης που θεσπίζεται με το άρθρο 8 της ΣΕΕ εντάσσεται στη γενικότερη μέριμνα των

συντακτών της Συνθήκης να χρησιμοποιήσουν συνταγματικές έννοιες στο κείμενο της Συνθήκης, οι οποίες παραπέμπουν στα συντάγματα των κρατών-μελών της Ένωσης. Πολίτης της Ένωσης, δηλαδή φορέας της ιθαγένειας της Ένωσης, είναι κάθε πρόσωπο που φέρει την υπηκοότητα ενός κράτους-μέλους. Η ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης αποτελεί μια δευτερογενή ιδιότητα που εξαρτάται από το δίκαιο του κράτους μέλους στο οποίο ανήκει ο πολίτης, έχει δε συμβατικό περιεχόμενο που αναλύεται στα δικαιώματα και υποχρεώσεις που προβλέπονται από τη Συνθήκη».

Είναι ωστόσο γεγονός ότι η προσπάθεια προσέγγισης της έννοιας «ευρωπαϊκή ιθαγένεια» από διαφορετικές οπτικές γωνίες έχει αναδείξει ποικίλα ερωτήματα αναφορικά με το πολιτικοκοινωνικό της περιεχόμενο. Η νομολογία του ΔΕΕ καλείται να αντιμετωπίσει τις όποιες αμφισβητήσεις και εντάσεις που προκύπτουν συμβάλλοντας στην θέσπιση νέων θεσμικών κανόνων, οι οποίοι θα τροποποιήσουν τους εθνικούς νομικούς πολιτισμούς, παρέχοντας παράλληλα την απαραίτητη ευκρίνεια και συνοχή στην ερμηνεία του δικαίου της ευρωπαϊκής ιθαγένειας (Bellamy, 2008. Kostakopoulou, 2005).

Η ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης, αποδεδειγμένη πλέον από την εθνικότητα, έχει μετατοπιστεί εννοιολογικά προς τη συμμετοχή του ατόμου σε μια συλλογικότητα. Ο πυρήνας δε της ιδιότητας του αυτής είναι εμπλουτισμένος με μια σειρά κοινωνικών δικαιωμάτων, τα οποία δεν περιορίζονται στην προάσπιση της ελευθερίας του ατόμου και τη διασφάλιση της συμμετοχής του στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας, αλλά επιπροσθέτως απαιτούν για τον Ευρωπαίο πολίτη την εξασφάλιση ενός μέσου επιπέδου οικονομικής ευμάρειας και ασφάλειας. Επιπλέον, η ιδιότητα του πολίτη (citoyenneté) είναι στενά συνδεδεμένη με την ισότητα (égalité), καθώς προσβλέπει στη συγκρότηση ενός δημόσιου χώρου όπου όλα τα άτομα αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο. Ως εκ τούτου, όλοι οι υπήκοοι των κρατών-μελών έχουν την ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης και απολαμβάνουν τα δικαιώματα που απορρέουν από αυτήν. Άλλωστε, σύμφωνα με το άρθρο 18 ΣΛΕΕ, απαγορεύεται ρητά κάθε διάκριση λόγω ιθαγένειας (Ρηγάκου σε Χριστιανός, 2012). Σε κάθε περίπτωση όμως, η Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ) στο άρθρο 2 διακηρύττει ότι βασίζεται στις αξίες του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της

ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου, καθώς και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των προσώπων που ανήκουν σε μειονότητες, εντός κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από τον πλουραλισμό, την απαγόρευση των διακρίσεων, την ανοχή, τη δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη και την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών (Χριστιανός, 2012). Συνεπώς, οι εθνικές διοικήσεις υποχρεούνται να παράσχουν στους υπηκόους όλων των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσα δικαιώματα σχετίζονται με την ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης. Έτσι, η ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης, συνενώνει τους πολίτες των κρατών-μελών υπό μία κοινή νομική ιδιότητα, καθορίζοντας παράλληλα τα όρια έναντι των υπηκόων τρίτων κρατών.

Όπως επισημαίνει ο Γεώργιος Αρέστης (2008), Δικαστής στο Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, χαρακτηριστικό της ευρωπαϊκής ιθαγένειας όσον αφορά στο γενικό διεθνές δίκαιο είναι ότι τα κράτη-μέλη πρέπει να αναγνωρίζουν τις αποφάσεις που λαμβάνονται από έτερα κράτη-μέλη σχετικά με το ποιοι καθίστανται πολίτες τους και επομένως δύνανται να διεκδικούν και να απολαμβάνουν δικαιώματα στα υπόλοιπα κράτη-μέλη κάτω από τις πρόνοιες της ευρωπαϊκής ιθαγένειας.

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφέρουμε ότι, σύμφωνα με την έκθεση της Eurostat, το 2014 περίπου 890.000 άτομα απέκτησαν την ιθαγένεια ενός κράτους-μέλους της ΕΕ. Τα άτομα αυτά ήταν κατά κύριο λόγο υπήκοοι του Μαρόκου, της Τουρκίας, της Ινδίας, του Ισημερινού, της Κολομβίας και του Πακιστάν.

Κάθε πολίτης της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει, σύμφωνα με το άρθρο 21 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 19 ΣΕΚ), δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής στο έδαφος των κρατών-μελών, ανεξάρτητα αν ασκεί ή όχι ενεργή οικονομική δραστηριότητα. Το δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας συνίσταται στην άνευ εμποδίων κίνηση των προσώπων εντός των εδαφών των κρατών-μελών. Περιλαμβάνει την έξοδο από ένα κράτος-μέλος και την είσοδο σε άλλο, την ελεύθερη κίνηση εντός των εδαφών αυτού αλλά και την έξοδο από το κράτος-μέλος υποδοχής. Τα κράτη-μέλη μπορούν να ασκούν έλεγχο στα προσωπικά στοιχεία των μετακινούμενων προσώπων προκειμένου να διαπιστώσουν ότι πρόκειται για πολίτες της ΕΕ και συνεπώς δύνανται να κάνουν χρήση του δικαιώματος της ελεύθερης κυκλοφορίας μόνον όταν διενεργούν τέτοιους

ελέγχους και στους ημεδαπούς. Όσον αφορά το δικαίωμα της ελεύθερης διαμονής, αυτό αφορά στην ακώλυτη και δίχως χρονικό περιορισμό διαμονή των πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα κράτη-μέλη, οι οποίοι μπορούν να μεταφέρουν ακόμη και την κύρια κατοικία τους σε αυτά (Ρηγάτου σε Χριστιανός, 2012). Ακόμη και στην περίπτωση που τα κράτη-μέλη υποδοχής αξιώσουν από τους πολίτες της Ένωσης να αποκτήσουν άδεια διαμονής, η οποία εκδίδεται από την εθνική διοίκηση, η άδεια αυτή έχει μόνον *αποδεικτικό χαρακτήρα*, αφού το δικαίωμα διαμονής προκύπτει άμεσα από το κοινοτικό δίκαιο (Γώγος, 2003).

Το δικαίωμα της ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής στο έδαφος των κρατών-μελών «αποτελεί ένα ισχυρό πολιτικό σύμβολο της Ένωσης, διότι καθιστά τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης επωφελή για τους πολίτες με έναν άμεσο και απτό τρόπο» (Γώγος, 2003: 335). Το γενικό αυτό δικαίωμα, το οποίο θεμελιώνει την αρχή της ίσης μεταχείρισης με τους ημεδαπούς, οι πολίτες μπορούν να το επικαλεσθούν άμεσα προς ιδίων όφελος, γεγονός που καταδεικνύει το ανθρωποκεντρικό προφίλ της ρύθμισης. Στην περίπτωση όμως κατά την οποία οι πολίτες μεταβαίνουν σε άλλο κράτος-μέλος, ή επιστρέφουν από αυτό, με σκοπό να εργασθούν, να παράσχουν ή να δεχθούν υπηρεσίες, τότε, στην ειδικότερη αυτή περίπτωση, οι πολίτες διέπονται από τις ρυθμίσεις της Συνθήκης που αφορούν στην άσκηση της αντίστοιχης κοινοτικής ελευθερίας και όχι από το άρθρο 21 ΣΛΕΕ (Γώγος, 2003).

Η γενική ρύθμιση του άρθρου 21 ΣΛΕΕ είναι επωφελής για όσους πολίτες της Ένωσης δεν αναπτύσσουν οικονομική δραστηριότητα, π.χ. τουρίστες, φοιτητές, συνταξιούχοι (Σαχπεκίδου, 2013). Οι τουρίστες στο έδαφος άλλου κράτους-μέλους έχουν δικαίωμα ίσης μεταχείρισης με τους ημεδαπούς στο πεδίο της ποινικής δικονομίας. Οι διαμένοντες σε άλλο κράτος-μέλος έχουν δικαίωμα στις κοινωνικές παροχές ανεξάρτητα από την προσκόμιση ή μη της άδειας διαμονής, αν τα κράτη-μέλη δεν έχουν θεσπίσει αντίστοιχη υποχρέωση και για τους δικούς τους υπηκόους. Κατ' αντίστοιχο τρόπο, πρόσβαση σε κοινωνικές παροχές του κράτους-μέλους διαμονής δικαιούνται και οι φοιτητές και οι νέοι που αναζητούν εργασία για πρώτη φορά (Σαχπεκίδου, 2013. Γώγος, 2003). «Η διασφάλιση της ίσης μεταχείρισης κατά την άσκηση του δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας αναδεικνύεται έτσι σε μία από τις θεμελιώδεις αρχές στις οποίες βασίζεται η ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης» (Γώγος, 2003: 340). Πάντως, το άρθρο 21 ΣΛΕΕ δεν εφαρμόζεται σε

περιπτώσεις οι οποίες δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου, ήτοι σε αμιγώς εσωτερικές καταστάσεις ενός κράτους-μέλους. Δηλαδή, δεν δύναται να υπεισέλθει στον εσωτερικό μηχανισμό των κρατών-μελών όταν δεν προκύπτει κανένα στοιχείο αλλοδαπότητας, ήτοι δεν τίθεται άμεσα ή έμμεσα ζήτημα μετάβασης κάποιου προσώπου προς, ή επιστροφής από έτερο κράτος-μέλος (Σαχπεκίδου, 2013). Οι *αντίστροφες διακρίσεις* που ενδεχομένως προκύψουν εις βάρος των ημεδαπών δύνανται να επιλυθούν μόνο εντός του νομικού συστήματος του οικείου κράτους-μέλους (Γώγος, 2003: 337-338).

Η παράγραφος 1 του άρθρου 21 περί της ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής των πολιτών της ΕΕ προβλέπει επίσης και περιπτώσεις στις οποίες ισχύουν ειδικοί περιορισμοί «που τίθενται στις *κοινοτικές ελευθερίες κίνησης προσώπων βάσει των οικείων διατάξεων της Συνθήκης* και οι οποίοι συνδέονται κυρίως με την προστασία της *δημόσιας τάξης*» (Ρηγάκου σε Χριστιανό, 2012: 240. Βλ. επίσης Γώγος, 2003). Όμως οι περιορισμοί αυτοί στην ελεύθερη κυκλοφορία και διαμονή δεν δύνανται να παραβαίνουν την αρχή της αναλογικότητας, όπως αυτή ισχύει στο κοινοτικό δίκαιο, ούτε να κλονίζουν τις θεμελιώδεις αρχές του δικαιώματος. Η παράγραφος 2 του άρθρου 21 προβλέπει, στην περίπτωση που απαιτείται δράση της Κοινότητας προς επίτευξη του στόχου αυτού, τη θέσπιση από το Συμβούλιο κανόνων του παράγωγου κοινοτικού δικαίου με τους οποίους να διευκολύνεται η άσκηση του δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής (Γώγος, 2003).

Επίσης, κάθε πολίτης της Ένωσης που κατοικεί σε κράτος μέλος του οποίου δεν είναι υπήκοος έχει, σύμφωνα με το άρθρο 22 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 19 ΣΕΚ), το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις δημοτικές και στις ευρωπαϊκές εκλογές στο κράτος μέλος της κατοικίας του, υπό τους ίδιους όρους με τους υπηκόους του κράτους αυτού. Το δικαίωμα αυτό, το οποίο αποτελεί περαιτέρω ειδική έκφραση της αρχής της ίσης μεταχείρισης των πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της απαγόρευσης διακρίσεων λόγω ιθαγένειας, ασκείται με την επιφύλαξη των διατάξεων που θεσπίζει το Συμβούλιο με ομοφωνία μετά από πρόταση της Επιτροπής και μετά από διαβούλευση με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Το καθαρά πολιτικό αυτό δικαίωμα προσδίδει πολιτικό περιεχόμενο στην ιδιότητα του πολίτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και «δημιουργεί τον πυρήνα ενός εν τη γενέσει status activus του πολίτη της Ένωσης» (Ρηγάκου σε Χριστιανός, 2012: 249. Βλ. επίσης Γώγος, 2003).

Επιπρόσθετα, η Οδηγία 93/109 (όπως τροποποιήθηκε με την υπ' αριθμ. 2013/1 Οδηγία) ορίζει τις λεπτομέρειες άσκησης του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι στις εκλογές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στο κράτος-μέλος διαμονής. Στηριζόμενη στις αρχές της ισότητας και της μη εφαρμογής διακρίσεων, η οδηγία αυτή έχει ως απώτερο στόχο τη διευκόλυνση της άσκησης από τους πολίτες της Ένωσης του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στο κράτος που διαμένουν, αλλά και τη διασφάλιση της ελεύθερης επιλογής και της αποτροπής πολλαπλών ψήφων και υποψηφιοτήτων.

Αντίστοιχα, η Οδηγία 94/80 (όπως τροποποιήθηκε με την υπ' αριθμ. 2012/412 Οδηγία) προβλέπει τον ακριβή τρόπο άσκησης του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές, δηλαδή την εφαρμογή της άμεσης καθολικής ψηφοφορίας των οργάνων που εκλέγονται στο πρώτο επίπεδο τοπικής διοίκησης, καθώς επίσης και τις ίδιες προϋποθέσεις εκλέγειν και εκλέγεσθαι για όλους τους πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με ή χωρίς την ιθαγένεια του σχετικού κράτους. Τα κράτη-μέλη μπορούν να επιφυλάσσουν το αξίωμα του δημάρχου και του αντιδημάρχου σε υπηκόους της χώρας τους λόγω της συμμετοχής τους στις δημόσιες αρχές ή στην κοινοβουλευτική συνέλευση. Ωστόσο, παρέκκλιση επιτρέπεται κατ' εξαίρεση και σε περιπτώσεις όπου τα κράτη μέλη θέτουν ειδικά προβλήματα και με την προϋπόθεση ότι περισσότερο από το 20% των ατόμων που κατοικούν σε αυτά είναι πολίτες της Ένωσης, χωρίς να είναι υπήκοοι του συγκεκριμένου κράτους, να διαφυλάττουν το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι στους εκλογείς που πληρούν ορισμένες προϋποθέσεις χρόνου κατοικίας.

Το άρθρο 22 ΣΛΕΕ δεν κατοχυρώνει δικαίωμα συμμετοχής στις εκλογές για την ανάδειξη των εθνικών κοινοβουλίων ή των οργάνων της κεντρικής εκτελεστικής εξουσίας των κρατών-μελών, καθόσον αυτό θα έθιγε ευαίσθητους τομείς της εθνικής κυριαρχίας και θα προσέκρουε στα συντάγματα των κρατών-μελών (Σαχπεκίδου, 2013). Ήδη η παροχή του εκλογικού δικαιώματος στις εκλογές για τον πρώτο βαθμό της τοπικής αυτοδιοίκησης υποχρέωσε ορισμένα κράτη να τροποποιήσουν το σύνταγμα τους προκειμένου να κυρωθεί η Συνθήκη του Μάαστριχτ. Σε κάθε περίπτωση, το δικαίωμα του άρθρου 22 παράγραφος 1 για εκλογικό δικαίωμα στο πρώτο επίπεδο πολιτικής και διοικητικής οργάνωσης παρέχεται μόνον στους πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ενώ η τυχόν επέκτασή του σε υπηκόους τρίτων χωρών ανάγεται αποκλειστικά στο εθνικό

δίκαιο. Όσον αφορά το δικαίωμα του εκλέγεσθαι, σύμφωνα με το άρθρο 5 παράγραφος 3 της Οδηγίας 94/80, τα κράτη-μέλη μπορούν να αποκλείσουν τους πολίτες της Ένωσης από την κατάληψη των αξιωμάτων του προεδρεύοντος, αναπληρωτή ή μέλους του διευθύνοντος συλλογικού εκτελεστικού οργάνου του ΟΤΑ, δηλαδή από την πρόσβαση σε θέσεις που συνδέονται με την άσκηση δημόσιας εξουσίας και τη διαφύλαξη δημοσίων συμφερόντων. Το δικαίωμα της παραγράφου 1 του άρθρου 22 ΣΛΕΕ δεν απαγορεύει στους πολίτες της Ένωσης να ασκούν το δικαίωμα του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι στις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές τόσο του κράτους-μέλους υποδοχής τους όσο και του κράτους-μέλους καταγωγής τους (Ρηγάκου σε Χριστιανός, 2012. Γώγος, 2003).

Το δικαίωμα της παραγράφου 2 του άρθρου 22 ΣΛΕΕ, ήτοι το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στο κράτος-μέλος κατοικίας των πολιτών της Ένωσης, διαμορφώνεται κατ' ανάλογο τρόπο. Όμως στις Ευρωπαϊκές εκλογές, κρίσιμος παράγων δεν αποτελεί η εθνικότητα των υποψηφίων Ευρωβουλευτών αλλά ο τόπος κατοικίας τους. Έτσι, η Συνθήκη κινείται προς την έννοια ενός Ευρωπαϊκού Δήμου (Kadelbach, 2003). Επειδή όμως πρόκειται για εκλογές για την ανάδειξη των μελών ενός ενιαίου οργάνου και προκειμένου να διασφαλισθεί η εκλογική ισότητα, οι πολίτες της Ένωσης απαγορεύεται να ασκήσουν το δικαίωμα του εκλέγειν ή του εκλέγεσθαι σε περισσότερα του ενός κράτη-μέλη κατά τις ίδιες εκλογές. Μπορούν όμως να επιλέξουν αν θέλουν να ψηφίσουν ή να υποβάλουν υποψηφιότητα στο κράτος-μέλος διαμονής τους ή σε εκείνο της καταγωγής τους (Γώγος, 2003).

Εν συνεχεία, το άρθρο 23 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 20 ΣΕΚ) ανοίγει μια διαφορετική διάσταση στα ατομικά δικαιώματα. Όλοι οι πολίτες της Ένωσης απολαμβάνουν, στο έδαφος τρίτων χωρών στις οποίες δεν αντιπροσωπεύονται τα κράτη-μέλη των οποίων είναι υπήκοοι, της διπλωματικής και προξενικής προστασίας όλων των κρατών-μελών, υπό τους ίδιους όρους που ισχύουν και έναντι των υπηκόων των κρατών αυτών. Τα κράτη-μέλη καθορίζουν τους αναγκαίους κανόνες και προβαίνουν στις απαιτούμενες διεθνείς διαπραγματεύσεις για να εξασφαλίσουν την προστασία αυτή. Η συνεργασία των διπλωματικών και προξενικών αποστολών των κρατών-μελών και των αντιπροσωπειών της Επιτροπής σε τρίτα κράτη διεξάγεται στο πλαίσιο της ΚΕΠΠΑ (Χριστιανός, 2012). Συνεπώς το άρθρο 23 ΣΛΕΕ εκφράζει την ενιαία

ευθύνη των κρατών-μελών (Kadelbach, 2003). Ενώ δηλαδή, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, το κράτος της ιθαγένειας έχει καταρχήν την αρμοδιότητα να χορηγεί προστασία σε ιδιώτες που βρίσκονται στο εξωτερικό, το άρθρο 23 ΕΚ «θεσπίζει υποχρέωση παροχής προστασίας από τις διπλωματικές ή προξενικές αρχές κράτους-μέλους σε πολίτες άλλων κρατών-μελών οι οποίοι βρίσκονται σε τρίτη χώρα» (Διαμαντούρος, 2007. Γώγος, 2003). Πρόκειται για μια διάταξη με συμβολικό και ιδεολογικό χαρακτήρα, που επιζητά να ισχυροποιήσει το αίσθημα αλληλεγγύης των πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και να καταστήσει σαφή την ταυτότητα της Ένωσης στις τρίτες χώρες. Η διάταξη αυτή, που απαγορεύει διακρίσεις λόγω ιθαγένειας, συνοδεύεται από παράλληλες προς το σκοπό αυτό ρυθμίσεις, όπως είναι η καθιέρωση ομοιόμορφου διαβατηρίου για όλα τα κράτη-μέλη (Γώγος, 2003).

Όπως εξειδικεύθηκε από την απόφαση 95/553 των αντιπροσώπων των κυβερνήσεων των κρατών-μελών που συνήλθαν στο πλαίσιο του Συμβουλίου, το δικαίωμα του άρθρου 23 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 20 ΣΕΚ) για την προξενική προστασία αφορά στην προσφορά βοήθειας σε καταστάσεις ανάγκης που αντιμετωπίζουν ιδιώτες κατά τη διάρκεια της παραμονής τους σε τρίτη χώρα. Ειδικότερα, προβλέπεται η παροχή αρωγής σε περίπτωση θανάτου, σοβαρού ατυχήματος ή ασθένειας, σύλληψης ή κράτησης, ακόμη όμως και η περίθαλψη και ο επαναπατρισμός πολιτών της Ένωσης που χρήζουν βοήθειας. Όσον αφορά στη διπλωματική προστασία, η προστασία που παρέχεται δεν περιορίζεται μόνον σε καταστάσεις ανάγκης, αλλά εκτείνεται σε κάθε είδους αρωγή που δύνανται να παράσχουν οι διπλωματικές και προξενικές αρχές. Δεν περιλαμβάνει όμως μέτρα που στρέφονται κατά τρίτου κράτους για παράνομη ζημία που υπέστησαν πολίτες της Ένωσης, όπως πρεσβεύει το δημόσιο διεθνές δίκαιο. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι η παρεχόμενη προστασία του άρθρου 23 έχει *επικουρικό χαρακτήρα* έναντι εκείνης που χορηγείται από τις εθνικές διπλωματικές και προξενικές αρχές, καθόσον οι πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης μπορούν να ζητήσουν προστασία από διπλωματικές ή προξενικές αρχές άλλου κράτους-μέλους μόνο στην περίπτωση κατά την οποία το κράτος-μέλος της ιθαγενείας τους δεν εκπροσωπείται στην τρίτη χώρα με *προσιτές* σε αυτούς διπλωματικές ή προξενικές αρχές (Σαχπεκίδου, 2013. Γώγος, 2003).

Επίσης, σύμφωνα με την απόφαση 96/409, ο πολίτης της ΕΕ, του οποίου το διαβατήριο ή το ταξιδιωτικό έγγραφο έχει χαθεί, κλαπεί ή καταστραφεί

σε χώρα, όπου το κράτος μέλος του οποίου είναι υπήκοος δεν αντιπροσωπεύεται, μπορεί να ζητήσει να του χορηγηθεί προσωρινό ταξιδιωτικό έγγραφο από την πρεσβευτική ή προξενική αντιπροσωπεία ενός άλλου κράτους μέλους.

Στις 20 Απριλίου του 2015 το Συμβούλιο της Ευρώπης εξέδωσε την Οδηγία 2015/637 (περί των μέτρων συντονισμού και συνεργασίας προς διευκόλυνση της προξενικής προστασίας για μη αντιπροσωπευόμενους πολίτες της Ένωσης σε τρίτες χώρες και την κατάργηση της απόφασης 95/553/ΕΚ). Η Οδηγία, η οποία έχει τεθεί σε ισχύ από την 1η Μαΐου του 2018, καθορίζει πότε και πώς οι πολίτες της ΕΕ που βρίσκονται σε δυσχερή θέση σε τρίτη χώρα έχουν το δικαίωμα να απολαύουν της προστασίας των πρεσβειών ή των προξενείων άλλων χωρών της ΕΕ, εφόσον η χώρα τους δεν αντιπροσωπεύεται εκεί. Ειδικότερα, η Οδηγία προβλέπει την παροχή αμερόληπτης προξενικής προστασίας. Τούτο σημαίνει ότι άλλες χώρες της ΕΕ οφείλουν να προσφέρουν σε μη αντιπροσωπευόμενους πολίτες της ΕΕ οποιαδήποτε συνδρομή θα παρείχαν στους δικούς τους υπηκόους, όπως για παράδειγμα συνδρομή σε περίπτωση θανάτου ή σοβαρού ατυχήματος, σε περιπτώσεις σύλληψης ή κράτησης, σε περίπτωση διάπραξης εγκλήματος με θύμα τον πολίτη, καθώς επίσης και την βοήθεια για επαναπατρισμό όσων βρίσκονται σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης. Επίσης, η Οδηγία αποσαφηνίζει σε ποιο βαθμό μέλη της οικογένειας από τρίτες χώρες μπορούν να λάβουν συνδρομή. Διευκρινίζει επίσης τους

κανόνες για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να συντονίζεται η συνδρομή μεταξύ των χωρών της ΕΕ καθώς και τον ρόλο των αντιπροσωπειών της Ένωσης. Πιο αναλυτικά, η χώρα από την οποία ο πολίτης ζητά βοήθεια διαβουλεύεται πάντα με τη χώρα καταγωγής των πολιτών της ΕΕ και αυτή η τελευταία μπορεί, ανά πάσα στιγμή, να αποφασίσει να μεριμνήσει για τους πολίτες της, ακόμη και εάν δεν διαθέτει πρεσβεία ή προξενείο στην οικεία χώρα (για παράδειγμα παρέχοντας πληροφορίες τηλεφωνικά, επικοινωνώντας με την οικογένεια ή με φίλους, ή μέσω επιγραμμικών προξενικών υπηρεσιών). Οι πολίτες μπορούν επίσης να παραπέμπονται από τη μια πρεσβεία σε άλλη, καθώς οι χώρες της ΕΕ με παρουσία στη χώρα μπορούν να συμφωνήσουν επιτόπου σχετικά με το ποια πρέπει να μεριμνήσει και για ποιον, ώστε να διασφαλίζεται αποτελεσματική προστασία για τους πολίτες της Ένωσης. Οι εν λόγω συμφωνίες πρέπει να δημοσιοποιούνται. Η οδηγία θεσπίζει ακόμη και κανόνες που ως στόχο έχουν να διασφαλίσουν ότι οι μη αντιπροσωπευόμενοι πολίτες λαμβάνονται δεόντως υπόψη και τυγχάνουν πλήρους συνδρομής σε καταστάσεις κρίσης. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η σαφής κατανομή αρμοδιοτήτων και ο συντονισμός είναι πολύ σημαντικές παράμετροι προκειμένου να αποφεύγεται η παραμέληση πολιτών της ΕΕ. Τέλος, σε περίπτωση που η συνδρομή που παρέχεται συνεπάγεται έξοδα ή τέλη, οι μη αντιπροσωπευόμενοι πολίτες της ΕΕ δεν πρέπει να πληρώνουν περισσότερα από τους πολίτες της χώρας της ΕΕ η οποία τους συντρέπει. Οι πολίτες που δεν δύνανται να καταβάλουν αυτά τα έξοδα επιτόπου καλούνται να υπογράψουν έντυπο με το οποίο αναλαμβάνουν την υποχρέωση να επιστρέψουν αυτά τα έξοδα στις δικές τους αρχές.

Σύμφωνα με το άρθρο 24 ΣΛΕΕ (πρώην 21 ΣΕΚ) όλοι οι πολίτες της Ένωσης έχουν το δικαίωμα αναφοράς προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 227 ΣΛΕΕ) και δύνανται να προσφεύγουν στον Διαμεσολαβητή (που θεσμοθετείται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 228 ΣΛΕΕ). Επίσης μπορούν να απευθύνονται γραπτώς σε οποιοδήποτε όργανο ή οργανισμό που αναφέρονται στο παρόν άρθρο ή στο άρθρο 13 ΣΕΕ, να χρησιμοποιούν οποιαδήποτε από τις επίσημες γλώσσες της Κοινότητας που αναφέρονται στο άρθρο 55 παρ.1 ΣΕΕ και να παίρνουν απάντηση στην ίδια γλώσσα (Χριστιανός, 2012). Υπενθυμίζεται ότι οι γλώσσες

αυτές είναι: η αγγλική, η βουλγαρική, η γαλλική, η γερμανική, η δανική, η ελληνική, η εσθονική, η ιρλανδική, η ισπανική, η ιταλική, η λεττονική, η λιθουανική, η μαλτεζική, η ολλανδική, η ουγγρική, η πολωνική, η πορτογαλική, η ρουμανική, η σλοβακική, η σλοβενική, η σουηδική, η τσεχική, και η φινλανδική (άρθρο 55 παρ. 1 ΣΕΕ).

Εν προκειμένω, πρέπει να αναφέρουμε ότι ο θεσμός του Ευρωπαϊού Διαμεσολαβητή θεσπίσθηκε με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992) ως στοιχείο της ευρωπαϊκής ιθαγένειας και αποβλέπει στη βελτίωση της προστασίας των πολιτών σε περιπτώσεις κακοδιοίκησης στο πλαίσιο της δράσης των θεσμικών και άλλων οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και, συνακόλουθα, στην ενίσχυση της διαφάνειας και του δημοκρατικού ελέγχου στη λήψη αποφάσεων και τη διοίκηση των θεσμικών οργάνων της ΕΕ (Σάρρας, 2006). Ο Διαμεσολαβητής κατ' αρχήν εξετάζει τις περιπτώσεις κακοδιοίκησης στο πλαίσιο της δράσης των θεσμικών και λοιπών οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ωστόσο με τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας η εντολή του επεκτάθηκε στην κοινή εξωτερική πολιτική και πολιτική ασφαλείας καθώς και στις δραστηριότητες του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου. Περαιτέρω, η κακοδιοίκηση δύναται να συνίσταται σε διοικητικές παρατυπίες, δυσμενείς διακρίσεις, κατάχρηση εξουσίας, άρνηση παροχής πληροφοριών, αδικαιολόγητες καθυστερήσεις κλπ. Ο Διαμεσολαβητής έχει τη διακριτική ευχέρεια να διεξάγει τις έρευνες που κρίνει δικαιολογημένες, είτε με δική του πρωτοβουλία, είτε βάσει καταγγελιών που του έχουν υποβληθεί από πολίτες της ΕΕ ή από οποιοδήποτε φυσικό ή νομικό πρόσωπο που διαμένει ή έχει την εταιρική έδρα του σε ένα κράτος μέλος, απευθείας ή με τη μεσολάβηση ενός βουλευτή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, εκτός εάν οι καταγγελίες αποτελούν ή έχουν αποτελέσει αντικείμενο δικαστικής διαδικασίας (Σαχπεκίδου, 2013. Βλ. επίσης IRTEA, 2013).

Από την άλλη, το δικαίωμα αναφοράς θεσπίστηκε για να παράσχει στους Ευρωπαίους πολίτες και τους κατοίκους της Ευρωπαϊκής Ένωσης έναν απλό τρόπο επικοινωνίας με τα θεσμικά όργανα της ΕΕ σε σχέση με αιτήματα ή καταγγελίες. Οι πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο που κατοικεί ή έχει την καταστατική του έδρα σε κράτος μέλος, δικαιούνται να υποβάλλουν, ατομικά ή ομαδικά, αναφορές στο Κοινοβούλιο. Προκειμένου να κριθεί παραδεκτή η αναφορά πρέπει να έχει ως αντικείμενο θέματα που εμπίπτουν στις αρμοδιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης

και να αφορούν άμεσα τους αναφέροντες. Επίσης, η αναφορά πρέπει να περιέχει το όνομα, την ιθαγένεια και τη διεύθυνση καθενός από τους αναφέροντες και να συντάσσεται σε μία από τις επίσημες γλώσσες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Όσον αφορά στη διαδικασία εξέτασης, αυτή καθορίζεται από τα άρθρα 215 έως 218 του Κανονισμού του Κοινοβουλίου και από το Παράρτημα VI (XX) αυτού, που παρέχουν σχετική αρμοδιότητα σε κοινοβουλευτική επιτροπή, σήμερα την «Επιτροπή Αναφορών». Εφόσον η αναφορά πληροί τις ως άνω προϋποθέσεις παραπέμπεται στην Επιτροπή Αναφορών, η οποία πρώτα αποφασίζει επί του παραδεκτού. Για τον σκοπό αυτό, εξετάζει αν το θέμα εμπίπτει στους τομείς δραστηριότητας της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Όταν αυτό δεν συμβαίνει, η αναφορά κηρύσσεται μη παραδεκτή. Η απόφαση για το μη παραδεκτό, αιτιολογημένη, κοινοποιείται στον αναφέροντα, συνήθως με την υπόδειξη να απευθυνθεί σε κάποια άλλη εθνική, ευρωπαϊκή ή διεθνή αρχή (Σαχπεκίδου, 2013. Βλ. επίσης IRTEA, 2013).

Γίνεται λοιπόν σαφές ότι το άρθρο 24 ΣΛΕΕ θέτει στο επίκεντρο τις σχέσεις του πολίτη της Ένωσης με την κοινοτική διοίκηση, επιδιώκοντας την ενίσχυση της θέσης του πολίτη κατά τις συναλλαγές του με αυτήν. Σύμφωνα με τον Καθηγητή Stefan Kadelbach (2003), το άρθρο 24 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 21 ΣΕΚ) έχει μια βοηθητική λειτουργία που συνδέεται με τα ενεργά δικαιώματα των πολιτών. Τα δύο πρώτα εδάφια αφορούν τρόπους εξωδικαστικής προστασίας του πολίτη από φαινόμενα κακοδιοίκησης. Συνδέουν, κυρίως ιδεολογικά, την ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης με τα δικαιώματα που ρυθμίζονται σε άλλες διατάξεις της Συνθήκης. Τα άρθρα 227 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 194 ΣΕΚ) και 228 ΣΛΕΕ (πρώην άρθρο 195 ΣΕΚ) παρέχουν τα δικαιώματα αυτά σε όλα τα φυσικά και νομικά πρόσωπα που διαμένουν ή έχουν την καταστατική τους έδρα σε κάποιο κράτος-μέλος, ανεξαρτήτως της ιθαγένειάς τους. Το τέταρτο εδάφιο του άρθρου 24 ΣΛΕΕ, με αρκετά γενική διατύπωση, θεσπίζει το δικαίωμα κάθε μορφής έγγραφης επικοινωνίας του πολίτη με την κοινοτική διοίκηση στη γλώσσα επιλογής του ιδίου. Δηλαδή ο πολίτης μπορεί να ζητάει πληροφορίες, να υποβάλλει κάθε είδους αιτήσεις, να εκθέτει τις δικές του απόψεις ή να απευθύνει παράπονα. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ο Διαμεσολαβητής, το Συμβούλιο, η Επιτροπή, το ΔΕΚ, το Ελεγκτικό Συνέδριο, η Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και η Επιτροπή των Περιφερειών αναλαμβάνουν την υποχρέωση να απαντήσουν, ή μάλλον να προβούν σε μια επικοινωνία που θα

αναφέρεται *αιτιολογημένα* στους ισχυρισμούς ή τα αιτήματα του πολίτη. Και αφού η επικοινωνία με την κοινοτική διοίκηση διεξάγεται στην ίδια γλώσσα, ήτοι σε μια από τις επίσημες γλώσσες της Κοινότητας σύμφωνα με το άρθρο 55 παρ.1 ΣΕΕ (πρώην άρθρο 314 ΣΕΚ), «η ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης συνδέεται έτσι με ένα δικαίωμα σε *γλωσσικά προσιτή επικοινωνία* με την Κοινότητα» (Γώγος, 2003: 355).

Οι ρυθμίσεις του άρθρου 24 (πρώην άρθρο 21 ΣΕΚ) εδράζονται στις αρχές της *διαφάνειας* και της *δημοκρατικής εγγύτητας* μεταξύ των πολιτών και της Κοινότητας. Υπό το πρίσμα αυτό, το άρθρο 24 (πρώην άρθρο 21 ΣΕΚ) αποτελεί «μία από τις σημαντικότερες διατάξεις εντός του συστήματος των κανόνων διοικητικής ηθικής της Κοινότητας» (Γώγος, 2003: 354).

3.2. Ευρωπαϊκή ταυτότητα

3.2.1. Η ιστορική πορεία προς τη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας

Με τη συνθήκη του Μάαστριχτ θεσπίστηκε, όπως προελέχθη, για πρώτη φορά η ευρωπαϊκή ιθαγένεια και η ρύθμιση αυτή διατηρήθηκε σε όλες τις μεταγενέστερες συνθήκες, ενώ αποτυπώνεται και στο σχέδιο της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα (Θεοδωρίδης & Μαντζούφας, 1998. Στεφάνου, 1993. Closa, 1995). Ο τρόπος δε με τον οποίο ορίζεται η ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη στο άρθρο 17 της ΣυνθΕΕ, ως μια δευτερογενής ιθαγένεια εξαρτημένη απ' αυτές των κρατών- μελών, αποδεικνύει ότι δεν αντικαθίστανται τα παραδοσιακά κριτήρια, με τα οποία το κάθε κράτος-μέλος προσδιορίζει την εθνική του ιθαγένεια, αντιθέτως τα κριτήρια αυτά αναπαράγονται και ενισχύονται σε ένα επίπεδο ευρύτερο του εθνικού (Μαντζούφας, 2012).

Η ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη ούτε εξαντλείται ούτε δύναται να περιοριστεί, στο νομικό δεσμό -και συνακόλουθα στα αντίστοιχα δικαιώματα- που συνδέει το πρόσωπο με ένα ιδιαίτερο υπερεθνικό πολιτικό μόρφωμα, όπως είναι η ΕΕ, τουναντίον συνεπάγεται ένα είδος συμμετοχής σε μια συμβολική κοινότητα (Μαντζούφας, 2012), η οποία συγκροτείται από κοινές αξιακές παραδοχές του σεβασμού της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, καθώς και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Habermas, 1980). Με άλλα λόγια πρόκειται για την απόκτηση μιας ξεχωριστής νέας ταυτότητας, τη βάση της οποίας καλούμαστε να αναζητήσουμε (Habermas, 1995).

Οι άνθρωποι σχηματίζουν τις συλλογικές τους ταυτότητες με βάση τις κοινές νοοτροπίες που μοιράζονται, τις κοινές ιδέες και ιδεοληψίες, τις κοινές φοβίες και προκαταλήψεις, τις κοινές μνήμες και φαντασιώσεις και τα κοινά τους συμφέροντα. Για να υπάρξουν όμως κοινές νοοτροπίες και κοινά συμφέροντα, πρέπει να προϋπάρχει ένα είδος μακρόχρονης, ιστορικής συμβίωσης ή τουλάχιστον να προϋπάρχουν μακροχρόνιες σχέσεις, ατομικές και συλλογικές. Οι ίδιες προϋποθέσεις ισχύουν φυσικά και για την Ευρώπη και μάλιστα, επειδή εδώ πρόκειται για μια ολόκληρη ήπειρο, δεν αρκούν οι απλές τοπικές σχέσεις, αλλά επιπροσθέτως απαιτείται η ανάπτυξη διεθνικών, διευρωπαϊκών, και μάλιστα μαζικών σχέσεων (Δερτιλής, 2000).

Παλαιότερα και για αιώνες, μόνο τον χριστιανισμό αναγνώριζαν ως κοινό χαρακτηριστικό τους οι Ευρωπαίοι. Περαιτέρω κοινά στοιχεία προστέθηκαν μετά την Αναγέννηση και κυρίως μετά τον Διαφωτισμό. Σύμφωνα με την Καραγεώργου (2001: 13), ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός ενδιαφέρθηκε να κατασκευάσει για την Ευρώπη μια ταυτότητα «ευρωκεντρική», ένα παρελθόν ευρωκεντρικό, ένα «μύθο» ευρωκεντρικό. Στη διαδικασία της κατασκευής της ευρωπαϊκής ταυτότητας ο αρχαιοελληνικός πολιτισμός αποτέλεσε αναπόσπαστο κομμάτι της ευρωπαϊκής «κοινής πολιτισμικής κληρονομιάς». Η ιστορικός Ελένη Γλύκατζη-Αρβελέρ (1999: 115) στο έργο της *Ελληνισμός και Ευρώπη* αναφέρεται στον ορισμό του «Ευρωπαίου πολίτη» από τον Paul Valéry κατά τον οποίον «ο ορισμός του Ευρωπαίου πολίτη δεν είναι ούτε γεωγραφικός ούτε ιστορικός, αλλά λειτουργικός. Ευρωπαίοι είναι εκείνοι οι άνθρωποι που στην ιστορία τους έχουν υποστεί τρεις βασικές επιρροές: (α) εκείνη της Ρώμης, η οποία ως κράτος και ως δύναμη κυριάρχησε στον κόσμο με την ισχύ του νομικού της συστήματος και της διοικητικής της οργάνωσης (β) εκείνη του Χριστιανισμού και της εβραϊκής του κληρονομιάς και (γ) υπεράνω όλων, εκείνη της αρχαίας Ελλάδας, του μεγαλύτερου επιτεύγματος του ανθρωπισμού». Ο μεγάλος αυτός διανοητής ενθυμείται το μύθο της πριγκίπισσας από τη Φοινίκη που την απαγάγει ένας λευκός ταύρος για να την μεταφέρει στην πατρίδα του. Η πριγκίπισσα είναι η Ευρώπη (ελληνικό όνομα, το οποίο προέρχεται από το επίθετο ευρωπός, -ή, -όν = ευρύς), ο λευκός ταύρος είναι ο Δίας, ο Έλληνας πατέρας Θεών και ανθρώπων, του οποίου πατρίδα είναι η Κρήτη, ενώ δεν παραλείπει να αναφερθεί στην Αθηναϊκή Δημοκρατία, τον «χρυσό αιώνα», τον Πλάτωνα, τον Σωκράτη, τον Αριστοτέλη. Κατ' αυτόν το «κοινωνικό συμβόλαιο» θεμελιώνεται πάνω στις αρχές της ελληνικής δημοκρατίας, της ισονομίας και της ισοπολιτείας, ο «ορθός λόγος» βρίσκει το έρεισμα του στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία και δίνει στην σύγχρονη Ευρώπη τις ρίζες που της αξίζουν.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθούμε στο γεγονός ότι αρχικά οι μόνοι που ήταν σε θέση να διαμορφώσουν ευρωπαϊκή ταυτότητα ήταν οι μορφωμένοι και πλούσιοι κάτοικοι της ηπείρου, δηλαδή ένα ελάχιστο μέρος του πληθυσμού της, καθώς μόνο αυτοί μπορούσαν να ανταγωνίζονται οικονομικά άλλους Ευρωπαίους, να συνεταιρίζονται μαζί τους και να διακινούν πάνω από τα σύνορα, τα αγαθά και το χρήμα και κυρίως τις ιδέες. Οι υπόλοιποι (δηλαδή το

80% ως 95% του πληθυσμού, ανάλογα με τη χώρα), ακόμη και όσοι είχαν μια κάποια οικονομική άνεση, ήταν καθηλωμένοι στον τόπο τους. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι σχέσεις τους ήταν μόνο τοπικές, ή το πολύ εγχώριες, περιορισμένες μέσα στα εθνικά σύνορα. Αυτοί οι άνθρωποι αισθάνονταν ότι είναι χωριανοί, κοντοχωριανοί ή γείτονες, ότι ανήκαν στο χωριό, στην επαρχία τους, στο νησί τους ή στη γειτονιά τους. Αυτή ήταν η αμεσότερη συλλογική τους ταυτότητα, ίσως και η κυριότερη, αν όχι η μοναδική. Πώς λοιπόν θα μπορούσαν να έχουν αίσθηση ότι είναι Ευρωπαίοι; Η αλήθεια -δυστυχώς- είναι πως οι μεγάλες μάζες των Ευρωπαίων απέκτησαν πολύ αργά τη δυνατότητα να ταξιδεύουν, να επικοινωνούν και να συνεργάζονται πέρα από τοπικά και εθνικά σύνορα (μόλις στον ύστερο 20ο αιώνα) οπότε και άρχισε να διαμορφώνεται σταδιακά η σύγχρονη ευρωπαϊκή ταυτότητα (Δερτιλής, 2000).

Το τι πράγματι συνιστά ευρωπαϊκή ταυτότητα είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τις προσπάθειες καθορισμού του περιεχομένου της έννοιας «Ευρώπη». Σύμφωνα με τον Westin (2010: 36) η Ευρώπη αποτελεί εκείνο τον χώρο εντός του οποίου «ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, οι ευρωπαϊκές γλώσσες και πιθανόν και οι ευρωπαϊκές νομικές παραδόσεις κυριαρχούν». Ωστόσο, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη μια σειρά παραγόντων όπως η γεωγραφία, η ιστορία, η κουλτούρα και η πολιτική.

Όσον αφορά στις προσπάθειες ορισμού της ευρωπαϊκής ταυτότητας από τις πολιτικές ελίτ της Ένωσης, το Συμβούλιο επιχείρησε να προσεγγίσει το ζήτημα της ευρωπαϊκής ταυτότητας επικαλούμενο όχι μόνο την πολιτιστική κληρονομιά της ηπείρου και τις κατακτήσεις της στο επίπεδο των οικουμενικών αξιών και των δικαιωμάτων του ανθρώπου, αλλά και τη θρησκευτική της παράδοση, χωρίς ωστόσο να γίνεται ρητή αναφορά στο χριστιανισμό (Λιαλιούτη, 2011).

Κατά τους Checkel & Katzenstein (2009) ορθότερο θα ήταν να προτιμάται ο πληθυντικός αριθμός έναντι του ενικού και να γίνεται λόγος για ευρωπαϊκές ταυτότητες. Επίσης, διευκρινίζουν ότι οι ευρωπαϊκές ταυτότητες πρέπει να αναλύονται τόσο ως αποτέλεσμα μιας κοινωνικής διεργασίας όσο και ως αντικείμενο ενός πολιτικού σχεδίου. Όμοια και ο Castiglione (2009) κάνει λόγο για ευρωπαϊκές πολιτικές ταυτότητες, οι οποίες συνιστούν ταυτόχρονα κοινωνικές και ιστορικές κατασκευές.

Επίσης, ο ρόλος της θρησκείας στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας είναι ιδιαίτερα σημαντικός. Αρκεί να αναλογιστούμε ότι ο χριστιανισμός συνιστά για πολλούς Ευρωπαίους ένα πολιτισμικό όριο που σηματοδοτεί τα ανατολικά σύνορα της Ευρώπης, ενώ η ίδια η δημιουργία της ΕΕ και των βασικών θεσμών της φέρει, ιστορικά, τη σφραγίδα της χριστιανοδημοκρατίας (Λιαλιούτη, 2011).

Η ένταση που δημιουργούν οι διαφορετικές αντιλήψεις αναφορικά με τον ρόλο που διαδραματίζει η θρησκεία στην ενωμένη Ευρώπη αποτυπώθηκε ευκρινώς στην αντιπαράθεση που ξέσπασε την περίοδο 2003-2005 για το εάν θα έπρεπε να γίνει στο Ευρωπαϊκό Σύνταγμα ρητή αναφορά στη χριστιανική παράδοση της ηπείρου (Katzenstein & Byrnes, 2006). Παράλληλα, τέθηκε και το ζήτημα κατά πόσον η Ευρώπη είναι σε θέση να ενσωματώσει και να αφομοιώσει την ισλαμική ταυτότητα, καθώς ο μουσουλμανικός πληθυσμός στην Ευρώπη υπολογίζεται σήμερα ότι υπερβαίνει τα είκοσι εκατομμύρια, ενώ το ζήτημα της ενσωμάτωσής του στην ευρωπαϊκή κοινωνία αποτελεί αντικείμενο φορτισμένων αντιπαράθεσεων (Λιαλιούτη, 2011). Χαρακτηριστικά παραδείγματα των διαξιφισμών και εντάσεων που προκαλεί το συγκεκριμένο ζήτημα, υπήρξαν η διαμάχη για τη μαντίλα στη Γαλλία, αλλά και οι γελοιογραφικές απεικονίσεις του προφήτη Μωάμεθ στο σατιρικό περιοδικό Charlie Hebdo. Τα ως άνω περιστατικά συνέβαλαν στην συνειδητοποίηση του υψηλού βαθμού πολιτικοποίησης των θρησκευτικών και πολιτισμικών ταυτοτήτων εντός της ΕΕ.

Επίσης, το πρόβλημα της τρομοκρατίας όπως αναδείχθηκε ιδίως μετά την 11η Σεπτεμβρίου, οδήγησε στην όξυνση των αρνητικών για το Ισλάμ στερεοτύπων, ενώ οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί από την πλευρά τους θεώρησαν ότι τα αντιτρομοκρατικά μέτρα πολλών ευρωπαϊκών χωρών τους στοχοποιούσαν. Σήμερα, μετά τις τρομοκρατικές επιθέσεις σε Παρίσι, Βέλγιο και άλλες ευρωπαϊκές πόλεις από τους μαχητές του ISIS, η δημοσκόπηση της YouGov για το πρακτορείο ειδήσεων DPA διαπίστωσε ότι το 62% των Γερμανών δεν έχει ούτε ένα μουσουλμάνο στο στενό φιλικό του κύκλο με τον οποίο να διατηρεί προσωπική σχέση, καθώς θεωρούν ότι η ιδιότητα του πιστού Μουσουλμάνου είναι ασύμβατη με την ιδιότητα του μέλους μιας νεωτερικής κοινωνίας (Allesgr, 2016). Χαρακτηριστικές μάλιστα είναι οι δηλώσεις του επικεφαλής της Κοινοβουλευτικής Ομάδας των Χριστιανοδημοκρατών/

Χριστιανοκοινωνιστών (CDU/CSU) Φ. Κάουντερ, οι οπαδοί της οποίας αυξάνονται ραγδαία ότι «Οι μουσουλμάνοι αποτελούν μεν μέρος της Γερμανίας, αλλά το Ισλάμ όχι» (Gazzetta, 2016).

Η πεποίθηση αυτή επικρατεί και στη Μ. Βρετανία, σε ποσοστό 54%, το οποίο μετά την ιδιαιτέρως ανησυχητική έρευνα, η οποία διεξήχθη στους μουσουλμάνους της Βρετανίας από την ICM για το κανάλι Channel 4 διαπιστώθηκε ότι τα δύο τρίτα των μουσουλμάνων της Βρετανίας δήλωσαν ότι δεν θα επέλεγαν να ενημερώσουν την αστυνομία για σχέδια τρομοκρατικών επιθέσεων, αν τα γνώριζαν προηγουμένως. Ωστόσο, ένα ποσοστό της τάξης του 46% δήλωσε πως θα μιλούσε με το πρόσωπο άμεσα για το τρομοκρατικό σχέδιο σε μια ύστατη προσπάθεια να το αποτρέψει, ενώ το 37 % υποστήριξε ότι δεν θα ενημέρωνε μεν την αστυνομία, αλλά θα αναζητούσε βοήθεια αλλού.

Τέλος, δεν πρέπει να ξεχνάμε τις αντιδράσεις αναφορικά με την υποψηφιότητα της Τουρκίας για την ένταξη της στην ΕΕ. Οι Ευρωπαίοι πολίτες σε ποσοστό 61% πρεσβεύουν ότι οι πολιτισμικές διαφορές μεταξύ της Τουρκίας και των κρατών-μελών της ΕΕ είναι πολύ σημαντικές, γι αυτό και δεν μπορούν να επιτρέψουν την ένταξη αυτή (Λιαλιούτη, 2011).

Από την πλευρά του ο Μαντζούφας (2012) υποστηρίζει πως το ερώτημα της ταυτότητας τίθεται στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο, μόνο όταν επιδιώκεται διά της ταυτότητας να διαμορφωθεί ένας ιδιαίτερος τύπος πολιτικής συνείδησης διεκδικώντας από το υποκείμενο πίστη σε μια πολιτική κοινότητα που του διασφαλίζει ισότιμη συμμετοχή και κοινωνική αλληλεγγύη.

Η αδυναμία, μολαταύτα, του εθνικού κράτους να επιβάλλει την κυριαρχία του, όχι τόσο ως κατασταλτικός μηχανισμός επιβολής στο εσωτερικό του, αλλά κυρίως ως παραγωγός νομιμοποίησης και ιδεολογικός μηχανισμός που συγκροτεί την εθνική ταυτότητα, συνεπάγεται την αδυναμία του να παράγει σημασίες και συμβολικές αναπαραστάσεις με τις οποίες οι πολίτες να μπορούν να ταυτιστούν. Με λίγα λόγια, η εθνική ταυτότητα, στις μέρες μας ιδίως, αδυνατεί να λειτουργήσει ενοποιητικά όπως στο παρελθόν και η αδυναμία αυτή μεταφέρεται και στο πεδίο της ευρωπαϊκής ενοποίησης και ειδικότερα στον τρόπο διαμόρφωσης αυτού που καλείται «ευρωπαϊκή ταυτότητα» (Μαντζούφας, 2012. Hall, Held, McGrew, 2003).

Ο συνταγματολόγος Μαντζούφας (2012) επισημαίνει πως η ευρωπαϊκή ταυτότητα, εξαιτίας της κρίσης της εθνικής ταυτότητας, δεν δύναται να αξιοποιήσει πλήρως την ιστορική εμπειρία και τα συμβολικά χαρακτηριστικά της εθνογένεσης, γι αυτό και οφείλει να αναζητήσει ό,τι είναι ζωντανό και δυνατό να αξιοποιηθεί από τα παλιά υλικά του έθνους-κράτους και συγκεκριμένα την πολιτική συμμετοχή ως έκφραση της δημοκρατίας και την κοινωνική αλληλεγγύη ως συνειδητοποίηση της κοινής μοίρας απέναντι στους κοινούς κινδύνους, όπως είναι π.χ. η κοινωνική ανισότητα, οι περιβαλλοντικές απειλές, η τρομοκρατία κλπ. Τη θέση του αυτή στήριξε στις απόψεις των Schmidt (2004) και Mouffe (2002) περί συμμετοχικής δημοκρατίας, καθώς επίσης και στην επιχειρηματολογία του Ροζανβαλόν (2001), ο οποίος έθεσε τη βάση της κοινής συλλογικής ταυτότητας στην ύπαρξη ενός αμοιβαίου κοινωνικού χρέους μεταξύ των πολιτών.

Οι Checkel και Katzenstein (2009) σημειώνουν ότι το ζήτημα της ευρωπαϊκής ταυτότητας πολιτικοποιήθηκε ιδιαίτερα με τη συζήτηση περί θέσπισης Ευρωπαϊκού Συντάγματος και την ανάδυση του θρησκευτικού παράγοντα στην Ευρώπη των 27. Ξεδιπλώνοντας τις σκέψεις τους προβαίνουν μάλιστα σε διάκριση δύο διαφορετικών προσεγγίσεων της ευρωπαϊκής ταυτότητας, αφενός την κοσμοπολιτική-ελιτίστικη, η οποία επικεντρώνεται στην έννοια του πολίτη και των δικαιωμάτων αυτού, και αφετέρου την εθνικιστική-λαϊκιστική προσέγγιση, η οποία επικεντρώνεται στο ζήτημα των οικονομικών και πολιτισμικών απειλών και ερμηνεύει την ταυτότητα με εθνικούς και πολιτισμικούς όρους. Η διάσταση αυτή αποκτά ιδιαίτερο νόημα αν αναλογιστούμε την υφιστάμενη συρρίκνωση του κοινωνικού κράτους και την αύξηση του αριθμού των ατόμων που βιώνουν την απειλή του κοινωνικού αποκλεισμού (Λιαλιούτη, 2011).

Ο πολιτικός επιστήμων Dario Castiglione (2009) επισημαίνει πως η κατασκευή μιας ευρωπαϊκής πολιτικής ταυτότητας δεν προϋποθέτει απαραίτητα μια οριστική απάντηση στο «τι σημαίνει να είσαι Ευρωπαίος». Αυτό που έχει σημασία κατά κύριο λόγο είναι η λειτουργικότητα των πολιτικών ταυτοτήτων και η ικανότητά τους να διασφαλίζουν την αφοσίωση και τη νομιμοφροσύνη των μελών μιας πολιτικής κοινότητας. Η λειτουργία αυτή είναι ωστόσο αμφίδρομη, καθώς από τη μια πλευρά οι θεσμοί μιας πολιτικής κοινότητας τροφοδοτούν τη διαδικασία της ατομικής και συλλογικής ταύτισης, ενώ από την άλλη η

εμπέδωση της ταυτότητας δημιουργεί τις προϋποθέσεις για τη δήλωση πολιτικής «πίστης και υποταγής» σε μία κοινότητα (Λιαλιούτη, 2011: 10).

Για τον Castiglione (2009), η έννοια της ταυτότητας στο πλαίσιο ενός έθνους-κράτους ήταν αλληλένδετη με την εδραίωση εδαφικά προσδιορισμένης κρατικής κυριαρχίας. Βάσει αυτών, ο ίδιος προβαίνει στη διατύπωση δύο διαφορετικών συλλήψεων περί ευρωπαϊκής ταυτότητας. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη συνδέεται με την παράδοση του έθνους-κράτους και αντιμετωπίζει την ΕΕ με τους όρους του έθνους, ενώ η δεύτερη συνιστά μια «μετα-εθνική» σύλληψη, η οποία αντιμετωπίζει την ΕΕ ως μία νέα μορφή κρατικής δομής. Στην πρώτη περίπτωση, η ύπαρξη μιας πολιτικής ταυτότητας προϋποθέτει ένα κοινό και σχετικά ομοιογενές πολιτισμικό υπόβαθρο, το οποίο και εξασφαλίζει την αφοσίωση των πολιτών σε μια δεδομένη πολιτική κοινότητα. Καθώς, λοιπόν, η ΕΕ αποτελεί ένα υπερεθνικό μόρφωμα, στην προσπάθειά της να εμπνεύσει αφοσίωση και να υπερβεί την προσκόλληση στο έθνος-κράτος δημιουργώντας μία αίσθηση κοινής ταυτότητας, επιστρατεύει πολλά από τα εργαλεία του παραδοσιακού εθνικισμού, όπως για παράδειγμα τη δημιουργία σημαίας και εθνικού ύμνου, την επίκληση της κοινής ιστορίας, κλπ. Ωστόσο, σε αντίθεση με την διαδικασία κατασκευής εθνικής ταυτότητας στο πλαίσιο του έθνους-κράτους που αξιοποιεί στοιχεία της εθνολαϊκής παράδοσης και κουλτούρας, η προσπάθεια κατασκευής μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας επικαλείται στοιχεία από το χώρο της λεγόμενης υψηλής κουλτούρας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιλογή της 9ης Συμφωνίας του Μπετόβεν ως ύμνου της Ευρώπης (Λιαλιούτη, 2011).

Κατά τον Delanty (1998) οι κοινωνικές, ιδεολογικές και πολιτισμικές διεργασίες και μεταβολές που έλαβαν χώρα μετά το 1990 οδήγησαν στην υποκατάσταση της έννοιας της ιδεολογίας από την έννοια της κουλτούρας. Η τάση υποχώρησης της έννοιας της ιδεολογίας έναντι της έννοιας της ταυτότητας ήταν, όμως, εμφανής ήδη από τη δεκαετία του '70 με την ανάδυση των νέων κοινωνικών κινημάτων. Βαθμιαία η αποδυνάμωση των παραδοσιακών συλλογικών ταυτοτήτων οδήγησε στην ανάδυση των πολιτισμικών ταυτοτήτων. Σύμφωνα μάλιστα με τον σπουδαίο αυτό κοινωνιολόγο η «*πολιτική της ταυτότητας*» (identity politics), έχοντας ως κριτήριο την πολιτισμική ιδιαιτερότητα, ευνοεί τον κατακερματισμό των συλλογικών υποκειμένων έναντι

του ομογενοποιητικού χαρακτήρα της λειτουργίας των ιδεολογιών της νεωτερικότητας (Delanty, 1998).

Όσον αφορά στη δεύτερη περίπτωση, αυτή της μετα-εθνικής σύλληψης της ευρωπαϊκής ταυτότητας, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έννοια του «συνταγματικού πατριωτισμού» που εισηγείται ο Jürgen Habermas (1995: 851). Η προσέγγιση αυτή αποσυνδέει την αφοσίωση και τη νομιμοφροσύνη των μελών μιας πολιτικής κοινότητας από την αίσθηση της κοινής, πολιτισμικά ή εθνικά προσδιορισμένης ταυτότητας. Υπό τη θεώρηση αυτή, η νομιμοφροσύνη των πολιτών προκύπτει από την αποδοχή ενός συστήματος αρχών, δικαιωμάτων και νομικών κανόνων, που αν και έχουν τη δυνατότητα οικουμενικής ισχύος, αποτελούν μέρος μιας διακριτής ευρωπαϊκής κληρονομιάς, η οποία -μεταξύ άλλων- περιλαμβάνει την αναγνώριση και προάσπιση των ατομικών δικαιωμάτων, την απόρριψη της θανατικής ποινής, την ίδρυση κοινωνικού κράτους κλπ (Λιαλιούτη, 2011. Castiglione, 2009).

Ειδικότερα, ο Habermas (2001) απαντά καταφατικά στο ερώτημα αν καταρχήν είναι απαραίτητη μια ευρωπαϊκή ταυτότητα και δεύτερον αν είναι εφικτή υπενθυμίζοντας ότι ιστορικά, η εθνική συνείδηση ενείχε το στοιχείο της κατασκευής και προέκυψε ως μια μορφή «αλληλεγγύης μεταξύ αγνώστων» στο πλαίσιο μιας σειράς νομικών και θεσμικών διαμεσολαβήσεων (Λιαλιούτη, 2011. Biro-Kaszas, 2010). Κατά τον Habermas (2001), «ένα έθνος πολιτών δε θα πρέπει να συγχέεται με μία κοινότητα πεπρωμένου διαμορφωμένη από την κοινή καταγωγή, τη γλώσσα και την ιστορία». Επιπροσθέτως, τονίζει ότι τα οικονομικά πλεονεκτήματα της ευρωπαϊκής ενοποίησης δεν επαρκούν ως νομιμοποιητικό υπόβαθρο μιας πολιτικής ένωσης δίνοντας παράλληλα έμφαση σε έναν διακριτό «ευρωπαϊκό τρόπο ζωής», η προστασία του οποίου θα μπορούσε να αποτελέσει το αντικείμενο του Ευρωπαϊκού Συντάγματος (Habermas, 2001. Biro-Kaszas, 2010).

Όλοι οι μηχανισμοί συγκρότησης συλλογικών εθνικών ταυτοτήτων που αναλύθηκαν διεξοδικά στο δεύτερο κεφάλαιο της διατριβής, λειτουργούν κατ' αντίστοιχο τρόπο (έστω και αν στην πραγματικότητα υπολειπούνται) και στην περίπτωση της Ευρωπαϊκής ταυτότητας. Το ρόλο του «έθνους» αναλαμβάνει στην περίπτωση αυτή η ΕΕ, η οποία επιχειρεί να εμψυχήσει στους πολίτες της ανάλογα αισθήματα ταυτότητας, πίστης και υποταγής στα ευρωπαϊκά ιδεώδη.

Επίσης επιχειρεί να καταδείξει την πολιτισμική ταυτότητα της Ευρώπης, η οποία χαρακτηρίζεται από δομικό και πολιτισμικό πλουραλισμό (Sprohn, 2005), εδράζεται, όμως, σε κοινές αξίες (δημοκρατία, ειρήνη) και σε μία κοινή ρωμαϊκή και ελληνική κληρονομιά (Kaelble, 2005). Η ψυχοπολιτική αυτή οντότητα αποτελείται από διαφορετικούς (χριστιανικούς) λαούς, οι οποίοι έχουν την αίσθηση του συνανήκειν στην ευρωπαϊκή οικογένεια. Όμως, πόσο δυνατός είναι ο συναισθηματικός αυτός δεσμός των πολιτών των κρατών-μελών απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση; Ενδυναμώνεται με το πέρασμα του χρόνου επιβεβαιώνοντας τη νεολειτουργική προσέγγιση της «υπερχείλισης» στη διαδικασία της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης; Τις απαντήσεις καλούνται να μας δώσουν οι διάφορες έρευνες του Ευρωβαρόμετρου (ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι έρευνες της τελευταίας δεκαετίας λόγω των συναισθημάτων που αναφύονται ως απόρροια της οικονομικής κρίσης) οι οποίες εστιάζουν στη στάση των Ευρωπαίων πολιτών απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση και η σύγκριση των δεδομένων τους στο πέρασμα του χρόνου.

Όπως διαπιστώσαμε, λοιπόν, η εθνική ταυτότητα είναι ένας δεσμός που σφυρηλατείται σταδιακά μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος, των ΜΜΕ και κυρίως των δημοκρατικών δικαιωμάτων συμμετοχής, σε καμία περίπτωση πάντως δεν βρίσκεται σε αποκλειστική εξάρτηση από την κοινή καταγωγή και την κοινή γλώσσα (Μαντζούφας, 2012). Όμοια, όσον αφορά στην κατασκευή της ευρωπαϊκής ταυτότητας, αυτή δεν δύναται να οικοδομηθεί στην κοινή πολιτιστική, ιστορική και γλωσσική ομοιογένεια, δηλαδή σε ένα μοντέλο πολιτιστικής ομογενοποίησης, ούτε στην αναγωγή σε γεωγραφικές, φυλετικές ή εθνικοαπελευθερωτικές μνήμες, ούτε καν σε μια αναγεννημένη έννοια εθνικισμού από την στιγμή που αυτός γίνεται εσωστρεφής και διχαστικός (Μαντζούφας, 2012. Habermas, 2001).

Αν και σύμφωνα με τον Grimm (1995) η ανυπαρξία ενιαίων συστημάτων επικοινωνίας και η έλλειψη κοινής γλώσσας αποτελούν ανυπέρβλητα εμπόδια για τη διαμόρφωση ευρωπαϊκής συνείδησης, γίνεται ωστόσο αντιληπτό ότι η αλληλεγγύη μεταξύ των πολιτών δύναται να αναπτυχθεί μόνο έξω και πέρα από την καταγωγή και τα όρια του έθνους (Preuss, 1995). Προς επίτευξη των ανωτέρω απαιτείται η διαμόρφωση μιας εντατικής μαθησιακής διαδικασίας, η οποία να περιλαμβάνει συντονισμένες δράσεις σε θεσμικό, πολιτικό, επικοινωνιακό και πολιτιστικό επίπεδο, στο βαθμό που το σχέδιο του

Ευρωπαϊκού Συντάγματος (άρθρο 6) εγγυόταν το σεβασμό της εθνικής ταυτότητας των κρατών-μελών.

Εθνική και ευρωπαϊκή ταυτότητα συνυπάρχουν όταν το έθνος συμμετέχει σε μια ευρωπαϊκή κοινότητα η οποία σέβεται τις ιδιαιτερότητες του έθνους του, την θρησκευτική του παράδοση, τον πολιτισμό, τα ήθη και τα έθιμά του. Αντίθετα, έρχονται σε σύγκρουση, όταν η ευρωπαϊκή κοινότητα προσπαθεί να αλλοιώσει τον πολιτισμό ενός έθνους και να τον κάνει να χάσει την ιδιαιτερότητά του. Σημαίνοντα ρόλο, λοιπόν, για τη συνύπαρξη των δύο ταυτοτήτων διαδραματίζει ο σεβασμός του ανθρώπου έναντι των πανανθρώπινων αξιών. Ο σεβασμός της ειρήνης, της δημοκρατίας, της ελευθερίας, της ισότητας, της δικαιοσύνης, της αξιοκρατίας, της εντιμότητας αποτελεί το κλειδί που θα ανοίξει την οδό της συνύπαρξης και της συμφιλίωσης ανάμεσα σε εθνική και ευρωπαϊκή ταυτότητα (Σταυρή, Κωνσταντή, Αδάμου Β., Αδάμου Κ., 2015).

Εν τούτοις, στην πράξη, η διαδικασία δημιουργίας εθνικών ταυτοτήτων ενεργοποιεί διασπαστικές δυνάμεις, οι οποίες εναντιώνονται στο σχηματισμό μιας συγκεκριμένης ευρωπαϊκής ταυτότητας. Σύμφωνα με τα δημοσκοπικά ευρήματα, μόλις ένας στους δύο Ευρωπαίους έχουν ενσωματώσει την ευρωπαϊκή διάσταση στην ταυτότητά τους, έστω και αν αυτή έπεται της εθνικής τους ταυτότητας, ενώ η εμπέδωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας εμφανίζεται εντονότερη στην ηπειρωτική Δυτική και Νότια Ευρώπη, από τη Σκανδιναβία και τη Μεγάλη Βρετανία. Όσοι δε έχουν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ενσωματώσει την ευρωπαϊκή ταυτότητα τείνουν να είναι υπέρ της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σε μεγαλύτερο βαθμό από όσους πολίτες επικαλούνται μόνο την εθνική τους ταυτότητα. Επισημαίνουμε όμως ότι η υποστήριξη προς το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, στη γενικότητά της, δε συνεπάγεται και αποδοχή συγκεκριμένων, επιμέρους πολιτικών (Λιαλιούτη, 2011).

Ωστόσο, η παγκοσμιοποίηση και τα εξήντα χρόνια της ΕΕ αρχίζουν να δημιουργούν μια αίσθηση μεταξύ των Ευρωπαίων πολιτών, όχι βέβαια κοινής ταυτότητας, αλλά τουλάχιστον μεγαλύτερης διαφοροποίησης από τους κατοίκους άλλων περιοχών. Η ευρωπαϊκή αυτή ιδιομορφία βοηθά στη διάκριση των θεσμών και του τρόπου ζωής των Ευρωπαίων από τους αντίστοιχους αντίπαλων πλούσιων χωρών, ειδικά των ΗΠΑ. Οι αυταρχικές ιδεολογίες, προϊόν του παρελθόντος των επεκτατισμών και της αποικιοκρατίας, εξακολουθούν να στηρίζουν τον ισχυρότατο στην Ευρώπη ιδεολογικό μύθο για τη δήθεν

ανωτερότητα των δυτικών και βόρειων Ευρωπαίων και την παράλληλη πολιτισμική «κατωτερότητα» όσων ανήκουν στην «Ανατολή» (με τη γεωγραφική, αλλά και πολιτική σημασία του όρου), και στον Νότο (με την οικονομική, εκτός από γεωγραφική του, σημασία). Η αίσθηση αυτή της ανωτερότητας που τις χαρακτηρίζει έχει ενισχυθεί μάλιστα κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών κυρίως για πολιτικούς λόγους προκαλώντας την ολοένα και αυξανόμενη ξеноφοβία στην Ευρώπη (Hobsbawm & Sasoun, 2009). Υπό αυτές τις συνθήκες, καθίσταται σαφές ότι δεν είναι δυνατό να υπάρξει ευρωπαϊκή ταυτότητα, την οποία θα οικειοποιηθούν οι μελλοντικές γενιές δίπλα στην εθνική τους.

Σύμφωνα με τους Brasche (2003) και Delanty (2000) η διαμόρφωση ή η αποτυχία -αντίστοιχα- της διαμόρφωσης μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας καθορίζει τη θετική ενεργοποίηση ή αντίθετα την παθητικότητα ή ενδεχομένως και την ενεργή αντίδραση των πολιτών απέναντι στην ευρωπαϊκή ενσωμάτωση. Σύμφωνα με την πολιτική επιστήμονα Άννα Φραγκουδάκη (2010), για να θελήσουν οι πολίτες και να καταβάλουν αξιόλογες προσπάθειες ενστερνισμού της ευρωπαϊκής ταυτότητας πρέπει πρώτα να καταπολεμηθούν τα βαθιά συντηρητικά στερεότυπα του παρελθόντος και να αντικατασταθούν από μια νέα πολιτισμική ταυτότητα (ευρωπαϊκή ταυτότητα του μέλλοντος), η οποία θα περιέχει ως συστατικό της αξίας της το νότιο και ανατολικό πολιτισμικό πρότυπο, το διαμορφωμένο από τη «μεγάλη διάρκεια» της Ιστορίας και συγκεκριμένα το μεσογειακό πολιτισμικό πρότυπο. Ειδικότερα, το μεσογειακό αυτό πολιτισμικό πρότυπο συνιστά ένα μωσαϊκό στοιχείων από τους αρχαιότερους πολιτισμούς της Ευρώπης, τον αρχαιότατο εβραϊκό πολιτισμό, τη διαχρονική λάμψη της ελληνικής αρχαιότητας, τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, την άνθηση του αραβικού πολιτισμού, που ανέπτυξε τα μαθηματικά και διέσωσε τον Αριστοτέλη, την ευρύτατη πολιτισμική επίδραση του Βυζαντίου, καθώς και τη βαθιά επίδραση της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το πρότυπο αυτό έχει πολύτιμες αξίες να προσφέρει στην ευρωπαϊκή ταυτότητα του μέλλοντος, καθώς είναι θεμελιωμένο οικονομικά στη λιτότητα, κοινωνικά στη συλλογικότητα, πολιτικά στη μάχη ενάντια στον δεσποτισμό, και φιλοσοφικά στον ορθολογισμό, που όμως αφήνει ανοιχτά παράθυρα στο άγνωστο και στο ακατανόητο (Φραγκουδάκη, 2010).

3.2.2. Ο σχηματισμός συλλογικής ταυτότητας στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα

Αυτοπροσδιορισμός και «κοινές μνήμες»

Παρά τις όποιες διακηρύξεις των Συνθηκών για την συνεχώς προοδεύουσα Ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και την «ένωση στην πολυμορφία», η ανθρώπινη βούληση για ελεύθερο αυτοπροσδιορισμό παραμένει βασικός μηχανισμός συγκρότησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Σύμφωνα με τον Παπαοικονόμου (2014: 114), η έννοια της ταυτότητας ως μέρος της αυτοαντίληψης του ατόμου έχει τρεις κύριες διαστάσεις :

(α) το αίσθημα ότι το άτομο ανήκει σε ένα κοινωνικό υποσύνολο (belongingness)·

(β) η ύπαρξη κοινών κοινωνικών χαρακτηριστικών ανάμεσα στο άτομο και στο υποσύνολο (commonness)·

(γ) τη συνεκτικότητα, δηλαδή τη θετική επικοινωνία του ατόμου με τα άλλα μέλη του υποσυνόλου (cohesion).

Υπό αυτό το πρίσμα η ευρωπαϊκή ταυτότητα συνιστά μια κοινωνική ταυτότητα, η οποία, σύμφωνα με τη θεωρία περί κοινωνικής ταυτότητας, αποτελεί την πεποίθηση ενός ατόμου ότι ανήκει σε μια κοινωνική κατηγορία ή ομάδα (Παπαοικονόμου, 2014. Taifel, 1981). Μια κοινωνική ομάδα αποτελείται, σύμφωνα με τον Παπαοικονόμου (2014), από ένα σύνολο ατόμων με κοινά κοινωνικά χαρακτηριστικά, τα οποία κατασκευάζοντας τη συλλογική τους ταυτότητα συγκροτούνται ως ενδο-ομάδα (in-group), ενώ τα άτομα που διαφέρουν κατηγοριοποιούνται ως εξω-ομάδα (out-group). Αρχικά, η κοινωνική ταυτότητα περιέχει τις συναισθηματικές και αξιολογικές συσχετίσεις των ταξινομήσεων της ενδο-ομάδας. Η σημαντικότερη αντικειμενική έκφραση του υποκειμενικού αισθήματος της ταυτότητας στη συμπεριφορά είναι η ετοιμότητα για δράση, δηλαδή η ετοιμότητα ενεργοποίησής της. Σύμφωνα δε με τους McCall και Simmons (1966), η αφομοίωση της ταυτότητας εξαρτάται από το βαθμό ετοιμότητας για την ενεργοποίησή της, η οποία θα επιτρέψει την επίτευξη των προσωπικών και κοινωνικών τους στόχων. Υπό αυτή την έννοια, η ικανοποίηση που απολαμβάνει το άτομο από την ενεργοποίηση της συγκεκριμένης ταυτότητας είναι μεγάλη και είναι ιδιαίτερα σημαντική και επηρεάζει την αυτοαντίληψη του ατόμου (Παπαοικονόμου, 2014).

Μολαταύτα, η διαμόρφωση ισχυρών εθνικών ταυτοτήτων από τα κράτη-μέλη θέτει σχεδόν ανυπέρβλητα εμπόδια στην υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης ευρωπαϊκής ταυτότητας εκ μέρους των πολιτών τους. Ο καθηγητής Μπαμπινιώτης (1998) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο Έλληνας είναι σαν τον δикέφαλο αετό που έχει ένα πρόσωπο στραμμένο προς την Ανατολή και ένα προς τη Δύση. Και τα δύο μαζί συνθέτουν τον Έλληνα. Μέσα στην ψυχή του αντιπαρά τίθενται η ορθόδοξη πίστη με την ορθολογική νεωτεριστική σκέψη και η κλασική παιδεία με την λαϊκή παράδοση. Παρόλα αυτά, η έννοια της διπλής ιθαγένειας -δηλαδή είμαι όχι μόνον Έλληνας αλλά και Ευρωπαίος πολίτης- δεν μπόρεσε μέχρι σήμερα να πάρει τα σκήπτρα από τα κράτη-μέλη, ούτε καν να αναμετρηθεί ισότιμα μαζί τους. Φυσικά δεν ήταν αυτός ο σκοπός της Ένωσης, η οποία επιθυμεί, όχι να ανατρέψει ή να ανταγωνιστεί την εθνική ταυτότητα, αλλά να τη συμπληρώσει αρμονικά «σαν δυο όψεις του ίδιου νομίσματος» (Schäuble, 2006: 7). Άλλωστε, η έννοια της ταυτότητας δεν είναι μόνο πολυδιάστατη αλλά και πολυεπίπεδη, γεγονός που σημαίνει πως κάθε άτομο ανήκει συγχρόνως σε περισσότερα υποσύνολα, μερικά από τα οποία αξιώνουν αντιφατικές απαιτήσεις από αυτό. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Παπαοικονόμου (2011) τα άτομα βρίσκονται ανάμεσα σε διασταυρωμένα πυρά και αναγκάζονται να αποφασίσουν για το ποια από τις απαιτήσεις που τους απευθύνονται θα εκπληρώσουν. Συχνά μάλιστα αναγκάζονται να επιλέξουν της απαιτήσεις της ισχυρότερης ταυτότητας έναντι μιας άλλης. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Delanty (2000), ανάμεσα στο υπερεθνικό κράτος της ΕΕ και στα εθνικά κράτη-μέλη αναπτύσσονται αναπόφευκτα στην πορεία της ενσωμάτωσης προστριβές και συγκρούσεις. Εφόσον τα άτομα έχουν ήδη διαμορφώσει μια έστω υποτυπώδη ευρωπαϊκή ταυτότητα, οι συγκρούσεις αυτές μεταφράζονται σε εσωτερικές συγκρούσεις των επιμέρους ταυτοτήτων τους, της εθνικής και της -υπό διαμόρφωση- ευρωπαϊκής (Παπαοικονόμου, 2011).

Οι λαοί της Ευρώπης, όπως μας δείχνουν διάφορες έρευνες του Ευρωβαρόμετρου, αυτοπροσδιορίζονται κυρίως με βάση το έθνος τους, ενώ στην ευρωπαϊκή τους διάσταση δίνουν κυρίως γεωγραφικό (αλλά και θρησκευτικό/χριστιανικό) προσδιορισμό που τους διαφοροποιεί από τη γειτονική ισλαμική Ασία. Η καθιέρωση κοινών συμβόλων, όπως ο εθνικός ύμνος και η σημαία της Ευρώπης, αποτελούν μεν αξιόλογες προσπάθειες προς την κατεύθυνση δημιουργίας μιας κοινής πολιτισμικής ταυτότητας των πολιτών των

κρατών-μελών της ΕΕ (Hix & Goetz, 2000), ωστόσο αν και η συμβολική τους διάσταση τονίστηκε στο απορριφθέν Σχέδιο του Ευρωπαϊκού Συντάγματος το 2005, δεν δύνανται να αποτελέσουν ισότιμους εταίρους με τους ιδιαίτερους εθνικούς ύμνους και τις σημαίες των κρατών-μελών. Τούτο οφείλεται στην πεποίθηση ότι, σε αντίθεση με τις εθνικές οντότητες, η ΕΕ αποτελεί έναν γραφειοκρατικό θεσμό στην περιφέρεια των προσωπικών ενδιαφερόντων και πολλές φορές εκτός αυτών (Παπαοικονόμου, 2011).

Όπως άλλωστε τόνιζε ήδη έναν αιώνα πριν από τη δημιουργία της ΕΕ ο John Stuart Mill (1861), η «αίσθηση της εθνικότητας» δημιουργείται κυρίως από τα πολιτικά προηγούμενα της περιοχής, δηλαδή την εθνική ιστορία και τις συνακόλουθες κοινές μνήμες. Οι θεσμοί δεν μπορούν να λειτουργήσουν σε χώρες με διαφορετικές εθνικότητες, ιδιαίτερα δε στην περίπτωση που οι λαοί χρησιμοποιούν διαφορετικές γλώσσες. Έτσι, δεν μπορεί να υπάρξει ενωμένη κοινή γνώμη, η οποία κρίνεται απαραίτητη για την ορθή λειτουργία της αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης (Karolewski, 2006). Ο Mill αναφερόταν βέβαια σε κράτη, όμως οι διακηρύξεις του μπορούν άνετα να αναλυθούν και στο πλαίσιο της ΕΕ, η οποία ναί μεν δεν αποτελεί ενιαία πολιτική οντότητα με την παραδοσιακή μορφή του όρου, δηλαδή κράτος, ωστόσο αποτελεί μια ψυχοπολιτική οντότητα, προ-ομοσπονδιακής μορφής, ένα *suī generis* μόρφωμα, με ιδιαίτερο βάρος στη διεθνή σκηνή. Η ιδιαίτερη αυτή μορφή της Ένωσης δεν ευνοεί την ίδια την έννοια της συλλογικής ταυτότητας, η οποία αρχικά ήταν προσαρμοσμένη στα έθνη-κράτη. Τα έθνη-κράτη ανέπτυξαν μια ισχυρή συλλογική ταυτότητα κυρίως μέσω της εφαρμογής της θεωρίας του εθνικισμού (Karolewski, 2006).

Η έρευνα της Philippou (2005a), σε Ελληνοκύπρια παιδιά ηλικίας 10 ετών έδειξε ότι ο βαθμός ταύτισης και σημαντικότητας της εθνικής ταυτότητας -Κυπριακή, Ελληνοκυπριακή ή Ελληνική- ήταν μεγαλύτερος από αυτόν της ευρωπαϊκής ή μεσογειακής ταυτότητας. Το κοινό ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο των Ελληνοκυπρίων και των Ελλήνων, καθώς και αρχέγονοι παράγοντες, όπως η κοινή καταγωγή, η γλώσσα, τα ήθη και τα έθιμα, δεν χρησιμοποιούνται μόνο για να στηρίξουν την αντίστοιχη εθνική ταυτότητα, αλλά και την αντίσταση απέναντι σε μια ευρωπαϊκή ταυτότητα. Επιπλέον, η θρησκεία αποτέλεσε το πιο συνηθισμένο επιχείρημα αυτοκατηγοριοποίησης των μαθητών ως Έλληνες. Παρά τις όποιες θετικές στάσεις απέναντι στην Ευρώπη και την

τότε γενική θετική δημόσια στάση απέναντι στην ένταξη της Κύπρου στη Ένωση, οι μαθητές δεν αποδέχονταν εύκολα την ευρωπαϊκή ταυτότητα. Στις σπάνιες περιπτώσεις όπου η ευρωπαϊκή ταυτότητα γινόταν αποδεκτή, αυτό συνέβαινε κάτω από συγκεκριμένα κριτήρια και συνθήκες, όπως η ελληνικότητα της Κύπρου (αφού οι Έλληνες είναι Ευρωπαίοι τότε και οι Ελληνοκύπριοι είναι) και η μετέπειτα ένταξη της Κύπρου στην Ένωση. Τα στοιχεία που φαίνεται να αποτελούν λόγους μη υιοθέτησης μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας ήταν η έλλειψη γνώσης άλλων ευρωπαϊκών γλωσσών, τα γεωγραφικά κριτήρια (η Ευρώπη αποτελεί μακρινό γεωγραφικό χώρο), αλλά και η καχυποψία εναντίον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ως απειλή της κουλτούρας και του πολιτισμού και ως απειλή για το μικρό και αδύναμο νησί της Κύπρου.

Σχετικά με την αποδοχή διπλών ταυτοτήτων, εθνικών και υπερεθνικών, η Philíppou (2005a) κατέληξε στα εξής συμπεράσματα: τα παιδιά δυσκολεύονταν να υιοθετήσουν ένα συνδυασμό ταυτοτήτων και θεωρούσαν την επιλογή μιας ταυτότητας ως εμπόδιο στο να υιοθετήσουν μιαν άλλη. Στις περιπτώσεις που υπήρχε επιλογή διπλών ταυτοτήτων, η ευρωπαϊκή ταυτότητα τοποθετείτο κάπου στο μέλλον και συνδυαζόταν με οικονομικά οφέλη και την πολιτική ασφάλεια.

Βασικό εμπόδιο στην ανάπτυξη της ευρωπαϊκής ταυτότητας ίσως λοιπόν να αποτελούν οι «κοινές μνήμες» του παρελθόντος, αφού είναι ακόμη νωπές οι πληγές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η αναδρομική αυτή αφήγηση συνεπικουρείται και από τις γονικές διδαχές (πολλοί έχουμε παππούδες που πολέμησαν τότε και μας διηγούνται τις προσωπικές τους ιστορίες), τους ιστορικούς, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αλλά τις κυβερνήσεις των χωρών που παρουσιάζουν ο,τιδήποτε είναι καλό για τη χώρα ως δικό τους επίτευγμα ενώ για οποιοδήποτε σκληρό μέτρο ληφθεί υπαίτιοι είναι πάντοτε οι «κακοί» Ευρωπαίοι εταίροι. Στη σημερινή οικονομική κρίση που μαστίζει τη χώρα μας, αυτό είναι εξόχως πρόδηλο. Τα αποτελέσματα είναι λίγο-πολύ γνωστά σε όλους μας: αδιαφορία για μια Ευρώπη που φαντάζει μακριά από εμάς και τη χώρα μας, αδιαφορία για μια Ευρώπη που περιλαμβάνει ασύμμετρες μεταξύ τους χώρες -οικονομικά και πολιτικά- περιοριζόμενοι στα δικά μας εθνικά σύνορα, μεγάλη αποχή από τις Ευρωεκλογές, το εύκολο «κατηγορώ» όχι στους δικούς μας πολιτικοκοινωνικούς σχηματισμούς αλλά στους Ευρωπαϊκούς θεσμούς και τελικά ενδυνάμωση της εθνικής ταυτότητας. Η οικονομική και πολιτική κρίση

κλονίζει συθέμελα το Ευρωπαϊκό οικοδόμημα, επιβεβαιώνει το λεγόμενο «δημοκρατικό έλλειμμα της Ένωσης» και αποτελεί ουσιαστικά μια κρίση εμπιστοσύνης που χτυπά το ζήτημα της ευρωπαϊκής ταυτότητας στον πυρήνα του (Kaina & Karolewski, 2006).

Είναι επίσης γεγονός ότι η ευρωπαϊκή συνείδηση έχει σαφές ταξικό και ηλικιακό πλαίσιο αναφοράς. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα φαίνεται να είναι, σε μεγάλο βαθμό, υπόθεση των ανώτερων και μεσαίων τάξεων, καθώς και των νέων, διότι αυτά είναι και τα κοινωνικά στρώματα και η ηλικιακή ομάδα που έχουν, στην πράξη, τη δυνατότητα να επωφεληθούν από τις ευκαιρίες που προσφέρει το ευρωπαϊκό οικοδόμημα στο επίπεδο της μετακίνησης, της εκπαίδευσης κλπ (δυνατότητα που σχετίζεται σαφώς με το μορφωτικό επίπεδο και το οικονομικό υπόβαθρο). Υπάρχει λοιπόν ένα σημαντικό χάσμα ανάμεσα σε όσους έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και να επωφεληθούν από αυτήν και σε όσους δεν έχουν την ίδια δυνατότητα, με αποτέλεσμα να είναι επιρρεπείς στην υιοθέτηση αρνητικών στάσεων έναντι του ευρωπαϊκού εγχειρήματος και να τείνουν να προσλαμβάνουν την Ένωση ως απειλή για την πολιτισμική τους ταυτότητα, την υπόσταση του εθνικού κράτους ή για την επιβίωση του κράτους πρόνοιας (Fligstein, 2008).

Επισημαίνουμε επίσης ότι η καλλιέργεια της ευρωπαϊκής ταυτότητας δίπλα στις εθνικές ταυτότητες των πολιτών σε όλες τις χώρες-μέλη συνιστά ιδιαιτέρως σημαντική προϋπόθεση για τη δημοκρατία και το μέλλον της ΕΕ. Επί του παρόντος ο προσδιορισμός της ευρωπαϊκής ταυτότητας αντιμετωπίζεται από τους ενωσιακούς θεσμούς ως μια δεδομένη πραγματικότητα και το μόνο που υπολείπεται είναι να καταστούν αντικείμενα υπεράσπισης και διάδοσης με απώτερο στόχο να τις οικειοποιηθούν οι νέες γενιές. Όπως όμως εύστοχα παρατηρεί η Φραγκουδάκη (2010), δεν είναι καθόλου δεδομένη η ευρωπαϊκή (δηλαδή διεθνική) συναίνεση στο τι σημαίνει ευρωπαϊκή ταυτότητα ούτε και ποια είναι η ευρωπαϊκή κουλτούρα που πρέπει να καλλιεργήσουμε δίπλα στην εθνική ταυτότητα και κουλτούρα των πολιτών και ιδίως των νέων γενεών. Το μόνο σίγουρο είναι ότι η ευρωπαϊκή κουλτούρα έχει παράδοση και ιστορία, μέρος της οποίας τα κράτη-μέλη καλούνται να διαφυλάξουν. Ωστόσο η ευρωπαϊκή κουλτούρα δεν περιέχει μόνο την αποδοχή της κλασικής αρχαιότητας, την κληρονομιά του Διαφωτισμού και τις δημοκρατικές αξίες της γαλλικής

επανάστασης. Μέσα από την ιστορική της πορεία έχει διαμορφώσει ρατσιστικές ιδεολογίες, οι οποίες δικαιώνουν τον έλεγχο εδαφών και την κυριαρχία πάνω σε άλλους λαούς, την ταξινόμηση λαών και πολιτισμών, καθώς και την κυριαρχία των ολίγων. Τα κράτη-μέλη πρέπει να κρίνουν αυτό το κομμάτι της ευρωπαϊκής ιστορίας και να το ξεπεράσουν, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη δημοκρατία και την ενότητα μέσα στην ισότητα.

Γίνεται, λοιπόν, κατανοητό ότι μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο το κύριο βάρος για την επίτευξη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης εστιάζεται στον επαναπροσδιορισμό της παραδοσιακής λειτουργίας της εθνικής ταυτότητας, η οποία συνδέεται άρρηκτα με το πολιτισμικό παρελθόν του έθνους-κράτους (Παπαοικονόμου, 2011. Ιωακειμίδης, 2007). Προς επίτευξη τούτου απαιτείται η διαμόρφωση μιας νέας και σταδιακά αναπτυσσόμενης ευρωπαϊκής ταυτότητας, η οποία, όμως, θα στηρίζεται σε μια συνειδησιακή μεταβολή που θα μπορέσει τελικά να διασφαλίσει την απαραίτητη κοινωνική συναίνεση. Η επιτυχία μιας τέτοιας συνειδησιακής μεταβολής εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το εκπαιδευτικό σύστημα, ενώ εξίσου καθοριστικός είναι και ο ρόλος που καλείται να διαδραματίσει ο εκπαιδευτικός (Παπαοικονόμου, 2011. Παντίδης, 1994).

Εκπαίδευση

Στη σημερινή εποχή κατά την οποία η ΕΕ και το όραμα της αρμονικής συνύπαρξης και συνεργασίας των λαών της Γηραιάς Ηπείρου δοκιμάζονται, η εκπαίδευση καλείται να παίξει τον σημαντικότερο ρόλο στη διαμόρφωση Ευρωπαίων πολιτών. Όπως υποστηρίζει ο Μπενόπουλος (2016), η μόνη ελπίδα επιβίωσης και συνέχισης του ευρωπαϊκού οικοδομήματος βρίσκεται στην εκπαίδευση και την ωρίμανση των πολιτών· μόνο μέσα από την εκπαίδευση μπορούν οι νέοι των κρατών-μελών της Ευρώπης να έρθουν κοντά και να διαμορφώσουν μια κοινή ταυτότητα. Η οικονομική κρίση και τα διάφορα προβλήματα τα τελευταία χρόνια (π.χ. μαζικές ροές μεταναστών) έχουν οδηγήσει πολλούς σε μια στάση πλήρους αμφισβήτησης και απαξίωσης. Το περιβάλλον της Ένωσης κλονίζεται διαρκώς από διαφωνίες και απειλές για απόσχιση από κράτη-μέλη (με χαρακτηριστικότερη την δρομολογούμενη απόφαση της Μεγάλης Βρετανίας να φύγει από την ΕΕ), καθιστώντας απολύτως αναγκαία την εύρεση ενός τρόπου ανάδειξης της διπλής ταυτότητας

των πολιτών, και ειδικά των νέων. Κατά τον Μπενόπουλο (2016), «η ΕΕ συνιστά μια φιλελεύθερη δημοκρατική συμμαχία με παρελθόν, παρόν, και μέλλον, που οι μαθητές της πρέπει να διδαχθούν και να ενημερωθούν, ξεκινώντας από τα σχολεία. Η εκπαίδευση, άλλωστε, αποτελεί τον πιο καθοριστικό παράγοντα διαμόρφωσης της κοινωνίας. Είναι η πηγή για κάθε ανακάλυψη και καινοτομία, είναι το μέσο για ευημερία και πρόοδο. Ό,τι είμαστε το οφείλουμε σε μεγάλο βαθμό στην εκπαίδευση που μας διαμορφώνει και μας καθορίζει».

Εντούτοις, ο βασικότερος αυτός μηχανισμός συγκρότησης ταυτοτήτων, απέχει ακόμη κατά πολύ από το να μας εμψυχήσει την αίσθηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Καίτοι ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του '70 οι ευρωπαϊκοί οργανισμοί έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στο ρόλο των εκπαιδευτικών για τη διαμόρφωση και την προώθηση της «Ευρωπαϊκής Ιδέας» στα επιμέρους εκπαιδευτικά συστήματα των κρατών-μελών (Παπαγεωργίου, 2003. Delanty, 2000), ωστόσο ο σχηματισμός ευρωπαϊκής ταυτότητας μέσω της εθνικής εκπαίδευσης δεν κατόρθωσε να επιτευχθεί.

Η εκπαίδευση αναφέρεται ελάχιστα στα αρχικά νομοθετικά κείμενα της ΕΕ και παρά το ότι την περίοδο 1957-1976 δεν συντελέστηκαν σημαντικές εξελίξεις στην εκπαιδευτική πολιτική, ο στόχος της εναρμόνισης των εθνικών συστημάτων της εκπαίδευσης απέκτησε σταδιακά όλο και μεγαλύτερη βαρύτητα. Το 1963 είχαν θεσπιστεί ήδη γενικοί κανόνες για την εφαρμογή μιας κοινής πολιτικής στην επαγγελματική εκπαίδευση. Δεδομένου ωστόσο ότι η επαγγελματική εκπαίδευση συνδέεται στενά με τη γενική εκπαίδευση, το ενδιαφέρον της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής άρχισε να επεκτείνεται και στη γενική εκπαίδευση, η οποία αποτελεί τον κύριο μηχανισμό του εθνικού κράτους για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας των πολιτών (Παπαοικονόμου, 2011). Έτσι, το πρόβλημα που ανέκυψε εν προκειμένω είναι η σύγκρουση ανάμεσα στη μεν επιδίωξη του εθνικού κράτους να συνεχίζει να χρησιμοποιεί την εκπαίδευση ως όργανο της κοινωνικοποίησης των πολιτών στην εθνική κουλτούρα και στο δε στόχο της ΕΕ να παρέχει σε όλους τους νέους της Ευρώπης ίσες ευκαιρίες κοινωνικής ανόδου στην υπό διαμόρφωση ενιαία ευρωπαϊκή κοινωνία (Παπαοικονόμου, 2014). Η πολιτική της παροχής ίσων ευκαιριών της ΕΕ δεν συνεπάγεται ωστόσο μόνο τη διδασκαλία των ίδιων τεχνικών αντικειμένων στις τεχνικές και επαγγελματικές σχολές, αλλά και τη

διαμόρφωση Ευρωπαίων πολιτών, διότι χωρίς την αποδοχή ορισμένων βασικών ευρωπαϊκών αξιών, όπως η αντιμετώπιση όλων των Ευρωπαίων ως ίσων κλπ, δεν είναι δυνατό το άτομο να ενσωματωθεί στο θεσμικό πλαίσιο της Ένωσης (Παπαοικονόμου, 2014. Hix & Goetz, 2000). Προς επίτευξη τούτου, η ΕΕ χρηματοδοτεί πολλά χρόνια τώρα μια σειρά προγραμμάτων, όπως το Socrates, το Erasmus, το Jean Monnet, οι Νέοι για την Ευρώπη, κλπ.

Σε όλες τις σχετικές αποφάσεις της ΕΕ επισημαίνεται ότι η δημιουργία μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας δεν νοείται ανταγωνιστικά προς τις εθνικές ταυτότητες των πολιτών (Κελπανίδης, Ζαφειρόπουλος, Εμποροπούλου, 2003). Ως εκ τούτου, η εκπαιδευτική πολιτική της ΕΕ δεν επιβάλλει μια νέα ευρωπαϊκή ταυτότητα, αλλά αντίθετα παρέχει μεγάλη αυτονομία στα εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα των κρατών-μελών της όσον αφορά τη διατήρηση και ενδυνάμωση της εθνικής ταυτότητας των πολιτών τους. Από την άλλη πλευρά, η δημιουργία ίσων ευκαιριών πρόσβασης όλων των πολιτών, ανεξαρτήτως εθνικής προέλευσης, στην αναδυόμενη ευρωπαϊκή κοινωνία συνεπάγεται την ενιαία οργάνωση των σπουδών και συστημάτων της εκπαίδευσης και κατάρτισης όλων των κρατών-μελών (Παπαοικονόμου, 2011) .

Σε αυτό ακριβώς το σημείο αξίζει να επιχειρήσουμε μια σύντομη αναφορά στη Λευκή Βίβλο με τίτλο «Διδασκαλία και Εκμάθηση προς την Κοινωνία της Γνώσης» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1995), η οποία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον όσον αφορά τα επίπεδα λόγου που την αρθρώνουν :

(α) η παραδοσιακή δημοκρατική ρητορική σε σχέση με την ιδιότητα του πολίτη, τα κοινωνικά δικαιώματα, την ισότητα των ευκαιριών και την κοινωνική συναίνεση, η οποία εντάσσεται, όμως, σε ένα νέο εννοιολογικό πλαίσιο που εστιάζει στη δόμηση και αναπαραγωγή μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας και πολιτισμού

(β) ένας οικονομικός λόγος που όμως δεν είναι αμιγής αλλά συναρθρώνεται με μια νέα έννοια γνώσης που αποπειράται να ορίσει το κείμενο, και

(γ) ένας λόγος για την εκπαίδευση με έντονες νεοφιλελεύθερες αναφορές που ωστόσο δεν είναι τόσο συνεκτικός όσο εμφανίζεται, αλλά προσπαθεί να ενσωματώσει στοιχεία που ανήκουν σε αντιθετικά ιδεολογικά συστήματα.

Πιο αναλυτικά, στην εισαγωγή της Λευκής Βίβλου αναφέρεται η πάγια αρχή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, η οποία διατυπώνεται και στα άρθρα 126 και

127 της Συνθήκης του Μάαστριχτ, ότι ο τομέας της εκπαίδευσης αποτελεί πεδίο δράσης των κρατών-μελών, και ως εκ τούτου η ΕΕ μπορεί να παρεμβαίνει μόνο συμπληρωματικά στις ενέργειές τους. Στόχος, λοιπόν, της Βίβλου δεν είναι η παράθεση ενός εκπαιδευτικού προτύπου, αλλά η διατύπωση προτάσεων και προσανατολισμών που λειτουργούν επικουρικά και συμπληρωματικά ως προς τις εθνικές πολιτικές, στο βαθμό που αναγνωρίζεται η εθνική και πολιτισμική πολυμορφία της Ευρώπης αλλά και ο πρωταρχικός ρόλος της προσωπικής δράσης του ατόμου. Στην ουσία, αυτό που συνιστά κατά το κείμενο της Λευκής Βίβλου ιδανικό σκοπό είναι η διαμόρφωση ενός κοινού -αλλά όχι ενιαίου- ευρωπαϊκού εκπαιδευτικού συστήματος, διατηρώντας παράλληλα τις εθνικές πολιτικές εκπαίδευσης (Παπαοικονόμου, 2011).

Το θέμα της αλληλοεπίδρασης και διαπλοκής της ευρωπαϊκής εκπαιδευτικής πολιτικής και των αντιστοίχων αρμοδιοτήτων των κρατών-μελών είναι εξαιρετικά πολύπλοκο και μεγάλο. Κατ' αρχάς το γεγονός ότι η μεταξύ τους σχέση βασίζεται στην αναγνώριση ότι η εκπαίδευση για την πλειονότητα των κρατών-μελών αποτελεί «τον χώρο κατασκευής εθνικής ταυτότητας», επιτρέπει τον επικαθορισμό της από τις πολιτικές της ΕΕ. Όπως υποστηρίζει ο António Nóvoa (1996) η στρατηγική της τελευταίας είναι έμμεση. Αφενός αφορά στη διαμόρφωση κατηγοριών σκέψης, γλώσσας και σχημάτων επίλυσης των προβλημάτων της εκπαίδευσης και, αφετέρου, στην ενεργοποίηση πολιτικών σε τομείς όπως η απασχόληση, η κατάρτιση κλπ, οι οποίοι επιφέρουν τον μετασχηματισμό του εκπαιδευτικού συστήματος. Αρκεί, άλλωστε, να αναλογιστούμε ότι η μετα-υποχρεωτική εκπαίδευση αποτελεί το κατεξοχήν πεδίο επηρεασμού από τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις και εξελίξεις, άρα και του άμεσου ενδιαφέροντος της ΕΕ, καθιστώντας πρόδηλο ότι τα όρια άσκησης εθνικής εκπαιδευτικής πολιτικής στενεύουν προοδευτικά (Πασιάς, 1995).

Εν προκειμένω, αυτό που έχει σημασία είναι το νέο σύστημα αξιών και προτύπων με το οποίο συντάσσεται ο εκσυγχρονιστικός λόγος για την εκπαίδευση. Η έννοια του εθνικού ταυτίζεται με το συντηρητικό και το οπισθοδρομικό, ενώ του ευρωπαϊκού με το προοδευτικό και το σύγχρονο. Η εν λόγω ταύτιση, αν και δεν είναι αναγκαία, ωστόσο εξυπηρετεί την παγίωση νέων μορφών εξουσίας, οι οποίες παραμένουν σε μεγάλο βαθμό, ανεξέλεγκτες (Βελησσαρίου, 1998). Τόσο ο Habermas (2012) όσο και έτεροι διανοητές (Biro-Kaszas, 2010), διατυπώνουν επιφυλάξεις ως προς τις δυνατότητες

δημοκρατικού ελέγχου των πολιτικών της ΕΕ. Ο δημοκρατικός λόγος που διατρέχει τη Λευκή Βίβλο, σε συνδυασμό με το ζητούμενο, την διαμόρφωση δηλαδή μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας στη βάση ενός κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού, εντοπίζεται στην παραδοχή του κειμένου ότι «η κοινωνία του μέλλοντος [...] θα είναι μια κοινωνία της γνώσης» (Λευκή Βίβλος: 16), καθώς εκτιμά ότι οι νέες τεχνολογικές εξελίξεις, ειδικά στον τομέα της πληροφόρησης, αυξάνουν την πρόσβαση των ατόμων στην πληροφόρηση και τη γνώση. Η Ευρώπη επιχειρεί να οικοδομήσει ένα νέο πρότυπο κοινωνίας, το οποίο θα ανταποκρίνεται με επάρκεια στην πρόκληση που τίθεται από τα τρία κινητήρια φαινόμενα της σύγχρονης ανάπτυξης: (α) την κοινωνία της πληροφορίας, (β) την ανάπτυξη του επιστημονικού και τεχνολογικού πολιτισμού και (γ) την διεθνοποίηση της οικονομίας. Τα φαινόμενα αυτά χαρακτηρίζονται ως «φορείς προόδου» (Λευκή Βίβλος: 21) παρόλο που εμπεριέχουν σημαντικούς κινδύνους (Βελησσαρίου, 1998). Εδώ ακριβώς εντοπίζονται και οι ιδεολογικές απόπειρες να συγκροτηθεί ένας λόγος για την εκπαίδευση που, ενώ δανείζεται νεοφιλελεύθερες λογικές, ταυτόχρονα προσπαθεί να τις αποκρούσει. Πιο αναλυτικά, ο πρώτος κίνδυνος που διαφαίνεται από την κοινωνία της γνώσης είναι να χωριστεί η Ευρώπη «σ' εκείνους που γνωρίζουν και σε εκείνους που δεν γνωρίζουν» (Λευκή Βίβλος: 27) και συνακόλουθα περιθωριοποιούνται. Η ανεπαρκής και πολλές φορές μηδενική πρόσβαση στην κοινωνία της πληροφορίας και στη τεχνολογική γνώση δημιουργεί συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού των πιο ευάλωτων στρωμάτων (μη πτυχιούχων νέων, ηλικιωμένων, ανέργων και γυναικών). Ο κοινωνικός αυτός αποκλεισμός δεν αφορά μόνο στην καταδίκη τους σε ανεργία λόγω έλλειψης εξειδίκευσης, αλλά και στην απώλεια της αίσθησης ότι είναι οργανικά μέλη του κοινωνικού σώματος (Βελησσαρίου, 1998). Και το εύλογο ερώτημα που τίθεται στο σημείο αυτό είναι: «Να γνωρίζουν τι;» Σε τι συνίσταται η ζητούμενη γνώση στη νέα αυτή κοινωνία που φιλοδοξεί να γίνει η Ευρώπη;

Ο δεύτερος κίνδυνος συνδέεται με την ανάπτυξη της τεχνολογίας της πληροφόρησης. Η γνώση ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με τη διαδικασία πρόσβασης στην πληροφόρηση, δηλαδή με τις τεχνικές γνώσεις, δεν εξαντλείται όμως εκεί. Οι συγγραφείς της Λευκής Βίβλου διερωτώνται για την μορφωτική ποιότητα του εκπαιδευτικού περιεχομένου των προγραμμάτων του κόσμου των πολυμέσων. Ανησυχούν μάλιστα ότι τα υπάρχοντα εκπαιδευτικά

λογισμικά παράγουν μόρφωση χαμηλής ποιότητας «όπου το άτομο θα έχανε όλα τα ιστορικά, γεωγραφικά, πολιτιστικά σημεία αναφοράς» (Λευκή Βίβλος: 24). Παρά την επιγραμματική και μόνο διατύπωση των παραπάνω κινδύνων, υπάρχει ένα διαρκές άγχος σε σχέση με τον κοινωνικό αποκλεισμό που απειλεί τη ζητούμενη συναίνεση των πολιτών στις ευρωπαϊκές πολιτικές (Βελησσαρίου, 1998).

Παραιτέρω, η Λευκή Βίβλος επιμένει «στο ρόλο του ατόμου ως κύριου συντελεστή» επίτευξης της κοινωνίας της γνώσης χάρη στην αυτονομία και επιθυμία του για γνώση, ιδιότητες τις οποίες θεωρεί σχεδόν έμφυτες, ενώ είναι σαφές ότι αυτές επικαθορίζονται κοινωνικά (Λευκή Βίβλος: 57). Αυτό που προτείνεται, πέρα των θετικών διακρίσεων υπέρ των ευάλωτων, είναι η επανένταξη των αποκλεισθέντων και η πρόληψη του φαινομένου του αποκλεισμού διά της αρχικής και διά βίου κατάρτισης. Ταυτόχρονα προωθείται, μέσω των εκπαιδευτικών ανταλλαγών, η ισότητα ευκαιριών στη γνώση αλλά και η διαμόρφωση κοινής ευρωπαϊκής συνείδησης. Όπως όμως έχει αποδειχθεί για παράδειγμα μέσα από το πρόγραμμα Erasmus, αυτές οι ανταλλαγές κατά κανόνα ευνοούν τα παιδιά των ευπόρων τάξεων βαθαίνοντας έτσι το κοινωνικό χάσμα (Λευκή Βίβλος: 58).

Παρακάτω στο κείμενο τονίζεται ότι «η αρχή της ισότητας των δικαιωμάτων σε θέματα εκπαίδευσης εκτιμάται όλο και περισσότερο από πλευράς ισότητας ευκαιριών» (Λευκή Βίβλος: 45). Με τον τρόπο αυτό επαναδιατυπώνεται η βασική αρχή που διαμορφώθηκε κατά τον 19ο αιώνα και θεωρεί το δικαίωμα στην εκπαίδευση ως κοινωνικό δικαίωμα του πολίτη στο βαθμό που η εκπαίδευση διαπλάθει τους αυριανούς πολίτες. Η κυριαρχία της «επιχειρηματικής κουλτούρας», όμως, δίνοντας έμφαση στην ατομική προσπάθεια για την επίτευξη της προσωπικής ευημερίας και του περιορισμού του κράτους στην αρωγή μόνο αυτών που αδυνατούν να τα καταφέρουν, υποσκάπτει τα κοινωνικά δικαιώματα μέσω της ιδιωτικοποίησης της εκπαίδευσης, της υγείας και των δημόσιων υπηρεσιών. Ταυτόχρονα περιορίζει τα ατομικά δικαιώματα οδηγώντας τους ασθενέστερους στην πολιτική περιθωριοποίηση (Βελησσαρίου, 1998. Marhsall & Bottomore, 1995). Έτσι, στην ουσία αποδιαρθρώνεται η ιδιότητα του πολίτη την οποία η ΕΕ, με την εκπαιδευτική της πολιτική, προσπαθεί να δομήσει στην ευρωπαϊκή της διάσταση. Σε αυτό οφείλεται άλλωστε και η παλινδρόμηση του κειμένου της

Βίβλου αναφορικά με τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής μέσω της ενίσχυσης μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας του πολίτη και της συναίσθησης ότι η συνοχή αυτή απειλείται από τον κοινωνικό αποκλεισμό που αναπόφευκτα γεννά η πολιτική της ΕΕ (Βελησσαρίου, 1998).

Στην «Πράσινη Βίβλο για την Ευρωπαϊκή Διάσταση στην Εκπαίδευση» (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1993) διατυπώνεται το αίτημα για μια ευρωπαϊκή ιθαγένεια που στηρίζεται στις «κοινές αξίες αλληλεγγύης, δημοκρατίας, ισότητας ευκαιριών και αμοιβαίου σεβασμού» και γίνεται σαφέστερη η νέα αποστολή των εκπαιδευτικών συστημάτων που είναι «να εμφυσήσουν στους νέους την ιδέα του Ευρωπαίου πολίτη». Στην παραδοσιακή, λοιπόν, λειτουργία του σχολείου προστίθεται πλέον και μια άλλη: αυτή της θεμελίωσης της ευρωπαϊκής συνείδησης και πολιτικής ιδιότητας. Στην Πράσινη Βίβλο, όπως και στη Λευκή, τονίζεται ο σεβασμός στην εθνική και πολιτιστική διαφορετικότητα των κρατών-μελών εφόσον η γενική εκπαίδευση (που αφορά κυρίως την υποχρεωτική) παραμένει στη δικαιοδοσία τους. Όμως είναι σαφές ότι, ενώ τα εθνικά συστήματα εκπαίδευσης εξυπηρετούν το «καλό» του έθνους, η ΕΕ ουσιαστικά μετατοπίζει το ρόλο της εκπαίδευσης από την προώθηση του εθνικού συμφέροντος στο κοινό ευρωπαϊκό. Γι' αυτό ακριβώς τον λόγο μαζί με τα επιχειρήματα οικονομικού τύπου χρησιμοποιείται και το ιδεολόγημα της κοινής πολιτιστικής ταυτότητας, ακριβώς επειδή ποτέ οι άνθρωποι δεν καλούνται να ενταχθούν σε κάποιο οργανωτικό, τεχνητό μόρφωμα χωρίς την κατάλληλη ιδεολογική πειθώ (Βελησσαρίου, 1998).

Σημειώνεται ότι το σχήμα μιας υποτιθέμενης κοινής ευρωπαϊκής ιστορίας και κουλτούρας δεν εμφανίζεται να αντικαθιστά την έννοια της εθνικής κληρονομιάς και ιστορίας, αλλά αντίθετα να συνυπάρχει με αυτήν. Με τον τρόπο αυτό δεν αμφισβητείται πουθενά ότι η εθνική ταυτότητα κατασκευάζεται με την εκπαίδευση των εθνικών πολιτικών, η κατασκευή όμως μιας «μετα-εθνικής» ευρωπαϊκής ιθαγένειας αποτελεί συστηματική πολιτιστική παρέμβαση της ΕΕ, καθώς ο προβληματισμός επί των συνόρων, των ορίων εθνικής κυριαρχίας και της τοπικότητας της εξουσίας καθιστά απολύτως αναγκαία την αναθεώρηση και αναδιαμόρφωση της ίδιας της έννοιας του πολίτη (Βελησσαρίου, 1998).

Απώτερο στόχο της Πράσινης Βίβλου αποτελεί, λοιπόν, η αγωγή του «Ευρωπαίου πολίτη», η οποία παρέχεται μέσω της ευρωπαϊκής διάστασης της εκπαίδευσης, που αφορά κυρίως τις ανταλλαγές, συνεργασίες και τη δημιουργία

ενός ευρωπαϊκού curriculum (γλώσσες, περιβάλλον και υγεία). Η αγωγή αυτή στηρίζεται, μεταξύ άλλων, και στην καλύτερη κατανόηση και γνώση της πραγματικότητας της ευρωπαϊκής οικοδόμησης. Η κοινωνική ένταξη διά της εκπαίδευσης αφορά επομένως την εκμάθηση μιας ευρωπαϊκής συνείδησης που και αυτή, όπως ακριβώς και η εθνική, στηρίζεται σε μια ενιαία, διαϊστορική και αδιάσπαστη συνέχεια που είναι η Ευρώπη, όπως, ακριβώς προτάσσει και το άλλο ιδεολόγημα που υποστηρίζει ότι είναι το έθνος. Εάν, λοιπόν, θεωρήσουμε ότι κατά τον 19ο αιώνα, η γενίκευση της στοιχειώδους εκπαίδευσης εξυπηρέτούσε την πολιτιστική ομογενοποίηση του κράτους-έθνους μέσα από τη διδασκαλία της κυρίαρχης εκδοχής της γλώσσας, ιστορίας και λογοτεχνίας, κάτι αντίστοιχο επιχειρεί η ΕΕ με τις εκπαιδευτικές και ιδεολογικές πολιτικές της (Βελησσαρίου, 1998).

Σήμερα η ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική επικεντρώνεται σε μια παραδοσιακή δημοκρατική ρητορική σε σχέση με την ιδιότητα του πολίτη, τα κοινωνικά δικαιώματα, την ισότητα των ευκαιριών και την κοινωνική συναίνεση, η οποία εντάσσεται όμως σε ένα νέο εννοιολογικό πλαίσιο που εστιάζει στη δόμηση και αναπαραγωγή μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας και πολιτισμού. Ο ρόλος της εκπαίδευσης θεωρείται καθοριστικός ως προς τη διασφάλιση της ευρωπαϊκής πολιτιστικής ομογενοποίησης (Παπαοικονόμου, 2014). Η διαδικασία της Μπολόνια, με την οποία οι Ευρωπαίοι υπουργοί παιδείας εξέφρασαν τη βούλησή τους να εδραιώσουν μέχρι το 2010 τον Ενιαίο Ευρωπαϊκό Χώρο Ανώτατης Εκπαίδευσης, εντάσσεται σε αυτήν ακριβώς την κοινή ευρωπαϊκή πολιτική με απώτερο στόχο την επίτευξη της συγκρισιμότητας και της αμοιβαίας αναγνώρισης των πανεπιστημιακών πτυχίων, ως προϋπόθεσης για την ανεμπόδιστη κινητικότητα του ανθρώπινου δυναμικού των ευρωπαϊκών και συνεργαζόμενων χωρών, καθώς και για την προώθηση ενιαίων ρυθμίσεων στο χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης. Τα κράτη-μέλη που υπέγραψαν τη διακήρυξη δεσμεύτηκαν να εναρμονίσουν τους όρους σπουδών και να βελτιώσουν τους όρους αναγνώρισης των πτυχίων, λαμβάνοντας υπόψη την αγορά εργασίας, ενώ έπρεπε να ενισχυθεί και η κινητικότητα των φοιτητών και ερευνητών εντός της Ευρώπης. Ωστόσο, παρά το ότι η προσπάθεια ενιαίας πολιτικής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση έχει ως αρχικό στόχο την ενδυνάμωση μιας κοινής ταυτότητας όλων των Ευρωπαίων φοιτητών, οι διακρατικές συνεργασίες και η ομογενοποίηση των δομών αποδείχθηκε μάλλον μακρινό

όνειρο, καθώς η εκπαιδευτική πλευρά της διαδικασίας της Μπολόνια περιθωριοποιήθηκε υπέρ της οικονομικής της διάστασης, ενισχύοντας μόνο κλάδους με υψηλή ζήτηση στον επιχειρηματικό κόσμο. Τούτο είχε ως αποτέλεσμα να χαθεί από τα Πανεπιστήμια ο πνευματικός και κοινωνικός προσανατολισμός, ο οποίος καθορίζει και συνδιαμορφώνει την ευρωπαϊκή ταυτότητα (Παπαοικονόμου, 2014).

Τα τελευταία χρόνια η ΕΕ υιοθέτησε και υλοποίησε πλήθος προγραμμάτων, δραστηριοτήτων και ερευνών, επιδεικνύοντας μια συστηματική προσπάθεια για την ανάδειξη και δημιουργία ενός ενιαίου και ομοιογενούς ευρωπαϊκού πολιτισμικού χώρου. Οι σημαντικότερες ενέργειες αφορούν τα συγγράμματα της Ιστορίας της βασικής εκπαίδευσης, καθώς η ιστορία εκφράζει τις συλλογικές μνήμες των λαών στην πορεία τους και την ιδιαιτερότητα τους, η δε διδασκαλία αυτής μεταδίδει τις μνήμες αυτές μαζί με την ιστορική γνώση διαμορφώνοντας τις συνειδήσεις των μαθητών και επηρεάζοντας το παρόν και το μέλλον.

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας πολλές ευρωπαϊκές χώρες προχώρησαν σε συγγραφή καινούργιων βιβλίων Ιστορίας για τη βασική εκπαίδευση ακολουθώντας σε ορισμένο βαθμό τις σχετικές Συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης. Στη Σύσταση 15 (2001), υπάρχει μια σειρά κατευθυντήριων οδηγιών σχετικά με τις δημοκρατικές αξίες μιας προοδευτικής και ανεπτυγμένης κοινωνίας. Μεταξύ άλλων, αναφέρεται η ανάγκη τα ιστορικά βιβλία να προωθήσουν την αλληλοκατανόηση των λαών, την ανοχή, το σεβασμό, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη δημοκρατία προκειμένου να αποκλεισθούν τα αισθήματα μίσους, προκατάληψης, ξενοφοβίας και ρατσισμού. Έμφαση δίνεται επίσης στον καυτηριασμό πρακτικών που οδηγούν σε παραπλάνηση, ψευδή ή επιλεκτική παρουσίαση ιστορικών γεγονότων, και τονίζεται ότι η συγγραφή των καινούριων βιβλίων πρέπει να γίνει με άξονα το σεβασμό στην ιστορική αλήθεια. Στο Παράρτημα γίνεται ιδιαίτερη μνεία στην ιδέα της Ευρώπης και στο πώς αυτή θα πρέπει να παρουσιαστεί στα βιβλία. Έτσι, σύμφωνα με τη Σύσταση 15 (2001), η διδασκαλία της Ιστορίας πρέπει να αποτελεί μέρος μιας εκπαιδευτικής πολιτικής με άμεσο ρόλο στην πρόοδο των νέων, προωθώντας την ενεργή τους συμμετοχή στην οικοδόμηση της Ευρώπης. Πρέπει επίσης να ενθαρρύνεται η διδασκαλία περιόδων και εξελίξεων που έχουν μια προφανή ευρωπαϊκή διάσταση και ειδικότερα

ιστορικών και πολιτιστικών γεγονότων που υπογραμμίζουν την «ευρωπαϊκή συνειδητότητα».

Επιπλέον, για την προώθηση της ευρωπαϊκής διάστασης στην Ιστορία, η Σύσταση καλεί τους φορείς να λάβουν υπόψη το γενικότερο πρόγραμμα Learning and Teaching about the History of Europe in the 20th Century και να προωθήσουν τα εκπαιδευτικά του συγγράμματα. Το εν λόγω πρόγραμμα ορίζει ως έναν από τους τρεις βασικούς του σκοπούς την προώθηση της ευρωπαϊκής συνειδητότητας της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Σύμφωνα με την Απόφαση του Συμβουλίου της Ευρώπης του 1996, η διδασκόμενη ύλη πρέπει να συμπεριλαμβάνει την ιστορία της Ευρώπης, των βασικών πολιτικών και οικονομικών γεγονότων, καθώς και των φιλοσοφικών και πολιτιστικών ρευμάτων που έχουν δημιουργήσει την ευρωπαϊκή ταυτότητα.

Ωστόσο, παρά τις συνεχείς και ολοένα εντεινόμενες προσπάθειες της ΕΕ, η γενική εκπαίδευση συνεχίζει να παραμένει υπό τον έλεγχο του εθνικού κράτους για τη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας των πολιτών του. Στο πλαίσιο της ΕΕ, η εκπαιδευτική πολιτική περιορίζεται απλώς στο να παρέχει σε όλους τους νέους της Ευρώπης ίσες ευκαιρίες κοινωνικής ανόδου στους κόλπους της Ένωσης. Η εκπαιδευτική πολιτική της ΕΕ δεν προωθεί την Ευρωπαϊκή ταυτότητα αλλά, αντίθετα, επιτρέπει την αυτονομία στα εκπαιδευτικά συστήματα των κρατών-μελών της όσον αφορά τη διατήρηση και ενδυνάμωση της εθνικής ταυτότητας των πολιτών (Κελπανίδης, 1999). Από την άλλη πλευρά, τα κράτη-μέλη συνεχίζουν να διατηρούν την υποκειμενική ανάγνωση της ιστορίας, που εκθειάζει τα κατορθώματα των λαών των κρατών-μελών, και περιορίζεται μόνον σε μια απλή περιγραφή των λοιπών ιστορικών γεγονότων που έλαβαν χώρα σε ευρωπαϊκό επίπεδο, γεγονός που δεν επιτρέπει την ανάπτυξη κριτικού πνεύματος και φιλοευρωπαϊκών αισθημάτων, δρώντας έτσι αποτρεπτικά για τη δημιουργία και ενδυνάμωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Σε έρευνα που διεξήγαγε ο Παπαοικονόμου (2011) σε εκπαιδευτικούς της Ελλάδας, παρατήρησε ότι οι εκπαιδευτικοί σε μεγάλο ποσοστό εξακολουθούν να παραμένουν προσκολλημένοι σε απόψεις «εθνικά προσανατολισμένες» κυρίως δε σε ειδικά θέματα, παρόλο που σε γενικές γραμμές πιστεύουν στην κοινή ευρωπαϊκή πορεία. Έτσι, ενώ παρατηρείται ότι πολλοί εκπαιδευτικοί συμφωνούν για την ύπαρξη ενός αναλυτικού προγράμματος σπουδών στην ΕΕ,

όπως επίσης και στην ύπαρξη κοινού βιβλίου Ιστορίας στα κράτη-μέλη της ΕΕ, φαίνεται σε μεγάλο ποσοστό να διαφωνούν με την κατάργηση των παρελάσεων και των εθνικών εορτών, όπως επίσης και με την κατάργηση των ονομάτων οδών και πλατειών που θυμίζουν ήρωες και νικηφόρες μάχες της εθνικής ιστορίας. Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Παπαοικονόμου, μερίδα των εκπαιδευτικών άλλαξε στάση μετά τη γνωστοποίηση της οικονομικής κατάστασης της Ελλάδος και της εισόδου της στο ΔΝΤ και του μηχανισμού υποστήριξης της ΕΕ. Έτσι, δημιουργείται το εξής παράδοξο: από τη μια η ισχυροποίηση σε μεγάλο βαθμό της ευρωπαϊκής ταυτότητας των εκπαιδευτικών και από την άλλη η ισχυροποίηση απόψεων και τακτικών που τονώνουν την εθνική ταυτότητα.

Κατά τον Μπενόπουλο (2016), η κατασκευή μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας απαιτεί την ενδεδειγμένη διδασχή της ευρωπαϊκής ιστορίας και του πολιτισμού σε διάφορες τάξεις της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, με έμφαση στα κοινά χαρακτηριστικά και τις κοινές πορείες που έχουν χάραξει οι διαφορετικοί και ιδιαίτερα ξεχωριστοί λαοί της Ευρώπης. Να διδαχθούν, δηλαδή, οι νέοι για τη μακρά και συναρπαστική ιστορία αυτής της ηπείρου, που, μέσα από θριάμβους και πολέμους, μέσα από νίκες και καταστροφές, κατάφερε να γίνει ενιαία και να προχωρήσει μπροστά. Η αντικειμενική αλλά ουσιαστική και ολοκληρωμένη μελέτη της ιστορίας θα αποτελέσει την απαρχή για τη σταδιακή διαμόρφωση της ευρωπαϊκής μας ταυτότητας, χωρίς φυσικά να χάνονται τα χαρακτηριστικά κάθε πολιτισμού. Πέραν των μαθημάτων, πρέπει να ενθαρρυνθούν και έτερες δράσεις σχολείων και άλλων φορέων για τη συναδέλφωση των λαών και πολιτών της Ευρώπης. Προς επίτευξη τούτου, πρέπει να αναζητηθούν κοινές τομές και σημεία, πιθανά πεδία συνεργασίας μεταξύ διαφόρων σχολείων μέσα στην ΕΕ για την οργάνωση ταξιδιών, δράσεων, παρουσιάσεων ή κοινών δημιουργιών. Προγράμματα όπως το e-Twinning, το Spring Day in Europe και το Comenius είναι καινοτόμα και εξαιρετικά σημαντικά, ωστόσο χρειάζονται μια εκ νέου συνολική μεγάλη εκστρατεία. Οι δε φορείς και τα σχολεία κάθε κράτους-μέλους πρέπει ελεύθερα να λάβουν πρωτοβουλίες για τέτοιες δράσεις, οι οποίες θα ανταποκρίνονται στις ανάγκες και δυνατότητες του κάθε σχολείου ξεχωριστά (Μπενόπουλος, 2016).

Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης

Αναμφισβήτητα η πρόσληψη μιας ξένης πραγματικότητας γίνεται πάντοτε κάτω από την εθνοκεντρική οπτική, δηλαδή την προσαρμογή της εικόνας του έξω-κόσμου με βάση τις προτεραιότητες, τις αντιλήψεις και τα σχήματα της εσω-ομάδας. Τα ΜΜΕ προσπαθούν να εντείνουν την διεισδυτικότητα αυτής της οπτικής στην κοινή γνώμη επιδιώκοντας να αναπαράγουν τον διαχωρισμό μεταξύ του μέλους της εσω-ομάδας και του «Άλλου», ανάγοντας τον «Άλλο» σε ύποπτο και επιζήμιο για τα συνολικά-εθνικά συμφέροντα και απαξιώνοντας ηθικά ό,τι ξεφεύγει από τις νόρμες της οπτικής τους (Σαμαράς, 2007).

Προφανές είναι επίσης ότι τα ΜΜΕ αντιμετωπίζουν τους πολίτες ως καταναλωτές. Λειτουργούν ως εθνικές επιχειρήσεις και ως εκ τούτου αντιδιαστέλουν το εθνικό με το ευρωπαϊκό, δημιουργώντας πολλές φορές την έννοια της αντιπαλότητας με την Ευρώπη. Αυτός είναι και ο λόγος που παρουσιάζουν ό,τι θετικό συμβαίνει να έχει πάντοτε σχέση με τις εθνικές κυβερνήσεις ενώ ό,τι αρνητικό να αφορά την ΕΕ.

Μια εθνοκεντρική ταυτότητα, όμως, δεν είναι ούτε δεδομένη, ούτε ενιαία. Αντίθετα, συγκροτείται μέσα από μια διπλή λειτουργία ομογενοποίησης-ένταξης των ατόμων που αναγνωρίζονται ως μέλη της, σε αντίθεση με τους «ξένους». Η επίκληση της εθνικής ταυτότητας προς δικαίωση μιας γραμμής επιχειρημάτων ή απόρριψης μιας άλλης γραμμής που αποκλίνει από τα όρια της είναι συνήθης τακτική υπόβαθρο της λειτουργίας των ΜΜΕ.

Σύμφωνα με τον Μερκουράκη (2015) στη δημοσιογραφία, όπως και στην πολιτική, είναι παρούσα η μη-ενιαία υπόσταση της εθνικής ταυτότητας. Παρών επίσης είναι και ο ανταγωνισμός προκειμένου να λάβει η επίκληση στο εθνικό, τα χαρακτηριστικά μιας αντίληψης σε αντιπαράθεση με μια άλλη. Έτσι, η ταυτότητα λειτουργεί σαν σχέση -και μάλιστα συχνά αντιφατικά- αφού άλλες φορές διαδραματίζει το ρόλο της αιτίας και άλλες του αποτελέσματος (Μερκουράκης, 2015). Όλη αυτή η κοινωνική και μιντιακή πρακτική αλληλοεπιδρά με την στερεοτυπική λειτουργία της ανθρώπινης αντίληψης. Πολλές φορές μάλιστα την τροφοδοτεί και τη μεγεθύνει παράγοντας ερμηνευτικά σχήματα που καθοδηγούν την κοινή γνώμη σε προκαθορισμένα «καλούπια» αντίληψης της πραγματικότητας, ευρισκόμενα, όμως, σε απόσταση από τις πραγματικές κοινωνικές δυναμικές και τη συνθέτη κοινωνική

πραγματικότητα. Η κατασκευή αποδιοπομπαίων τράγων, όπως και η υποκατάσταση της κριτικής πρόσληψης από την ταύτιση-απόκλιση με τα στερεότυπα, τις προσδοκίες και τα ταυτοτικά χαρακτηριστικά, είναι κάτι που καλλιεργείται συχνά από τα ΜΜΕ, ειδικά όταν διαπλέκεται με εθνοκεντρικές προσεγγίσεις.

Ο Michael Bruter, λέκτορας Ευρωπαϊκής πολιτικής, πραγματοποίησε ένα πείραμα διάρκειας δύο ετών (2006-2008), κατά το οποίο ενημερωτικά δελτία, με καλές και κακές ειδήσεις, στέλνονταν σε όλη την Ευρωπαϊκή Ένωση, σε 1.200 πολίτες έξι χωρών. Κάθε τετρασέλιδο ενημερωτικό δελτίο, που καταρτιζόταν από τις ευρωπαϊκές ημερήσιες και εβδομαδιαίες εφημερίδες, περιλάμβανε δύο σελίδες άρθρων αποκλειστικά για την Ευρώπη και την ΕΕ, με θετικά και αρνητικά νέα. Έτσι, για παράδειγμα, μια ομάδα από τους συμμετέχοντες διάβασε για το πώς οι Ευρωπαίοι αρχηγοί κρατών συμφώνησαν από κοινού για την καταπολέμηση του λαθρεμπορίου ναρκωτικών, η Airbus να γίνει η νούμερο 1 κατασκευάστρια εταιρεία Boeing στον κόσμο, και να ανεβεί η τιμή του ευρώ, ενώ μια άλλη ομάδα διάβασε για το πώς η αξία του ευρώ πέφτει συνέχεια, η Airbus έχασε μια μεγάλη σειρά Boeing στην Κίνα, και πώς οι αρχηγοί κρατών, απέτυχαν να συμφωνήσουν σχετικά με τον τρόπο που θα έπρεπε να ακολουθηθεί για την καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος από το πρώην ανατολικό μπλοκ. Τα ενημερωτικά δελτία με τα «καλά νέα» περιλάμβαναν τρεις φωτογραφίες ή σχέδια φίλο-ευρωπαϊκών συμβόλων, όπως χάρτες της Ευρώπης και φωτογραφίες της Ευρωπαϊκής σημαίας (έναν κίτρινο κύκλο σε μπλε φόντο), τη στιγμή που τα «κακά νέα» αντιστοιχούσαν σε φωτογραφίες ανθρώπων και τοπίων. Πριν ταχυδρομηθεί η πρώτη επιστολή, οι συμμετέχοντες στην έρευνα συμπλήρωσαν ένα ερωτηματολόγιο προκειμένου να μετρηθεί η πολιτική, πολιτιστική και ευρωπαϊκή ταυτότητα τους. Μεταξύ των ερωτήσεων που απάντησαν περιλαμβάνονταν και οι εξής: «Γενικά είστε υπέρ ή κατά των προσπάθειών ενοποίησης της Ευρώπης;», «Γενικά, θα θεωρούσατε τον εαυτό σας Ευρωπαίο πολίτη;», «Θα λέγατε πως αισθάνεστε πιο κοντά στους Ευρωπαίους συντρόφους απ' ό,τι, για παράδειγμα, στους Κινέζους ή τους Αμερικανούς;». Επιπλέον, ζητήθηκε από τους ερωτηθέντες να περιγράψουν τις αντιδράσεις τους στην εικόνα κάποιου να καίει την ευρωπαϊκή σημαία και τις αντίστοιχες αν κάποιος έκαιγε τη σημαία της χώρας τους. Συμπλήρωσαν το ίδιο σχεδόν ερωτηματολόγιο δύο ακόμη φορές: μία αφότου

σταμάτησαν τα ενημερωτικά δελτία και μία μετά από έξι μήνες. Δύο χρόνια μετά τη λήξη του πειράματος τα συμπεράσματα έδειξαν πως οι χειραγωγημένες ειδήσεις δεν έχουν καμιά άμεση συνέπεια στο αν οι πολίτες αισθάνονται λιγότερο ή περισσότερο Ευρωπαίοι ή στο αν διάκινται πιο θετικά ή αρνητικά ως προς την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ωστόσο, έξι μήνες μετά την αποστολή του τελευταίου ενημερωτικού δελτίου τα αποτελέσματα έδειχναν χωρίς περιθώρια λάθους πως υπήρχαν συνέπειες. Οι αναγνώστες υποσυνείδητα ενστερνίστηκαν τις προκατειλημμένες ειδήσεις σε διαφορετικά επίπεδα και άλλαξαν την άποψή τους, σε μερικές περιπτώσεις ακραία, για την ΕΕ και των ίδιων ως Ευρωπαίων. Ένα από τα κύρια ερωτήματα που απασχόλησαν τον ερευνητή ήταν και το κατά πόσο ο κυνισμός που χαρακτηρίζει τους σύγχρονους πολίτες ουσιαστικά τους κάνει πιο ευάλωτους στις δημοσιογραφικές πηγές που δεν εμπιστεύονται. Έτσι, οι Βρετανοί πολίτες, ως οι πλέον κυνικοί, μπορεί να είναι ενήμεροι για τον αντευρωπαϊκό προσανατολισμό που υιοθετούν τα μέσα ενημέρωσης τους, ωστόσο, η μελέτη δείχνει πως μπορεί να αισθάνονται λιγότερο Ευρωπαίοι απ' ό,τι οι υπόλοιποι (Bruter, 2009).

Την τελευταία δεκαετία η οικονομική κρίση της Ελλάδας προκάλεσε το μεγάλο ενδιαφέρον των ΜΜΕ διεθνώς, με αποτέλεσμα η χώρα να τεθεί στο επίκεντρο των γερμανικών ΜΜΕ ήδη από τις αρχές της κρίσης το 2009. Σε ομιλία της στο συνέδριο M100 Sanssouci Colloquium 2013 με θέμα «*Τα ΜΜΕ καταστρέφουν την Ευρώπη;*» που διεξήχθη στο Βερολίνο, η Άννα Διαμαντοπούλου επεσήμανε πως τα ΜΜΕ στην πλειοψηφία τους κατά τη διάρκεια της κρίσης συνέβαλαν στην απομάκρυνση των πολιτών από την ιδέα του «ανήκειν» σε μια ευρωπαϊκή οικογένεια. Τόνισε επίσης ότι εφόσον δεν έχει σχηματιστεί ακόμα ένας «ευρωπαϊκός δήμος», με την έννοια ενός συνόλου πολιτών που σκέφτονται και αποφασίζουν από κοινού για τα θέματα που τους αφορούν, ουσιαστικά δεν μπορούν να υπάρξουν Ευρωπαϊκά μέσα ενημέρωσης, με την εξαίρεση των μέσων που αφορούν τον μικρόκοσμο των Βρυξελλών.

Την ίδια ακριβώς άποψη υιοθετεί και ο Σκλαβούνος (2012), κατά τον οποίο η Ευρώπη, αντί να ενοποιείται πολιτικά, αντί να εμπλουτίζει τους κοινούς παρονομαστές και τους κοινούς ορίζοντες των λαών της, βαθαίνει τα τείχη που τους χωρίζουν, ξύνει αντί να επουλώνει τις πληγές. Υπεύθυνα γι' αυτή την

πορεία παραμένουν, σύμφωνα με τον Σκλαβούνο, εκείνα τα έθνη-κράτη που αιώνες τώρα μάχονται για την επικυριαρχία στην Ευρώπη. Η Γερμανία, η Γαλλία, η Αγγλία, ανίκανες να δημιουργήσουν ένα βιώσιμο σύστημα Ευρωπαϊκής ισορροπίας, συνεχίζουν και μετά τη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, να κατακερματίζουν την ίδια την Ευρώπη, τα Βαλκάνια, την Ανατολική Ευρώπη, τη μέση Ανατολή, τη βόρειο Αφρική, σε ζώνες επιρροής και νεο-αποικισμού. Τούτο εύκολα γίνεται αντιληπτό αν αναλογιστούμε ότι στα ΜΜΕ του Ευρωπαϊκού Βορρά, οι λαοί του Ευρωπαϊκού νότου (Πορτογάλλοι, Ιταλοί, Έλληνες, Ισπανοί) αποκαλούνται P.I.G.S (γουρούνια).

Από την έρευνα του καθηγητή Πλειού (2013) προέκυψε ότι η δημοσιογραφική κάλυψη του ελληνικού ζητήματος ειδικότερα από τον Γερμανικό Τύπο ήταν από μέτρια ως κακή, με αποτέλεσμα ο τρόπος που παρουσιάστηκε η ελληνική κρίση στα γερμανικά έντυπα να χαρακτηρίζεται από ένα αντιθετικό δίπολο ελλείμματος-υπερβολής. Οι εφημερίδες Focus και Der Spiegel άλλοτε με χιούμορ, άλλοτε με σάτιρα, επεδίωξαν την αναπαραγωγή αρνητικών στερεοτύπων για την Ελλάδα. Όλα τα περιοδικά και οι εφημερίδες αποκαλούσαν τους Έλληνες τεμπέληδες και τους κατηγορούσαν για σπατάλες και διαφθορά. Τα γερμανικά ΜΜΕ επέλεξαν να δώσουν έμφαση σε αρκετές παθογένειες και προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας και της πολιτικής σκηνής, αποκρύπτοντας πολλά θετικά στοιχεία της ελληνικής οικονομίας, όπως ο τουρισμός και η ναυτιλία. Όπως επισημαίνει ο Πλειός (2013), όλα τα άρθρα, τα οποία αποτέλεσαν αντικείμενο της έρευνάς του, δεν προσέφεραν αντικειμενική και ολοκληρωμένη ενημέρωση στο κοινό τους. Έτσι, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο γερμανικός Τύπος καλλιέργησε σκόπιμα την ανησυχία στη γερμανική κοινή γνώμη ή τουλάχιστον συνέβαλε στην αναπαραγωγή της.

Η αναπαραγωγή της ελληνικής κρίσης και η συχνή δημοσίευση αρνητικών και ειρωνικών σχολίων στα γερμανικά έντυπα αποτέλεσε σκόπιμη επιλογή αυτών στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν τον κίνδυνο επιβίωσης της Ευρωζώνης. Πιθανότατα εξυπηρετούσαν και οικονομικά συμφέροντα, που όμως δύσκολα μπορούν να αποδειχθούν.

Τα πολιτικο-επικοινωνιακά ελλείμματα και η ιδιαίτερα ανεπτυγμένη πληροφόρηση της διακινδύνευσης φανερώνει την αδυναμία των Ευρωπαίων ηγετών και των πολιτικών τους να ενισχύσουν τη συναίσθηση της ευρωπαϊκότητας των πολιτών, την πολιτική γνώση και τα δημόσια στοιχεία

συμμετοχής που θα μπορούσαν να θωρακίσουν την ευρωπαϊκή ταυτότητα. Αντ' αυτού, οι Ευρωπαίοι ηγέτες διακατέχονται από καχυποψία ο ένας για τον άλλον, με αποτέλεσμα να οδηγούνται στην αποξένωση, εμφανίζοντας σημάδια ευρωσκεπτικισμού. Η καλλιέργεια αρνητικού κλίματος για την Ελλάδα από τα ΜΜΕ, καθώς και η στάση των γερμανικών ΜΜΕ στην κρίση, συνέβαλαν στην αύξηση των ποσοστών του Γερμανών ευρωσκεπτικιστών. Όπως επισημαίνει μάλιστα η Διαμαντοπούλου (2013), σύμφωνα με τα στοιχεία του Ινστιτούτου Allensbach (2010) από τον Μάρτιο του 2010 έως τον Ιανουάριο του 2011 το ποσοστό των Γερμανών ευρωσκεπτικιστών αυξήθηκε από το 51% στο 67%.

Στη σημερινή δε εποχή, όπου το ίντερνετ κυριαρχεί στο πεδίο της ενημέρωσης, ο ρόλος των κλασικών ΜΜΕ έχει αλλάξει. Το ίντερνετ έχει καθιερωθεί ως το κύριο ειδησεογραφικό μέσο ενημέρωσης, ενώ οι εφημερίδες πλέον, ως κύριο ρόλο, έχουν την ανάλυση των γεγονότων. Οι αναλύσεις αυτές στις περισσότερες χώρες είναι εθνοκεντρικές, ενώ σε καμία περίπτωση δεν προσπαθούν να αναδείξουν την ευρωπαϊκή διάσταση και την έννοια του ανήκειν στην ευρωπαϊκή οικογένεια (Διαμαντοπούλου, 2013).

Σε καθημερινή πλέον βάση, κεντρικό θέμα των ειδησεογραφικών και κοινωνικών προγραμμάτων στα ΜΜΕ αποτελεί η ύπαρξη του λεγόμενου Τέταρτου Κόσμου, στην καρδιά της Ευρώπης, η ύπαρξη των γκέτο, των αποκαλούμενων κοινωνικά αποκλεισμένων, των απόκληρων της «αναπτυγμένης», «δημοκρατικής και Χριστιανικής Ευρώπης», ο οποίος εμπλουτίζεται με τα κύματα των ολοένα και αυξανόμενων μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών, καθώς και με τα κύματα των θυμάτων της κατάργησης του κράτους πρόνοιας, της κατάργησης του Ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου. Σε αυτό το κλίμα, η παραβατικότητα, η εγκληματικότητα, η φτώχεια, η κοινωνική αποξένωση ακόμα και από την ελπίδα, η ξενοφοβία, έχουν καταστεί συστατικό στοιχείο των Ευρωπαϊκών πόλεων, τροφοδοτούν τον φαύλο κύκλο του κοινωνικού κατακερματισμού, της αντικοινωνικότητας και της διαλεκτικής της βίας. Οι ιστοσελίδες του ρατσισμού, του πάσης φύσεως φανατισμού αυξάνονται γεωμετρικά, ενώ ο δημόσιος χώρος στην Ευρώπη θεωρείται πλέον επικίνδυνος χώρος, και οι πόλεις, λόγω της πολυεπίπεδης κρίσης που αντιμετωπίζουν, χαρακτηρίζονται ως «αντί-πόλεις» (Σκλαβούνος, 2012).

Όπως χαρακτηριστικά δήλωσε ο Αθανάσιος Σαμαράς, διευθυντής του Εργαστηρίου Στρατηγικής Επικοινωνίας και Μέσων Ενημέρωσης «το

προσφυγικό παράγει εντάσεις και οι εντάσεις αυτές επηρεάζουν την ειδησεογραφία, διαμορφώνουν την εικόνα των περιοχών και των κρατών που συνδέονται με το προσφυγικό και αποτελούν την πρώτη ύλη για να διαμορφώσουν επικοινωνιακές στρατηγικές οι πολιτικοί». Σε έρευνα σχετικά με την επίδραση που ασκεί η «τρομοκρατία» στην ειδησεογραφία για το προσφυγικό μελετήθηκαν ποια είναι τα χαρακτηριστικά του φοβικού μηνύματος που παράγεται στο πλαίσιο των ειδήσεων σε μέσα ενημέρωσης σε νησιά υποδοχής προσφύγων και πώς διαφοροποιούνται αυτά τα χαρακτηριστικά σε σχέση με την τρομοκρατική επίθεση στο Παρίσι. Βρέθηκε ότι οι τρομοκρατικές επιθέσεις στο Παρίσι προτάσσουν μια στενή τριγωνική σχέση ανάμεσα στο Ισλάμ, τα φαινόμενα της τρομοκρατίας και του προσφυγικού: η ισλαμική τρομοκρατία του ISIS αποτελεί παραγωγικό αίτιο των προσφυγικών ροών, ενώ με τη σειρά τους οι προσφυγικές ροές παρουσιάζονται να λειτουργούν ως το μέσο για να μετατραπούν οι πόλεις της δυτικής Ευρώπης σε θέατρο επιχειρήσεων της ισλαμικής τρομοκρατίας (Έρευνα Πανεπιστημίου Πειραιά, 2016).

Ειδικότερα, στην έρευνα του Πανεπιστημίου Πειραιά, αναφορικά με το ποια είναι τα χαρακτηριστικά του φοβικού μηνύματος που παράγεται στο πλαίσιο των ειδήσεων για το προσφυγικό και πώς τα χαρακτηριστικά αυτά διαφοροποιούνται σε σχέση με την τρομοκρατική επίθεση στο Παρίσι, διαπιστώνεται ότι μετά την τρομοκρατική επίθεση τα φοβικά μηνύματα εντάθηκαν. Ο φόβος παράγεται λόγω της αδυναμίας των προσφύγων (εξαιτίας του πολέμου που τους έδιωξε, της ανέχειας στην οποία βρίσκονται και τους οδηγεί σε οποιαδήποτε πράξη, των κακών υγειονομικών συνθηκών που συνεπάγεται το ταξίδι τους και η παραμονή τους στα νησιά και εν γένει των καταστάσεων που αν και δεν μπορούν να τις ελέγξουν παράγουν φόβο). Οι πρόσφυγες παρουσιάζονται να παράγουν φόβο λόγω της ισλαμικής τους ταυτότητας που συσχετίζεται στην ειδησεογραφία με τριτοκοσμικές συμπεριφορές και οπισθοδρομικές αντιλήψεις, με μισογυνισμό και σκοταδισμό. Εξίσου σημαντικός είναι ο φόβος λόγω σύνδεσης των προσφύγων με την τρομοκρατία, με τρομοκρατικές επιθέσεις στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες, με πρόθεση τρομοκρατίας, με μορφώματα όπως ο ISIS κλπ. Επιπροσθέτως, οι πρόσφυγες παρουσιάζονται να παράγουν φόβο λόγω της σύνδεσής τους με την έννοια του ρατσισμού που κινητοποιεί η παρουσία και η διαμονή τους στις

τοπικές κοινωνίες των ευρωπαϊκών χωρών υποδοχής. Εξετάζεται αν υπάρχουν φοβικά επιχειρήματα που να επικαλούνται ότι η εμφάνιση προσφύγων προκαλεί άνοδο του ρατσισμού, της ακροδεξιάς κλπ. Τέλος, οι πρόσφυγες παρουσιάζονται να παράγουν φόβο λόγω της σύνδεσής τους με τα προβλήματα που δημιουργεί η είσοδος, η παραμονή, η διαχείριση και η επαναπροώθησή τους για το ευρωπαϊκό οικοδόμημα, για το ευρωπαϊκό ιδεώδες, για την ευρωπαϊκή συνοχή, και τελικά για την ευρωπαϊκή ταυτότητα (Έρευνα Πανεπιστημίου Πειραιά, 2016).

Σύμφωνα με την έρευνα η τρομοκρατική επίθεση στο Παρίσι επέφερε μείωση στα ποσοστά της προβολής του βιωμένου φόβου των προσφύγων λόγω αδυναμίας από το 13,7% στο 5,4% απομειώνοντας την εικόνα του πρόσφυγα ως άξιου βοήθειας θύματος. Την ίδια στιγμή, όμως, η τρομοκρατική επίθεση εκτίναξε τον φόβο λόγω σύνδεσης με την τρομοκρατία από το 0,6% στο 20,2%, τον φόβο για μείωση του τουρισμού από το 1,2% στο 7,7% και τον φόβο λόγω κινητοποίησης ρατσισμού από το 1,9% στο 5,4%. Τέλος, οι ερευνήτριες διαπίστωσαν ότι στην τριγωνική σχέση προσφυγικό-τρομοκρατία-ισλαμισμός, την οποία επικαλείται η διεθνής βιβλιογραφία, στον στενό χρονικό ορίζοντα που γίνεται η ανάλυση και στα συγκεκριμένα μέσα ενημέρωσης, δεν ενεργοποιείται η μια κορυφή του τριγώνου. Το γεγονός αυτό, όπως επισημαίνουν, συνιστά παρέκκλιση του συνήθη τρόπου λειτουργίας του μηχανισμού κατασκευής των ειδήσεων, ο οποίος τείνει να λειτουργεί αναδύοντας και συνδέοντας αρνητικά γεγονότα με τέτοιου είδους τριγωνικές σχέσεις (Έρευνα Πανεπιστημίου Πειραιά, 2016).

Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με έρευνα που παρουσιάστηκε στο διεθνές ακαδημαϊκό συνέδριο «Europe in Discourse: Identity, Diversity, Borders», που πραγματοποιήθηκε στις 23, 24 και 25 Σεπτεμβρίου 2016 στην Αθήνα, με τη συμμετοχή ακαδημαϊκών και ερευνητών από διάφορες χώρες, η πρωτοφανής κρίση που βίωσε η Ευρώπη το καλοκαίρι του 2015 και η θέση της Ελλάδας με το ένα πόδι εκτός ευρώ και εκτός ΕΕ γενικότερα, έφερε την Κύπρο πιο κοντά στην ευρωπαϊκή της ταυτότητα, επουλώνοντας, ως ένα βαθμό, τις πληγές του 2013. Η προβολή μέσα από τα δελτία ειδήσεων μιας Ευρώπης διχασμένης υπέρ της διάσωσης της ελληνικής οικονομίας, δημιούργησε μια συμπάθεια προς τους ευρωπαϊκούς θεσμούς (Λυσσάνδρου, 2016).

Στην έρευνα που παρουσιάστηκε, με θέμα «Images of Crisis on Television: National Media approaches to European Identity making» (Εικόνες Κρίσης στην Τηλεόραση: Οι προσεγγίσεις εθνικών ΜΜΕ στη διαδικασία διαμόρφωσης Ευρωπαϊκής Ταυτότητας), αναλύεται η εικόνα που παρουσιάζει στο κοινό της η κυπριακή τηλεόραση και συγκεκριμένα τα τέσσερα μεγαλύτερα τηλεοπτικά κανάλια με ενημερωτικό πρόγραμμα (PIK, MEGA, ANT1, SIGMA), με βάση τα στοιχεία της AGB Nielsen. Η έρευνα εκπονήθηκε το καλοκαίρι του 2015, από τις Ειρήνη Φωτίου και δρ. Θεοδώρα Μάνιου και εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάστηκε από τα τηλεοπτικά κανάλια στο ελληνοκυπριακό κοινό η κρίση Ιουνίου-Ιουλίου 2015, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και των Ευρωπαίων εταίρων και τη διενέργεια δημοψηφίσματος για ενδεχόμενο Grexit. Για τις ανάγκες της έρευνας μελετήθηκαν, με τη μέθοδο της ανάλυσης λόγου, 120 κεντρικά δελτία ειδήσεων, 515 ρεπορτάζ που παρουσιάστηκαν σε δελτία ειδήσεων και συνολικά 32,8 ώρες τηλεοπτικού προγράμματος. Η Μάνιου επεσήμανε τη σημασία της έρευνας, καθώς είχαν περάσει μόλις τρία χρόνια από την κυπριακή κρίση του 2013 και το κούρεμα των καταθέσεων στην Κύπρο, οπότε και η έννοια της ΕΕ και των θεσμών της κάθε άλλο παρά αίσθημα εμπιστοσύνης δημιούργησαν στην κυπριακή κοινωνία, πόσω δε μάλλον την επιθυμία για απόκτηση μιας πιο «ευρωπαϊκό-κεντρικής ταυτότητας» (Λυσσάνδρου, 2016).

Σύμφωνα με αυτή την έρευνα, μέσα από τα δελτία ειδήσεων των τεσσάρων υπό μελέτη καναλιών διακρίνεται η τάση για προώθηση μιας νέας, προσανατολισμένης προς την Ευρώπη, κυπριακής ταυτότητας. Συγκεκριμένα, η απεικόνιση των ευρωπαϊκών θεσμών και των αντιπροσώπων τους, οι οποίοι φαίνεται να επιδιώκουν μια αποτελεσματική συνεργασία, καθώς και η προβολή μιας Ευρώπης διχασμένης υπέρ της διάσωσης της ελληνικής οικονομίας, δημιουργεί αισθήματα συμπάθειας προς τους ευρωπαϊκούς θεσμούς. Παράλληλα, ο δημοσιογραφικός λόγος των καναλιών τείνει να κλίνει προς μια πιο ευρωπαϊκή προοπτική, χωρίς αυτό φυσικά να διαγράφει την εθνική ταυτότητα των Κυπρίων (Λυσσάνδρου, 2016).

Πολιτικός λόγος

Οι ρητορικές αναφορές των επίσημων φορέων του πολιτικού λόγου της ΕΕ, δηλαδή τόσο των πολιτικών που την εκπροσωπούν άμεσα, όπως ο Πρόεδρος της Ευρωπαϊκής Επιτροπής ή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, όσο και των πολιτικών που την εκπροσωπούν έμμεσα, δηλαδή των εθνικών αντιπροσώπων των κρατών-μελών, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση ενιαίας ευρωπαϊκής ταυτότητας. Συχνά, τα πρόσωπα αυτά στις προγραμματικές τους δηλώσεις τους αναφέρονται σε μια κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα, πολιτισμό, παρελθόν, αλλά και μέλλον, και μάλιστα ως κάτι αυτονόητο (Ψαρρού, 2005α).

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ομιλία του πρώην υπεύθυνου Επίτροπου Verheugen για τη διεύρυνση, ο οποίος εξέφρασε την άποψη ότι κανείς δεν μπορεί να είναι Γερμανός, Έλληνας κλπ, χωρίς πρώτα να είναι Ευρωπαίος. Επίσης, τόνισε ότι δεν πρέπει να δικαιολογείται όποιος υπερασπίζεται την Ευρώπη, αντίθετα τούτο θα πρέπει να πράττει όποιος δεν προβαίνει στην πράξη αυτή. Στο τέλος δε της ομιλίας του επεσήμανε ότι χάρη στην ευρωπαϊκή ενοποίηση, οι χώρες της Ευρώπης αναμείχθηκαν σε αυτή την πορεία και άρχισαν να απολαμβάνουν μια ευημερία, η οποία εξασφαλίζεται λόγω των κοινών αρχών και αξιών που διέπουν τη δράση της ΕΕ.

Πέραν, όμως, της κανονιστικής επίκλησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας από τις πολιτικές ελίτ, η εν λόγω έννοια χρησιμοποιείται και από τις εθνικιστικές, λαϊκιστικές δυνάμεις, που αντιστρατεύονται τις πολιτικές των Βρυξελλών αλλά και τον πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της Ευρώπης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιχειρηματολογία με την οποία εναντιώνονται στην ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας, ακροδεξιά κόμματα όπως το γαλλικό Εθνικό Μέτωπο εκφράζοντας την αντίθεσή του στις αξίες της νεωτερικότητας, του κοσμικού κράτους και της κληρονομιάς του Διαφωτισμού. Ενδεικτικό είναι το σύνθημα του αυστριακού ακροδεξιού κόμματος FPÖ για το ίδιο θέμα «Η Δύση στα Χέρια των Χριστιανών! Ημέρα της Κρίσης!» (Risse, 2010: 1-3).

Κοινός τόπος στη ρητορική των Ευρωπαϊκών ακροδεξιών κομμάτων εν γένει, φαίνεται να είναι η παρουσίαση της πολιτικής της ενδο-ομάδας ως περιθωριοποιημένης από τις δυνάμεις του συστήματος, αλλά και ισχυρής με την έννοια της ευρείας αποδοχής της από το λαό (Moufahim & Chatzidakis, 2012).

Rooyackers & Verkuyten, 2011). Ειδικότερα, σύμφωνα με τους Rooyackers & Verkuyten (2011), η ρητορική εγκαθίδρυση του εαυτού ως πρωτοτυπικού μέλους της ενδο-ομάδας, ως του μόνου δηλαδή ανθρώπου που μπορεί να εκπροσωπήσει επάξια την κοινή γνώμη και το κοινό συμφέρον, αποτελεί κεντρικό στοιχείο του λόγου του ακροδεξιού κόμματος της Ολλανδίας. Η συγκεκριμένη αναπαράσταση του «εαυτού», σε συνδυασμό με την αναπαράσταση των άλλων πολιτικών δυνάμεων ως μιας ισχυρής με όρους εξουσίας, αλλά αδύναμης με όρους αντιπροσώπευσης εξω-ομάδας είναι ρητορικές στρατηγικές που, σύμφωνα με τους συγγραφείς, στοχεύουν στην αύξηση της επιρροής του κόμματος.

Η ανάλυση του Rapley (1998) πάνω στο λόγο μιας ανεξάρτητης βουλευτή της ακροδεξιάς στο αυστραλιανό κοινοβούλιο επισημαίνει επίσης την αυτο-κατηγοριοποίησή της ως μιας καθημερινής γυναίκας της βιοπάλης, σε αντιπαράθεση με την ελίτ των προνομιούχων πολιτικών. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η αυτο-κατηγοριοποίηση αυτή, σε συνδυασμό με τη χρήση δημώδους γλώσσας, προσανατολίζεται στη ρητορική κατασκευή του εαυτού ως γνήσιου λαϊκού εκπροσώπου, που έχει το θάρρος «να λέει την αλήθεια».

Η σημερινή οικονομική κρίση αναδεικνύει τις δυσκολίες συγκρότησης μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας, με συνείδηση της κοινής πορείας και της κοινής μοίρας των λαών της Ευρώπης, ενώ παράλληλα πλήττει τις κοινές αξίες της ελευθερίας και της δημοκρατίας. Ως φαίνεται, η κοινή ελληνορωμαϊκή και χριστιανική παράδοση και ο μισός αιώνας οικονομικής ολοκλήρωσης δεν στάθηκαν αρκετά ισχυρά ενοποιητικά στοιχεία για να δημιουργήσουν στους Ευρωπαίους πολίτες μια ισχυρή αίσθηση κοινότητας συμφερόντων και συνεπώς μια πραγματική αλληλεγγύη για την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης. Τούτο μόνο δύναται να ερμηνεύσει το γεγονός ότι οι πολίτες στις πλουσιότερες χώρες της ΕΕ διαμαρτύρονται, επειδή θεωρούν ότι η βοήθεια που προσφέρουν στις φτωχότερες χώρες της ΕΕ έχει κόστος, το οποίο δεν είναι διατεθειμένοι να καταβάλλουν, ενώ οι πολίτες στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες της ΕΕ δυσανασχετούν γιατί οι πλουσιότερες χώρες-μέλη δεν επιδεικνύουν αρκετή αλληλεγγύη, ώστε να τις βοηθήσουν να ξεπεράσουν τις δυσκολίες αντιμετώπισης του δημόσιου χρέους τους, επιβάλλοντάς τους μάλιστα σκληρή λιτότητα (Μαραβέγιας, 2011).

Οι πρόσφατες δημοσκοπήσεις καταγράφουν τη δυσaréσκεια της κοινής γνώμης που προαναφέρθηκε και αποδεικνύουν πόσο εύθραυστη είναι η ευρωπαϊκή ταυτότητα πάνω στην οποία έχει οικοδομηθεί ολόκληρη η ΕΕ. Ωστόσο, πρέπει να γνωρίζουμε ότι σε περιόδους οικονομικής δυσπραγίας κατασκευάζονται πραγματικοί ή φανταστικοί υπεύθυνοι, προκειμένου να ικανοποιηθεί το λαϊκό αίσθημα και να προσανατολισθεί η διαμαρτυρία σε έναν εχθρό που δεν είναι δικός μας, αλλά ξένος, δηλαδή έξω από την οικογένειά μας και την πατρίδα μας. Πέρα, όμως, από την επικίνδυνη πολιτική εκμετάλλευση της κατάστασης αυτής από λαϊκιστικά κόμματα και στις δύο περιπτώσεις (των «πλουσίων» και των «φτωχών» χωρών-μελών της Ε.Ε.), οι εθνικές κυβερνήσεις συχνά υπολογίζουν σοβαρά αυτές τις «εθνοκεντρικές» αντιλήψεις των πολιτών τους και πράττουν αναλόγως. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν βρίσκονται σε προεκλογικές περιόδους όπως στην περίπτωση της Γερμανίας, οι εκλογικές σκοπιμότητες κυριαρχούν στην ευρωπαϊκή πολιτική τους εις βάρος ακόμη και των πιο προφανών μακροχρόνιων συμφερόντων τους (Μαραβέγιας, 2011). Η εξέλιξη αυτή, όμως, δύναται να αποτελέσει μια βραδυφλεγή βόμβα στα θεμέλια της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η οποία δοκιμάσθηκε ήδη με την διεύρυνση προς την Ανατολή και σήμερα δοκιμάζεται ακόμη περισσότερο με την οικονομική κρίση. Οι συνεχείς αποτυχίες της ΕΕ να αντιμετωπίσει τις συνέπειες της κρίσης φέρνουν πιο κοντά την έκρηξη, καθώς διαιωνίζουν το αίσθημα της οικονομικής δυσπραγίας και διευρύνουν την απαξίωση γι' αυτούς που δεν αξίζουν να είναι μέσα στην ευρωπαϊκή οικογένεια. Αρκεί μόνο να αναλογιστούμε τις δημοσκοπήσεις που έλαβαν χώρα στη Γερμανία σχετικά με τη θέση της Ελλάδας στην ΕΕ, οι οποίες είναι χαρακτηριστικές. Παρόμοια βέβαια θα ήταν και τα ευρήματα δημοσκόπησης για τις διαθέσεις των Ελλήνων πολιτών έναντι της Γερμανίας. Το ζήτημα είναι ότι η σημασία που αποδίδουν οι κυβερνήσεις σε αυτές τις δημοσκοπήσεις για τη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής τους, τις εμποδίζει συχνά να πάρουν γενναίες αποφάσεις, ώστε να ξεπερασθούν τα οικονομικά προβλήματα, τα οποία προκαλούν τις διαμαρτυρίες που καταγράφουν οι δημοσκοπήσεις, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να βγουν από το φαύλο κύκλο. Έτσι, διαιωνίζεται και οξύνεται η καχυποψία και η δυσπιστία για τη θέληση των ευρωπαϊκών χωρών να αντιμετωπίσουν την κρίση. Η οικονομική καταστροφή μεγάλου τμήματος του πληθυσμού, η επί σειρά ετών σκληρή στάση των Ευρωπαίων δανειστών και πολλών ευρωπαϊκών

κυβερνήσεων προς την πατρίδα μας, προκαλούν την αίσθηση της αδικίας στον λαό, ενώ παράλληλα γεννώνται αντιευρωπαϊκά συναισθήματα (Σιάτρας, 2015).

Ο ελληνικός λαός βρίσκεται σήμερα διχασμένος. Το πρώην «μνημονιακό» τμήμα της κοινωνίας, οι οπαδοί του «Ναι» του δημοψηφίσματος του 2015, αναμειγνύουν και συσπειρώνουν τις πολιτικές τους δυνάμεις δημιουργώντας ένα «φιλοευρωπαϊκό» μπλοκ, το οποίο κάνει σημαία του το ευρώ, την αυστηρή οικονομική πολιτική και την ευρωπαϊκή πολιτική τάξη. Από την άλλη πλευρά, ένα μεγάλο τμήμα του πρώην «αντιμνημονιακού» τμήματος της κοινωνίας, οι οπαδοί του «Όχι», με αισθήματα οργής για τα όσα συνέβησαν στα τελευταία χρόνια και ντροπής εξαιτίας της συμπεριφοράς των Ευρωπαίων στην ελληνική Κυβέρνηση, δημιουργούν -ανοιχτά πλέον- το μέτωπο του ελληνικού «ευρωσκεπτικισμού». Προς το παρόν, η ουσία της πολιτικής αντιπαράθεσης αφορά το αποδεκτό μέγεθος παραχώρησης τομέων ή τμημάτων εθνικής κυριαρχίας και εθνικών πολιτικών σε υπερεθνικά ευρωπαϊκά όργανα. Δεδομένου δε ότι η ελληνική κοινωνία αποδέχεται -με συντριπτική ακόμη πλειοψηφία- την ευρωπαϊκή ταυτότητα της Ελλάδας και καθώς το μπλοκ των «ευρωσκεπτικιστών» βασίζεται ακόμη σε συναισθήματα που δημιουργήθηκαν μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης, δεν έχει ακόμη απειληθεί σοβαρά το αίσθημα του φιλοευρωπαϊσμού που -επί δεκαετίες- έχει καλλιεργηθεί και ο ελληνικός «ευρωσκεπτικισμός» δεν έχει ακόμη αποκτήσει ιδεολογικές βάσεις. Καθώς όμως η οικονομική ύφεση παραμένει και ο λαϊκισμός εξακολουθεί να τις ευθύνες όλων των δεινών αποκλειστικά προς την ευρωπαϊκή πλευρά, είναι θέμα χρόνου για τον ελληνικό «ευρωσκεπτικισμό» να αποκτήσει ισχυρές βάσεις και μια αρκετά στέρεη ιδεολογία, η οποία θα έχει ως σημαία της την επιστροφή στο εθνικό νόμισμα. Ακόμη και στο σημείο αυτό όμως, η «ευρωσκεπτικιστική» αντίθεση θα αφορά στη λειτουργία της Ευρωζώνης και όχι στο σύνολο του οικοδομήματος της ΕΕ (Σιάτρας, 2015).

Στο σημείο αυτό επισημαίνουμε ότι ο «ευρωσκεπτικισμός» επί χρόνια αποτελεί ένα αρκετά ισχυρό κίνημα σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες, με χαρακτηριστικά όμως που εναντιώνονται κυρίως σε ολόκληρη τη λειτουργία της ΕΕ. Τέτοια κινήματα εντοπίζονται κυρίως στη Δανία και την Αγγλία, και κατά την τελευταία δεκαετία στην Αυστρία και τη Γαλλία. Ωστόσο, εξαιτίας των ιδιαιτεροτήτων της ελληνικής οικονομικής κρίσης, ο ελληνικός

«ευρωσκεπτικισμός» διαφέρει από τον «ευρωσκεπτικισμό» αυτών των κρατών, δεν είναι όμως και βέβαιο ότι τα πράγματα θα παραμείνουν έτσι. Λαμβάνοντας υπόψη ότι η ύφεση συνεχίζεται και τα αδιέξοδα πληθαίνουν, η λογική λέει ότι το μέτωπο των «ευρωσκεπτικιστών» θα αυξάνει τις δυνάμεις του. Σε εκείνο ακριβώς το σημείο, όπως τονίζει ο Σιάτρας (2015), πρέπει να μπορέσει ο «ευρωσκεπτικισμός» να αποτελέσει έστω ένα ανάχωμα στη διαρροή πολιτών προς τις δυνάμεις της ακροδεξιάς, έτσι ώστε ο κύριος όγκος του «ευρωσκεπτικισμού» στην Ελλάδα να εξακολουθεί να κινείται μέσα στα πλαίσια της συνταγματικότητας και να συνιστά μια κίνηση αντίθεσης προς την Ευρωζώνη και όχι μία παράταξη δυναμικής ρήξης προς ολόκληρη την ΕΕ. Αν αυτό δε μπορέσει να επιτευχθεί, τότε θα κινδυνέψει σοβαρά η ίδια η δημοκρατία.

Η κατάσταση αυτή έχει ως συνέπεια την αύξηση των «φωνών» εκείνων που υποστηρίζουν πως υφίσταται πλέον επιτακτική ανάγκη για τον πολιτικό και ιδεολογικό επαναπροσδιορισμό του πατριωτικού χώρου. Η αμφισβήτηση της Ευρωπαϊκής προοπτικής της χώρας, το πρόβλημα της μετανάστευσης, η απαξίωση εκ μέρους εκπροσώπων του πάλαι ποτέ δικομματισμού πολλών από τους παραδοσιακούς θεσμούς του έθνους, οδήγησαν στην ενίσχυση ακραίων πολιτικών δυνάμεων και τη δυνατή τους εκπροσώπηση από σημαίνουσα μερίδα του ελληνικού λαού. Στις Ευρωεκλογές του 2009 πατριωτικά και εθνικά κόμματα ή συνιστώσες κατάφεραν να αλιεύσουν πολλές χιλιάδες ψήφους, ενώ πολλοί ήταν εκείνοι που φώναζαν πως *«τα κάστρα δεν έχουν ακόμα πέσει στην Ελληνική κοινωνία και ότι το πατριωτικό κίνημα ακόμα φυλάττει Θερμοπύλες»* (Γκίκας, 2014).

Κοινωνικά κινήματα

Εμπνευστής της πανευρωπαϊκής ιδέας στη μοντέρνα της μορφή θεωρείται ο Richard Nikolaus Von Coudenhove-Kalergi. Η ιστορία του κινήματος PanEuropa (Πανευρωπαϊκή Ένωση) ξεκίνησε το 1923, όταν ο Von Coudenhove-Kalergi, ιδρυτής και επί 49 έτη πρόεδρος του κινήματος, εξέδωσε ένα πολιτικό μανιφέστο με τίτλο PanEuropa (1922), στο οποίο παρουσίαζε την ιδέα του για τη δημιουργία ενός ενοποιημένου Ευρωπαϊκού Κράτους. Η έκδοση,

μάλιστα, του μανιφέστου PanEuropa συνοδευόταν από αίτηση εγγραφής μέλους στο ομώνυμο κίνημα. Το 1927, ο Γάλλος πολιτικός και νομπελίστας Aristide Briand εξελέγη επίτιμος πρόεδρος του κινήματος PanEuropa, σε δραστηριότητες του οποίου συμμετείχαν επίσης ο Albert Einstein, ο Thomas Mann και ο Sigmund Freud (Λάος, 2014. Prettenthaler-Ziegerhofer, 2012).

Το κίνημα Pan-Europa είναι μια υπεράσπιση της εποχής των δημοκρατικών, πολυπολιτισμικών «ευρωπαϊκών» πολιτικών θεσμών και των πολιτιστικών δεσμών που δεσμεύουν τόσο την Ανατολική όσο και τη Δυτική Ευρώπη. Η απροσδόκητη παρουσίαση των πραγματικών εξελίξεων στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα μετά το 1945 διατηρεί τη σημασία του ως κοσμοπολίτικου σχεδίου για έναν πιο περιεκτικό ορισμό του όρου «Ευρώπη» που πρέπει να περιλάβει γεωγραφικά και για το βαθμό ενσωμάτωσης των ευρωπαϊκών εθνών (Villanueva, 2005).

Ο Von Coudenhove-Kalergi εξέλαβε την ιδέα της δημιουργίας των «Ηνωμένων Πολιτειών Ευρώπης» με δημοκρατικά στοιχεία βασισμένη στην ιστορική κληρονομιά των αυτοκρατοριών του Μεγάλου Αλεξάνδρου, του Ιούλιου Καίσαρα, του Καρλομάγνου, του Πάπα Ινοκέντιου Β' και του Ναπολέοντα Α'. Ειδικότερα, σύμφωνα με αυτόν, η πολιτική και οικονομική ολοκλήρωση της Ευρώπης θα μπορούσε να υλοποιηθεί μόνο επί τη βάση μιας κοινής ευρωπαϊκής κουλτούρας, η οποία θα έδινε περιεχόμενο στην έννοια του «ευρωπαϊκού έθνους». Θεωρώντας τα επιμέρους ευρωπαϊκά έθνη ως τεχνητά, ο Von Coudenhove-Kalergi δεν πρότεινε την εξάλειψη των γλωσσικών και γενικά πολιτιστικών διαφορών, αλλά πρότεινε η εθνική ταυτότητα να γίνει ένα ιδιωτικό ζήτημα του κάθε ατόμου, σαφώς διαχωρισμένο από το κράτος, ώστε το καθ' εαυτό κράτος να μην έχει εθνική αναφορά και πολύ περισσότερο να μην έχει παράδοση (Λάος, 2014. Prettenthaler-Ziegerhofer, 2012).

Αναφορικά με το πρόβλημα των συνόρων μεταξύ των χωρών ο Von Coudenhove-Kalergi υποστήριξε ότι θα μπορούσε να επιλυθεί με μια νέα εννοιολόγηση του όρου «πολίτης». Συγκεκριμένα, τόνισε ότι οι Ευρωπαίοι πολίτες δεν πρέπει να είναι αφοσιωμένοι σε εθνικά σύνορα, αλλά, αντίθετα, είναι ανάγκη να προωθήσουν τη μετατροπή των κρατών σε «περιφέρειες» και τη μετατροπή των κρατικών συνόρων σε σύνορα περιφερειών (Λάος, 2014. Wilson & Van der Dussen, 1993).

Η ΕΟΚ, και μετέπειτα η ΕΕ, φέρει έντονα τη σφραγίδα του Von

Coudenhove-Kalergi, στον οποίον αποδίδει ιδιαίτερη τιμή ως σημαντικό πνευματικό πατέρα της. Αξίζει να αναφέρουμε πως ο Von Coudenhove-Kalergi ήταν εκείνος που πρότεινε το ποίημα του Γερμανού ποιητή Friedrich Schiller «Ωδή στη Χαρά», όπως αυτό έχει μελοποιηθεί από τον Ludwig van Beethoven, να γίνει ο επίσημος Ευρωπαϊκός Ύμνος. Έτσι, το 1972, η από τον Beethoven σύνθεση της «Ωδής στη Χαρά» του Schiller υιοθετήθηκε ως ύμνος του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, και το 1985 οι Ευρωπαίοι ηγέτες την υιοθέτησαν ως επίσημο ύμνο της ΕΕ χωρίς τους στίχους (Cruz, 2015). Μετά από τον θάνατό του, νέος διεθνής πρόεδρος του κινήματος PanEuropa ανέλαβε ο Otto von Habsburg, ο μεγαλύτερος υιός του τελευταίου αυτοκράτορα της Αυστρο-Ουγγαρίας (Λάος, 2014).

Από τη δημιουργία όμως της ΕΕ στα πλαίσια των κρατών-μελών άρχισαν να δραστηριοποιούνται ποικίλα κινήματα, άλλα από τα οποία τάσσονταν υπέρ και άλλα κατά της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Η Ευρώπη, σήμερα, βρίσκεται αντιμέτωπη με πολλαπλές προκλήσεις που απειλούν το ευρωπαϊκό εγχείρημα. Η συνεχιζόμενη χρηματοπιστωτική και οικονομική κρίση της τελευταίας δεκαετίας, η κρίση του δημόσιου και τραπεζικού χρέους, η μεταναστευτική /προσφυγική κρίση καθώς και το δρομολογούμενο «Brexit» προκάλεσε αναπόφευκτα τεράστιες εντάσεις στον ευρωπαϊκό χώρο. Η σημερινή Ευρώπη βιώνει κρίση ως προς το νόημα και την ταυτότητά της και έρχεται αντιμέτωπη με επικίνδυνες αντιπαραθέσεις, δυσπιστία και βαθιές διαιρέσεις, ενώ και οι προκλήσεις όσον αφορά την ασφάλεια και τις πολιτικές ελευθερίες καθίστανται ιδιαίτερα επικίνδυνες.

Έτσι, τα τελευταία χρόνια ο «Ευρωσκεπτικισμός» ακολουθεί ανοδική πορεία. Πρόκειται για έναν νεολογισμό που εκφράζει μια ιδεολογία αμφιβολίας ή αντίθεσης προς στην ΕΕ και την Ευρωζώνη (Murray, 2015). Σύμφωνα με την κατηγοριοποίηση των Taggart και Szczerbiak (2002) υπάρχουν δύο τύποι ευρωσκεπτικισμού: (α) ο σκληρός (hard) και (β) ο μαλακός (soft) ευρωσκεπτικισμός. Αυτοί που ανήκουν στην πρώτη κατηγορία διαφωνούν με την προσπάθεια της περαιτέρω επέκτασής της Ένωσης και κάποιοι τιθενται ακόμη και υπέρ της διάλυσής της, ενώ στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν όσοι διαφωνούν με την παρούσα μορφή της και θέλουν να την αλλάξουν (Ulitan & Ornek, 2015).

Ο ευρωσκεπτικισμός μπορεί να γίνει κατανοητός ως σχηματισμός

διαφωνούντων επιχειρημάτων, τα οποία προβάλλονται από πολιτικούς παράγοντες για την απόρριψη των πολιτικών της ΕΕ. Η φύση του ευρωσκεπτικισμού είναι αντιδραστική. Αυτό σημαίνει ότι τα επιχειρήματά του δεν σχετίζονται μόνο με την ίδια την ευρωπαϊκή διαδικασία ολοκλήρωσης, αλλά αφορούν και τον λόγο που χρησιμοποιούν οι πολιτικοί φορείς για να νομιμοποιήσουν αυτή τη διαδικασία (Trenz & De Wilde, 2009).

Κατ' άλλους, ο ευρωσκεπτικισμός δεν αποτελεί μια ενιαία πολιτική/πολιτισμική αντίληψη. Διαχωρίζεται στον ευρωσκεπτικισμό που εντάσσεται σε μια εθνικιστική αφήγηση και στον ευρωσκεπτικισμό που εντάσσεται σε μια ριζοσπαστική αντικαπιταλιστική αφήγηση. Αυτή η δεύτερη αφήγηση, χαρακτηρίζεται δομικά από την άρνηση/απόρριψη της ΕΕ και της παγκοσμιοποίησης εν γένει, θεωρώντας ότι η παγκοσμιοποίηση είναι άδικη και εκμεταλλευτική για το σύνολο των φτωχών κοινωνικών ομάδων κάθε έθνους. Πρόκειται για μια αντίληψη που προάγει τόσο την απόρριψη της παγκοσμιοποίησης, όσο και την απόρριψη του σύγχρονου εθνικισμού ως πλευρές της ίδιας καπιταλιστικής διαδικασίας, προς όφελος μιας συναδέλφωσης των λαών με σεβασμό στην κουλτούρα κάθε έθνους ή εθνικής ομάδας (Τετράδια Μαρξισμού, 2016).

Πιο αναλυτικά, ο ευρωσκεπτικισμός διακρίνεται στους ακόλουθους τρεις τύπους (Alibert, 2015):

(α) Τον εθνικιστικό τύπο (soft-medium euroscepticism). Αυτός ο τύπος αποτελείται από τους απογόνους του De Gaulle, τους κομμουνιστές του Merlanchon ή ένα μέρος των σοσιαλιστών. Οι επικροτές του αποδέχονται τη συνεργασία, αλλά αντιτίθενται στην ένταξη, καθώς μια μεγάλη και πραγματικά ολοκληρωμένη ΕΕ αποτελεί απειλή για το έθνος και την κυριαρχία.

(β) Τον ευρω-κριτικό και απογοητευμένο τύπο (softhard euroscepticism). Οπαδοί του τύπου αυτού είναι όσοι έχουν απογοητευτεί από το σύστημα της ΕΕ και τον τρόπο λειτουργίας της. Επικρίνουν το έλλειμμα δημοκρατίας, το έλλειμμα διαφάνειας, τις πολιτικές λιτότητας κλπ. Ένα μέρος του επιθυμεί να αλλάξει το ισχύον σύστημα της ΕΕ, ενώ το άλλο μέρος είναι απλώς απογοητευμένο και χαρακτηρίζεται από απάθεια. Η στάση των οπαδών του απέναντι στην ΕΕ αντικατοπτρίζει τη θέση τους προς το εθνικό πολιτικό σύστημα.

(γ) Τον λαϊκιστικό τύπο (hard euroscepticism). Στον τύπο αυτό ο ευρωσκεπτικισμός αποτελεί επέκταση της εθνικής στάσης του αντι-συστήματος.

Η απόρριψη της κεντροποίησης, του ελιτισμού και της γραφειοκρατίας εφαρμόζονται απέναντι στην ΕΕ μέσω της ευρωσκεπτικής θέσης των οπαδών του.

Κατά καιρούς μπορεί να έχουν ακουστεί μεγαλόστομες εκφράσεις για την ΕΕ, την «Ευρώπη των λαών», τις αξίες και τα ιδανικά της, ωστόσο, μεγάλο μέρος του πληθυσμού των κρατών-μελών της Ένωσης δεν δείχνει να τις συμμερίζεται. Σύμφωνα με έρευνα που διεξήχθη στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και δημοσιεύθηκε στις 29 Μαρτίου του 2016 στο γαλλικό ενημερωτικό ιστότοπο Atlantico, οι Γάλλοι, οι Βέλγοι, οι Ολλανδοί και οι Ιταλοί είναι ανάμεσα στους πιο ένθερμους ευρωσκεπτικιστές εντός της ΕΕ. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι μόνο το 25% των Γάλλων, των Βέλγων, των Ολλανδών και των Ιταλών πιστεύει ότι η συμμετοχή στην ΕΕ έχει «περισσότερα πλεονεκτήματα από μειονεκτήματα» έναντι αντιστοίχως 40% των Γάλλων και 37% των Βέλγων, των Ολλανδών και των Ιταλών που έχουν αντίθετη άποψη. Η Γαλλία (58%) και οι χώρες της Benelux (Βέλγιο, Ολλανδία, Λουξεμβούργο) (55%) είναι μάλιστα οι δυτικοευρωπαϊκές χώρες-μέλη της ΕΕ, στις οποίες οι ερωτηθέντες αντιτάχθηκαν περισσότερο στην υποδοχή μεταναστών και προσφύγων (Εφημερίδα των Συντακτών, 2016). Σημειώνεται ότι η Γαλλία εξακολουθεί να εδράζεται στην εθνικιστική αρχή «ένα Κράτος-ένα Έθνος-μια Θρησκεία» (Στάμκος, 2017). Οι Βρετανοί βλέπουν σε ποσοστό 36% (έναντι 40%) περισσότερα πλεονεκτήματα από μειονεκτήματα στη συμμετοχή στην ΕΕ. Και στην άλλη άκρη του φάσματος, 42% των Γερμανών (έναντι 24%) και 54% των Ισπανών (έναντι 18%) τάσσονται υπέρ της συμμετοχής της χώρας τους στην ΕΕ. Όσον αφορά το ζήτημα των μεταναστών και των προσφύγων που προέρχονται κυρίως από τη Συρία, οι Γάλλοι (58%), οι Βέλγοι και οι Ολλανδοί (55%) και οι Βρετανοί (51%) εμφανίζονται ως οι πλέον απρόθυμοι να τους υποδεχθούν. Αντίθετα, 69% των Ισπανών, 67% των Γερμανών και 57% των Ιταλών πιστεύουν ότι η χώρα τους έχει χρέος να υποδεχθεί τους ανθρώπους αυτούς (Εφημερίδα των Συντακτών, 2016).

Το μεγαλύτερο μέρος των Βρετανών είναι ευρωσκεπτικιστές. Το Ανεξάρτητο Κόμμα του Ηνωμένου Βασιλείου (UKIP), το οποίο ήρθε δεύτερο με ποσοστό 16,5% στις ευρωεκλογές του 2014, είχε υποστηρίξει την ολική αποχώρηση της Βρετανίας από την Ευρώπη των 27. Το 93% των υποστηρικτών

του θεωρεί δε ότι ορισμένες εξουσίες που κατέχει τώρα η ΕΕ πρέπει να επιστραφούν στις εθνικές κυβερνήσεις (Stokes, 2016). Τελικά, με δημοψήφισμα που διεξήχθη στις 23 Ιουνίου του 2016 υπερψηφίστηκε η αποχώρηση της χώρας από την ΕΕ (η Αγγλία ψήφισε για το Brexit με 53,4% έναντι 46,6%, η Ουαλία με 52,5% έναντι 47,5%, ενώ η Σκωτία και η Βόρεια Ιρλανδία υποστήριξαν τη διαμονή τους στην ΕΕ), η οποία προγραμματίστηκε αρχικά για τις 29 Μαρτίου 2019 αλλά μέχρι σήμερα δεν έχει πραγματοποιηθεί. Οι συνομιλίες που διεξάγονται, βαίνουν προς τρεις κατευθύνσεις: Τι οφείλει το Ηνωμένο Βασίλειο στην Ένωση, τι θα γίνει με τα σύνορα της Βόρειας Ιρλανδίας και ποια θα είναι η μεταχείριση των πολιτών του Ηνωμένου Βασιλείου που ζουν και εργάζονται σε άλλα κράτη της ΕΕ, όπως επίσης και αυτών που προέρχονται από άλλα κράτη-μέλη της ΕΕ και ζουν στο Ηνωμένο Βασίλειο (Hunt & Wheeler, 2017. Stokes, 2016).

Με την επικράτηση του ευρωσκεπτικισμού στα κράτη-μέλη της ΕΕ, στις αρχές του 2002 έκανε την εμφάνιση του στην Ευρώπη ένα νεολαιίστικο κίνημα, με την ονομασία «Identitarian movement» ή «generation Identitaire» το οποίο δύναται να μεταφραστεί ως «ταυτοτιστές» ή, πιο ελεύθερα, ως «κίνημα της Ευρωπαϊκής Ταυτότητας». Οι ρίζες του εν λόγω κινήματος είναι γαλλικές και οι ιδρυτές του είναι πρώην μέλη του Εθνικού Μετώπου της Λεπέν, της Action Francaise και άλλων ακροδεξιών κομμάτων ή απλών ομάδων (Vejvodona, 2014).

Τα νεαρά, κατά κύριο λόγο, μέλη του κινήματος αυτού υπερασπίζονται το δικαίωμα σε μια ευρωπαϊκή ταυτότητα με χαρακτηριστικά που αποκλείουν κάθε εθνικότητα η οποία δεν ανήκει στις ιστορικές χώρες της Ευρώπης. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι ένας από τους λόγους για τους οποίους κατηγορήθηκαν ως ρατσιστές και ξενοφοβικοί ήταν η καθιέρωση συσσιτίων, όπου σέρβιραν σούπες με χοιρινό, προκειμένου να αποκλείσουν τη συμμετοχή Εβραίων και μουσουλμάνων. Οι περίφημες «soupes identitaires» απαγορεύθηκαν διά νόμου στο Στρασβούργο το 2006 αλλά εμφανίστηκαν εκ νέου στην Αψίδα του Θριάμβου στο Παρίσι το 2010, και έκτοτε οι σχετικές εκδηλώσεις πολλαπλασιάζονται και όχι μόνο στη Γαλλία. Στην Ισπανία, στην Ιταλία, στη Γερμανία, στην Αυστρία, στην Αγγλία και στην Κροατία το κίνημα συσπειρώνει -λόγω της έξαρσης των μεταναστευτικών ροών από την Ασία και την Αφρική προς την Ευρώπη- όλο και περισσότερους νεολαίους. Στις

σκανδιναβικές χώρες το εξαιρετικά ενεργό «Think Tank Motpol» εκπροσωπεί τις ιδέες των «ταυτοτιστών», ενώ στην Αγγλία το αδελφό site altright.com είναι εξίσου δραστήριο, φιλοξενώντας απόψεις και συζητήσεις διανοουμένων επί του θέματος (Αλωνιστιώτου, 2017).

Οι εκδόσεις ARKTOS, από το 2011, ξεκίνησαν να μεταφράζουν βιβλία που συνδέονται με το κίνημα στα σουηδικά και στα αγγλικά. Το βιβλίο «Generation Identity: A Declaration of War Against the 68ers», το οποίο έγραψε ο 23χρονος Αυστριακός Markus Willinger το 2013 θεωρείται το μανιφέστο του κινήματος, γι' αυτό και μεταφράστηκε σχεδόν σε όλες τις γλώσσες. Όπως δηλώνει ο τίτλος του, πρόκειται για «κήρυξη πολέμου» απέναντι στις ιδέες και τα ιδεολογήματα της γενιάς του '68 (Vejvodova, 2014: 4-5) και όπως σημειώνει ο μεταφραστής του βιβλίου Δ. Παπαγεωργίου στα ελληνικά («Η γενιά της ταυτότητας. Μια διακήρυξη πολέμου κατά της γενιάς του '68»): *«Της γενιάς του '68, μιας Αριστεράς που εκφράζεται επακριβώς στη χώρα μας από αυτό που ονομάζεται “γενιά του Πολυτεχνείου”, και αφού εξεγέρθηκε στη συνέχεια κατέλαβε τα πόστα της εξουσίας και προσπάθησε να διαμορφώσει το σύνολο της κοινωνίας γύρω της, όπως το είχε φανταστεί στα επηρεασμένα από το κίνημα του πολιτιστικού μαρξισμού νεανικά χρόνια της. Στην πορεία βέβαια μπόλιασε αυτές τις φαντασιώσεις με την ευδαιμονία των ανοδικών χρόνων του καπιταλισμού. Και κάπως έτσι μας προέκυψε η σημερινή κατάσταση. Όπως ακριβώς στην Ελλάδα, έτσι και στη Γαλλία, έτσι και στην Αυστρία, που είναι η πατρίδα του συγγραφέα [...]. Είμαι βέβαιος ότι μία κρίσιμη μάζα των επιχειρημάτων του θα βρει σύμφωνο κάθε άνθρωπο που είναι διατεθειμένος να σκεφτεί εκτός των πλαισίων της πολιτικής ορθότητας, του τελευταίου μηχανισμού άμυνας του συστήματος, πριν περάσει στην άμεση καταστολή [...]. Ο Markus Willinger από την πλευρά του δεν γράφει ως Αυστριακός, δεν γράφει ως Γάλλος και σίγουρα δεν γράφει ως Έλληνας. Γράφει ως Ευρωπαίος. Και αυτό είναι ίσως το πιο σημαντικό που προκύπτει από το “κίνημα της ταυτότητας”. Οτι δεν πρεσβεύει λύσεις για την Αυστρία, την Ελλάδα ή τη Γαλλία. Αλλά κινείται σε ένα επίπεδο ευρωπαϊκό, πέρα από -ισμούς. Αντιπροσωπεύει μία γενιά που μεγαλώνει στη Στοκχόλμη, στην Αθήνα, στη Βιέννη και στο Παρίσι. Και αυτή η γενιά δεν περιμένει να ακουστεί. Βρίσκεται στο επόμενο. Στο στάδιο στο οποίο πολεμά για την επιβίωσή της. Με τους δικούς της όρους»* (Αλωνιστιώτου, 2017 με αναφορά στον Δ. Παπαγεωργίου).

Τα δεδομένα που υπάρχουν για το εν λόγω κίνημα είναι περιορισμένα. Τα κοινωνικά δίκτυα φαίνεται ότι μάλλον είναι πιο χρήσιμος και αποτελεσματικός διάυλος για τους «ταυτοτιστές» απ' ό,τι τα πανεπιστήμια, καθώς προσελκύουν πρωτίστως όσους νιώθουν αποκλεισμένοι. Οι οπαδοί του προέρχονται κυρίως από ακροδεξιές ομάδες της Γερμανίας (νεοναζί), της Γαλλίας και της Σουηδίας (Vejvodona, 2014). Το κίνημα έχει προσπαθήσει να αποστασιοποιηθεί από τα παραδοσιακά κόμματα και ομάδες της Ακροδεξιάς και γίνεται προσπάθεια η αποστολή του να συνδεθεί με ιδέες, μελέτες και γραπτά πανεπιστημιακών και σύγχρονων φιλοσόφων. Ωστόσο, είναι σαφές ότι αποτελεί ένα μίγμα ρατσισμού, ισλαμοφοβίας και ακραίου εθνικισμού. Ο «βιολογικός ρατσισμός» αντικαταστάθηκε στο πέρασμα των χρόνων από τον «πολιτισμικό ρατσισμό» και τώρα αντικαθίσταται από τη λέξη «ταυτότητα». Ο Häusler κατανοεί το κίνημα της ταυτότητας, τουλάχιστον στη γερμανική του μορφή ως ιδεολογικά εκσυγχρονισμένη μορφή δράσης της ακροδεξιάς: μια νέα ετικέτα για το παλιό περιεχόμενο (Lürke, 2013).

Παρακλάδι του κινήματος των ταυτοτιστών είναι και το «GRECE» (Groupement de Recherche et d' Études pour la Civilisation Européenne). Πρόκειται για την Ομάδα Έρευνας και Μελέτης του Ευρωπαϊκού Πολιτισμού, το think tank της Νέας Δεξιάς που δημιουργήθηκε ακριβώς στα τέλη του 1968, στη Γαλλία, από ομάδα διανοουμένων με κύριο εκπρόσωπο τον Alain de Benoist. Το αρκτικόλεξο «GRECE» δεν επιλέχθηκε τυχαία αλλά προέκυψε από το θέλημα των ιδρυτών του να παραπέμπει άμεσα στους αρχαίους Έλληνες. Το σύμβολο της σημαίας τους είναι ένα ελληνικό «Λάμδα» για να θυμίζουν τη μάχη των Σπαρτιατών στις Θερμοπύλες (Αλωνιστιώτου, 2017).

Η ιδεολογία του κινήματος βασίζεται στη θέση ότι κανένα ανθρώπινο ον δεν είναι το ίδιο, κάθε ανθρώπινο ον είναι πρωτότυπο, συνεπώς τα ανθρώπινα όντα δεν είναι μεταξύ τους ίσα αλλά μοναδικά. Οι οπαδοί του εκφράζουν επιφυλάξεις απέναντι στις μονοθεϊστικές θρησκείες, όπως είναι ο χριστιανισμός, και θεωρούν τους παγανιστές (κυρίως αρχαίους Έλληνες εξ ου και GRECE) πιο ανεκτικούς, πιο ανθρωπιστές και πιο φιλικούς προς τη φύση. Η ευρωπαϊκή κοινωνία πρέπει, σύμφωνα με αυτούς, να επιστρέψει σε καιρούς πριν από τους χριστιανικούς χρόνους, στα παγανιστικά χρόνια. Όπως υποστηρίζουν, σε αυτές τις περιόδους η Ευρώπη θα βρει ξανά τον δρόμο της και θα αποκαταστήσει τις παλαιές αρχές και αξίες της (Vejvodona, 2014).

Οι GRECE είναι επηρεασμένοι από απόψεις παραδοσιοκρατών διανοουμένων, όπως ο Rene Guenon και ο Julius Evola, καθώς και από τον «αρχαιοφουτουρισμό», θεωρία που αναπτύχθηκε από τον Guillaume Faye (πρώην μέλος του GRECE). Οι θιασώτες του «αρχαιοφουτουρισμού» υποστηρίζουν ότι πρέπει να υπάρξει μια ιδεατή σύνθεση των αρχαϊκών αξιών από τη μια και της μοντέρνας τεχνολογίας και των κοινωνικοπολιτισμικών εξελίξεων από την άλλη. Οι GRECE έχουν δεχθεί επιρροές και από τον Antonio Gramsci, από τον οποίο κρατούν την ανάγκη δημιουργίας μιας άλλης γλώσσας και κουλτούρας σε πεδία που δεν λογίζονται αυστηρά ως «πολιτικά», προκειμένου να δημιουργηθούν οι συνθήκες για κοινωνική αλλαγή (Αλωνιστιώτου, 2017), όπως και από τον Benoist, ο οποίος προβαίνει σε έναν παραλληλισμό μεταξύ της «γενοκτονίας» που προκαλείται από τους ρατσιστές και της «δολοφονίας των εθνών» (ethnocide) που προκαλείται από τους λεγόμενους αντιρατσιστές (anti-racists). Κατά τον Benoist, ο σωστός τρόπος είναι ο «εθνοπλουραλισμός» (ethnopluralism), ο οποίος βασίζεται στην αποδοχή της ύπαρξης διαφορετικών πολιτισμών, εθνών ή κοινωνιών στον κόσμο, αλλά όχι με την έννοια της ανάμιξης των πολιτισμών ή των εθνών (Weber 2004).

Έτσι, στην ιδεολογία των GRECE συμπεριλαμβάνεται και ο «εθνοπλουραλισμός». Θιασώτης αυτού υπήρξε ο Carl Smitt, ο οποίος προώθησε τον εθνοπλουραλισμό ως μέρος της λεγόμενης «ταυτοτικής δημοκρατίας» (identitäre demokratie), η οποία αντιτίθεται στον πλουραλισμό των συμφερόντων και την πολυφωνική δημοκρατία, που αποτελούν κίνδυνο για το κράτος και την κυριαρχία του. Ο Smitt προώθησε τη δημοκρατία με βάση την ταυτότητα, ορίστηκε ως αντίπαλος των καθολικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την αντικατέστησε με τον εθνοπλουραλισμό (Gessenharter 2004). Θεώρησε την ομοιογένεια ως απαραίτητο στοιχείο για την προώθηση των συμφερόντων του κράτους και του έθνους. Η ομοιογένεια (εσωτερική ομοιογένεια) κατανοήθηκε από αυτόν ως στοιχείο που ανήκει στη δημοκρατία (Pfahl-Traughber 2004). Οι GRECE δέχονται επίσης τις απόψεις σπουδαίων Γερμανών διανοητών, όπως ο Friedrich Nietzsche, ο Ernst Junger και ο Oswald Spengler (Αλωνιστιώτου, 2017).

Η ΕΕ, εξ ορισμού, καταστρέφει την αποστολή των εθνικιστών, η προτεραιότητα των οποίων είναι η προστασία του έθνους από τις ξένες επιρροές. Ως εκ τούτου, οι πολιτικές τους είναι κατά της μετανάστευσης, της

εργασίας ή της πολιτιστικής κινητικότητας (Halikiouroulou, Nanou, Vasilopoulou 2012). Επίσημως οι GRECE διαχωρίζουν τη θέση τους από τους φασίστες εθνικιστές της άκρας Δεξιάς, ωστόσο οι θέσεις του κινήματος, που περιλαμβάνουν την ανάγκη κοινοτήτων με κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, την ανάγκη αποϊσλαμοποίησης της Ευρώπης αλλά και ακτιβιστικές ενέργειες που ενσωματώνουν το ακροδεξιό αφήγημα, δεν βοηθούν στη δημιουργία μιας καθοριστικής θεωρητικής απόστασης από την άκρα Δεξιά (Αλωνιστιώτου, 2017).

Κατά τη διαδικασία ολοκλήρωσης της ενοποιητικής διαδικασίας, του μετασχηματισμού της ΕΕ σε ομοσπονδία, των Ενωμένων Πολιτειών της Ευρώπης, δεκάδες αυτονομιστικά και χωριστικά κινήματα απειλούν, αν εκφραστούν με βίαιο τρόπο, να τινάξουν στον αέρα τα έθνη-κράτη από τα οποία συντίθεται όλο το οικοδόμημα της Ένωσης. Βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια νέα φάση λαϊκών κινητοποιήσεων υπέρ της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας στην Ευρώπη, κατά την οποία το άτομο πολιτικοποιείται προς την κατεύθυνση της δημιουργίας μιας πολιτισμικά διακριτής «εθνοτικής ομάδας», που σαρώνει τις βιομηχανικές κοινωνίες των χωρών της ΕΕ και εκφράζεται μέσω της επιστροφής στο παρελθόν του «επίδοξου έθνους» (Στάμκος, 2017).

Η τάση προς απόσχιση αναφέρεται στο αίτημα της ανεξαρτητοποίησης της εκάστοτε περιοχής ή περιφέρειας από την χώρα στην οποία υπάγεται και την κεντρική της κυβέρνηση, αλλά και στην παραμονή της στην ΕΕ. Μέχρι σήμερα δεν υπάρχει χώρα της Ε.Ε. που να μην έχει βιώσει το φαινόμενο αυτό. Οι λόγοι για τους οποίους η τάση αυτή έχει αρχίσει να λαμβάνει μεγαλύτερες διαστάσεις έγκειται σε ποικίλες αιτίες. Έτσι, για παράδειγμα οι αποσχιστικές ομάδες της Καταλονίας, της Σκωτίας ή και της Φλάνδρας αποτελούν υποπροϊόντα απόγνωσης που έχει δημιουργήσει η ευρωπαϊκή οικονομική κρίση. Οι περιοχές αυτές ζητούν πρόσβαση στη μεγαλύτερη ευρωπαϊκή αγορά, αποδεσμεύοντας, παράλληλα, τις περιοχές τους από τη Μαδρίτη ή το Λονδίνο αντίστοιχα, τα οποία αποτελούν τα κέντρα της οικονομίας. Με άλλα λόγια, τα επείγοντα αιτήματα αυτονομίας από τις τοπικές κοινότητες μπορούν να πηγάζουν από την ίδια την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν γίνεται αποδεκτό από τους Ευρωπαίους ηγέτες, που διακηρύττουν ότι οι ανεξαρτητοποιημένες περιοχές δεν θα μπορούσαν να γίνουν αυτομάτως μέλη της ΕΕ. Μια τέτοια κίνηση ενέχει τον κίνδυνο κάθε περιοχή που υπάγεται στη

γεωγραφική και θεσμική επικράτεια της Ε.Ε. να αιτηθεί της ανεξαρτητοποίησής της από την πατρίδα της, δημιουργώντας μια σειρά προβλημάτων για τις 250 περιοχές που ξεκάθαρα καθορίζονται από διαφορετικές πολιτισμικές, εθνικές και ιστορικές ταυτότητες. Περιοχές που, μέχρι πρότινος, έδειχναν να μην έχουν αποσχιστικές διαθέσεις, θα μπορούσαν να μετατραπούν ξαφνικά σε διεκδικούμενες περιοχές, ή να οδηγήσουν στην αναζωπύρωση αιτημάτων που είχαν ηρεμήσει στην πάροδο του χρόνου (Γουρναροπούλου, 2016).

Στις μέρες μας δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο της ΕΕ περίπου 100 αυτονομιστικά και χωριστικά κινήματα που στρέφονται τόσο ενάντια στα σύγχρονα έθνη-κράτη της Ευρώπης, όσο και ενάντια στο απρόσωπο γραφειοκρατικό μοντέλο της Ένωσης. Τα κινήματα αυτά είτε ενθουσιάζουν είτε διχάζουν και προβληματίζουν τους εκάστοτε υποστηρικτές. Άλλοι τα θεωρούν ως μέσο έκφρασης των δικαιωμάτων των ανθρώπων, ενώ άλλοι ως λόγο αποσύνθεσης ενός έθνους-κράτους που μπορεί να εκκινήσει το νόμιμο για τη δημιουργία και την κινητοποίηση και άλλων αποσχιστικών τάσεων (Cody, 2012). Τα περισσότερα βέβαια από αυτά προτιμούν την αυτονομία από την απόσχιση. Οι οπαδοί τους καλλιεργούν μια διττή ταυτότητα: την τοπική πολιτισμική-εθνοτική (π.χ. βρετανική) και την κρατική πολιτική-εθνική (π.χ. γαλλική). Ωστόσο αρκετοί πολιτικοί φορείς αυτών των εθνοτήτων προσβλέπουν απροκάλυπτα στην ανεξαρτησία και την απόσχιση, απειλώντας με διάλυση μια σειρά από μεγάλα έθνη-κράτη της ΕΕ (Στάμκος, 2017).

Οι οπαδοί των αποσχιστικών κινήματων επιθυμούν την απόκτηση πολιτισμικής, κοινωνικής και οικονομικής αυτονομίας, παραμένοντας ωστόσο μέσα στο πολιτικο-στρατιωτικό πλαίσιο του κράτους, στο οποίο ζουν εδώ και αιώνες. Εν ολίγοις, επιδιώκουν την αναγνώριση της ξεχωριστής εθνικής τους ταυτότητας, εντός όμως του πλαισίου της κρατικής-εδαφικής οντότητας στην οποία ανήκουν και η οποία δεν μπορεί εύκολα να διαρραγεί λόγω των κοινών ιστορικών μνημών, αλλά και για λόγους οικονομικών συμφερόντων. Μερικά από αυτά τυγχάνει να μην είναι εχθρικά με την ιδέα της ΕΕ. Δηλαδή, παρότι θεωρούν την Ένωση ως αναγκαίο κακό για την επίτευξη συνεργασίας μεταξύ των εθνών, βλέπουν παράλληλα ευνοϊκά το όραμα μιας ευρωπαϊκής ομοσπονδίας, καθόσον οι περισσότεροι αυτονομιστές είναι ταυτόχρονα και οπαδοί της ομοσπονδίας (euro-federalists) (Στάμκος, 2017).

Το αποσχιστικό κίνημα της Σκωτίας ίσως είναι το πιο δημοφιλές στην

Ευρώπη. Το φθινόπωρο του 2014, στο δημοψήφισμα που διενεργήθηκε για την παραμονή της περιοχής στο Ηνωμένο Βασίλειο ή την απόσχισή του από αυτό, οι Σκωτσέζοι έχασαν το δικαίωμα στην αυτονομία τους, αφού το «όχι» προηγήθηκε του «ναι» κατά 10%. Το τελικό αποτέλεσμα προξένησε ανακούφιση στη Βρετανική Κυβέρνηση, αλλά χάθηκε μια σημαντική ευκαιρία για τη νίκη ενός εκ των πιο δυναμικών κινημάτων στην ιστορία των αποσχιστικών τάσεων (Γουρναροπούλου, 2016). Οι Σκοτσέζοι εθνικιστές σκοπεύουν ωστόσο να πάρουν σύντομα τη ρεβάνς, ζητώντας τη διεξαγωγή νέου δημοψηφίσματος στο οποίο θα μπορούσε να επικρατήσει το αίτημα για ανεξαρτησία, καθώς δε συμφωνούν με το Brexit, ενώ όλο και περισσότεροι διάκινται θετικά στην προοπτική μιας ανεξάρτητης Σκωτίας, ενταγμένης στην ΕΕ, μη επιθυμώντας να συνεχίσουν να βρίσκονται υπό την κυριαρχία ενός όλο και πιο αυταρχικού Λονδίνου (Στάμκος, 2017. Noack, 2014).

Το κίνημα στην περιοχή της Καταλονίας αποτελεί επίσης ένα από τα γνωστότερα και παλαιότερα αποσχιστικά κινήματα στον ευρωπαϊκό χώρο, το οποίο, έχοντας αποκτήσει περιορισμένη αυτονομία μετά το θάνατο του δικτάτορα Francisco Franco το 1977, διεκδικεί πλέον πλήρη ανεξαρτησία. Τον Νοέμβριο του 2014 διενεργήθηκε δημοψήφισμα για την απόσχιση της περιοχής από την Ισπανία, το οποίο δίχασε τόσο την ισπανική όσο και την ευρωπαϊκή κοινότητα. Οι λόγοι για τη διενέργεια του δημοψηφίσματος ήταν κυρίως οικονομικοί και πολιτισμικοί, διότι η περιοχή προσφέρει περισσότερα οφέλη στην ισπανική και ευρωπαϊκή οικονομία, απ' όσα λαμβάνει από την εθνική κυβέρνηση. Η περιοχή, επίσης, έχει τη δική της γλώσσα και πολιτισμική ταυτότητα, που διαφοροποιούνται σε σχέση με τους Ισπανούς. Σημειώνεται ακόμη ότι οι Καταλανοί ψήφισαν «ναι» στην ανεξαρτητοποίησή τους από την Ισπανία και στην ίδρυση ενός αυτόνομου κράτους, ωστόσο το αποτέλεσμα δεν λήφθηκε υπόψη, καθώς κρίθηκε αντισυνταγματικό από το Συνταγματικό Δικαστήριο της χώρας (Γουρναροπούλου, 2016).

Την 1η Οκτωβρίου του 2017 η περιφερειακή κυβέρνηση της Καταλονίας (Generalitat de Catalunya) προέβη στη διενέργεια νέου δημοψηφίσματος για την ανεξαρτησία της Καταλονίας από την Ισπανία. Αυτό το δημοψήφισμα ζητήθηκε για πρώτη φορά τον Ιούνιο του 2017 και εγκρίθηκε από το καταλανικό κοινοβούλιο σε συνεδρίαση της 6ης Σεπτεμβρίου 2017 μαζί με νόμο που ορίζει ότι η ανεξαρτησία θα είναι δεσμευτική με απλή πλειοψηφία, χωρίς να απαιτείται

ελάχιστη προσέλευση. Τα κόμματα της αντιπολίτευσης αρνήθηκαν να συμμετάσχουν στη σύνοδο και κάλεσαν τους ψηφοφόρους τους να μποϊκοτάρουν την ψηφοφορία, εκτός από την «Catalunya Sí que es Pot» που απείχε, αλλά υποστήριξε τη συμμετοχή. Ο νόμος αυτός είναι παράνομος σύμφωνα με το Καταλανικό Καταστατικό της Αυτονομίας που απαιτεί την πλειοψηφία των δύο τρίτων στο καταλανικό κοινοβούλιο για οποιαδήποτε αλλαγή στο καθεστώς της Καταλονίας, αλλά και το ίδιο το δημοψήφισμα είναι επίσης παράνομο σύμφωνα με το ισπανικό Σύνταγμα. Μετά από έλεγχο της συνταγματικότητας που ζήτησε η ισπανική κυβέρνηση, το συνταγματικό δικαστήριο της Ισπανίας ακύρωσε και πάλι το ψήφισμα που έδωσε το Κοινοβούλιο της Καταλονίας για να διεξάγει μια τέτοια ψηφοφορία (Jones, 2016. Duarte, 2017).

Από τα πλέον ευάλωτα στις αποσχιστικές και αυτονομιστικές τάσεις έθνη-κράτη της ΕΕ είναι αναμφίβολα και η Ιταλία. Στη γειτονική μας χώρα δραστηριοποιούνται δεκάδες κινήματα, πολιτικοί φορείς και ομάδες, που επιδιώκουν την ομοσπονδιοποίηση ή ακόμη και τη διάλυσή της. Παρόλα αυτά, οι φυγόκεντρες αυτές τάσεις δεν πρέπει να μας παραξενεύουν, καθώς μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα η Ιταλία δεν ήταν παρά ένα συνοθύλευμα μικρών βασιλείων και πόλεων-κρατών με υψηλό τοπικιστικό φρόνημα. Οι πόλεις της Ιταλίας δεν είχαν κοινή ιστορία (με εξαίρεση τη ρωμαϊκή), κοινή καταγωγή, ούτε καν κοινή γλώσσα (Noack, 2014).

Ωστόσο, ακόμα και σε περιοχές όπου αποσχιστικά κινήματα παραμένουν αδρανή, οι εθνικές κυβερνήσεις διαθέτουν τα κατάλληλα μέσα για τη διατήρηση του status quo. Έτσι στην περίπτωση του δημοψηφίσματος στην Καταλονία, το οποίο, όπως προελέχθη, κρίθηκε έκνομο από το Συνταγματικό Δικαστήριο της χώρας, η κυβέρνηση της Ισπανίας θα μπορούσε να ασκήσει ακόμη και βέτο σε μια πιθανή είσοδο της περιοχής στην ΕΕ (Στάμκος, 2017). Όμως, όπως όλα δείχνουν, οι επόμενες δεκαετίες στην ΕΕ θα σημαδεύονται από την ενεργητικότερη δράση των αποσχιστικών κινήματων, καθώς όλο και περισσότερες περιοχές με οικονομικές και πολιτισμικές διαφορές θα αιτηθούν της ανεξαρτησίας τους. Επαφύεται βέβαια στη διακριτική ευχέρεια κάθε χώρας το πώς θα αντιμετωπίσει τα εκάστοτε κινήματα, και αν αυτά θα αποτελέσουν τελικώς την αφορμή για την αποσύνθεση του ευρωπαϊκού θεσμού. Με άλλα λόγια, είτε θα αποτελέσουν μια ακόμη πληγή που θα κληθεί να αντιμετωπίσει η

ευρωπαϊκή κοινότητα, μεταξύ άλλων, ή μια ευκαιρία για τη βελτίωση της λειτουργίας του θεσμού και τη θέσπιση νέων αρχών (Spector, 2014).

Τα τελευταία χρόνια έχει ξεκινήσει μια νέα πρωτοβουλία στο χώρο της ΕΕ. Πρόκειται για μια πανευρωπαϊκή κίνηση με την ονομασία «Νέο Σύμφωνο για την Ευρώπη», η οποία διερεύνησε την περίοδο 2016-2017 πιθανούς τρόπους με τους οποίους η ΕΕ μπορεί να εξυπηρετήσει καλύτερα τα συμφέροντα των κρατών-μελών της και των πολιτών μέσα από μια σειρά εθνικών και διεθνικών συναντήσεων, στις οποίες συζητήθηκαν οι βασικές προκλήσεις πολιτικής (μεταναστευτική/προσφυγική κρίση, εσωτερική και εξωτερική ασφάλεια, οικονομικές και κοινωνικές προκλήσεις). Ο στόχος αυτός επιτεύχθηκε μέσω συζητήσεων των εθνικών ομάδων προβληματισμού που δημιουργήθηκαν ειδικά για το σκοπό αυτό σε δέκα χώρες της ΕΕ (Βέλγιο, Εσθονία, Φινλανδία, Γαλλία, Γερμανία, Ελλάδα, Ιταλία, Πολωνία, Πορτογαλία και Σλοβακία), καθώς και μέσω διεθνικών ανταλλαγών μεταξύ αυτών των ομάδων (ΕΛΙΑΜΕΠ, 2016).

Ο απώτερος στόχος της πρωτοβουλίας αυτής είναι να προσδιορίσει τις λεπτομέρειες μιας «συμφωνίας-πακέτο», η οποία θα επιτρέψει στην ΕΕ να αντιμετωπίσει τις εσωτερικές και εξωτερικές προκλήσεις, λαμβάνοντας όμως υπόψη τα διαφορετικά συμφέροντα των κρατών-μελών της και των πολιτών. Η συμφωνία αυτή θα περιέχει ιδέες και προτάσεις που θα ενθαρρύνουν τις συζητήσεις σχετικά με τις βασικές προκλήσεις πολιτικής, ενώ παράλληλα θα προτείνει αλλαγές στον τρόπο που έχουν σχεδιαστεί η ΕΕ και οι πολιτικές της με στόχο να αποφευχθούν παρόμοιες κρίσεις στο μέλλον. Το σύνολο των προτάσεων αυτών υποβλήθηκε πρόσφατα στη νέα ευρωπαϊκή ηγεσία, η οποία ανέλαβε καθήκοντα μετά τις ευρωεκλογές του 2019 (Καρτάλης, 2014).

Οι ενέργειες που έγιναν στο πλαίσιο της πρωτοβουλίας αυτής έχουν προετοιμάσει το έδαφος για το επόμενο στάδιο. Από την πρώτη στιγμή που ξεκίνησε το 2013 η πρωτοβουλία του Νέου Συμφώνου για την Ευρώπη, έχουν προταθεί και παρουσιαστεί διάφορες εναλλακτικές στρατηγικής σημασίας και προτάσεις μεταρρύθμισης για το μέλλον της ΕΕ σε περισσότερες από 80 εκδηλώσεις σε 17 χώρες της ΕΕ. Η ανάγκη για μια νέα «μεγάλη συμφωνία» βάσει μιας φιλόδοξης αλλά ρεαλιστικής «συμφωνίας πακέτο» έχει γίνει φανερή από την ανταπόκριση που είχαν οι προηγούμενες εκθέσεις του Νέου Συμφώνου για την Ευρώπη (ΕΛΙΑΜΕΠ, 2016).

Αυτή τη στιγμή δεν υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις για την ύπαρξη ενός κινήματος υπέρ της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Παρατηρείται μεν μια επιστροφή σε εθνικά και εθνικιστικά αφηγήματα, αλλά αυτά δεν είναι συμβατά με μια πανευρωπαϊκή ταυτότητα. Η αμφισβήτηση της ευρωπαϊκής εξουσίας απλώνεται επικίνδυνα στους λαούς και τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. Το Brexit ήταν ένας μεγάλος σεισμός στα θεμέλια του ευρωπαϊκού οικοδομήματος. Δημιούργησε κακό προηγούμενο και ενίσχυσε τα ακροδεξιά, ξενοφοβικά και εθνικιστικά κινήματα στην καρδιά της Ευρώπης, τα οποία κατόρθωσαν να συσπειρώσουν επικίνδυνα κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις. Ο Γαλλο-γερμανικός άξονας έχει την πρώτη ευθύνη έναντι των Ευρωπαίων πολιτών, όπως και το κάθε κράτος-μέλος, να ξαναδιαβάσουν την κοινωνική πραγματικότητα και να διασφαλίσουν την ασφάλεια και την προστασία των πολιτών. Να ρίξουν γέφυρες εμπιστοσύνης με την κοινωνία και τους φορείς. Να σχεδιάσουν και να κτίσουν τη νέα Ευρώπη με περισσότερη Δημοκρατία, Ασφάλεια και Πολιτική Ενοποίηση. Από την πλευρά τους τα κράτη-μέλη πρέπει να ανοίξουν ένα διαρκές μέτωπο ενάντια στα ακροδεξιά και τα νεοφασιστικά ρεύματα και κινήματα (Αποστολίδης, 2017).

Η ιδέα της απώλειας της εθνικής κυριαρχίας αναμφισβήτητα φοβίζει και ενοχλεί. Τούτο οφείλεται και στις υπερβολές που έχουν ακουστεί κατά καιρούς για κατάργηση των εθνικών ύμνων και σημαιών στο όνομα μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας. Με την ισχύουσα σήμερα Συνθήκη της Λισσαβόνας ο σεβασμός προς την εθνική ταυτότητα και κυριαρχία των κρατών είναι δεδομένος. Ασφαλώς, η συμμετοχή μας στην Ένωση προϋποθέτει την εκούσια παραχώρηση ενός μέρους της κυριαρχίας μας. Όμως η λεγόμενη εμβάθυνση της Ένωσης δεν πρέπει να απειλήσει περισσότερο τα εθνικά κράτη. Μεταξύ υπερκράτους που τρομάζει και διαλύσεως της ΕΕ, που θα είναι βλαπτική για τα εθνικά μας συμφέροντα, ο Χολέβας (2014) -σε αντίθεση με τους υπέρμαχους των Ενωμένων Πολιτειών της Ευρώπης- προτείνει τη δημιουργία μιας χαλαρής ομοσπονδίας εθνικών κρατών, προκειμένου να καταπολεμηθεί και ο ακραίος ευρωσκεπτικισμός, ο οποίος ολοένα αυξάνεται.

Κεφάλαιο 4

Η ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα

4.1. Μηχανισμοί και επιρροή

Τις έξι τελευταίες δεκαετίες, η διαδικασία της οικονομικής και πολιτικής ολοκλήρωσης στην Ευρώπη οδήγησε στη δημιουργία μιας υπερεθνικής πολιτικής οντότητας, την Ευρωπαϊκή Ένωση. Η διαδικασία αυτή έφερε στο προσκήνιο κρίσιμα ερωτήματα όπως, για παράδειγμα, με ποιους τρόπους είναι δυνατόν να υπάρξει ισορροπία μεταξύ του εθνικού και του ευρωπαϊκού στοιχείου εντός των ορίων της Ένωσης.

Η ιδέα ανάπτυξης ευρωπαϊκής ταυτότητας δεν είναι κάτι το καινούργιο για τους Έλληνες. Από την πρώτη στιγμή της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΕ, οι Έλληνες πολίτες είχαν την αίσθηση ότι ανήκουν στον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Η αίσθηση αυτή εντάθηκε κυρίως μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ, δηλαδή της Συνθήκης της ΕΕ το 1992 (Triandafyllidou & Stråth, 2003).

Για κάποιες χώρες, όπως για την Ελλάδα, την Ισπανία, την Πορτογαλία ή τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, η ΕΕ συνιστά εκείνη την ισχυρή δύναμη οικοδόμησης δημοκρατικών και πλουραλιστικών κοινωνιών. Κατά τον Τσούκαλη (2004), η ένταξη στην ΕΕ αντιμετωπίζεται ως πολιτική επιλογή, εφόσον συσχετίζεται με έννοιες όπως η εδραίωση της δημοκρατίας, η διατήρηση της ειρήνης και της ασφάλειας, η πλήρης συμμετοχή στα κοινά Ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα, καθώς και η διαδικασία εκσυγχρονισμού και εξευρωπαϊσμού των νέων μελών. Τα στοιχεία, άλλωστε, που συγκροτούν τον ευρωπαϊκό πολιτισμό και κατ' επέκταση την ευρωπαϊκή ταυτότητα δεν είναι άλλα από τη δημοκρατία, τη δικαιοσύνη και την ελευθερία (Μαραβέγιας, 2011). Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του Μόρεν (1993) στην εφημερίδα Καθημερινή πως η ευρωπαϊκή κουλτούρα, γέννησε πραγματικότητες κεφαλαιώδεις στην καθημερινή ζωή όλων και στη μοίρα των εθνών μας.

Ένας κόσμος χωρίς σύνορα και τείχη με ενιαίο παραγωγικό σύστημα, με ανοιχτούς δρόμους στη διάδοση των ιδεών, στην κίνηση των ανθρώπων και των εμπορευμάτων, με βαθιές ανατροπές παντού εξαιτίας των νέων τεχνικών μέσων, έδωσε αρχικά την ψευδαίσθηση ότι τα προβλήματα της ανθρωπίνης

συμβίωσης και διαβίωσης παίρνουν το δρόμο της βέβαιης και οριστικής λύσης. Σχεδόν 30 χρόνια μετά το Μάαστριχτ, οι βεβαιότητες αυτές αμφισβητούνται. Η παντοδυναμία και αυτάρκεια της ασύδοτης αγοράς βρίσκεται στη δίνη μιας ανεξέλεγκτης και συστημικής κρίσης, η οποία αφήνει πίσω της υψηλά δημόσια ελλείμματα, απίστευτα χρέη, ανεργία, φτώχεια, αύξηση της κοινωνικής ανισότητας και καταστροφή του περιβάλλοντος. Οι αξίες του ευρωπαϊκού πολιτισμού αμφισβητούνται. Η Δύση φαίνεται αδύναμη να επιβληθεί. Η Ευρώπη της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού δίνει την εντύπωση πως φτώχυνε σε ιδέες, περιόρισε τα οράματα της, υποβάθμισε τον εκπολιτιστικό της ρόλο και παρουσιάζεται, όχι μόνο οικονομικά και πολιτικά, αλλά και ηθικά απονομιμοποιημένη.

Κατά το τέλος της μεταπολιτευτικής περιόδου με την υλοποίηση του προγράμματος σύγκλισης που έφερε την Ελλάδα στην ΟΝΕ και στο ευρώ, την ένταξη της Κύπρου στην ΕΕ και τα μεγάλα δημόσια έργα ενόψει των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004, η συναίσθηση μιας κοινής ευρωπαϊκής κουλούρας και κληρονομιάς είχε ενδυναμώσει στη σκέψη των Ελλήνων. Την περίοδο αυτή η Ελλάδα έμοιαζε να σφύζει από ζωή, ανάπτυξη και πρόοδο. Οι Ελλαδίτες, αφού έλυσαν θεμελιακά ζητήματα που αφορούσαν στη δημοκρατία, στη λαϊκή κυριαρχία και τον ευρωπαϊκό τους προσανατολισμό και έγιναν κύριοι του εαυτού τους και του τόπου τους εξελίχθηκαν σε Έλληνες και Ευρωπαίους (Σκανδαλίδης, 2012). Η αδυναμία ωστόσο του πολιτικού συστήματος να ελέγξει τον παντοδύναμο κρατισμό, καθώς προχωρούσε σε διάσπαρτες και συχνά αποσπασματικές πρωτοβουλίες θεσμικού εκσυγχρονισμού χωρίς τον αναγκαίο εθνικό σχεδιασμό και η κακοδιαχείριση ενός πακτωλού κοινοτικών χρηματοδοτήσεων από την πολιτική εξουσία είχαν ως αποτέλεσμα η Ελλάδα να εισέλθει στο κέντρο των ευρωπαϊκών εξελίξεων, χωρίς όμως να έχει μετασχηματιστεί προηγουμένως θετικά η παραγωγική και αναπτυξιακή της βάση.

Εν τούτοις, δεν είναι μόνο οι Έλληνες ασυνεπείς και δυσπροσάρμοστοι Ευρωπαίοι. Οι χώρες του πλούσιου Βορρά διακηρύσσουν με κάθε ευκαιρία και σε κάθε πρόκληση την ισχυρή ιστορική τους ιπποδύναμη. Η σταδιακή επικράτηση νεοσυντηρητικών πολιτικών στους βασικούς πυλώνες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης περιόρισε δραματικά τις οραματικές προσεγγίσεις του ενωσιακού εγχειρήματος. Απομάκρυνε το αρχικό όραμα των πρωτεργατών

του και συντήρησε το στείο εθνικισμό και προστατευτισμό των κρατών-μελών. Η οικονομική κρίση, η οποία συνεχίζεται αμείωτη και διαρκώς επιδεινούμενη, και η εμφανής αδυναμία της ευρωπαϊκής ηγεσίας να διατυπώσει μια προοδευτική εναλλακτική πρόταση σε αυτήν και να ενισχύσει αντί να θέσει σε κίνδυνο αποδιάρθρωσης τις μέχρι τώρα κοινές ευρωπαϊκές, αποδεικνύουν του λόγου το αληθές.

Η ελληνική ιστορία, όμως, είναι γεμάτη με μεγάλες καταστροφές και εντυπωσιακές ανακάμψεις. Ακόμα και από τη γέννησή της, το 1832, ήταν ένας θρίαμβος πάνω από τα αναμενόμενα, επικουρούμενος από την απόφαση του Ηνωμένου Βασιλείου και της Γαλλίας να διασώσουν το κίνημα της ανεξαρτησίας που βρισκόταν στα πρόθυρα της ήττας. Η Ελλάδα, από τότε και μέχρι το 2006 χρειάστηκε να περάσει τα μισά χρόνια σε χρεοκοπία και χρειάστηκε να αναδιρθώσει τα χρέη της έξι φορές. Ωστόσο, παρά τις πολλές αποτυχίες της, και παρά την παρούσα δυσχερή θέση της, είναι αναμφισβήτητο το πιο επιτυχημένο κράτος που αναδύθηκε από τις στάχτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και έχει αποδειχθεί ένας φάρος ευημερίας και σταθερότητας σε σχέση με τα υπόλοιπα Βαλκάνια (Triandafyllidou & Stråth, 2003).

Η επιτυχία αυτή αντανakλά εν μέρει τη μοναδική πίστη που έχει η Ελλάδα στην ευρωπαϊκή ιδέα, η οποία εξασφάλισε ζωτική υποστήριξη σε κρίσιμες στιγμές της ιστορίας της. Για την υπόλοιπη Ευρώπη, η Ελλάδα είναι κάτι περισσότερο από μια χώρα: αντιπροσωπεύει μια ιδέα, μια αντανάκλαση των κοινών ριζών ενός κοινού πολιτισμού, ένας φάρος ελευθερίας, ένα σύμβολο αντίστασης (Ομιλία του προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ζαν-Κλοντ Γιούνκερ, μετά την αναγόρευση του σε επίτιμο διδάκτορα της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ, 13/07/2017).

Η επιτυχία της Ελλάδας οφείλεται επίσης στη μακρόχρονη αποφασιστικότητα των Ελλήνων να τοποθετήσουν τη χώρα τους σταθερά μεταξύ της οικογένειας των εθνών της Δυτικής Ευρώπης, μια φιλοδοξία που χρονολογείται από τις πρώτες ημέρες του κινήματος ελληνικής ανεξαρτησίας υπό την ηγεσία των διανοούμενων μεταναστών στην Δυτική Ευρώπη και η οποία επεκτάθηκε με τις τολμηρές αποφάσεις να ενταχθεί στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα αμέσως μετά την κατάρρευση του στρατιωτικού καθεστώτος στη δεκαετία του 1970 και να υιοθετήσει το ευρώ το 2001, έναν μόλις χρόνο μετά την έναρξή του.

Εκ των υστέρων, όπως αποδείχθηκε, η απόφαση της Ελλάδας να ενταχθεί στο ευρώ ήταν εξαιρετικά φιλόδοξη. Η συμμετοχή στο ευρώ ήταν ένα στοίχημα που απαιτούσε ότι οι κανόνες για να ανήκουν στο ενιαίο νόμισμα θα συμβάλουν στον εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους και στην απελευθέρωση της οικονομίας της, κάτι το οποίο δεν συνέβη κατά τη διάρκεια των ετών της αλματώδους ανάπτυξης και, παρά τις «φιλότιμες» προσπάθειες των πιστωτών της, δεν έχει συμβεί ούτε κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών της ύφεσης. Ορισμένοι φορείς χάραξης πολιτικής της Ευρωζώνης μιλούν κατ' ιδίαν για την ανάγκη ενός φιλόδοξου προγράμματος στο στυλ της Παγκόσμιας Τράπεζας, που θα βοηθήσει την αναμόρφωση της δημόσιας διοίκησης στην Ελλάδα και θα μετατρέψει την Ελλάδα σε μια σύγχρονη ευρωπαϊκή οικονομία που θα μπορεί να υπάρχει μέσα σε μια νομισματική ένωση (Καλύβας, 2015).

Τα τελευταία χρόνια -ιδίως κατά το 2015- οι Έλληνες δείχνουν να χάνουν την ευρωπαϊκή τους ταυτότητα, ενώ οι συζητήσεις και τα δημοσιεύματα περί Grexit μόλις πρόσφατα άρχισαν να εκλείπουν από την καθημερινότητά μας. Σύμφωνα με τους περισσότερους Έλληνες και Ευρωπαίους νομικούς και πολιτικούς επιστήμονες, αντικείμενο του δημοψηφίσματος που διεξήχθη στις 5 Ιουλίου του 2015 ήταν η ευρωπαϊκή ταυτότητα της Ελλάδας. Παρά το γεγονός ότι το ερώτημα στο ψηφοδέλτιο ήταν αν οι ψηφοφόροι επιθυμούν η κυβέρνηση να αποδεχθεί ή να απορρίψει τους όρους της συμφωνίας διάσωσης που υποβάλλονται από τους πιστωτές, το πραγματικό ερώτημα πίσω από αυτό ήταν αν η Ελλάδα ήθελε ή όχι να παραμείνει μέλος της Ευρωζώνης.

Σήμερα, τέσσερα χρόνια μετά -και ανεξάρτητα από το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος- οι Έλληνες καταβάλλουν κάθε δυνατή προσπάθεια να ανταπεξέλθουν στα δυσβάστακτα οικονομικά μέτρα που τους έχουν επιβληθεί εμμένοντας στο ευρωπαϊκό όραμα: *«Αν στη δοκιμασία της κρίσης που μας συνέχει δεν αντικρίζουμε μόνο την εκδίκηση του κακού μας εαυτού, αλλά και τη μοναδική δυνατότητα που μας δίδεται να αναπτύξουμε τη συλλογική μας ταυτότητα, τότε μπορούμε να ξαναβρούμε τον εθνικό και ευρωπαϊκό μας βηματισμό ως αξιοπρεπείς και περήφανοι Έλληνες, να ορίσουμε αυτό ακριβώς που αντιπροσωπεύει για εμάς η νέα κοινή ευρωπαϊκή μας ταυτότητα και να οριοθετήσουμε τη σχέση της με την ελλαδικότητά μας»* (Δαραράς, 2016). Στο σημείο όμως αυτό αξίζει να παραθέσουμε και την αντίθετη άποψη που επιθυμεί μια Ελλάδα εκτός Ευρώπης (π.χ. τα ακραία κόμματα αριστερής και δεξιάς

τοποθέτησης όπως το ΚΚΕ και η Χρυσή Αυγή), προβάλλοντας την άποψη ότι η Ελλάδα δεν μπορεί να παράγει μόνη της τα προϊόντα που χρειάζεται, συνεπώς δεν έχει ανάγκη την ευρωπαϊκή στήριξη.

Αυτό όμως που πρέπει να γίνει απόλυτα κατανοητό είναι ότι το ευρωπαϊκό μοντέλο δεν σχεδιάστηκε για να εκτοπίσει ή να αντικαταστήσει τις εθνικές πολιτισμικότητες, καθώς στη σχέση μεταξύ του ευρωπαϊκού πολιτισμικού μοντέλου και των εθνικών δεν υπάρχει ούτε αντικατάσταση ούτε σύγκρουση παρά μόνο αμοιβαίος εμπλουτισμός. Εν ολίγοις, η ευρωπαϊκή ταυτότητα πρέπει να εκλαμβάνεται από τους πολίτες των κρατών μελών ως μια επιπλέον ταυτότητα πέρα από την ήδη υπάρχουσα εθνική τους (Χαραλαμπίκη, 2008).

Το ζήτημα που ανακύπτει βέβαια είναι το είδος της ευρωπαϊκής ταυτότητας την οποία η Ένωση επιδιώκει να προωθήσει, καθώς και το εάν είναι κάποιος αρκετά «Ευρωπαίος» ώστε να δύναται να συμβάλλει στη διαμόρφωση της Ευρωπαϊκής ταυτότητας, καθώς, όπως ανεφέρθη, η κατασκευή μιας συλλογικής ταυτότητας -όπως είναι και η ευρωπαϊκή- συνιστά μια διαδικασία αλληλεπίδρασης μεταξύ των δρώντων. Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη, η ευρωπαϊκή ταυτότητα συνιστά αποτέλεσμα αιώνων κοινής ιστορίας (common history), κοινής οικονομικής πορείας (common economic cohesion) και κοινών πολιτιστικών αξιών, βασίζεται στην κοινή πολιτιστική κληρονομιά και στις κοινές αξίες των κρατών-μελών, ενώ συμβάλλει και στην ενίσχυση της αίσθησης των πολιτών ότι ανήκουν στην Ευρώπη.

Η άποψη αυτή όμως ενέχει πολλούς κινδύνους, καθώς οι αντιλήψεις περί κοινών ριζών, κοινής κληρονομιάς και κοινού πολιτιστικού υπόβαθρου δίνουν έμφαση στην πορεία ενός έθνους και προέρχονται από εθνικιστικές ιδέες, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν κατά το παρελθόν για τη διαμόρφωση των εθνικών κρατών και την επίτευξη της κοινωνικής συνοχής του έθνους. Αφού, λοιπόν, η ικανότητα να αναζητά κανείς τις ρίζες του στο ευρωπαϊκό παρελθόν αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για να ανήκει στο σημερινό ευρωπαϊκό πολιτισμό, κατά συνέπεια, από την «ευρωπαϊκότητα» αποκλείονται όσοι δεν προβάλλουν στον εαυτό τους τις κοινές ρίζες και πολιτισμικές αξίες, όπως για παράδειγμα οι μη λευκοί, οι μετανάστες από τρίτες χώρες, οι πρόσφυγες κλπ. Ο αποκλεισμός αυτός δημιουργεί μια «οχυρωμένη Ευρώπη» και παράγει αισθήματα σοβινισμού, ρατσισμού και ξеноφοβίας (Δαραράς, 2016).

Σύμφωνα, πάντως, με έρευνα που διεξήχθη από το Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πάντειου Πανεπιστημίου (Κασιμάτη, 2004), οι Έλληνες πολίτες που ρωτήθηκαν για το πως αισθάνονται αναφορικά με την ευρωπαϊκή τους ταυτότητα, απάντησαν πως τα κοινά που εμφανίζουν με τους πολίτες των λοιπών κρατών-μελών είναι το νόμισμα, δηλαδή το ευρώ, το δικαίωμα ελεύθερης μετακίνησης και εγκατάστασής τους στο εσωτερικό της ΕΕ καθώς και τα κοινά σύνορα και όχι τόσο οι κοινές ρίζες, η ιστορία, ο κοινός πολιτισμός και το κοινό πεπρωμένο. Να σημειωθεί δε ότι τα στοιχεία που τέθηκαν από τους ερευνητές αφορούσαν στον κοινό πολιτισμό, τη συμμετοχή σε μια ευρωπαϊκή κοινωνία με πολλές γλώσσες και κουλτούρες, τις κοινές ρίζες, την κοινή ιστορία και το κοινό πεπρωμένο, τους κοινούς θεσμούς της ΕΕ και κοινό εδραιωμένο πολιτικό και νομικό σύστημα, τα κοινά δικαιώματα και τις υποχρεώσεις, το κοινό σύστημα κοινωνικής προστασίας στο πλαίσιο της ΕΕ, το δικαίωμα της ελεύθερης μετακίνησης και εγκατάστασης προσώπων στο εσωτερικό της ΕΕ, το κοινό σύστημα άμυνας στην ΕΕ, τα κοινά σύνορα, το αίσθημα υπερηφάνειας να είναι κανείς Ευρωπαίος/αία, την κυριαρχία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το κοινό νόμισμα για την ΕΕ, ένα σύνολο συμβόλων της ΕΕ, κλπ.

Αυτό, λοιπόν, που πρέπει να γίνει αντιληπτό τόσο από τους Έλληνες, όσο και από τους πολίτες των λοιπών κρατών-μελών, είναι ότι απαραίτητη προϋπόθεση για την υιοθέτηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας -έτσι όπως την οραματίστηκαν τουλάχιστον οι ιδρυτές της Ένωσης- αποτελεί ο προηγούμενος εξευρωπαϊσμός τους, δηλαδή η εσωτερική υιοθέτηση των θεμελιωδών ιδεών και αρχών που πρεσβεύει η ΕΕ και η συνακόλουθη προώθησή τους πέραν των συνόρων της, όπως για παράδειγμα ο εκδημοκρατισμός, ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η χρηστή διακυβέρνηση και άλλες βασικές ευρωπαϊκές αξίες και νόρμες (Verney, 2005). Η ΕΕ, άλλωστε, ως πολιτικό και δημοκρατικό σύστημα, οφείλει να εξασφαλίζει ότι οι πολίτες και οι διαμένοντες σε αυτή, δεν κατανοούν απλώς αλλά υιοθετούν το πνεύμα της, ώστε να είναι σε θέση να συνταυτίζονται. Η ικανότητα δε της Ένωσης να επιβιώνει, να αναπτύσσεται και να δρα στηρίζεται στην καλλιέργεια του πνεύματος αυτού (Jansen, 1999).

Παράλληλα, με τον τρόπο αυτό, και τα κράτη-μέλη θα εξασφαλίσουν το σεβασμό της δημοκρατικής τους αυτονομίας και την προστασία της πολιτισμικής

τους διαφορετικότητας (Χρυσόχοου, 2005). Η πολιτιστική πολιτική της ΕΕ δεν είναι να προβάλλει κάποιο αφηρημένο «ευρωπαϊκό πολιτιστικό μόνωμα», αλλά τους επιμέρους πολιτισμούς των κρατών-μελών και να συμβάλλει δραστικά στην ανάπτυξή τους, καθώς αυτοί συγκροτούν την Ένωση και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό γενικότερα. Κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης και υλοποίησης της πολιτιστικής της πολιτικής, η Ένωση σέβεται «την εθνική και περιφερειακή πολυμορφία» των πολιτισμών της, καθώς αναγνωρίζει ότι υπάρχουν διαφορετικά εθνικά και περιφερειακά πολιτιστικά συστήματα, τα οποία οφείλει να σέβεται και να προβάλλει και δεν στηρίζεται στην αντίληψη ενός *«μονολιθικού, ομοιόμορφου ευρωπαϊκού πολιτιστικού μόνωματος»* (Παπαλόη, 2015).

Σε αυτό ακριβώς το σημείο η εκπαίδευση, μέσω της υιοθέτησης νέων διαδικασιών εκμάθησης (learning) και κοινωνικοποίησης (socialization) καλείται να διαδραματίσει καίριο ρόλο στη διαμόρφωση της νέας ευρωπαϊκής ταυτότητας και να δώσει απαντήσεις στο πώς θα επιτευχθεί η ισορροπία μεταξύ του εθνικού και ευρωπαϊκού στοιχείου. Ένας εκ των βασικών στόχων της πρέπει να είναι η ενίσχυση στους νέους της αίσθησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας και να τους καταστήσει σαφή την αξία του ευρωπαϊκού πολιτισμού και των θεμελίων πάνω στα οποία οι ευρωπαϊκοί λαοί προτίθενται να θεμελιώσουν την ανάπτυξή τους (Lewicka-Grisdale & McLaughlin, 2002).

Παρόλα αυτά, το όλο εγχείρημα αναφορικά με το πώς και σε ποιο βαθμό η Ευρώπη θα καταφέρει να δημιουργήσει αυτό το αίσθημα και είδος της κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας εξακολουθεί να φαντάζει στους περισσότερους ιδιαίτερα δύσκολο (Giesen & Raurer, 2003), ίσως μάλιστα και ακατόρθωτο υπό τις παρούσες συνθήκες, καθώς η κρίση και οι αγεφύρωτες ανομοιότητες των εθνικών οικονομιών μεταξύ Βορρά και Νότου τείνουν να απομακρύνουν τους λαούς και όχι να προωθούν τη μεταξύ τους αλληλεγγύη στο πλαίσιο της κοινής τους ταυτότητας (Marler, 2017).

Αυτοπροσδιορισμός και «κοινές μνήμες»

Πόσο Ευρωπαίοι είμαστε, όμως, εμείς οι Έλληνες ή ορθότερα πόσο Ευρωπαίοι μπορούμε να γίνουμε; Τι αντιπροσωπεύει τελικά η Ευρωπαϊκή Ένωση για την Ελλάδα και την ταυτότητά μας; Πρόκειται για μία τεράστια απειλή

ή μια πρώτης τάξεως ευκαιρία; Ας εξετάσουμε λοιπόν το ζήτημα αυτό πιο αναλυτικά.

Το ζήτημα της ελληνικής ταυτότητας και της σχέσης της Ελλάδας με την Ευρώπη και την ΕΕ αποτέλεσε ένα περίπλοκο και πολυσυζητημένο θέμα στην Ελλάδα τόσο από τους πολιτικούς όσο και από τις διάφορες «σχολές» διανοουμένων. Οι συζητήσεις κυμαίνονται συνήθως ανάμεσα σε μια παραδοσιακή, φονταμενταλιστική και εσωτερική πολιτική κουλτούρα και σε μια πιο εκσυγχρονιστική, η οποία υιοθετεί οικονομικές και κοινωνικές αξίες της Δυτικής Ευρώπης (Triandafyllidou & Stråth, 2003).

Σύμφωνα με τον Μουζέλη (1994: 20), ο πρώτος τύπος κουλτούρας χαρακτηρίζεται από παροχισμό, αυταρχισμό, ξενοφοβία και πολιτική «εσωστρέφεια». Η κουλτούρα αυτή υποδιαιρείται σε δύο υποκουλτούρες: του «λαϊκιστή» και του «πελατειακού». Ο πρώτος επικεντρώνεται γύρω από την «δοξασία των λαϊκών», θεωρεί τους Δυτικούς συμμάχους ως δυνάμεις που συνωμοτούν κατά της Ελλάδας και ψάχνουν για αντιδυτικές παραδοσιακές εξελίξεις στην Ευρώπη, ενώ συμφωνεί με αυτό που ο ίδιος ονομάζει ουσία του τοπικού πολιτισμού και των ριζών της ρωμιοσύνης (δηλαδή της ελληνικότητας). Μια τέτοια συνωμοτική άποψη του δυτικού και ιδιαίτερα του αμερικανικού ρόλου μέσα στην Ελλάδα οδήγησε πολλούς να υποστηρίξουν, σύμφωνα με τον Μουζέλη (1994), ότι το πραξικόπημα των συνταγματαρχών και η απόβαση της Τουρκίας στην Κύπρο υποκινήθηκαν από τις δυτικές δυνάμεις και εξυπηρετούσαν δυτικά συμφέροντα.

Μια τυπική συζήτηση, αναφορικά με τη σχέση της Ελλάδας με τη Δύση, πιθανότατα θα επικεντρωθεί στις αντιπάθειες που οι δυτικοευρωπαίοι ηγέτες μπορεί να έχουν για την Ελλάδα, σχετικά με τα ειδικά εθνικά χαρακτηριστικά της χώρας. Η πολιτισμική ομοιογένεια της Ελλάδας, σε συνδυασμό με την ισχυρή της θρησκευτική ταυτότητα, υποστηρίζεται ότι βρίσκεται σε σύγκρουση με τη δυτική κουλτούρα και τις αξίες της. Έτσι, πολλοί Έλληνες απορρίπτουν τις πολιτιστικές δεξιότητες και τις ιδεολογίες της Δύσης, μένοντας προσηλωμένοι στις ιδέες του έθνους, της οικογένειας και της χριστιανικής ορθόδοξης πίστης. Σε σχέση με την τελευταία, ένα σημαντικό μέρος του ελληνικού πληθυσμού συνδέει την Ορθοδοξία με τη Ρωμιοσύνη και θεωρεί ότι αυτές έρχονται σε σύγκρουση με τις καθολικές και προτεσταντικές παραδόσεις της κοσμικής δύσης (Μουζέλης, 1994). Αυτή η στενότερη σχέση μεταξύ του ελληνικού έθνους

και της Εκκλησίας, αποκαλύπτει, σύμφωνα με τους οπαδούς της παραπάνω θέσης, το βαθύ και ευρύ σχίσμα μεταξύ της ελληνικής παράδοσης/κουλτούρας και του ευρωπαϊκού οράματος, θέτοντας ανυπέρβλητα εμπόδια στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση της Ελλάδας (Manitakis, 2000. Conostas & Stavrou, 1995).

Η δεύτερη υποκουλτούρα, η οποία ακολουθείται από ορισμένα τμήματα του πληθυσμού στην Ελλάδα είναι αυτή της «πελατείας». Για τους Μουζέλη και Διαμαντούρο, ο «πελατειακός» λόγος στερείται της εσωτερικής συνοχής και της ιδεολογικής πολυπλοκότητας του λαϊκισμού και συνήθως καλείται με τον όρο «νοοτροπίες». Πρόκειται για μια σειρά πολιτικών προσανατολισμών/ιδεών που έχουν πολύ λίγη σχέση με το νομιμοποιητικό λόγο ή συνδέονται με αυτόν μόνο *ad hoc* (Μουζέλης, 1994). Η «πελατειακή» αυτή νοοτροπία, η οποία δεν αποτελεί χαρακτηριστικό αποκλειστικά της Ελλάδας, έχει μειωθεί σημαντικά από το 1974 και μετά. Κατά τον Μουζέλη συνδέεται με ένα είδος «αμορραλιστικής» πολιτικής κουλτούρας όπου «όλα βαίνουν καλώς» όσο διαφυλάσσονται και εξυπηρετούνται προσωπικά και οικογενειακά συμφέροντα. Αυτού του είδους ο προσωπικός/διαιτητικός λόγος, σύμφωνα με τον Μουζέλη (1994), βρίσκεται σε σύγκρουση με τα κρατικά συμφέροντα και γενικότερα το ορθολογιστικό γραφειοκρατικό ήθος, το οποίο επικρατεί κατά κύριο λόγο στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης.

Αναμφισβήτητα, για την Ελλάδα, η ΕΕ αντιπροσωπεύει την ευκαιρία για την ανάδειξη και την προβολή της πολιτιστικής της ταυτότητας, των αξιών και αρχών δηλαδή που συνθέτουν το πολιτιστικό της μόρφωμα. Παρουσιάζονται ευκαιρίες για τη διάδοση του ελληνικού τρόπου ζωής, των αξιών του αλλά και της Ιστορίας της χώρας και του νεοελληνικού λαϊκού πολιτισμού. Επιπρόσθετα δε, μέσα από τις πολιτιστικές ανταλλαγές, εμπλουτίζεται και ενδυναμώνεται η νεοελληνική πολιτιστική ταυτότητα. Πάντα, βέβαια, ελλοχεύει ο κίνδυνος διαμόρφωσης μιας απρόσωπης και μαζικής «πανευρωπαϊκής» κουλτούρας, η οποία δύναται να οδηγήσει σε ισοπέδωση των εθνικών και πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων του κάθε λαού και συνακόλουθα σε απώλεια της εθνικής μας ταυτότητας και της πολιτιστικής ιδιαιτερότητας μας. Έτσι, πολλοί είναι εκείνοι που «κρούουν των κώδωνα του κινδύνου» υποστηρίζοντας ότι η πολιτιστική διείσδυση των κυρίαρχων κουλτούρων, η ξеноμανία, η απομάκρυνση από τους παραδοσιακούς τρόπους ζωής και η απώλεια της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας μας, μπορεί να οδηγήσει στην αλλοτρίωση και στον αφανισμό (Παπαλόη, 2015).

Στις μέρες μας, λοιπόν, οι Έλληνες, το διαχρονικό αξιακό τους πλαίσιο, η ανθρωποκεντρική τους στάση και ιδεολογία, βρίσκονται μπροστά σε μια νέα πρόκληση. Περισσότερο από ποτέ προέχει η ανασύνταξη του ευρωπαϊκού μας βηματισμού και ο αναστοχασμός επί του μέλλοντος της ΕΕ. Η απόκτηση της ευρωπαϊκής μας ιδιοσυστασίας προϋποθέτει την ανάκτηση της ιδεατής μεν, αλλά και της γνήσιας, ατόφιας, εθνικής μας υπόστασης. Επομένως, η συλλογική μας προσπάθεια πρέπει να στοχεύει προς την κατεύθυνση της επίρρωσης της εθνικής πολιτιστικής μας ταυτότητας, διότι μόνο αυτή η ιδιαιτερότητά μας μπορεί να μας οδηγήσει σε μια ασφαλή *«οικείωση μ' έναν κόσμο πολύ απρόσωπο»* (Παπαλόη, 2015). Αυτό που προέχει, λοιπόν, είναι ο ευρωπαϊκός εκσυγχρονισμός της χώρας μας προς μια ανοιχτή κοινωνία και οικονομία, με δικαιοσύνη και ίσες δυνατότητες, μια κοινωνία που παράγει και αναπτύσσεται κατανέμοντας δίκαια τον πλούτο. Και από την πλευρά της ΕΕ, όμως, απαιτείται η δημοκρατική, θεσμική και κοινωνική μεταρρύθμισή της προς ένα πρωτογενές και υπερεθνικά νομιμοποιημένο σύστημα οικονομικής και πολιτικής διακυβέρνησης (Δαραράς, 2016).

Ακολουθώντας την ανωτέρω θέση, μια εξίσου αξιόπιστη ομάδα σύγχρονων διανοουμένων παρουσιάζει την ελληνική κοινωνία ως τόπο όπου η παράδοση και ο εκσυγχρονισμός μπορούν να συνυπάρχουν παράλληλα. Στην πραγματικότητα, πίσω από την παραδοσιακή και κάπως διστακτική στάση του ελληνικού λαού απέναντι στις νέες πρωτοβουλίες της αγοράς και των πολιτικών που αναλαμβάνει η ΕΕ, διανοίγεται ο δρόμος προς την ανάπτυξη, ο οποίος βασίζεται στη δημιουργική σύνθεση μεταξύ παραδοσιακών και σύγχρονων πολιτισμών.

Κατά τον Μπαμπινιώτη (1998), στις περισσότερες περιπτώσεις, ο νεωτερισμός στην Ελλάδα έχει επικριθεί, όχι για τους στόχους και τις αρχές του, αλλά για τη σύνδεσή του με ξένες παρεμβάσεις. Σύμφωνα με αυτό το επιχείρημα, από τη λήξη του Ψυχρού Πολέμου και την πλήρη ένταξη της Ελλάδας στην ΕΕ, οι διπολικές διχοτομίες μεταξύ Ανατολής-Δύσης, παραδοσιακού-σύγχρονου, ελληνικού-ευρωπαϊκού, δύνανται να ξεπεραστούν μέσω της προβολής του ελληνικού εθνοτισμού (ο Μπαμπινιώτης το ονομάζει «εθνισμό»). Σε αντίθεση με τον εθνικισμό, ο οποίος για τον Μπαμπινιώτη ήταν η αιτία του στείρου αντιδημοκρατικού, πολιτικού παρελθόντος της Ελλάδας, ο εθνισμός είναι ένας από τους πλέον αντιπροσωπευτικούς όρους της ελληνικής

ταυτότητας και του πολιτισμού. Το κύριο χαρακτηριστικό του είναι ότι βασίζεται στην κατανόηση ότι οι πολιτισμικές ταυτότητες, σε μια μετα-κρατική Ευρώπη, είναι ζωτικής σημασίας ως σημείο αναφοράς για την ιστορία και τις παραδόσεις του λαού της Ευρώπης. Αυτό θα ενισχύσει τις κοινές αξίες της κοινότητας και της αλληλεγγύης στην Ευρώπη και θα προωθήσει την ολοκλήρωση, ενώ οι εθνικοί πολιτισμοί θα διατηρήσουν την ιδιαιτερότητα και την αξία ταυτότητάς τους. Όπως επισημαίνει ο Μπαμπινιώτης (1998) η σύνθεση μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας μέσω του εθνισμού αντανakλάται καλύτερα στην πρόταση του Ελύτη για την ανάμειξη των διαχρονικών και σύγχρονων πολιτιστικών στοιχείων της Ελλάδας.

Πέρα και από άλλους συγγραφείς όπως ο Καβάφης, ο Καζαντζάκης και ο Σεφέρης, που συνθέτουν στο έργο τους την παράδοση και τον νεωτερισμό, ένας καλός τρόπος για να αποδειχθεί ότι η σύνθεση αυτών είναι δυνατή και ότι αντικατοπτρίζει ορισμένα καίρια χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας και ταυτότητας, είναι η αναφορά στην ορθόδοξη παράδοση και στο ζήτημα της ελληνικής οικογένειας. Σε σχέση με τον πρώτο, για πολλούς θεωρητικούς η Ορθοδοξία, παρά τον συντηρητισμό και τον εθνικισμό της Εκκλησίας και τις εντάσεις με το κράτος (π.χ. για τις αστυνομικές ταυτότητες, τον πολιτικό γάμο και τα δικαιώματα ταφής) βασίζεται σε ορισμένες οικουμενικές πολιτιστικές αξίες που πιθανότατα θα μπορούσαν να συμβάλουν και να ενισχύσουν την παρουσία της Ελλάδας σε μια ενωμένη Ευρώπη. Σχετικά με την έννοια της ανάμειξης της παράδοσης και της νεωτερικότητας στο ζήτημα της ελληνικής οικογένειας, ο Moussourou (2000) υποστηρίζει ότι οι πρόσφατες εξελίξεις στην Ευρώπη και στην Ελλάδα σχετικά με την τύχη των συστημάτων κοινωνικής πρόνοιας είναι σύμφωνες με την πολιτιστική ταυτότητα της χώρας.

Η ιδιαιτερότητα του ελληνικού πολιτισμού, με τις θρησκευτικές και άλλες πολιτισμικές παραμέτρους, θεωρείται από ορισμένους αναλυτές ως συγκρουόμενη ή/και ασυμβίβαστη με την ευρωπαϊκή νεωτερικότητα, ενώ άλλοι θεωρούν ότι δεν υπάρχει ασυμβατότητα μεταξύ των διάφορων πτυχών του ελληνικού πολιτισμού και της Ευρώπης. Υπάρχουν σαφώς διαφορετικές αντιλήψεις για τον εκσυγχρονισμό και τις διαδρομές ανάπτυξης και όλα αυτά φαίνεται να παράγουν μια ακόμα πιο πολύπλοκη και ποικίλη εικόνα σχετικά με την πολιτιστική και εθνική ταυτότητα της Ελλάδας και τον ρόλο που θα μπορούσε να διαδραματίσει στην Ευρώπη και την ΕΕ (Triandafyllidou & Stråth,

2003).

Η έως τώρα ευρωπαϊκή μας πορεία ανέδειξε το περίπλοκο, αντιφατικό και ιστορικά φορτισμένο κληροδότημά μας αναφορικά με την Ευρωπαϊκή Δύση. Ενώπιον του βάθους και του όγκου του διαχρονικού κληροδοτήματος, το εξόχως καλοπροαίρετο και βολονταριστικό «ανήκουμε στη Δύση» προκαλεί ειρωνική και πικρή αγανάκτηση. Ας αναλογιστούμε λοιπόν: *«Μπορεί μια φιλόδοξη και τολμηρή εκσυγχρονιστική μηχανική να μεταβάλει τη δύστροπη πολιτική γεωγραφία των ανθρώπων απλά και μόνο επισείοντας την ευρωπαϊκή πρόκληση και ευκαιρία; Μπορούσε το καταπονημένο σκαρί μας να μετατραπεί σε αξιόπλοο καράβι, πλέοντας σε ταραγμένες θάλασσες; Εμείς μπορούμε να γίνουμε πλήρωμα σωστό και υπεύθυνο, με συντεταγμένες ιεραρχίες και κοινό συλλογικό στόχο; Κι επιτέλους, μπορούμε στην άκρη της ρότας μας να ορίσουμε μια Ιθάκη που θα θεραπεύει τις αντιξοότητες και τις απώλειες του ταξιδιού;»* (Σκανδαλίδης, 2012:164).

Εκπαίδευση

Η εκπαίδευση αποτελεί τον σπουδαιότερο παράγοντα διαμόρφωσης του κοινωνικοπολιτικού γίνεσθαι σε ολόκληρο τον κόσμο και δύναται να αποτελέσει το εφαλτήριο για την εξέλιξη της ευρωπαϊκής κοινωνίας, δίνοντας μια νέα διάσταση στην πολιτική συνείδηση των μελών της (Ζαφειροπούλου, 2013). Το σχολείο γίνεται έτσι ο «τόπος» παραγωγής μιας νέας ιθαγένειας, η οποία διαχωρίζεται από τις παραδοσιακές προσκολλήσεις στην αρχή της εθνικής ταυτότητας (Νόνοα, 1996). Άλλωστε, πώς ο Ευρωπαίος πολίτης θα υπερασπιστεί αυτήν την Ένωση αν πρώτα ο ίδιος δεν έχει λάβει μια τέτοια παιδεία και δεν έχει ενστερνιστεί την ευρωπαϊκή του ταυτότητα;

Προκειμένου δε να γίνει κατανοητή η σημαντική συμβολή της εκπαίδευσης στην κατασκευή της ευρωπαϊκής ταυτότητας αρκεί να ανατρέξουμε στον ορισμό που δίνει ο Taifel (1981: 63) για αυτήν *"Η ευρωπαϊκή ταυτότητα είναι εκείνο το μέρος της αυτο-ιδέας του ατόμου που απορρέει από τη γνώση του ότι είναι μέλος μιας κοινωνικής ομάδας (ή ομάδων) μαζί με την αξία και τη συναισθηματική σημασία που συνδέεται με αυτή την ιδιότητα μέλους"*.

Πολύ γρήγορα, λοιπόν, η Ευρωπαϊκή Ένωση έστρεψε το ενδιαφέρον της στη διαμόρφωση και την προώθηση ενός συστήματος ευρωπαϊκής εκπαίδευσης

το οποίο θα δράσει ως καταλύτης στην ανάπτυξη της ευρωπαϊκής ταυτότητας και ιδέας στα παιδιά, τους εφήβους και τους ενήλικες το αν, και κατά πόσο, τα παιδιά αντιλαμβάνονται τη σημασία και τη σημαντικότητα μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας που συνυπάρχει με τις εθνικές είναι ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον και άξιο συζήτησης θέμα (Philippou, 2005α).

Η εκπαίδευση των πολιτών ήταν παραδοσιακά ένας από τους στόχους που επιτεύχθηκαν από τα σχολεία: οι δάσκαλοι ήταν οι ιδρυτές ενός μηχανισμού προσκόλλησης σε μια ιδέα του τι είναι να είσαι πολίτης ενός έθνους- κράτους (Νόνοα, 1996). Σήμερα, όμως, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια έκρηξη παραδοσιακών ταυτοτήτων και με μια προσπάθεια να ανακαλύψουμε και να κατανοήσουμε τις νέες αυτές ταυτότητες, οι οποίες δεν είναι απαραίτητως εδαφικές (Aronowitz, 1992). Ο Soysal (1994) παρέχει μια ιδιαίτερα καλή ερμηνεία για το θέμα αυτό, εκτιμώντας ότι οι σημερινές αρχές της ιθαγένειας τείνουν να βασίζονται περισσότερο στο πόσο παγκοσμιοποιημένο είναι ένα άτομο παρά στην εθνικότητά του.

Στις μέρες μας, λοιπόν, ολοένα και περισσότερο εντείνεται η συζήτηση για την υιοθέτηση μιας ευρωπαϊκής εκπαίδευσης, μεταξύ των αποστολών της οποίας συγκαταλέγεται αρχικά η κατανόηση και μετέπειτα η υιοθέτηση μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας που συνάδει με τη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Ειδικότερα, μια άρτια συγκροτημένη παιδεία συμβάλλει στην οικοδόμηση κριτικού πνεύματος, στη διεύρυνση των γνώσεων και στη δημιουργία χαρακτήρων τέτοιων που θα επιδιώκουν την συνεχή πρόοδο και εξέλιξη. Επιπλέον, ένας από τους ποιο σημαντικούς στόχους της εκπαίδευσης είναι η συνεισφορά της στη μετατροπή της αλληλεξάρτησης σε συνειδητή αλληλεγγύη. Προς επίτευξη τούτου, ο καθένας πρέπει να μπορεί να κατανοεί τον εαυτό του και τους άλλους. Η απαίτηση για παγκόσμια αλληλεγγύη δημιουργεί, λοιπόν, την ανάγκη οι άνθρωποι να ξεπεράσουν την τάση εσωστρέφειας που τους χαρακτηρίζει και να προωθήσουν την κατανόηση του άλλου, η οποία θα βασίζεται στον σεβασμό της διαφορετικότητας (Παντίδης & Πασιάς, 2003).

Έτσι, η καλλιέργεια κοινής ευρωπαϊκής συνείδησης μεταξύ των λαών της Γηραιάς Ηπείρου κρίνεται απολύτως απαραίτητη προκειμένου να επιτευχθεί η ενσάρκωση του οράματος της ΕΕ, ενώ παράλληλα επιβάλλεται η διατήρηση των αξιών της δημοκρατίας και ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που

υπογραμμίζουν τη σημασία της ανεκτικότητας και της αλληλεγγύης, προκειμένου να αναδυθούν οι κοινές ευρωπαϊκές ρίζες ανάμεσα στους λαούς της Ευρώπης, όπως οι κοινές παραδόσεις, τα κοινά ήθη και έθιμα, ακόμη και η γλωσσική συγγένεια, συμβάλλοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στην πραγμάτωση των επιθυμιών και οραματισμών της ευρωπαϊκής ενοποίησης μέσω της εκπαίδευσης στα κράτη-μέλη. Έτσι, οι εκπαιδευτικοί οργανισμοί λειτουργούν στο πλαίσιο του εθνικού και διεθνούς κοινωνικού συστήματος, ως ανοικτά κοινωνικά υποσυστήματα, τα οποία ασκούν και δέχονται επιρροές (Κουτούζης, Χατζηευστρατίου, Αθανασούλα-Ρέππα, 2003).

Η διαμόρφωση των ατόμων σε πνευματικό και τεχνικό επίπεδο μέσω της ευρωπαϊκής εκπαίδευσης αντανακλά στις διακρατικές σχέσεις και στη βιωσιμότητα της Ένωσης που αποτελεί ένα μωσαϊκό διαμορφωμένων κοινωνιών βασισμένων στην εθνική συνείδηση και τους εθνικούς θεσμούς. Τυχόν προσπάθεια ενοποίησης που γίνεται με κριτήρια ισχύος ή με διαχωρισμό της από την αλληλεγγύη, επαναφέρει στο σύστημα το πρόβλημα της ανασφάλειας λόγω της άνισης ανάπτυξης, και γεννά ενδοκοινοτικές εντάσεις οι οποίες σε περιπτώσεις κρίσης μπορούν να διαφοροποιήσουν έντονα τη σχέση κόστους-οφέλους μεταξύ των κρατών μελών. Τούτο έχει ως συνέπεια να εμφανίζονται αρκετά προβλήματα στην πράξη που οφείλονται στα συμφέροντα των ισχυρών κρατών εξαιτίας της διαφορετικής νοοτροπίας και συμπεριφοράς των λαών (Ζαφειροπούλου, 2013).

Συνεχείς είναι οι ανακοινώσεις της Επιτροπής η οποία υπογραμμίζει στα κράτη-μέλη την αναγκαιότητα να αναλάβουν να τροποποιήσουν τα συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης, ώστε να καταργηθούν οι φραγμοί ανάμεσα στις διάφορες μορφές μαθητείας και να υπάρξει ένα παγκόσμιο σημείο αναφοράς ως προς την ποιότητα, επιδιώκοντας ενδεχομένως και την διεθνοποίηση των εκπαιδευτικών συστημάτων (Τσαούσης, 2000).

Η πρόκληση που τίθεται σήμερα στο σχολείο και στην ευρωπαϊκή κοινωνία είναι μια ποιοτική εκπαίδευση, αυθεντική ευρωπαϊκή. Αποστολή της θα είναι η ανάπτυξη ευρωπαϊκής ταυτότητας, δηλαδή ο αρμονικός συνδυασμός της εθνικής και ευρωπαϊκής ταυτότητας, η ικανότητα αποτελεσματικής λειτουργίας των ατόμων σε πολυπολιτισμικά πλαίσια, η γνώση ξένων γλωσσών, η ευρωπαϊκή επαγγελματοποίηση με εναρμόνιση προσόντων και κινητικότητας σε ό,τι αφορά της επιμόρφωση και την εργασία σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες κλπ.

Οι αλλαγές στην εκπαίδευση και την κοινωνία όλων των ευρωπαϊκών χωρών αναζητούν νέες απαντήσεις στις νέες ανάγκες (Council of Europe, 2010). Κατά συνέπεια, η κατάρτιση των εκπαιδευτικών είναι απαραίτητη για την αναζωογόνηση των σχολείων. Οι σημερινοί καθηγητές καλούνται ολοένα και περισσότερο να βοηθήσουν τους νέους να αποκτήσουν αυτονομία στη μάθηση, χάρη στην απόκτηση νέων δεξιοτήτων και εμπειρογνωμοσύνης (Papaconomidou, 2014). Επιπλέον, στις μέρες μας, οι τάξεις των μαθητών αποτελούνται από ένα διαφορετικό μείγμα ανθρώπων που προέρχονται από διαφορετικά περιβάλλοντα, έχουν διαφορετικά επίπεδα δεξιοτήτων και μιλούν διαφορετικές γλώσσες (EACEA / Eurydice, 2012).

Ακόμη, καθήκον του σχολείου είναι να προετοιμάζει τη νεολαία για διεθνείς ανταλλαγές, προκειμένου η τελευταία να είναι σε θέση να κατανοεί τον κόσμο και τις πολιτισμικές διαφορές του. Η Επιτροπή υπογραμμίζει την ανάγκη για ευρύτερη κατάρτιση των εκπαιδευτικών σε ευρωπαϊκό επίπεδο, προκειμένου ολόκληρο το σύστημα εκπαίδευσης και οι σπουδαστές του να αποκτήσουν πρόσβαση στην κοινωνία της γνώσης του 21ου αιώνα (Office for standards in education, 2010).

Τα τελευταία 25 χρόνια σε όλα σχεδόν τα σχολεία Ελλάδας και Κύπρου έχουν διεξαχθεί έρευνες αναφορικά με τους τρόπους με τους οποίους Έλληνες και Κύπριοι μαθητές προσπάθησαν να διαμορφώσουν την εθνική και ευρωπαϊκή τους ταυτότητα και κατά πόσο εν τέλει το κατάφεραν. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι, παρά τη θετική στάση των μαθητών απέναντι στην Ευρώπη, οι μαθητές απέδωσαν ελάχιστη σημασία στην κατασκευή της ευρωπαϊκής τους ταυτότητας, ενώ αντίθετα η διαμόρφωση της εθνικής τους ταυτότητας ήταν εξαιρετικά σημαντική. Ο διάλογος που αναπτύχθηκε αποκάλυψε ουσιαστικές και ιστορικές αναπαραστάσεις της εθνικής ταυτότητας και μια επιφυλακτική προσέγγιση στην Ευρώπη (Philippou, 2005b).

Προχωρώντας για να εξετάσουμε την εκπαιδευτική πρακτική στην Ελλάδα, παρατηρούμε ότι η συμμετοχή σε πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση στα ευρωπαϊκά προγράμματα ανταλλαγών βρίσκεται σε ικανοποιητικό επίπεδο. Μεγάλη προτίμηση έχουν κυρίως οι χώρες της Μεσογείου: η Ιταλία, η Γαλλία και η Ισπανία (Grollios, 1999. Mattheou, 2003). Επιπλέον, η συμμετοχή των ελληνικών πανεπιστημίων σε προγράμματα κινητικότητας φοιτητών και προσωπικού είναι επίσης ικανοποιητική. Οι χώρες

που προτιμούν οι Έλληνες σπουδαστές είναι η Βρετανία, η Γαλλία και η Γερμανία. Η συμμετοχή στα διαπανεπιστημιακά προγράμματα σπουδών είναι επίσης ικανοποιητική (Moschonas, 1998). Παρ'όλα αυτά, υπάρχουν δυσκολίες που μπορούν άμεσα να αποδοθούν στον κεντρικό χαρακτήρα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, στην έλλειψη συμπληρωματικής οικονομικής στήριξης των προγραμμάτων από την ελληνική πλευρά, στην έλλειψη πληροφόρησης, στον τρόπο λειτουργίας των διαφόρων επιπέδων του εκπαιδευτικού συστήματος κλπ. (EACEA/Eurydice, 2012. Mattheou, 2003).

Σύμφωνα με μια άποψη, η εξέλιξη αυτή οφείλεται στο ότι οι Έλληνες εκπαιδευτικοί που αντιλαμβάνονται τις συνέπειες μιας τέτοιας εξέλιξης της κοινωνικής τους πραγματικότητας πιστεύουν ότι η αναζωογόνηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας συμπληρώνει και απειλεί την εθνική τους ταυτότητα (Schild, 2001). Παρόλα αυτά υποστηρίζουν ότι δεν είναι μόνο Έλληνες, αλλά και Ευρωπαίοι πολίτες, τονίζοντας ωστόσο πως ό,τι και να γίνει θα παραμείνουν Έλληνες και στο μέλλον. Αισθάνονται υπερηφάνεια και ικανοποίηση, δεδομένου ότι η προέλευση του ευρωπαϊκού πολιτισμού εντοπίζεται στην κλασική αρχαιότητα, παρόλο που μεγάλο μέρος τους αισθάνεται οργή και θλίψη επειδή αυτό το γεγονός δεν αναγνωρίζεται όπως πρέπει. Πιστεύουν ότι οι οικονομικά ισχυρότερες χώρες επιβάλλουν τον πολιτισμό τους στους πιο αδύναμους και ότι η ελληνική γλώσσα απειλείται από την κυριαρχία ισχυρών γλωσσών (Papaconomou, 2014).

Η δημιουργία ευρωπαϊκής ταυτότητας και η εμφύσησή της στους νέους είναι ένα ζήτημα που αφορά τους Έλληνες στη συντριπτική τους πλειοψηφία, είτε ως πολίτες, γονείς είτε ως δασκάλους. Ο δάσκαλος είναι ένας κρίσιμος παράγοντας στην κοινωνικοποίηση των σπουδαστών και ένας σημαντικός συντονιστής στην εισαγωγή μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας στους μελλοντικούς ενεργούς πολίτες. Το ξέσπασμα της ελληνικής κρίσης χρέους ώθησε πολλούς μελετητές να επαναπροσδιορίσουν τη σχέση μεταξύ ευρωπαϊκής και εθνικής ταυτότητας. Οι νέες οικονομικές συνθήκες, η παρακμή της χώρας και η συνάντησή της με την οικονομική ύφεση έθεσαν νέους όρους αναφορικά με τις ερμηνείες της κοινωνικής πραγματικότητας, των προσδοκιών και των προτεραιοτήτων των ανθρώπων. Το εκπαιδευτικό σύστημα παράγει και αναπαράγει απόψεις, αξιακές αρχές και ιδεολογίες δημιουργώντας τάσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να οδηγήσουν ή να αποκλίνουν από μια ευρωπαϊκή

προσανατολισμένη κατεύθυνση. Δεδομένου ότι ο δάσκαλος αποτελεί σημαντικό συστατικό μέρος του εκπαιδευτικού συστήματος, η ανάπτυξη της ευρωπαϊκής ταυτότητας στους μαθητές εξαρτάται από τις πεποιθήσεις και τη στάση των εκπαιδευτικών απέναντι στην ΕΕ. Οι στατιστικές αναλύσεις της τελευταίας 10ετίας καταδεικνύουν μια μετατόπιση από την Ευρωπαϊκή Ένωση λόγω της οικονομικής κρίσης και της παρέμβασης του ΔΝΤ. Οι Έλληνες εκπαιδευτικοί είναι απρόθυμοι να αναλάβουν δεσμεύσεις, παρόλο που αναγνωρίζουν ότι μια βιώσιμη λύση στη δημοσιονομική κρίση στην Ελλάδα θα επιτευχθεί με συντονισμένη δράση στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Αυτό το εύρημα πρέπει να παρακινήσει τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής να αναθεωρήσουν τις ιδέες τους σχετικά με τα βήματα που πρέπει να ακολουθήσουν για να καταλήξουν σε ένα ψήφισμα για το ελληνικό πρόβλημα (Chalari & Georgas, 2016. Triandafyllidou & Gropas, 2007).

Η εκπαίδευση είναι ένα μέσο για την προώθηση των αρχών της κοινωνικής συνοχής, της αλληλεγγύης και της ισότητας, μπορεί επίσης να προάγει προκαταλήψεις, στερεότυπα, πολιτιστικές αντιπαραθέσεις και διακρίσεις. Η πρόκληση, λοιπόν, για μια ετερογενή κοινωνία είναι να ανταποκριθεί στις αυξημένες προσδοκίες για εκπαιδευτικές πολιτικές (μεθόδους, προγράμματα σπουδών κλπ.) που είναι σε θέση να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες ολόκληρου του φοιτητικού πληθυσμού, δηλαδή εκπαιδευτικές πολιτικές που είναι πολιτιστικά ευαίσθητες, ενισχύουν τις ευκαιρίες εκπαίδευσης, κοινωνικοποίησης και προσωπικής ανάπτυξης για τους μαθητές όλων των κοινοτήτων.

Τα εθνικά εκπαιδευτικά συστήματα άρχισαν να αναπτύσσονται στην μετα-επαναστατική Ευρώπη στα τέλη του 18ου αιώνα ως όργανα κρατικής διαμόρφωσης και εργαλεία για την ανάπτυξη μιας κοινής εθνικής ταυτότητας μέσα σε συγκεκριμένα γεωγραφικά σύνορα (Wiborg, 2000. Green, 1997). Όπως υποστήριξε ο Durkheim, τα σχολεία ως κοινωνικά ιδρύματα είχαν σκοπό να εξασφαλίσουν την κοινωνική συνοχή, την ενότητα και την αρμονία (Pickering, 2006). Σήμερα, τρεις αιώνες αργότερα, τα εκπαιδευτικά συστήματα εξακολουθούν να κατέχουν αυτό το ρόλο, παρόλο που πολλοί άλλοι παράγοντες της κοινωνικοποίησης, όπως η οικογένεια, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης κλπ, επηρεάζουν τους μαθητές. Τα εκπαιδευτικά συστήματα παντού, μέσα από τα μαθήματά τους, τα βιβλία τους και άλλες δραστηριότητες, προσπαθούν να

δημιουργήσουν νέους ανθρώπους στις παραδόσεις και τους πολιτισμούς της κοινωνίας τους και να προωθήσουν τη συνοχή και την αίσθηση της εθνικής ταυτότητας (Goodings, 1987). Στην Ελλάδα, το εκπαιδευτικό σύστημα επιδιώκει να καλλιεργήσει την ελληνική εθνική ταυτότητα και να εκπαιδεύσει τους Έλληνες σπουδαστές με έναν «φυσικό» και «φυσιολογικό» τρόπο. Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα είναι ιδιαίτερος συγκεντρωτικό και οι εκπαιδευτικοί στα σχολεία οφείλουν να ακολουθούν το σχολικό πρόγραμμα και να διδάσκουν κάθε θέμα αποκλειστικά από τα εγχειρίδια του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, τα οποία είναι κρατικά επικυρωμένα (Avdela 1998. Coulby & Jones, 1995. Massialas & Flouris 1994) .

Για την ελληνική κυβέρνηση οι εκπαιδευτικοί είναι δημόσιοι υπάλληλοι και ο επαγγελματισμός τους συνδέεται με τις επαγγελματικές γνώσεις, την αυτονομία και την ευθύνη τους. Οι καθηγητές στην Ελλάδα είναι κάτοχοι πτυχίου πανεπιστημίου και έχουν πρόσβαση σε θέσεις διδασκαλίας στον κρατικό τομέα με εξετάσεις που διοργανώνει το Ανωτάτο Συμβούλιο Επιλογής Προσωπικού (EACEA/Eurydice, 2012). Η δημόσια ρύθμιση της διδασκαλίας στην Ελλάδα ελέγχει τόσο αυτό που διδάσκεται όσο και το πώς διδάσκεται, μειώνοντας με τον τρόπο αυτό την επαγγελματική υπευθυνότητα και την αυτονομία των εκπαιδευτικών (Darling-Hammond & Berry, 1988).

Η εκπαίδευση υπήρξε πάντα μια σημαντική κοινωνική αξία στην ελληνική κοινωνία, ενώ αποτελούσε επίσης το κύριο μέσο για την ανοδική κοινωνική κινητικότητα (Tsoukalas, 1992). Παραδόξως όμως, η δημόσια εκπαίδευση, που πάσχει αφενός από χρόνια έλλειψη κονδυλίων και αφετέρου από ιδεολογικές και πολιτικές συγκρούσεις σχετικά με το περιεχόμενο και τους στόχους της, μαστίζεται επίσης από ξεπερασμένα και φορμαλιστικά προγράμματα σπουδών, γραφειοκρατική και αναποτελεσματική διαχείριση και υποδομές χαμηλής ποιότητας, ένα πρότυπο που διατηρείται μέχρι και σήμερα, παρά τις συνεχείς προσπάθειες μεταρρύθμισης και εκσυγχρονισμού (Dimitrakopoulos, 2004).

Άλλωστε, ο εκσυγχρονισμός και ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης υπήρξε πάντοτε ένα δύσκολο έργο σε οποιαδήποτε ευρωπαϊκή κοινωνία, αλλά περισσότερο στην Ελλάδα, με τους περιορισμένους πόρους της, αντιφατικές ιδεολογίες, μια ιστορία εκπαιδευτικού συντηρητισμού που συνδέεται με την οικοδόμηση της χώρας μετά την προσάρτηση μεγάλων εδαφών στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, που οδήγησε στην ενσωμάτωση

διαφορετικών εθνο-γλωσσικών πληθυσμών μέσα στα αναπτυσσόμενα σύνορά της, καθώς και σε συχνές μείζονες πολιτικές αλλαγές και αναταραχές (Dimitrakopoulos, 2004. Christopoulos, 2001).

Το εκπαιδευτικό σύστημα είναι ιδιαίτερα συγκεντρωτικό και χαράσσεται από την κεντρική κυβέρνηση. Το Υπουργείο Παιδείας διαμορφώνει και εφαρμόζει εκπαιδευτική πολιτική. Το σχολικό πρόγραμμα σπουδών είναι εθνικό και υποχρεωτικό, ενώ τα εγχειρίδια για όλα τα μαθήματα εκτυπώνονται κεντρικά και διανέμονται δωρεάν για όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης. Πρωταρχικός ρόλος του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος παραμένει η πολιτική κοινωνικοποίηση των νέων και ο σχηματισμός μιας ισχυρής εθνικής και θρησκευτικής ταυτότητας. Η εθνική ομοιογένεια αντιμετωπίζεται από το εκπαιδευτικό σύστημα ως αξία. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, η διαφορά είναι αρνητική. Η ποικιλομορφία που χαρακτηρίζει στην πραγματικότητα την ελληνική κοινωνία, όπως και κάθε άλλη, συμπεριλαμβανομένων των διαφορών λόγω κοινωνικής τάξης, φύλου, εθνικότητας, θρησκείας και γλώσσας, καθώς και διακρίσεις που συχνά σχετίζονται με αυτές, απουσιάζουν σε μεγάλο βαθμό από τα επίσημα προγράμματα σπουδών (Dimitrakopoulos, 2004).

Οι συζητήσεις για την πολυπολιτισμικότητα, η ανάπτυξη τοπικών προγραμμάτων σπουδών ή τα κοινοτικά θέματα που κυριάρχησαν στις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις εδώ και αρκετά χρόνια επιχείρησαν να αλλάξουν το ιστορικό έργο του σχολείου. Έτσι, σταδιακά άρχισε να παρατηρείται μια μεταμόρφωση στην αποστολή του σχολείου, η οποία κινείται από μια σχετικά μονοπολική προσήλωση στο έθνος στην προώθηση του ευρωπαϊκού ιδεώδους. Ωστόσο, η ανάλυση των ζητημάτων που αφορούν την εδαφική κυριαρχία παραμένει ακόμη περίπλοκη, καθώς αγγίζει άμεσα το πρόβλημα της εξουσίας (Νόνοα, 1996).

Από την πλευρά της η Ευρωπαϊκή Ένωση χρησιμοποιεί διαφορετικές τακτικές για τη δημιουργία και την ενίσχυση της ευρωπαϊκής ταυτότητας των Ευρωπαίων πολιτών, μεταξύ αυτών και των Ελλήνων. Είναι φανερό ότι η ΕΕ θεωρεί ότι η έλλειψη της κοινής ευρωπαϊκής συνειδήσης έχει συντελέσει στη μη ικανοποιητική εφαρμογή της ιδέας της «ελεύθερης διακίνησης» προσώπων και αγαθών, παρά την ύπαρξη περιφερειακών ταυτοτήτων. Τα πανεπιστήμια καλούνται να καλύψουν αυτό το κενό, αναλαμβάνοντας έτσι έναν ιδιαίτερα σημαντικό ιστορικό ρόλο στην εξέλιξη της ΕΕ. Η συνεργασία των ευρωπαϊκών

πανεπιστημίων μέσω του προγράμματος Σωκράτης αποτελεί αναμφίβολα μια εξαιρετική προσπάθεια στην κατεύθυνση της δημιουργίας κοινής συνείδησης (Μαρκάτος, 1997).

Ένα ακόμη εργαλείο πολιτικής της ΕΕ και συγκεκριμένα της Επιτροπής αναφορικά με την κατασκευή ευρωπαϊκής ταυτότητας στους πολίτες της Ένωσης μέσω της εκπαίδευσης είναι και τα προγράμματα Erasmus (Psychogyiou, 2015). Οι σπουδαστές του προγράμματος Erasmus αναπτύσσουν μια υπερεθνική ευρωπαϊκή ταυτότητα βασισμένη στην αντίληψη ότι η προσωπική επαφή με ανθρώπους άλλων εθνικοτήτων μπορεί να βελτιώσει τις διεθνείς σχέσεις και να διευκολύνει την πολιτική ολοκλήρωση (Sigalas 2009). Τα προγράμματα ERASMUS, πέρας από την προώθηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, εξυπηρετούν και άλλες λειτουργίες, όπως την υποστήριξη της οικονομίας μέσω της δημιουργίας ανταγωνιστικής απασχολησιμότητας, την προώθηση της εκμάθησης ξένων γλωσσών και την ευαισθητοποίηση άλλων ευρωπαϊκών πολιτισμών, την πρόσβαση των σπουδαστών σε εξειδικευμένες γνώσεις που δεν είναι διαθέσιμες στις χώρες τους, ενώ λειτουργούν και ως σύμβολο της ευρωπαϊκής συνεργασίας (Psychogyiou, 2015).

Ωστόσο, πλήθος μελετών που έχουν διεξαχθεί αναφορικά με το πραγματικό αποτέλεσμα του προγράμματος ανταλλαγής Erasmus στην ευρωπαϊκή ταυτότητα φθάνουν σε διαφορετικά αποτελέσματα. Οι εν λόγω μελέτες καταδικάζουν την προοπτική του προγράμματος Erasmus στη διαμόρφωση μιας συλλογικής ευρωπαϊκής ταυτότητας, υποστηρίζοντας ότι η κινητικότητα των μαθητών και φοιτητών δεν έχει απαραίτητως επίδραση στους μαθητές (Kuhn, 2012). Σύμφωνα με αυτούς τους μελετητές, η διακρατική κινητικότητα σε όλες τις εκπαιδευτικές ομάδες δεν συμβάλλει στη δημιουργία κοινής ταυτότητας αλλά σε άλλους τομείς, όπως η εκμάθηση γλωσσών. Οι φοιτητές του πανεπιστημίου είναι πιθανό να είναι ήδη Ευρωπαίοι και να είναι επιρρεπείς σε μια κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα σε αντίθεση με τους λιγότερο μορφωμένους ανθρώπους, όπου η ανταλλαγή θα μπορούσε να έχει μεγαλύτερο αντίκτυπο από την άποψη της δημιουργίας ή της προαγωγής της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Η έρευνα έχει δείξει ότι οι νεότεροι και οι πιο μορφωμένοι είναι πιο πιθανό να υποστηρίξουν την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και να αποκτήσουν ευρωπαϊκή ταυτότητα (Psychogyiou, 2015).

Σε μια περίοδο κατά την οποία η τεχνολογική έκρηξη μεταβάλλει συνεχώς

την προσέγγισή στην εκπαίδευση, τη γνώση και την έρευνα, αλλά και στον τρόπο εργασίας του ακαδημαϊκού δασκάλου και του μαθητή/φοιτητή, ζητείται από όλα τα εκπαιδευτικά συστήματα των χωρών-μελών να προσαρμοστούν στις νέες επιλογές της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ). Για το θέμα αυτό έχει δημοσιευτεί πλούσιο υλικό, από πλευράς ΕΕ, το οποίο όμως στη χώρα μας δεν έχει μελετηθεί (Μαρκάτος, 1997).

Η «ευρωπαϊκή διάσταση» στην εκπαίδευση συνδέεται άμεσα και επί της ουσίας με τα πραγματικά προβλήματα της ελληνικής παιδείας. Πράγματι, δεν μπορεί να υπάρξει καν «ευρωπαϊκή διάσταση» χωρίς συνθετική αποδοχή της διαφορετικότητας μέσα στον πολυ-πολιτισμικό και πολύγλωσσο ευρωπαϊκό χώρο, χωρίς πλουραλιστική γλωσσική πολιτική, χωρίς την ανάπτυξη ιστορικής συνείδησης μεταξύ των Ευρωπαίων πολιτών. Αυτή η κοινή συνείδηση καταγωγής δεν σημαίνει ασφαλώς ιστορική λήθη και ισοπέδωση των πολιτισμών. Σημαίνει πρώτα απ' όλα γνώση και κριτική θεώρηση της ιστορικής αλήθειας, αναγνώριση της συνεισφοράς, της ιστορικής προσφοράς και της διαφορετικότητας της κάθε συνιστώσας του πολιτισμού. Και, όπως τονίζει ο Μαρκάτος (1997), είναι βέβαιο ότι ο ελληνικός πολιτισμός δεν έχει τίποτε να κρύψει ή να φοβηθεί στη διαδικασία αυτή.

Έτερος χαρακτηρισμός, που συχνά αποδίδεται στην αυριανή ευρωπαϊκή κοινωνία, είναι αυτός της «κοινωνίας της μάθησης». Γίνεται, λοιπόν κατανοητό, πως η «ευρωπαϊκή διάσταση» στην παιδεία δεν είναι σκοπός αλλά μέσο για την επίτευξη ισότιμης και αξιοπρεπούς συνύπαρξης στην Ευρώπη του μέλλοντος (Μαρκάτος, 1997).

Σήμερα, στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα, η ταχύτητα της κοινωνικοοικονομικής αλλαγής, οι πολλαπλές πολιτικές αναδιαρθρώσεις και η αβεβαιότητα, έχουν προσθέσει περισσότερα προβλήματα στη χρόνια αναποτελεσματικότητα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος (Paraskevorou & Morgan, 2011). Η ραγδαία αύξηση των μεταναστευτικών ροών προς την Ελλάδα έχει μεταβάλει σημαντικά και αμετάκλητα τα κοινωνικά, πολιτισμικά, οικονομικά, εθνοτικά, φυλετικά και θρησκευτικά χαρακτηριστικά του πληθυσμού που κατοικεί στην Ελλάδα, και η ελληνική κοινωνία και το κράτος έχουν κληθεί να ανταποκριθούν, να προσαρμόσουν και να διατυπώσουν τις κατάλληλες πολιτικές για να διαχειριστούν αυτούς τους μετασχηματισμούς. Ο τομέας της εκπαίδευσης είναι πιθανώς ένας από τους πιο ευαίσθητους και

πολιτικά επιφορτισμένους τομείς της δημόσιας πολιτικής, λόγω του καθοριστικού ρόλου της στη διαμόρφωση ταυτότητας, την εθνική συνοχή και την εθνική συνειδηση (Chalari & Georgas, 2016).

Ίσως, λοιπόν, θα μπορούσαμε να ακολουθήσουμε τα λόγια του Giroux σχετικά με ένα νέο όραμα για ένα εκπαιδευτικό σύστημα σε επικίνδυνες εποχές, το οποίο πρέπει να μεταβάλλεται συνεχώς ώστε να ανταποκρίνεται στις ανάγκες των κοινωνιών που αλλάζουν συνεχώς, ένα εναλλακτικό όραμα της δημοκρατικής εκπαίδευσης με έμφαση στην κοινωνική δικαιοσύνη, σεβασμό προς τους άλλους, κριτική διερεύνηση, ισότητα, ελευθερία, πολιτικό θάρρος και ανησυχία για το συλλογικό καλό (Giroux, 2004). Ανάμεσα στις σημαντικότερες προκλήσεις για την ελληνική κυβέρνηση και τους υπεύθυνους για τη χάραξη πολιτικής είναι σήμερα η οργάνωση ενός εκπαιδευτικού συστήματος το οποίο θα ασχολείται με την τεκμηρίωση της πολιτικής και του προγράμματος σπουδών του με τις πλήρεις επιπτώσεις των πρόσφατων πολιτικών και οικονομικών αλλαγών, θα καλύψει τις ανάγκες των εκπαιδευτικών, των μαθητών, των γονέων και της κοινότητας (Bigelow, 2006), θα εμπνεύσει τη συμφιλίωση και την ειρήνη, θα προωθήσει την κατανόηση της ταυτότητας και της διαφορετικότητας, και θα καταστήσει μια πιο ανεκτική αντίληψη της ελληνικής εθνικής ταυτότητας (Held, 2005).

Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και Πολιτικός λόγος

Τα ΜΜΕ, τα οποία βρίσκονται στο επίκεντρο της επικοινωνίας μεταξύ της ελίτ και του πληθυσμού, διαδραματίζουν διπλό ρόλο τόσο ως κανάλια διαπραγμάτευσης και διατύπωσης ιδεών, όσο και ως έγκυρες πλατφόρμες για την αφήγηση, διάδοση και αποκατάσταση κοινωνικών αναπαραστάσεων (Chalánionά, 2012). Όπως επισημαίνει ο Bruter (2005), η μετάδοση ειδήσεων σχετικά με την Ευρώπη έχει αντίκτυπο στην αναγνώριση του πολίτη από την ίδια την Ευρώπη. Στην ανάλυσή του για τα νέα και τα σύμβολα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, φθάνει στο συμπέρασμα ότι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, διαδίδοντας καλά ή κακά νέα για την Ευρώπη και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ασκούν σημαντική επιρροή στην κατασκευή της ταυτότητας των πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Η σύγκρουση μεταξύ της ευρωπαϊκής και της εθνικής ταυτότητας των

Ελλήνων προκάλεσε συνεχιζόμενη συζήτηση στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία κορυφώθηκε την περίοδο της οικονομικής κρίσης. Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και των θεσμών της ΕΕ οδήγησαν στην αποσταθεροποίηση του τραπεζικού συστήματος, σε ένα διχαστικό δημοψήφισμα το 2015 και στη δημιουργία διαφόρων κοινωνικών κινημάτων, που ως αποτέλεσμα είχαν τις εθνικές εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015. Ο τρόπος που παρουσιάστηκε η κρίση αυτή στην ελληνική κοινωνία μέσω των εθνικών και ξένων ΜΜΕ έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη στάση των Ελλήνων απέναντι στην Ευρώπη και τη θέση τους αναφορικά με την απόκτηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Η διαμόρφωση των τηλεοπτικών, κατά κύριο λόγο, ειδήσεων κατά τη διάρκεια της κρίσης βάσει ιδεολογικών και όχι εθνικών κινήτρων και ο τρόπος παρουσίασης των γεγονότων στο κοινό προκάλεσαν αποκλίσεις από τις παραδοσιακές θέσεις για την εθνική ταυτότητα σε όλες τις ιδεολογικές ομάδες της χώρας, αποκαλύπτοντας μια ελαφρά τάση για την προώθηση μιας νέας, ευρωπαϊκής συνείδησης για την εθνική ταυτότητα. Να σημειωθεί ότι τα ΜΜΕ μέχρι πρότινος επεδίωκαν τη δημιουργία συμπάθειας στο κοινό για αυτή την πολυπολιτισμική και πολυεθνική κοινότητα ανταγωνιστικής πολιτικής και ευκαιριών (Tzogopoulos, 2015).

Ο πρώην εκδότης των «Financial Times» Richard Lambert υποστήριξε στο «Foreign Affairs» ότι «οι εφημερίδες και τα περιοδικά τείνουν να αντικατοπτρίζουν και να ενισχύουν τις απόψεις των αναγνωστών τους». Αυτή η παρατήρηση βρίσκει ιδιαίτερη ανταπόκριση κατά την τρέχουσα οικονομική κρίση και τη συνεχιζόμενη διαφωνία μεταξύ Γερμανίας και Ελλάδας, ιδιαίτερα δε την περίοδο Ιουνίου-Ιουλίου του 2015, όταν η Ελλάδα γνώρισε μια νέα αποκορύφωση του συνεχιζόμενου οικονομικού και κοινωνικοπολιτικού αδιεξόδου (Tzogopoulos, 2015).

Στη σημερινή αβεβαιότητα, η κάλυψη των γεγονότων από τα ΜΜΕ, ο ρόλος που καλούνται να διαδραματίσουν οι δημοσιογράφοι προκειμένου να επηρεάσουν την κοινή γνώμη και η σχέση μεταξύ των ΜΜΕ και της πολιτικής αποτελεί παράμετρο *sine qua non* για τον τρόπο εκπροσώπησης της Γερμανίας στα ελληνικά ΜΜΕ. Τα νέα, τα γεγονότα και οι εξελίξεις αναπαράγονται και μεταδίδονται στο κοινό από τους δημοσιογράφους. Έτσι, ένα ερευνητικό πρόγραμμα που ασχολείται με την κάλυψη των ειδήσεων και των γεγονότων

από τα ΜΜΕ ασφαλώς συνδέεται με το ρόλο των δημοσιογράφων που παράγουν τα νέα. Ξεκινώντας από την εικόνα της Γερμανίας που μεταδίδουν τα ελληνικά ΜΜΕ, μια δημοσκόπηση που διοργάνωσε η εταιρεία VPRC με έδρα στην Αθήνα τον Φεβρουάριο του 2012 και η οποία δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «ΕΠΙΚΑΙΡΑ» αποτελεί χρήσιμη πηγή για συζήτηση. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα «καταθλιπτικά» αποτελέσματα της έρευνας, το 32,4% των Ελλήνων συνδέει τη Γερμανία με τον Χίτλερ, το Ναζισμό και το Τρίτο Ράιχ, ενώ το 41% αισθάνεται θυμωμένο και απογοητευμένο. Επιπλέον, το 79% θεωρεί ότι ο ρόλος του Βερολίνου στην αντιμετώπιση της ελληνικής κρίσης είναι αρνητικός ή μάλλον αρνητικός και το 76% ότι είναι εχθρικός, ενώ το 81% των ερωτηθέντων έχει αρνητική γνώμη για την καγκελάρια Angela Merkel. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι το 91% των ερωτηθέντων θεωρεί ότι η απαίτηση των γερμανικών αποζημιώσεων είναι δίκαιη, ενώ το 77% συμφωνεί ότι η χώρα ασκεί μια «πολιτική του τέταρτου Ράιχ» (Tzogopoulos, 2012).

Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά την αποτύπωση της εικόνας της Ελλάδας στα γερμανικά ΜΜΕ, μια έρευνα που διεξήγαγε η «Harris Interactive» τον Αύγουστο του 2012 και δημοσιεύθηκε στους «Financial Times» τον επόμενο μήνα, έδωσε ενδιαφέροντα ευρήματα. Συγκεκριμένα, το 54% των ερωτηθέντων στη Γερμανία δεν πίστευαν ότι η Ελλάδα πρέπει να παραμείνει στη ζώνη του ευρώ, ενώ το 19% παρέμεινε αβέβαιο. Επιπλέον, μόνο το 26% συμφώνησε ότι τα μέλη της Ευρωζώνης πρέπει να κάνουν περισσότερα για να βοηθήσουν την Ελλάδα, ενώ το 74% δεν ήταν σίγουρο ότι η χώρα θα επιστρέψει ποτέ τα δάνεια διάσωσής της (Tzogopoulos, 2012).

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα ανωτέρω, η πλειονότητα των Ελλήνων θεωρεί τη Γερμανία υπεύθυνη για το αδιέξοδο στην εθνική τους οικονομία και τη συνεχή λήψη μέτρων λιτότητας, ενώ πολλοί Γερμανοί βλέπουν την Ελλάδα ως μια ειδική περίπτωση στην Ευρώπη, η οποία είναι κατά πολύ χειρότερη στην απόδοσή της σε σύγκριση με άλλα περιφερικά κράτη (δηλαδή την Ιρλανδία, την Ιταλία, την Πορτογαλία και την Ισπανία) και απειλεί την ύπαρξη του ευρωσυστήματος. Αυτές οι απόψεις είναι ιδιαίτερα οδυνηρές για την Ευρώπη. Η κύρια λογική της ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής είναι ότι τα διάφορα κράτη συνεργάζονται για την επίτευξη κοινών στόχων. Θεωρητικά, λοιπόν, πρέπει να επικρατήσει η αρχή της συνεργασίας. Είναι, όμως, ευγνώμονες οι Έλληνες για τη χρηματοδοτική βοήθεια που παρέχει η Γερμανία; Η απάντηση -όπως αυτή

διαφαίνεται στο λόγο των ΜΜΕ- είναι μάλλον αρνητική. Οι Έλληνες πιστεύουν ότι η Γερμανία επιδιώκει να δημιουργήσει μια σφαίρα οικονομικής επιρροής στη χώρα τους. Υπάρχουν σίγουρα εξαιρέσεις, αλλά η γενική τάση παραμένει προβληματική (Tzogopoulos, 2015).

Τον Φεβρουάριο του 2010, μετά τη δημοσίευση του περιοδικού «Focus», το πρωτοσέλιδο του οποίου απεικόνιζε την Αφροδίτη της Μήλου να ικετεύει για χρήματα, η ελληνική συντηρητική εφημερίδα «Ελεύθερος Τύπος» αποφάσισε να απαντήσει με παρόμοιο τρόπο. Έτσι, ο «Ελεύθερος Τύπος» δημοσίευσε την εικόνα της θεάς Βικτώριας να κρατά στο χέρι της μια σβάστικα, η οποία ήταν εξαιρετικά συμβολική. Να αναφέρουμε ότι το πρωτοσέλιδο αυτό του «Ελεύθερου Τύπου» χρησιμοποιείται συχνά στην Ελλάδα ως ένδειξη της υποτιθέμενης γερμανικής εχθρότητας έναντι της χώρας. Τα εν λόγω πρωτοσέλιδα σήμαναν την έναρξη του ελληνογερμανικού «πολέμου των ΜΜΕ» κατά τη διάρκεια της τρέχουσας κρίσης. Τα ελληνικά ΜΜΕ από τότε μέχρι και σήμερα πληροφορούν το κοινό για τις εξελίξεις αναφορικά με την πορεία της Ελλάδας στην Ευρωζών, παρουσιάζοντας μια γερμανική ηγεμονική πολιτική στις διαπραγματεύσεις για το μέλλον της Ελλάδας (Tzogopoulos, 2012).

Η ελληνο-γερμανική «παρεξήγηση» κατόρθωσε να διεισδύσει στο λόγο των ΜΜΕ σε τέτοιο βαθμό, που ακόμη και οι αθλητικές εφημερίδες ανακάλυψαν μάχη μεταξύ των δύο κρατών με την ευκαιρία του ποδοσφαιρικού αγώνα μεταξύ του Ολυμπιακού και της Borussia Dortmund στο πρωτάθλημα της Champions League. Χαρακτηριστικό είναι το πρωτοσέλιδο της αθλητικής εφημερίδας «Γαύρος» στις 18 Οκτωβρίου 2011 που καλούσε τους παίκτες του Ολυμπιακού να «κλωτήσουν τους Γερμανούς για να κάνουν την Ελλάδα να χαμογελάσει και να ταπεινώσουν το Τέταρτο Οικονομικό Ράιχ». Η ίδια εφημερίδα τον Ιούνιο του 2012 εμφάνιζε την καγκελάρια Angela Merkel να φοράει ναζιστική στολή και να υπενθυμίζει στους αναγνώστες το παιχνίδι ποδοσφαίρου μεταξύ των εθνικών ομάδων της Ελλάδας και της Γερμανίας για τους προημιτελικούς του Ευρωπαϊκού Πρωταθλήματος του 2012. Η εχθρική κάλυψη του γεγονότος ήταν κάτι παραπάνω από εμφανής (Tzogopoulos, 2015).

Η οργή ορισμένων ελληνικών ΜΜΕ εναντίον της πολιτικής του Βερολίνου, η οποία υποδήλωνε τη λήψη μέτρων λιτότητας και ιδιαίτερα τα κίνητρα της Γερμανίδας καγκελάρια Angela Merkel, οδήγησε τους δημοσιογράφους να ανακαλύψουν κρυφές προθέσεις. Αυτές περιελάμβαναν τη

βούληση του Βερολίνου να δημιουργήσει σφαίρες οικονομικής επιρροής στην Ελλάδα καθώς και να αγοράσει ελληνικά ακίνητα σε πολύ χαμηλές τιμές με απώτερο στόχο να κυριαρχήσει στη χώρα. Στο πλαίσιο αυτό, σε μια περίοδο που έπρεπε να ψηφιστούν νέα μέτρα λιτότητας στο ελληνικό κοινοβούλιο τον Φεβρουάριο του 2012, η εφημερίδα «ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ» απεικόνισε επίσης την καγκελάριο με ναζιστική στολή (Tzogopoulos, 2015).

Ως επί το πλείστον, η κάλυψη της Γερμανίας στα ελληνικά ΜΜΕ ήταν εξαιρετικά αρνητική από την αρχή της οικονομικής κρίσης. Ακόμη και αν ο τόνος τους δεν ήταν επιθετικός, το κύριο συμπέρασμα για το ακροατήριο ήταν ότι η Γερμανία είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνη για το ελληνικό δράμα και τα σκληρά μέτρα λιτότητας που ανάγκασε τον ελληνικό λαό να δεχθεί. Ωστόσο, μετά τη συγκρότηση της νέας κυβέρνησης συνασπισμού της Νέας Δημοκρατίας, του ΠΑΣΟΚ και του Κόμματος της Δημοκρατικής Αριστεράς και ιδιαίτερα από τα μέσα Σεπτεμβρίου 2012, ορισμένα ΜΜΕ, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στη Γερμανία, άρχισαν να ακολουθούν μια πιο ήπια προσέγγιση. Η συνέντευξη που έδωσε ο τότε Έλληνας Πρωθυπουργός Αντώνης Σαμαράς στην «Bild», η οποία δημοσιεύθηκε από το Γερμανικό ταμπλόιντ στις 22 Αυγούστου, είχε συμβάλει στη σταδιακή διάλυση των πάγων μεταξύ των δύο πλευρών. Μιλώντας στην «Bild», ο τότε Έλληνας πρωθυπουργός προσπάθησε να επενδύσει σε μια νέα επικοινωνιακή στρατηγική και να καταστήσει σαφές τόσο στον γερμανικό όσο και στον ελληνικό λαό ότι η αντιμετώπιση της δημοσιονομικής κρίσης αποτελεί κοινό αγώνα μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας για το μέλλον της Ευρώπης (Ronzheimer, 2012). Ορισμένα ελληνικά ΜΜΕ ανταποκρίθηκαν θετικά στην αρχική πολιτική προσπάθεια βελτίωσης των ελληνογερμανικών διμερών σχέσεων. Συγκεκριμένα, μετά από κάποιες δηλώσεις Γερμανών πολιτικών υπέρ της Ελλάδας -συμπεριλαμβανομένης και της συναισθηματικής αντίδρασης της Καγκελαρίου, η οποία δήλωσε ότι «αιμορραγεί η καρδιά της» για τη χώρα μας- η εφημερίδα «ΤΑ ΝΕΑ» παρουσίασε μια αλλαγή στην προσέγγιση του Βερολίνου. Ωστόσο, η πλειοψηφία των Ελλήνων δημοσιογράφων, οι οποίοι είχαν συνηθίσει σε ένα βολικό περιβάλλον αμοιβαίας εχθρότητας μεταξύ Ελλάδας και Γερμανίας, ήταν αναμφισβήτητα διατεθειμένοι να ακολουθήσουν την ίδια στάση (Tzogopoulos, 2015).

Η διαιρεμένη προσέγγιση των ελληνικών μέσων ενημέρωσης σχετικά με τη Γερμανία μετά τις διπλές εκλογές του Οκτωβρίου του 2012 ήταν εμφανής

όταν η Καγκελάριος αποφάσισε να επισκεφθεί την Ελλάδα. Η επίσκεψή της παρουσιάστηκε από τα ΜΜΕ ως ευκαιρία για την Ελληνική Δημοκρατία να βελτιώσει τις σχέσεις της με τη Γερμανία και να επενδύσει στην πολιτική στήριξη της χώρας μας προκειμένου να παραμείνει στην Ευρωζώνη. Από την άλλη πλευρά, αυτή η επίσκεψη θεωρήθηκε από ορισμένους δημοσιογράφους ως ένδειξη -αν όχι επιβεβαίωση- της βούλησης της Καγκελαρίου να ελέγξει την Ελλάδα και να προωθήσει τα γερμανικά εθνικά συμφέροντα. Τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων «ΤΑ ΝΕΑ» και «ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ», της 9ης και 10ης Οκτωβρίου 2012 αντίστοιχα, τόνισαν τη σημασία της επίσκεψης, ενώ άλλα όπως αυτά της «ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ» και της «ΑΥΓΗΣ» δεν είδαν κάποια πραγματική και απτή βοήθεια από τη Γερμανία. Σημειώνουμε, τέλος, ότι όλα τα ελληνικά ΜΜΕ μετέδωσαν τις αντιγερμανικές διαδηλώσεις, οι οποίες έλαβαν χώρα στην Αθήνα (Tzogopoulos, 2015).

Η κάλυψη της επίσκεψης της Angela Merkel στην Ελλάδα από τα ελληνικά ΜΜΕ ήταν ενδεικτική της στάσης αυτών απέναντι στην Γερμανία μέχρι τα τέλη του 2014, όταν η ελληνική κυβέρνηση προκήρυξε πρόωρες εκλογές ανοίγοντας το δρόμο για τη νίκη του ΣΥΡΙΖΑ στις 26 Ιανουαρίου 2015. Η σχετική βελτίωση στην πολιτική ελληνο-γερμανική σχέση επηρεάστηκε από τον λόγο των ΜΜΕ. Τούτο βέβαια δεν συνεπαγόταν ότι τα προκλητικά σχόλια ή τα πρωτοσέλιδα απουσίαζαν από την καθημερινή μετάδοση των ειδήσεων. Επιπλέον, η αντιγερμανική κάλυψη των μέσων ενημέρωσης μετά την επίσκεψη της Merkel στην Ελλάδα συνέχισε να συντίθεται γύρω από τον αντίκτυπο της πολιτικής λιτότητας. Ο αρθρογράφος της εφημερίδας «ΤΟ ΒΗΜΑ» Γιώργος Μαλούχος προχώρησε ακόμη περισσότερο κατηγορώντας τη Γερμανία για προσπορισμό υψηλών κερδών από την επιβολή της πολιτικής λιτότητας με το πρόσχημα ότι θα σώσει τη χώρα, ενώ τον Απρίλιο του 2013 ο εκδότης του περιοδικού «Crash» Γιώργος Τράγκας παρουσίασε την καγκελάρια Angela Merkel και τον υπουργό οικονομικών της Γερμανίας Wolfgang Schäuble ως φυλακισμένους του Γκουαντάναμο χρησιμοποιώντας τον τίτλο «WANTED» Επιπλέον, η εφημερίδα «ΑΥΓΗ», η οποία αντανάκλασε την άποψη του ΣΥΡΙΖΑ, χαιρέτησε το Γερμανό υπουργό Οικονομικών με τον τίτλο «Ave Schäuble: Σας χαιρετίζει ο εθνικός ελληνικός λαός», απεικονίζοντάς τον ως «δυνάστη» (Tzogopoulos, 2015). Στη Γερμανία, τα περιοδικά «Bild Zeitung», «Focus», αλλά και το «Der Spiegel» πρωτοστάτησαν στο να παράγουν

αρνητικές ειδήσεις και στερεότυπες εικόνες για τους «διεφθαρμένους και τεμπέληδες Έλληνες».

Τις δύο εβδομάδες μεταξύ 28 Ιουνίου και 12 Ιουλίου 2015, κατά τις οποίες οι ελληνικές τράπεζες παρέμειναν κλειστές και διεξήχθησαν οι διαπραγματεύσεις μεταξύ Ελλάδας και ΕΕ, σημειώθηκε ραγδαία αύξηση των πληροφοριών κατά τη διάρκεια της αναταραχής των γεγονότων, ενώ η παρουσίαση των ειδήσεων βασιζόταν σε ποικίλα, συχνά αντιφατικά, στοιχεία της ταυτότητας του ελληνικού ακροατηρίου, από τον (συχνά βαθύ) εθνικισμό σε μια προφανή συγγένεια με την ευρωπαϊκή του ταυτότητα. Παρόλο που οι ειδήσεις αυτές παρέμεναν μόνο υπό συζήτηση στο δημοσιογραφικό λόγο, αποκρυπτογραφήθηκαν σε ένα τουλάχιστον συγκεκριμένο πλαίσιο, το «εμείς εναντίον τους».

Στα τέλη Ιουνίου του 2015, οι διαπραγματεύσεις μεταξύ της τότε νέας ελληνικής κυβέρνησης και των εταίρων της στο Eurogroup εξελίχθηκαν αρκετά γρήγορα και η ελληνική αντιπροσωπεία επέστρεψε ξαφνικά στην Αθήνα, ενώ ο πρωθυπουργός δήλωσε ότι θα προχωρήσει στη διεξαγωγή δημοψηφίσματος προκειμένου να αποφασίσει ο λαός αν η ελληνική κυβέρνηση θα έπρεπε να αποδεχτεί την προσφορά της ΕΕ για τη διάσωση της ελληνικής οικονομίας. Η αποτυχία των διαπραγματεύσεων θεωρήθηκε σαφώς από τα ΜΜΕ ως ένα φτωχό αποτέλεσμα που αναμενόταν να έχει τρομακτικές «μετασεισμικές» επιπτώσεις στο ελληνικό κοινό. Έτσι, δημιουργήθηκε ένα κύμα πληροφοριών, προερχόμενο από διάφορες πηγές, οι οποίες ήταν συχνά αντιφατικές, ενώ τα ΜΜΕ επέλεξαν να μη δώσουν σαφή εικόνα για τον υπεύθυνο της εξέλιξης αυτής. Η ευθύνη αντισταθμίστηκε ανάλογα από την ελληνική κυβέρνηση, τη γερμανική αντιπροσωπεία με τις υποστηρικτικές της χώρες, τα ευρωπαϊκά θεσμικά όργανα και το ΔΝΤ, συχνά μέσα σε ένα ενιαίο δελτίο ειδήσεων.

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι εξελίξεις στην Ελλάδα δεν άφησαν αμέτοχα ούτε τα κυπριακά ΜΜΕ, καθώς οι πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις στη χώρα επηρεάζουν σημαντικά και τους Ελληνοκυπρίους. Έτσι, για παράδειγμα, στις 28 Ιουνίου 2015, το κύριο ενημερωτικό δελτίο για το δημόσιο κανάλι «RIK» άρχισε με το σχόλιο του παρουσιαστή *«Η ελληνική οικονομία βρίσκεται στην άκρη του ξυραφιού»*. Το σχόλιο ακολούθησε μια εικόνα εφημερίδας που απεικόνιζε τον πρωθυπουργό της Ελλάδας με τίτλο «Ευρώ ή δραχμή». Την ίδια ημέρα, το τηλεοπτικό κανάλι «Mega Κύπρου» ξεκίνησε το κεντρικό δελτίο ειδήσεων με το

σχόλιο του παρουσιαστή *«Οι Κύπριοι επιδεικνύουν την υποστήριξη του επιβαρυσμένου ελληνικού λαού»*, δείχνοντας έτσι ότι ακόμη και (ένα μέρος) του κυπριακού κοινού αντιλαμβάνεται τις συνέπειες της αποτυχημένης διαπραγμάτευσης ως κάτι τρομερό.

Ο τίτλος *«Ευρώ ή δραχμή»* ακολουθούσε όλες τις ζωντανές εκπομπές και συνεντεύξεις, τα δελτία ειδήσεων και τα ρεπορτάζ όλες τις επόμενες ημέρες μέχρι τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος στις 5 Ιουλίου του 2015. Οι τηλεοπτικοί σταθμοί παρουσίαζαν εικόνες ουρών ηλικιωμένων πολιτών στα ΑΤΜ και τις τράπεζες, τα βενζινάδικα και τα σούπερ μάρκετ, ενώ οι δημοσιογράφοι αναφέρονταν σε αυτές ως *«εικόνες ντροπής»*. Στις 3 Ιουλίου του 2015, οι ενημερωτικές εκπομπές του τηλεοπτικού σταθμού *«Ant1»* περιγράφουν το τέλος της κοινοβουλευτικής συζήτησης για το δημοψήφισμα, τονίζοντας διαρκώς ότι *«τα προβλήματα που προκύπτουν από τις κλειστές τράπεζες έχουν γίνει γιγαντιαία και η δυστυχία των πολιτών συνεχίζεται»*, ότι *«η Ελλάδα παίζει τα τελευταία της φύλλα στην Ευρωζώνη»* και ότι *«βυθίζεται όλο και περισσότερο στο χάος»*, ενώ παράλληλα παρουσίαζαν ρεπορτάζ σχετικά με την έλλειψη τροφίμων στα σούπερ μάρκετ και τις τουριστικές ακυρώσεις στα ελληνικά ξενοδοχεία.

Η επικρατούσα αφήγηση της ελληνικής κρίσης στα διεθνή ΜΜΕ και στα κοινωνικά μέσα ενημέρωσης ήταν ότι ο *«φτωχός»* ελληνικός λαός με τον ιδεαλιστή τότε Πρωθυπουργό του έφτασαν στο χείλος του γκρεμού από τους πιστωτές, με επικεφαλής την Γερμανίδα καγκελάρια και τον υπουργό οικονομικών της. Οι Γερμανοί και η *«Τρόικα»* -η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο- κατέστησαν υπερβολικό το χρέος στους Έλληνες, επέβαλαν στην ελληνική κυβέρνηση αντιπαραγωγικές πολιτικές λιτότητας και απαίτησαν ταπεινωτικές μεταρρυθμίσεις που παραβίαζαν την ελληνική κυριαρχία. Όπως μάλιστα υπογράμμιζαν, είναι δύσκολο να μην καταπιέξεις τον λαό της Ελλάδας, όταν το ΑΕΠ της χώρας συρρικνώθηκε κατά 25% σε μόλις πέντε χρόνια. Τούτο είχε ως συνέπεια την ενίσχυση του σεναρίου περί *«Grexit»*, το οποίο αφενός αντικατόπτριζε την απροθυμία των Γερμανών, Αυστριακών, Ολλανδών, Δανών και άλλων οικονομικών ελίτ της ΕΕ να βοηθήσουν πραγματικά την Ελλάδα, και αφετέρου τη βούλησή τους να εκμεταλλευτούν την κρίση της χώρας ως *«ευκαιρία»*.

Ο τρόπος παρουσίασης των ως άνω γεγονότων τόσο από τα ελληνικά όσο και από τα διεθνή ΜΜΕ, οδήγησε τους Έλληνες στο διχασμό. Αρκετοί ήταν αυτοί που πείστηκαν ότι η έξοδος από της ΕΕ ήταν η μόνη λύση για τη σωτηρία της χώρας, χωρίς να οδηγηθούν οι Έλληνες στην εξαθλίωση. Άλλωστε, όπως δήλωναν ενώπιον των ΜΜΕ, ποτέ δεν ένιωσαν τον εαυτό τους ως Ευρωπαίο. Από την άλλη πλευρά υπήρχαν και αυτοί που υποστήριζαν πως η παραμονή της Ελλάδας στην Ευρώπη είναι η μόνη λύση και πιο συγκεκριμένα ότι η Ευρώπη δεν αποτελεί επιλογή, αλλά πεπρωμένο του ελληνικού έθνους. Κάποιοι δε ισχυρίζονταν ότι ο ελληνικός λαός, οι αρχές και αξίες του ήταν αυτές που συνέβαλαν στη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας και κατά συνέπεια ήταν αδιανόητο για τους Έλληνες να την απαρνηθούν.

Από το 2016 και εφεξής, το διεθνές ενδιαφέρον για την Ελλάδα άρχισε να μειώνεται σταθερά στα διεθνή ΜΜΕ, καθώς η χώρα κατάφερε όχι μόνο να δημιουργήσει πλεόνασμα αλλά και να ανακτήσει την εμπιστοσύνη των διεθνών εταίρων της.

Η ερμηνεία και η απεικόνιση του κόσμου από τους δημοσιογράφους μπορεί είτε να αντικατοπτρίζει τον πραγματικό κόσμο είτε να είναι προϊόν μιας διαδικασίας κατασκευής των ειδήσεων. Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, αυτό το δίλημμα αντανάκλα μια πιθανή σύγκρουση ανάμεσα σε δύο θεωρίες της γνώσης: τον «εμπειρισμό» και τον «κονστрукτιβισμό». Από τη μια πλευρά, λοιπόν, οι εμπειριστές επικεντρώνονται στη σημασία της εμπειρίας. Πιστεύουν ότι υπάρχει ένας πραγματικός κόσμος και θεωρούν το ανθρώπινο μυαλό «*tabula rasa*». Τα δεδομένα του ανθρώπινου νου μπορούν να διαμορφωθούν μόνο μέσω των αισθήσεων και της εμπειρίας. Από την άλλη πλευρά, οι κονστрукτιβιστές πιστεύουν στην υποκειμενικότητα και στην κατανόηση του κόσμου μέσω μιας γνωστικής διαδικασίας που τονίζει τον κρίσιμο ρόλο του ανθρώπινου νου. Αυτό που υποστηρίζουν είναι ότι η γνώση αποτελεί προϊόν των ανθρώπων που ερμηνεύουν τον κόσμο. Σύμφωνα με τη δεύτερη και κρατούσα θεωρία, οι ειδήσεις αποτελούν προϊόντα κατασκευής των δημοσιογράφων, οι οποίοι, μέσα από την παρουσίαση αυτών, άλλοτε επιθυμούν να πληροφορήσουν την κοινή γνώμη και άλλοτε να την χειραγωγήσουν (Bachofer, 2014). Προς το ποια κατεύθυνση θα μετατοπιστεί η κοινή γνώμη εξαρτάται από το ποια ιδέα υποστηρίζεται από καλά ενημερωμένα και κοινωνικά ενεργά άτομα με υψηλή κοινωνική αξιοπιστία, τους λεγόμενους

«ηγέτες της κοινής γνώμης». Στην Ευρώπη, λοιπόν, η εξάπλωση των ιδεών εξαρτάται από τις ελίτ.

Στις δυτικές φιλελεύθερες δημοκρατίες, τα ΜΜΕ χαρακτηρίζονται από ελευθερία λόγου και ανεξαρτησία, η δράση δε των δημοσιογράφων διέπεται από κανόνες δημοσιογραφικής δεοντολογίας. Όλα αυτά εξασφαλίζουν την αντικειμενική κάλυψη των γεγονότων από τους τελευταίους. Παρόλα αυτά, ακόμη και στην περίπτωση που οι δημοσιογράφοι ακολουθήσουν τους επαγγελματικούς κανόνες δημοσιογραφίας δεν μπορούν να είναι απόλυτα αντικειμενικοί στο έργο τους. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι οι δημοσιογράφοι αντιμετωπίζουν πληθώρα πληροφοριών, από τις οποίες πρέπει να επιλέξουν. Η επιλογή των ειδήσεων είναι απαραίτητη για τις εφημερίδες και τα ραδιοφωνικά και τηλεοπτικά κανάλια, ενώ οι ίδιοι έχουν συγκεκριμένο χώρο ή χρόνο στη διάθεση τους. Για τους λόγους αυτούς, οι δημοσιογράφοι πρέπει να δώσουν έμφαση και να τονίσουν συγκεκριμένες ιστορίες. Αυτή η επιλογή ειδήσεων σίγουρα περιορίζει τις πιθανότητες αντικειμενικής κάλυψης. Το εύλογο ερώτημα που γεννιέται είναι ποιοι είναι οι συγκεκριμένοι παράγοντες που οδηγούν ή συμβάλλουν στην επιλογή συγκεκριμένων ειδήσεων. Σε καμμία περίπτωση η επιλογή των ειδήσεων δεν μπορεί εύκολα να χαρακτηριστεί ως τυχαία αντίδραση σε τυχαία γεγονότα. Διάφορες δημοσιογραφικές πρακτικές και εντάσεις μέσα στις ειδησεογραφικές αίθουσες μπορούν να παίξουν κάποιο ρόλο. Τα πρακτορεία ειδήσεων που παρέχουν πληροφορίες στα μέσα ενημέρωσης είναι επίσης σημαντικά. Πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη η μαζική ανάπτυξη της βιομηχανίας δημόσιων σχέσεων.

Τα κίνητρα για τη συγκεκριμένη επιλογή των ειδήσεων από τους δημοσιογράφους είναι συχνά πολιτικά. Οι δημοσιογράφοι που εργάζονται σε εταιρείες μέσων ενημέρωσης είναι υπάλληλοι των εταιρειών που ελέγχουν την επιλογή, την παρουσίαση και τη διαχείριση των ειδήσεων στο σύνολό τους. Παρόλο που αναμένεται να ακολουθήσουν τους επαγγελματικούς κανόνες της δημοσιογραφίας και να είναι αντικειμενικοί, συχνά εργάζονται μέσα σε περιορισμούς και υπό την πίεση να συμπεριλάβουν συγκεκριμένες ειδήσεις ή να δώσουν μια συγκεκριμένη πολιτική απόχρωση στο έργο τους. Ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας, που σχεδόν όλα τα ΜΜΕ αγωνίζονται για την οικονομική επιβίωσή τους, η επιμονή τους στον λαϊκισμό δεν προκαλεί έκπληξη. Άλλωστε, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης είναι επιχειρήσεις και η

εμπορευματοποίηση δεν μπορεί παρά να επηρεάσει την κάλυψή τους. Έτσι, πολλά ΜΜΕ στην Ελλάδα και τη Γερμανία επωφελήθηκαν από τον λαϊκισμό των πολιτικών τους για δικούς τους σκοπούς, ενισχύοντας τακτικά αυτού του είδους τις απόψεις τους. Το κύριο αντικείμενο εργασίας των δημοσιογράφων είναι σαφώς να αναφέρουν τα νέα. Ωστόσο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι τελευταίοι πολλές φορές στην κάλυψή τους υπερτονίζουν τα προκλητικά και ενδιαφέροντα σχόλια.

Όπως προελέχθη, τα ΜΜΕ αποτελούν σημαντικό μηχανισμό κατασκευής της εθνικής αλλά και της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Σύμφωνα με τον Benedict Anderson (1983), η ανάπτυξη της ταυτότητας ενός έθνους συνδέεται με την εξαπλώση των επικοινωνιακών συστημάτων. Στο πλαίσιο της ΕΕ, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης θα μπορούσαν θεωρητικά να παίξουν έναν ανάλογο ρόλο με αυτόν που έπαιξαν στα έθνη-κράτη. Η καλλιέργεια μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας από τα μέσα ενημέρωσης, όπως συνέβη με τα έθνη-κράτη, μπορεί να γίνει μια απτή πραγματικότητα λαμβάνοντας υπόψη τους ακόλουθους παράγοντες: πρώτον, ότι η έννοια της ίδιας της ταυτότητας δεν είναι σταθερή, αλλά συνεχώς εξελίσσεται, και δεύτερον, ότι η δημόσια σφαίρα δεν περιορίζεται αναγκαστικά στο έθνος-κράτος.

Τα ΜΜΕ -έστω και αν δεν αποσκοπούν ρητά στην προώθηση μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας- το κάνουν ως παρενέργεια. Για παράδειγμα, ακόμη και αν υποθέσουμε ότι η κάλυψη από τα μέσα ενημέρωσης των εκλογών για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο το 2014 δεν είχε ως στόχο την οικοδόμηση ταυτότητας, αλλά μόνο την ενημέρωση του κοινού, αναπόφευκτα παρείχε δημοσιότητα στην ΕΕ. Δημιούργησε δημοτική ευρωπαϊκή ταυτότητα. Το ίδιο ισχύει και για τον διαγωνισμό της Eurovision, ακόμη και αν υποθέσουμε ότι ο διαγωνισμός τραγουδιού έχει ως στόχο απλώς να ψυχαγωγεί το κοινό, αναπόφευκτα εξαπλώνεται στους διάφορους εθνικούς πολιτισμούς στην ήπειρο και προάγει τη διύποκειμενικότητα. Κατασκευάζει πολιτιστική και στη συνέχεια εθνική ευρωπαϊκή ταυτότητα. Ωστόσο, η δημιουργία μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας και ενός διακρατικού «ευρωπαϊκού δήμου» δεν είναι διόλου εύκολο έργο. Τα ζητήματα της ευρωπαϊκής ταυτότητας, της ιθαγένειας και της οικοδόμησης της ευρωπαϊκής κοινότητας διαφαίνονται σαφώς ως ζητήματα της (μη) εμφάνισης ενός ευρωπαϊκού «επικοινωνιακού χώρου» (Bachofer, 2014: 40).

Αυτό, λοιπόν, που πρέπει να γίνει κατανοητό είναι ότι η κρίση που βιώνει η Ελλάδα δεν αποτελεί μόνο μια οικονομική κρίση, αλλά πρόκειται για μια σοβαρή ευρωπαϊκή κρίση ταυτότητας. Εάν επιθυμούμε να σημειώσουμε πρόοδο στην τρέχουσα κρίση, πρέπει να ξεκινήσουμε με την ταυτότητα και να δημιουργήσουμε μια αίσθηση Ευρώπης. Ωστόσο, αυτό δεν μπορεί να κατασκευαστεί από τα θεσμικά όργανα της ΕΕ. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα είναι κοινωνικά κατασκευασμένη και απαιτεί τη συμβολή όλων: των υπεύθυνων χάραξης πολιτικής, των επιχειρηματιών, των επιστημόνων, της κοινωνίας των πολιτών, των καλλιτεχνών, καθώς και των ευρωπαϊκών μέσων ενημέρωσης. Χρειάζεται μια δημόσια σφαίρα στην οποία να είναι δυνατόν να συζητήσουμε και να συγκρίνουμε ιδέες και απόψεις, να μάθουμε ο ένας από τον άλλο και, μέσω αυτού, να βρούμε τρόπους έξω από την κρίση της ταυτότητας. Και είναι ιδιαίτερος ενθαρρυντικό ότι ήδη έχουν διατυπωθεί ορισμένες ενδιαφέρουσες ιδέες και πρωτοβουλίες γύρω από αυτόν τον στόχο για την ανάπτυξη νέων επιχειρηματικών μοντέλων των μέσων ενημέρωσης και ταυτόχρονα για την παροχή ευκαιριών υπέρβασης των εθνικών φίλτρων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το «Instant Articles». Πρόκειται για μια πρωτοβουλία του Facebook, το οποίο επιτρέπει στην πλατφόρμα κοινωνικών μέσων να δημοσιεύει δημοσιογραφικό περιεχόμενο γνωστών μέσων ενημέρωσης όπως το «BBC» και το «Der Spiegel» απευθείας στα χρονοδιαγράμματα των χρηστών, δημιουργώντας έτσι πρόσβαση σε αυτό το περιεχόμενο για περίπου 1,5 δισεκατομμύρια ανθρώπους. Κατά συνέπεια, το Facebook μπορεί πλέον να γίνει το κύριο κανάλι ειδήσεων για πολλούς ανθρώπους και οι παραδοσιακές εταιρείες μέσων ενημέρωσης να είναι απλώς προμηθευτές περιεχομένου. Η Apple συμμετέχει με μια παρόμοια πρωτοβουλία που ονομάζεται «Apple News». Η Google έχει επίσης ανακαλύψει την αξία της δημοσιογραφίας. Ωστόσο, σε αντίθεση με το Facebook και την Apple, η εταιρεία αποφάσισε να μην δημιουργήσει το δικό της κανάλι ειδήσεων. Αντ' αυτού, η Google εστιάζει στο να βοηθήσει τις ευρωπαϊκές εταιρείες μέσων ενημέρωσης «Guardian» και «Frankfurter Allgemeine Zeitung» να διαχειριστούν τη μετάβασή τους στην ψηφιακή εποχή. Η ανάπτυξη των ευρωπαϊκών μέσων ενημέρωσης αναμένεται να συμβάλει σημαντικά στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

Θρησκεία

Μετά την ελληνική ανεξαρτησία και τη γέννηση του σύγχρονου ελληνικού κράτους, σε μια προσπάθεια συγκερασμού τόσο της αρχαίας όσο και της βυζαντινής κληρονομιάς της Ελλάδας, ο όρος «Ελληνορθόδοξος Χριστιανισμός» χρησιμοποιήθηκε για να αντιπροσωπεύσει την ιστορική και πολιτισμική συνέχεια της αρχαίας Ελλάδας και του Βυζαντίου, στη σύγχρονη Ελλάδα. Επομένως, η δημιουργία της Εκκλησίας της Ελλάδος συνέπεσε ιστορικά με την Γέννηση του νεοελληνικού κράτους (1827) (Molokotos-Liedrman, 2002). Ο Ορθόδοξος Χριστιανισμός αποτελεί μέρος του πλούτου της κληρονομιάς της Ελλάδας, αλλά ταυτόχρονα και πηγή αμφισημίας αναφορικά με τη θέση της σύγχρονης Ελλάδας μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Σήμερα, η Ελλάδα παραμένει το μοναδικό Χριστιανικό Ορθόδοξο μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης και λειτουργεί ως γέφυρα μεταξύ αυτής και των ορθόδοξων χωρών της Ανατολικής Ευρώπης, όπως είναι η Βουλγαρία και η Ρουμανία, όπου υπάρχουν ενδείξεις θρησκευτικής αναζωπύρωσης (Fokas, 2006).

Από την υπογραφή της συνθήκης της Ρώμης το 1957 που καθιέρωσε την ΕΟΚ και ξεκίνησε η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, οι δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες υποβλήθηκαν σε μια ταχεία, δραστική και φαινομενικά μη αναστρέψιμη διαδικασία εκκοσμίκευσης. Από την άποψη αυτή, μπορούμε να κάνουμε λόγο για την εμφάνιση μιας μεταχριστιανικής Ευρώπης. Ταυτόχρονα, η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η επέκταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης προς ανατολάς και η εκπόνηση ενός σχεδίου ευρωπαϊκού συντάγματος προκάλεσαν θεμελιώδη ζητήματα σχετικά με την ευρωπαϊκή ταυτότητα και τον ρόλο του Χριστιανισμού στην ταυτότητα αυτή (Casanova, 2004). Έτσι, πολύ γρήγορα οι αντιευρωπαϊκές τάσεις της Ελληνικής Εκκλησίας έγιναν ορατές. Από την πρώτη στιγμή της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΕ, η ηγεσία της Ελληνικής Εκκλησίας έσπευσε να εκφράσει τους φόβους της για την αλλοίωση της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων. Η σύγκρουση μεταξύ της Ορθοδόξου Εκκλησίας και της ΕΕ αποκάλυψε ότι η πρώτη είναι σε θέση να λειτουργήσει ως μια εναλλακτική θεσμική ομάδα πίεσης για την εκδήλωση κοινωνικών ανασφαλειών, ως αποτέλεσμα της προκληθείσας ανισότητας μεταξύ της ταχείας οικονομικής προόδου και της μιας κάπως υποτονικής κοινωνικής ανάπτυξης, της λαϊκής αμφιθυμίας αναφορικά με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση

και τις αυξανόμενες τάσεις της παγκοσμιοποίησης (Molokotos-Liedrman, 2002). Και όμως, σε μια εποχή κατά την οποία η θέση της θρησκείας στην εθνική ταυτότητα των Ευρωπαίων πολιτών μάλλον κλονίζεται, η Ελλάδα συνεχίζει να διαφοροποιείται, να αντιστέκεται, να συντηρεί μια δική της ιστορική θεώρηση σύνθεσης Ορθοδοξίας και Ελληνικότητας, που της δίνει και μια ξεχωριστή θέση σε παγκόσμιο επίπεδο (Κτενάς, 2017).

Το 1991, το Συμβούλιο της Ευρώπης σε συνεργασία με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο εξέδωσαν την οδηγία 95/46/EK για την προστασία του ατόμου από την αυτοματοποιημένη επεξεργασία των προσωπικών του δεδομένων. Για να συμμορφωθεί με αυτές τις ευρωπαϊκές νομοθετικές εξελίξεις, η ελληνική κυβέρνηση θέσπισε το Ν. 2472/1997, ο οποίος καθορίζει τις «ευαίσθητες προσωπικές πληροφορίες» που πρέπει να προστατεύει το κράτος στο όνομα των πολιτών του, συμπεριλαμβανομένης και της θρησκευτικής τους συνείδησης (Paradouroulou, 2000: 678). Στο πλαίσιο εφαρμογής του νόμου αυτού, η Πολιτεία αποφάσισε να απαλείψει από τις αστυνομικές ταυτότητες των πολιτών το θρήσκευμα. Η κίνηση αυτή εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης οδήγησε την άνοιξη του 2000 σε μια σφοδρότατη σύγκρουση με την Εκκλησία της Ελλάδος, η οποία ήθελε να διατηρήσει τον ρόλο του θεματοφύλακα της εθνικής ταυτότητας του ελληνικού κράτους (Fokas, 2006).

Η ηγεσία της Ιεράς Συνόδου άρχισε να κατηγορεί την κυβέρνηση ότι υποτιμά τη σημασία της ελληνικο-ορθόδοξης παράδοσης και τον ιστορικό ρόλο της Εκκλησίας σε όλη την ελληνική ιστορία. Κατά την άποψή της, η εξάλειψη της θρησκείας από τα δελτία ταυτότητας αποτελούσε προσπάθεια να δυσφημιστεί η θρησκευτική ταυτότητα της χώρας και να αποσυνδεθεί ο ελληνικός λαός από την Ορθοδοξία σε μια συνολική προσπάθεια μετατροπής της Ελλάδας σε μη θρησκευτική ή κοσμική χώρα, όπως άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες (Molokotos-Liedrman, 2002: 12 με αναφορές σε εφημερίδες της εποχής).

Οι θεολόγοι, από την πλευρά τους, δήλωναν ότι η αφαίρεση του θρησκευματος από τις ταυτότητες των Ελλήνων καταδεικνύει ένα σύνδρομο μειονεξίας έναντι των ξένων και την επιδίωξη να μετατραπεί η Ελλάδα σε λαϊκό ευρωπαϊκό κράτος που δεν θα έχει θρησκεία και δεν θα αναγνωρίζει την Ορθόδοξη Εκκλησία ως επικρατούσα. Εξέφραζαν μάλιστα την ανησυχία τους ότι το επόμενο βήμα θα ήταν να παύσει να αναγράφεται στις ταυτότητες και το στοιχείο της εθνικότητας.

Οι ανησυχίες αυτές καθίστανται πρόδηλες στη ρητορική του τότε Αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου. Και ενώ οι ομιλίες του δεν ήταν ρητά αντιευρωπαϊκές, απεικόνιζαν, ωστόσο, την ΕΕ ως τον λόγο για την ύπαρξη επιτακτικής ανάγκης να επικεντρωθεί ο ρόλος της Ορθοδοξίας στην εθνική ταυτότητα. Σε ομιλία του το 1999 εξέφρασε την ανησυχία του για το γεγονός ότι οι σύγχρονοι Έλληνες έχουν παύσει να αντιλαμβάνονται τον κλήρο ως εκπρόσωπό τους και «εγγυητή της ελληνικότητας τους». Επεσήμανε δε ότι οι ρίζες του ευρωπαϊκού σχεδίου ολοκλήρωσης ήταν χριστιανοδημοκρατικές και, συγκεκριμένα, καθολικές και τόνισε ότι αν οι Έλληνες επιθυμούν, όχι μόνο να αποκαταστήσουν την πνευματική τους ταυτότητα αλλά να διαδραματίσουν έναν ρόλο ως Έλληνες στην ΕΕ των θεμελιωδών αξιών και όχι μόνο του κεφαλαίου και των συμφερόντων, οφείλουν να επαναφορτώσουν τους εαυτούς τους με τις ιστορικές τους αποσκευές, που είναι η Ελληνοορθοδοξία τους (Fokas, 2006).

Αναμφίβολα, η Ορθοδοξία παραμένει μέχρι σήμερα ένα εγγενές τμήμα της ιστορικής, πολιτιστικής και εθνικής ταυτότητας της Ελλάδας. Με την αύξηση, όμως, των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών προς την Ελλάδα, αυξάνονται και οι πιέσεις για την εξέλιξή της από ένα «μονοπολιτισμικό» έθνος σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία. Ως εκ τούτου, ο υποτιθέμενος δεσμός μεταξύ ιθαγένειας και θρησκείας και η θεώρηση του ότι να είσαι Έλληνας σημαίνει να είσαι ορθόδοξος χριστιανός έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση. Παρόλα αυτά, ο πολλαπλασιασμός των μη ορθόδοξων και μη χριστιανικών ομάδων προκαλεί ιδιαίτερη ανησυχία επειδή, εξαλείφοντας τη συμπερίληψη της θρησκείας από τα δελτία ταυτότητας, δεν υπάρχει τρόπος εκτίμησης του αριθμού των μη-ορθόδοξων και των μη χριστιανών, γεγονός που δημιουργεί κίνδυνο για την εθνική ασφάλεια, ιδιαίτερα όταν περιλαμβάνει την παρακολούθηση των μουσουλμανικών πληθυσμών, καθώς η ελληνική κοινωνία γίνεται ολοένα και πιο διαφορετική λόγω της αυξανόμενης παρουσίας θρησκευτικών μειονοτήτων. Η συνεχιζόμενη εισροή μεταναστών τονίζει τις προκλήσεις της ενσωμάτωσης των μειονοτήτων στην ελληνική κοινωνία, η οποία ήδη αντιμετωπίζει τη θρησκευτική και εθνική ποικιλομορφία. Επιπρόσθετα, δοκιμάζει τη σχέση μεταξύ ιθαγένειας και θρησκείας και εγείρει ζητήματα αυτοπροσδιορισμού, αμφισβητώντας έτσι τη θεώρηση ότι η ύπαρξη των Ελλήνων είναι συνώνυμη με την Ορθοδοξία και ότι η Ελληνική Ορθοδοξία είναι «δείκτης της ελληνικότητας» (Pollis, 1999: 187).

Ποια είναι, λοιπόν, τα ιστορικά, πολιτιστικά, πολιτικά και άλλα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τους Έλληνες και την Ελλάδα από την υπόλοιπη Ευρώπη; Η απάντηση στο ερώτημα θα μπορούσε να είναι η εικόνα της ελληνικής συλλογικής ταυτότητας, αναπόσπαστο στοιχείο της οποίας είναι η Ορθοδοξία. Η Ορθόδοξη Εκκλησία αποτελούσε, ήδη από την βυζαντινή εποχή, την πνευματική αρχή που ήταν υπεύθυνη για τη διατήρηση της συλλογικής ταυτότητας (γλώσσα, πίστη κλπ.) των Ορθοδόξων και Ελληνικών κοινοτήτων. Σήμερα, η συσχέτιση της εθνικής ταυτότητας με τη θρησκευτική παράδοση στην Ελλάδα, δηλαδή η ελληνοχριστιανική κληρονομιά, εξακολουθεί να αντηχεί στην τρέχουσα κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική ζωή της χώρας (Γιανναράς, 2002).

Οι δεσμοί της ελληνικής κοινωνίας και της Ορθοδοξίας διατηρούνται μέσα από μια ποικιλία θεσμών (Εκκλησία, Πολιτεία, Εκπαίδευση), πολιτιστικών και θρησκευτικών δραστηριοτήτων. Η Ελληνική Ορθοδοξία απαντάται σε διάφορες πτυχές της σύγχρονης ελληνικής δημόσιας ζωής, συμπεριλαμβανομένων των εκκλησιαστικών σχέσεων, των κρατικών εορτασμών, των θρησκευτικών τελετών, της λαϊκής θρησκευτικότητας και του εκπαιδευτικού συστήματος. Παράλληλα, ο πολιτικός και πνευματικός ρόλος της Ελληνικής Εκκλησίας παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον (Rexine, 1972).

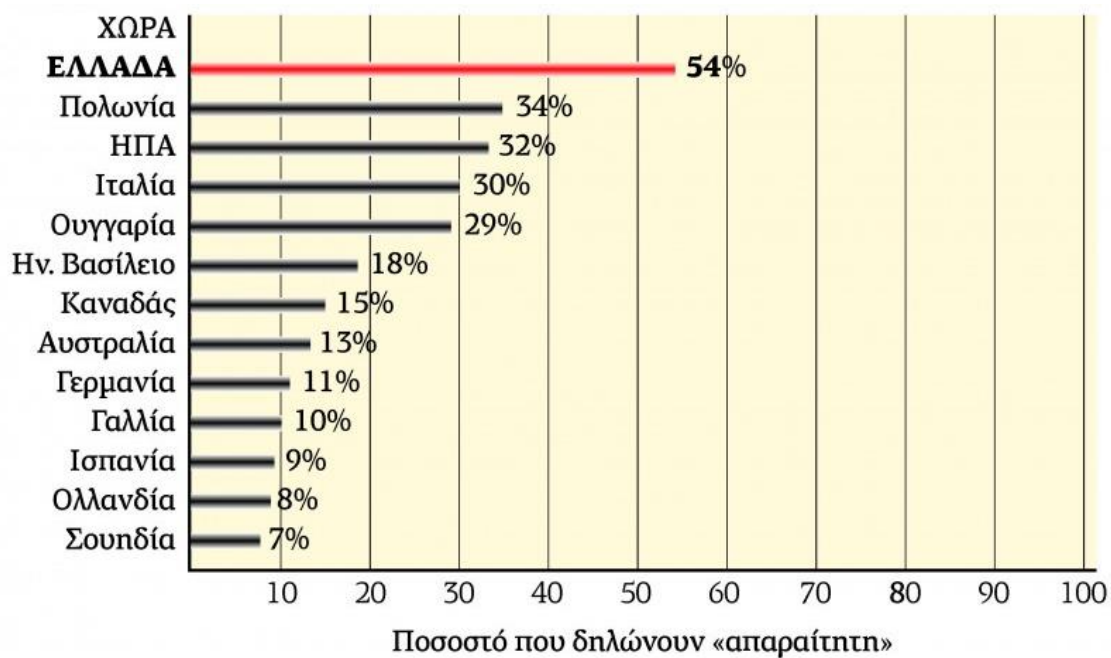
Σε έρευνα του αμερικανικού ινστιτούτου ερευνών Pew, καταγράφεται μια εκτεταμένη εικόνα για το πώς βιώνουν οι Έλληνες τη σχέση μεταξύ χριστιανισμού και εθνικότητας στη χώρα, ανάλογα με την ηλικία και την πολιτική τους τοποθέτηση. Να σημειωθεί ότι στην έρευνα αυτή συμμετείχαν πολίτες από 14 χώρες σε όλο τον κόσμο, όλες ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης. Εκεί δηλαδή, όπου ο σύγχρονος άνθρωπος αναστοχάζεται διαρκώς για τη σχέση του με τη θρησκεία, η οποία αντιμετωπίζει έντονο συναγωνισμό από τις πολλές «ιδιότητες» και ταυτότητες που το άτομο αποδίδει στον εαυτό του. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, πάνω από τους μισούς Έλληνες (στο εντυπωσιακό ποσοστό του 54%) δηλώνουν ότι θεωρούν τη θρησκεία καθοριστικό παράγοντα της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας. Τονίζουν ότι η Ορθοδοξία δεν αποτελεί μόνο θρησκευτική παράδοση, αλλά μια ολόκληρη κουλτούρα και τρόπο ζωής. Έτσι, η Ορθοδοξία εμφανίζεται συνώνυμη όχι μόνο με τον Ελληνισμό και την πολιτιστική και ιστορική ταυτότητα της Ελλάδας, αλλά και με την ελληνική ιθαγένεια.

Η πρωτιά της Ελλάδας είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή αν αναλογιστούμε ότι

η δεύτερη χώρα στην ίδια κατάταξη, η Πολωνία, είναι 20 ποσοστιαίες μονάδες χαμηλότερα, ενώ ο μέσος όρος είναι στο 15% (βλ. Σχήμα 1). Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι μεγάλες χώρες με ισχυρό καθολικό στοιχείο, όπως η Γαλλία και η Ισπανία, αλλά και χώρες-κέντρα του προτεσταντισμού, όπως η Γερμανία και η Σουηδία, συγκεντρώνουν οριακά διψήφιο -και όχι πάντα- ποσοστό.

Σχήμα 1

Πόσο σημαντική είναι η θρησκεία στην εθνική ταυτότητα

Πηγή: Κτενάς Χ. (2017)

Η κρίσιμότητα της θρησκείας στην εθνική αντίληψη διαπιστώνεται ότι δεν είναι σταθερή αλλά κλιμακώνεται ανά ηλικιακή ομάδα (βλ. Σχήμα 2). Οι μεγαλύτερες δηλαδή ηλικίες (άνω των 50 ετών) σε ποσοστό 65% νιώθουν πιο κρίσιμη τη συσχέτιση θρησκείας-εθνικής ταυτότητας, ενώ οι νέοι από 18 έως 34 ετών σε ποσοστό 39% εμφανίζουν πιο χαλαρή θέση.

Σχήμα 2

Πόσο σημαντικός είναι ο Χριστιανισμός στην εθνική ταυτότητα ανά ηλικία

Χώρα	Ποσοστά ανά ηλικιακές ομάδες			Διαφορά μεταξύ πιο ηλικιωμένων και νέων
	18-34	35-49	50+	
ΕΛΛΑΔΑ	39%	49%	65%	+26
Ην. Βασίλειο	7%	12%	26%	+19
Καναδάς	6%	8%	25%	+19
Γερμανία	0%	10%	16%	+16
Ουγγαρία	20%	28%	35%	+15
Ιταλία	26%	19%	40%	+14
Αυστραλία	8%	6%	20%	+12
Ολλανδία	2%	4%	13%	+11
Πολωνία	29%	33%	39%	+10
Σουηδία	2%	5%	10%	+8
Ισπανία	7%	6%	13%	+6
Γαλλία	10%	6%	12%	+2

Πηγή: Κτενάς Χ. (2017)

Διαφοροποιήσεις εμφανίζονται και ανάλογα με την πολιτική τοποθέτηση των ερωτηθέντων. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας όσοι βρίσκονται στα δεξιά του κλασικού ιδεολογικού φάσματος είναι και πιο πιθανό να θεωρούν σημαντική τη θρησκεία στην εθνική τους ταυτότητα. Παρόλα αυτά, η Ελλάδα καταγράφει σημαντικό μερίδιο (40%) σε όσους δηλώνουν αριστεροί και νιώθουν ότι ο Χριστιανισμός είναι πολύ σημαντικό στοιχείο του να είσαι Έλληνας (Κτενάς, 2017).

Οι συνεχείς καταδίκες της Ελλάδας από το ΕΔΔΑ για παραβιάσεις σχετικά με την θρησκευτική ελευθερία των πολιτών και την ισότητα για τους μη ορθόδοξους πολίτες στην Ελλάδα, έχουν επαναφέρει στο τραπέζι των συζητήσεων το ζήτημα του διαχωρισμού Κράτους και Εκκλησίας και την ανάγκη θέσπισης των απαραίτητων μεταρρυθμίσεων για τη συμμόρφωση του ελληνικού κράτους με τα πρότυπα της ΕΕ, τα οποία όμως θίγουν ευαίσθητα σημεία της Εκκλησίας. Για παράδειγμα, η παροχή ενισχυμένης θρησκευτικής ελευθερίας και συνείδησης δύναται να επιτευχθεί με τη νομοθετική μεταβολή της φύσης των υποχρεωτικών μαθημάτων θρησκευτικής εκπαίδευσης, ζήτημα στο οποίο η Ανώτατη Εκκλησία της Ελλάδας αντιστέκεται σθεναρά. Μόνον πρόσφατα υπήρξε νομοθετική πρόβλεψη ίδρυσης τζαμιού στην Αθήνα προκειμένου να είναι ευχερής η εκδήλωση της θρησκευτικής λατρείας εκ μέρους των

μειονοτικών ομάδων του ελληνικού πληθυσμού (Dimitropoulos, 2001. Papastathis, 1996).

Οι εκπρόσωποι της Ελληνικής Ορθοδόξου Εκκλησίας διακηρύττουν ότι επειδή οι υπάρχουσες εκκλησιαστικές και κρατικές σχέσεις στην Ελλάδα αντανakλούν τη στενή σχέση ανάμεσα στο έθνος και τη θρησκεία, ο διαχωρισμός Εκκλησίας-Κράτους θα σήμαινε πράγματι τον διαχωρισμό του Ελληνισμού από την Ορθοδοξία, πράγμα επιζήμιο για την ελληνική κοινωνία και τον πολιτισμό (Molokotos-Liedrman, 2002. Κονιδάρης, 2000). Τη θέση αυτή ενστερνίζεται και μεγάλη μερίδα των Ελλήνων πολιτών, που υποστηρίζουν ότι η Ελληνική Ορθοδοξία αποτελεί βασική συνιστώσα της κληρονομιάς της Ελλάδας και συνδετικό κρίκο της ελληνικής κοινωνίας. Γενικότερα υπάρχει μια ανησυχία ότι η Ελληνική Εκκλησία και η Ελλάδα βρίσκονται σε μειονοτική θέση εντός των συνόρων της ΕΕ και, ως εκ τούτου, απειλούνται από εξωτερικές δυνάμεις, και κατά κύριο λόγο από την λεγόμενη «Καθολική Ευρώπη» και από τον κίνδυνο της εκκοσμίκευσης. Θεωρούν ότι, ενόψει και της περαιτέρω ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, οι Έλληνες κινδυνεύουν όχι μόνο να χάσουν την πίστη τους, αλλά κυρίως την ελληνορθόδοξη ταυτότητά τους. Συνεπώς, οι υπάρχουσες σχέσεις εκκλησίας-κράτους στην Ελλάδα θεωρούνται απαραίτητες για τη διατήρηση της Ελληνικής Ορθοδοξίας, η οποία ενεργεί ως αμυντικός μηχανισμός, με την πεποίθηση ότι η διατήρηση μιας ομοιογενούς πίστης είναι αποφασιστικής σημασίας για την επιβίωση του ελληνισμού. Έτσι, η θρησκεία και η εθνική ταυτότητα αποτελούν τα μέσα άμυνας της χώρας έναντι των δυνάμεων της παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης (Molokotos-Liedrman, 2002. Frazee, 1979).

Η οικοδόμηση ενός κοινού ευρωπαϊκού πολιτισμού, όπως προελέχθη, συχνά θεωρείται συνώνυμη με την υπονόμηση του ελληνικού πολιτισμού και της Ελληνικής Ορθοδοξίας. Ο θρησκευτικός πυρήνας της ΕΕ εκτιμάται ότι είναι περίπου 53% Καθολικός και 20% Προτεσταντικός (9% Αγγλικανός, 3% Ορθόδοξος, 2% Μουσουλμάνος, 0,5% Εβραίος). Σε αυτό ακριβώς το γεγονός οφείλεται και η αμφιβολία των Ελλήνων απέναντι στην ΕΕ, καθώς –τουλάχιστον μέχρι τη διεύρυνση του 2004- η Ελλάδα ήταν το μόνο ορθόδοξο κράτος μέλος της ΕΕ (Davie, 2000).

Από την υπογραφή της συνθήκης της Ρώμης το 1957 που καθιέρωσε την ΕΟΚ και ξεκίνησε τη συνεχιζόμενη μέχρι σήμερα διαδικασία ευρωπαϊκής

ολοκλήρωσης, οι δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες υποβλήθηκαν σε μια ταχεία, δραστική και φαινομενικά μη αναστρέψιμη διαδικασία εκκοσμίκευσης. Υπό το πρίσμα αυτό, γίνεται λόγος για την εμφάνιση μιας «μεταχριστιανικής Ευρώπης». Ταυτόχρονα, η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, η επέκταση της ΕΕ προς ανατολάς και η εκπόνηση ενός σχεδίου ευρωπαϊκού συντάγματος προκάλεσαν θεμελιώδη ζητήματα σχετικά με την ευρωπαϊκή ταυτότητα και τον ρόλο του Χριστιανισμού στην ταυτότητα αυτή (Alivizatos, 1999).

Ήδη από τα τέλη του 20ου αιώνα, η θρησκεία φαίνεται να απωλεί σταδιακά την έκκληση και τη σημασία της στις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Οι Ευρωπαίοι δεν εκφράζουν πλέον τη θρησκευτικότητα τους όπως έκαναν στο παρελθόν και οι κοινωνικοοικονομικοί μετασχηματισμοί της αστικής ζωής οδηγούν επίσης σε παρακμή την Εκκλησία (Stavrakakis, 2002). Ωστόσο, η θρησκευτική πίστη εξακολουθεί να είναι ισχυρή και αποτελεί δέσμευση για τον μερικό διαχωρισμό Εκκλησίας-Κράτους, αναφορικά με την ελευθερία της θρησκείας και την ελευθερία έκφρασης. Σημειώνεται ότι η μόνη ευρωπαϊκή χώρα που έχει επιλέξει μια μορφή απόλυτου διαχωρισμού Εκκλησίας και Κράτους και απόλυτου κοσμικού χαρακτήρα, εκχωρώντας τη θρησκεία στην ιδιωτική ζωή, είναι η Γαλλία. Όλες οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες, συμπεριλαμβανομένων των μεγάλων χωρών υποδοχής μεταναστών, όπως η Βρετανία, η Γερμανία, αλλά και η Ιταλία, η Ισπανία ή η Σουηδία και το Βέλγιο, ασκούν μετριοπαθείς μορφές λαϊκισμού, αναγνωρίζοντας επίσημη θρησκεία στο κράτος τους με βάση την εθνική τους ιστορία. Παρόλα αυτά, αποδέχονται την ένταξη θρησκευτικών και εθνοτικών μειονοτήτων στη δημόσια ζωή, κυρίως δε στον χώρο της εκπαίδευσης, στις διάφορες πολιτιστικές εκδηλώσεις, καθώς και στο χώρο εργασίας (Triandafyllidou, 2016). Ενώ, λοιπόν, η σχέση θρησκείας και εθνικής ταυτότητας βρίσκεται σε ύφεση σε όλο τον κόσμο, η Ελλάδα αποτελεί την εξαίρεση, καθώς οι πολίτες της επιμένουν να πιστεύουν στην αναγκαιότητα της διατήρησης της Ορθοδοξίας ως μέρους του εθνικού τους αυτοκαθορισμού (Κτενάς, 2017).

Η Ορθόδοξη Εκκλησία διατηρεί μια μη εκκοσμικευμένη θεώρηση της χριστιανικής παράδοσης, πολύτιμη όχι μόνο για την Ανατολή, αλλά και για τη Δύση, στην οποία η εκκοσμίκευση συνυφάνθηκε με τη θεολογική και την εκκλησιαστική παράδοση. Η οικουμενική αποστολή της Ορθοδοξίας έγκειται πρωτίστως στην καταλληλότητά της να υπενθυμίσει στο χριστιανικό κόσμο την

κοινή πνευματική κληρονομιά του. Όπου, λοιπόν, υφίσταται πραγματικό ενδιαφέρον γι' αυτή, η σπουδαιότητα της παρουσίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας αναγνωρίζεται εύκολα. Όσον αφορά την Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία, οι εναλλακτικές δυνατότητες που έχει είναι δύο: είτε να προσαρμοστεί στην εκκοσμίκευση, οπότε θα είναι σε θέση να συνδεθεί ευκολότερα με τον εκκοσμηκευμένο χριστιανικό κόσμο της Ευρώπης αλλά και της Δύσης ευρύτερα, είτε να μείνει σταθερή στην παράδοσή της, οπότε διατρέχει τον κίνδυνο να παραμείνει μόνη στη χριστιανική Ευρώπη και ταυτόχρονα ξένα προς το δυτικό χριστιανικό κόσμο. Το όραμα δε για τη δημιουργία μιας χριστιανικής Ευρώπης από τον Ατλαντικό ως τα Ουράλια, θα συνιστούσε μεταξύ άλλων σημαντικό φραγμό στις επεκτατικές διαθέσεις του μουσουλμανικού κόσμου (Μαντζαρίδης, 2017. Casanova, 2004).

Η τακτική αυτή δημιουργεί σοβαρούς κινδύνους για τη διατήρηση της ταυτότητας της Ορθοδοξίας, για το λόγο αυτό διατυπώνονται έντονες αντιρρήσεις από θρησκευτικούς κυρίως παράγοντες. Αυτονόητο είναι επίσης ότι οι κύκλοι αυτοί δεν είναι διάκεινται θετικά στην προοπτική της πολιτικής ένωσης της Ελλάδας με την Ευρώπη. Και μπορεί μεν η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού να συμφωνεί με την ακολουθούμενη πολιτική, τούτο ωστόσο δεν σημαίνει απαραίτητα ότι υιοθετεί και τη θρησκευτική παράδοση της Ευρώπης. Τα κίνητρα για τη συμφωνία του είναι οικονομικά και πολιτικά, οπότε οι θρησκευτικές διαφορές έρχονται σε δεύτερη μοίρα (Μαντζαρίδης, 2017).

Οι συντηρητικοί αντιδρούν εκ φύσεως σε κάθε προσπάθεια προσαρμογής στο σύγχρονο κόσμο, έστω και αν αυτή είναι εξωτερική. Η στάση τους απέναντι στον κόσμο, και κυρίως απέναντι σε μια ενωμένη Ευρώπη, είναι αρνητική. Βλέπουν στη Δύση τον αιώνιο εχθρό της Ορθοδοξίας, κάτι που στηρίζουν όχι μόνο σε πικρές ιστορικές αναμνήσεις, αλλά και σε σύγχρονες εμπειρίες από τη συμπεριφορά των δυτικών προς τους Ορθοδόξους. Είναι, λοιπόν, πεπεισμένοι ότι η προσχώρηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην εκκοσμίκευση της Δύσης δεν θα προσβάλει μόνον την ταυτότητα της Ορθοδοξίας, αλλά θα βλάψει και ολόκληρο το χριστιανικό κόσμο. (Μαντζαρίδης, 2017. Runciman, 1968).

Από την άλλη πλευρά, οι παραδοσιακοί αποδέχονται τις προσαρμογές που απαιτεί η προβολή και προώθηση της Ορθοδοξίας στο σύγχρονο κόσμο. Σε αντίθεση με τους συντηρητικούς, οι παραδοσιακοί είναι ανοικτοί προς την

ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ενώ ταυτόχρονα πιστεύουν στον οικουμενικό χαρακτήρα της Ορθοδοξίας. Επιπρόσθετα, ευνοούν γενικά το διαχριστιανικό διάλογο επί ίσοις όροις και είναι αισιόδοξοι ως προς το ότι, παρά τη μικρή ποσοστιαία εκπροσώπηση της Ορθοδοξίας στην ΕΕ, είναι δυνατή κάποια γόνιμη επικοινωνία. Ελπίζουν δηλαδή ότι η Ευρώπη μπορεί να ανακαλύψει στην Ορθοδοξία τις βαθύτερες πνευματικές ρίζες της και να βοηθηθεί σε μια πνευματική αναγέννηση. Δεν αγνοούν ωστόσο και τους σοβαρούς κινδύνους της αλλοτρίωσης ή της πλήρους αφομοίωσης των Ορθοδόξων μέσα στη συντριπτική πλειοψηφία των ετεροδόξων Ευρωπαίων (Μαντζαρίδης, 2017. Casanova, 2004).

Η προσέγγιση των δυτικοευρωπαϊκών χωρών με τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, και ιδιαίτερα με τη Ρωσία, φέρνει στο προσκήνιο καινούργιους θρησκευτικούς συσχετισμούς, μέσα στους οποίους η παρουσία της Ορθοδοξίας αποκτά ευρύτερες διαστάσεις. Η ΕΕ, παρά τις οποιεσδήποτε επιπτώσεις που ενδεχομένως να υπάρξουν για τη διατήρηση των Ορθοδόξων και ιδιαιτέρως του ελληνορθόδοξου λαού, δεν παύει να προσφέρει στο Ρωμαιοκαθολικό και Προτεσταντικό πληθυσμό της την ευκαιρία μιας καλύτερης γνωριμίας με την ελληνική Ορθοδοξία. Άλλωστε, η Ελλάδα δεν είναι μόνο η Ελλάδα των σοφιστών και των φιλοσόφων, αλλά και η Ελλάδα των Αγίων και των Πατέρων της Εκκλησίας. Οι ρίζες της Ευρώπης βρίσκονται στον ελληνοχριστιανικό κόσμο. Και η ορθόδοξη ελληνοχριστιανική παράδοση είναι οικουμενική, επειδή ακριβώς δεν είναι εθνικά ελληνική. Ως εθνικά ελληνική γίνεται αντιληπτή μόνο από τους φανατικούς και μισαλλόδοξους υπερασπιστές της (Μαντζαρίδης, 2017. Papastathis, 1996).

4.2. Η ευρωπαϊκή ταυτότητα των Ελλήνων μέσα από ευρωπαϊκές έρευνες

Μια από τις συνήθεις ερωτήσεις που θέτει το Τακτικό Ευρωβαρόμετρο, σε κάθε δημοσκόπηση που διενεργεί από το έτος 1973, είναι το «κατά πόσον αισθάνεστε Ευρωπαίοι πολίτες». Το Τακτικό Ευρωβαρόμετρο είναι μια έρευνα κοινής γνώμης που διεξάγεται δύο φορές το χρόνο για λογαριασμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Στόχος του είναι η καταγραφή των στάσεων των πολιτών όλων των κρατών-μελών της Ε.Ε απέναντι στην Ένωση, τις πολιτικές της και την επίδραση που έχουν στην καθημερινότητά τους. Με την ερώτηση

αυτή, το θεσμικό όργανο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής επιχειρεί να καταγράψει τη σχέση που υφίσταται μεταξύ Ευρωπαίων πολιτών και ΕΕ. Όσον αφορά δε την έννοια του «πολίτη», εκείνο που θα πρέπει να επισημανθεί είναι πως δεν έχει καμία απολύτως σχέση με τον τόπο και χρόνο γέννησης του ατόμου, αλλά συνιστά τον νομικό δεσμό που υποδηλώνει τη σχέση που υφίσταται μεταξύ ενός φυσικού προσώπου και ενός νομικού προσώπου από την οποία απορρέουν δικαιώματα και υποχρεώσεις (Δαλιάνης, 2015).

Όπως όμως εύκολα γίνεται αντιληπτό, η ως άνω ερώτηση είναι τόσο αόριστη, ώστε και η απάντηση που δίδεται κάθε φορά να δύναται να ερμηνευθεί με έναν εξίσου αόριστο τρόπο, καθώς η «ταυτότητα» του εκάστοτε Ευρωπαίου πολίτη ήταν, είναι και θα παραμείνει, μια πληθυντική έννοια. Έτσι, κάποιος που γεννήθηκε στα Χανιά της Κρήτης, στο Ηράκλειο (Κρήτης) καλείται «Χανιώτης», στην Αθήνα «Κρητικός», στη Ρώμη «Έλληνας» και στη Μόσχα ή στη Νέα Υόρκη «Ευρωπαίος» (Δαλιάνης, 2015).

Επιπρόσθετα, η καταγραφή του τρόπου με τον οποίο ένα άτομο αντιλαμβάνεται τον εαυτό του αποτελεί ένα δύσκολο εγχείρημα για τους κοινωνικούς επιστήμονες, καθώς δεν μπορούν να εφαρμοστούν συγκεκριμένα πρότυπα και μεθοδολογίες. Η προσπάθεια καταγραφής του τρόπου με τον οποίο ένα άτομο αντιλαμβάνεται την εθνική ταυτότητά του γίνεται ακόμη δυσκολότερη καθώς πλήθος λόγων, όπως για παράδειγμα οι εμπειρίες και η εκπαίδευση που διαθέτει, τείνουν να την προσδιορίζουν (Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, 2004).

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή το 2001 χρηματοδότησε με 1 εκατομμύριο ευρώ το έργο EURONAT, προκειμένου να καταγραφεί ο τρόπος με τον οποίο οι πολίτες εννέα κρατών -μεταξύ αυτών και η Ελλάδα- αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους σε σχέση όχι μόνο με τη χώρα τους αλλά και κυρίως σε σχέση με την Ευρώπη και την ΕΕ (Triandafyllidou & Stråth, 2003). Το μεγαλόπνοο αυτό εγχείρημα ξεκίνησε τον Σεπτέμβριο του 2001 με τη συμμετοχή πανεπιστημιακών ιδρυμάτων από Ισπανία, Ελλάδα, Βρετανία, Πολωνία, Γερμανία, Ουγγαρία και Τσεχία, έχοντας ως συντονιστή το Ευρωπαϊκό Πανεπιστημιακό Ινστιτούτο με έδρα στη Φλωρεντία. Για την ολοκλήρωση της έρευνας πραγματοποιήθηκαν ποσοτικές και ποιοτικές αναλύσεις που περιελάμβαναν τη συμπλήρωση ερωτηματολογίων και τη διεξαγωγή συνεντεύξεων σε κάθε χώρα ξεχωριστά. Ένας από τους στόχους της έρευνας

ήταν να μελετηθεί εάν η αφοσίωση που έχουν οι πολίτες ενός κράτους για το έθνος τους συμβαδίζει με την ευρωπαϊκή τους ταυτότητα, και να διαπιστωθούν πιθανές ομοιότητες ή διαφορές στον τρόπο με τον οποίο τα ΜΜΕ και οι πολίτες ενός κράτους αντιλαμβάνονται την Ευρώπη και τη χώρα τους (Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, 2004).

Σύμφωνα με την πλειοψηφία των ερευνητών, τα αποτελέσματα της έρευνας και των συνεντεύξεων κατέδειξαν ότι το μεγαλύτερο μέρος των πολιτών των κρατών-μελών που συμμετείχαν στην έρευνα θεωρούν ότι η εθνική και ευρωπαϊκή ταυτότητα είναι έννοιες συμβατές. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο καθηγητής Atsuko Ichijo του London School of Economics *«Ακόμα και στη Βρετανία, υπάρχουν άνθρωποι που λένε ότι νιώθουν Ευρωπαίοι. Το ενδιαφέρον είναι ότι το 92% αυτών των ανθρώπων νιώθουν επίσης και Βρετανοί. Επιπλέον, από όσους δήλωσαν ότι δεν νιώθουν Ευρωπαίοι, το 50% απάντησαν ότι δεν νιώθουν ούτε και Βρετανοί»*. Επιπλέον, σύμφωνα με τον καθηγητή, οι πολίτες είναι σε θέση να διαχωρίσουν την εθνική από την ευρωπαϊκή τους ταυτότητα ή ακόμα και από την ταυτότητα που έχουν ως μέλη της ΕΕ (Triandafyllidou & Sträth, 2003: 52).

Από την άλλη πλευρά, η ομάδα του καθηγητή του Παντείου Πανεπιστημίου Νίκου Κοκοσαλάκη, που συμμετείχε στην έρευνα, διέκρινε τρεις κατηγορίες πολιτών: (α) η πρώτη και πολυπληθέστερη κατηγορία είναι εκείνη των «εθνοκεντρικά ανοιχτών» πολιτών, αυτών δηλαδή που υποστηρίζουν την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση χωρίς να πιστεύουν ότι έρχεται σε αντίθεση με το έθνος-κράτος που υπερισχύει, κατά την άποψη τους, όλων των άλλων οντοτήτων· (β) η δεύτερη, σαφώς μικρότερη κατηγορία, αυτή των «εθνοκεντρικά κλειστών» πολιτών που ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό με τη χώρα τους και είναι αντίθετοι με την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση επειδή φοβούνται ότι θα χάσουν την εθνική τους ταυτότητα, και τέλος (γ) αυτή των «πλουραλιστών κοσμοπολιτών», οι οποίοι ταυτίζονται περισσότερο με την Ευρώπη και λιγότερο με τη χώρα τους (Κοκοσαλάκης, 2006: 103). Σύμφωνα με τον καθηγητή, σε κάθε χώρα υπάρχουν μειονότητες που είναι αρνητικές απέναντι στην Ευρώπη και μάλιστα σε βαθμό ρατσισμού. Παρόλα αυτά, η πλειοψηφία των πολιτών ενσωματώνει την εθνική στην ευρωπαϊκή του ταυτότητα (Κοκοσαλάκης, 2006).

Άξια μνείας είναι όμως και η μελέτη του Bruter (2006) σχετικά με το πώς αντιλαμβάνονται οι πολίτες της Ένωσης το Ευρωπαϊκό αίσθημα,

συμπεριλαμβάνοντας τα ευρωπαϊκά σύμβολα και την έλλειψη των αυστηρών εθνικών εδαφικών συνόρων. Ο Bruter δημιούργησε μία ομάδα 90 περίπου ατόμων, προερχόμενων από τη Μεγάλη Βρετανία, τη Γαλλία και την Ολλανδία. Τα άτομα αυτά χωρίστηκαν σε 9 ομάδες των 8 έως 11 ατόμων με κεντρικό στόχο την απάντηση των ακόλουθων τεσσάρων ερωτήσεων: (α) Πώς αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι τον τρόπο ενημέρωσής τους από τα διάφορα μέσα ειδησεογραφίας; (β) Πώς κατανοούν και αντιλαμβάνονται οι πολίτες τα διάφορα σύμβολα της διαδικασίας της Ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, και τί ακριβώς σηματοδοτούν γι' αυτούς; (γ) Ποια είναι η άμεση εμπειρία των πολιτών από την Ευρώπη και πώς αυτό επηρεάζει τα επίπεδα της Ευρωπαϊκής ταυτότητας; και (δ) Τί πιστεύουν οι άνθρωποι για την «ιδέα» της Ευρωπαϊκής ταυτότητας; Με άλλα λόγια, τί είναι γι' αυτούς η Ευρωπαϊκή ταυτότητα, αν υπάρχει, αν πιστεύουν ότι είναι πολύ ευρεία και γενικευμένη ιδέα, τί περιλαμβάνει, πώς συνδέεται με τις πολιτικές ταυτότητες, και τί τελικά σημαίνει για τους Ευρωπαίους πολίτες;

Μέσα από τα αποτελέσματα της έρευνας του Bruter δόθηκε μια καλύτερη εικόνα σχετικά με το ποια είναι τα ενδιάμεσα στάδια δόμησης της ευρωπαϊκής ταυτότητας και πώς αυτή γίνεται κατανοητή από τους πολίτες-συμμέτοχους της έρευνας. Ακόμη διαπιστώθηκε ένας διαχωρισμός αντίληψης της ευρωπαϊκής ταυτότητας, καθώς μεταξύ των ερωτηθέντων άλλοι εννοούσαν το πολιτικό στοιχείο, ενώ άλλοι αναφέρονταν στο πολιτισμικό στοιχείο της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Αυτό, ωστόσο, που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι μέσω της συγκεκριμένης έρευνας διαπιστώθηκε ότι οι πολίτες θα αισθάνονταν πιο Ευρωπαίοι εάν η Ευρώπη είχε επίδραση στην καθημερινότητά τους, είτε μέσω των ταξιδιών, της μετανάστευσης, είτε μέσω της πολιτικής θέσης της ίδιας της Ευρώπης.

Όσον αφορά την Ελλάδα, από την πρώτη στιγμή της ένταξης της στην ΕΕ, οι Έλληνες πολίτες είχαν την αίσθηση ότι ανήκουν στον ευρωπαϊκό πολιτισμό. Σε αντίθεση με όσα υποστηρίζουν ορισμένοι σχολιαστές και μελετητές για τη στάση των Ελλήνων απέναντι στην Ευρώπη και την ΕΕ, η δημοσκοπήση του Ευρωβαρόμετρου του 1981 δείχνει ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών εξέφρασε σαφή προτίμηση για την ενοποίηση της χώρας με την ΕΕ. Την περίοδο αυτή (δηλαδή τον Ιούνιο του 1981), η Ελλάδα βρίσκεται μάλιστα στη δεύτερη θέση με ποσοστό 30%, αφού η Ιταλία υποστηρίζει «πάρα

πολύ» την ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης (Standard Eurobarometer 15).

Δώδεκα χρόνια αργότερα μεταξύ των δώδεκα κρατών μελών της ΕΕ, οι Έλληνες βρίσκονται και πάλι στη δεύτερη θέση συγκεντρώνοντας ποσοστό 54%, καθώς οι Δανοί εκφράζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την ευρωπαϊκή πολιτική και για θέματα που σχετίζονται με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα (68%). Συγκριτικά, οι λιγότερο ενδιαφερόμενοι να μάθουν περισσότερα για την ευρωπαϊκή πολιτική και τις ευρωπαϊκές υποθέσεις ήταν ο γερμανικός και ο βελγικός λαός (33%) (Standard Eurobarometer 39).

Έτερο σημαντικό ορόσημο για την καταγραφή της κοινής γνώμης προς τα εθνικά ή τα αντιευρωπαϊκά συναισθήματα ήταν επίσης η υπογραφή της Συνθήκης του Μάαστριχτ. Και πάλι η Ελλάδα έρχεται δεύτερη στην ιεραρχία μετά τις Κάτω Χώρες και με ποσοστό 86% τάσσεται υπέρ της υπογραφής της Συνθήκης. Παρόλα αυτά, η πλειοψηφία του ελληνικού κοινού φαίνεται λιγότερο ενημερωμένη σχετικά με τα θέματα της Συνθήκης (74%), σε σύγκριση με τους πολίτες των άλλων κρατών μελών (Standard Eurobarometer 39).

Όσον αφορά το ενιαίο ευρωπαϊκό νόμισμα, η πλειοψηφία της ελληνικής κοινής γνώμης τάσσεται υπέρ (71%) του νομίσματος EURO, δεδομένου ότι κατανοούν την ισχύ του έναντι άλλων «δυνατών» παγκόσμιων νομισμάτων (π.χ. του αμερικανικού δολλαρίου). Από την άλλη πλευρά, το ποσοστό των Ελλήνων που τάσσεται αρνητικά απέναντι στο ενιαίο ευρωπαϊκό νόμισμα ανέρχεται στο 14%, καταλαμβάνοντας την προτελευταία θέση, ενώ οι Γερμανοί συγκεντρώνουν ποσοστό 58%, οι Βρετανοί 63% και οι Δανοί 69%. Οι Ιταλοί καταλαμβάνουν την τελευταία θέση (13%) (Standard Eurobarometer 39).

Τον Απρίλιο του 1992, οι πολίτες των τότε κρατών-μελών της ΕΕ (Βέλγιο, Δανία, Γερμανία, Ελλάδα, Ισπανία, Γαλλία, Ιρλανδία, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Κάτω Χώρες, Πορτογαλία, Ηνωμένο Βασίλειο) κλήθηκαν να απαντήσουν στο ερώτημα πώς βλέπουν τον εαυτό τους στο μέλλον, ως μόνο με βάση την εθνική ταυτότητα ή έχοντας την εθνική και την Ευρωπαϊκή ή μόνο την Ευρωπαϊκή ταυτότητα, η πλειονότητα αυτών εμφάνισαν ποσοστά μεγαλύτερα στην επιλογή κατοχής τόσο εθνικής όσο και Ευρωπαϊκής ταυτότητας. Οι Έλληνες κατέλαβαν τη δεύτερη θέση μαζί με τους Γάλλους με ποσοστό 55%, ενώ στην πρώτη θέση είναι οι Πορτογάλοι με 54% και στην τελευταία οι Γερμανοί με 43%. Αντίθετα, το Ηνωμένο Βασίλειο και η Ιρλανδία εμφανίζουν μεγαλύτερα ποσοστά υπέρ της άποψης της επιθυμίας για κατοχή μόνο εθνικής ταυτότητας (54% και 52%

αντίστοιχα) και όχι διττής. Αυτή η αποτύπωση των δύο χωρών περί ταυτοτήτων ίσως αποτελεί και ένα στοιχείο που υποδηλώνει και τη μετέπειτα μη επιθυμία τους για συμμετοχή στην Ευρωζώνη, αλλά και την ευρύτερη στάση τους απέναντι στην Ένωση. Σημειώνεται, τέλος, ότι κατά την περίοδο καταγραφής (Απρίλιος 1992) τα ποσοστά υπέρ της κατοχής μόνο ευρωπαϊκής ταυτότητας κυμαίνονται στο ποσοστό από 1%-4%. (Standard Eurobarometer 39).

Το 2000, στην έρευνα του Ευρωβαρόμετρου, οι πολίτες της ΕΕ ρωτήθηκαν πόσο περήφανοι είναι που αποκαλούνται/χαρακτηρίζονται ως «Ευρωπαίοι». Ένα μεγάλο ποσοστό Ελλήνων (62%) δήλωσε ότι ήταν πολύ υπερήφανοι που ήταν Ευρωπαίοι και δεν διαπίστωσε καμμία σύγκρουση μεταξύ της εθνικής και της ευρωπαϊκής τους ταυτότητας. Άλλωστε η καλή οικονομική κατάσταση που εμφάνιζε τότε η Ελλάδα, λόγω και των ευρωπαϊκών προγραμμάτων στήριξης, λειτουργούσε αποτρεπτικά στο να μη διαλαλούν την ευρωπαϊκή τους ταυτότητα. Να σημειωθεί δε ότι οι Δανοί συγκέντρωσαν ποσοστό 50% και το Ηνωμένο Βασίλειο 45%. Οι Έλληνες εξέφρασαν επίσης μια ισχυρή αίσθηση εθνικής ταυτότητας, αλλά όχι τόσο ισχυρή όσο οι Βρετανοί ή οι Δανοί. Ωστόσο, όταν τους ζητήθηκε να εκφράσουν την ικανοποίησή τους για τη δημοκρατία στην ΕΕ, λιγότεροι από τους μισούς (45%) δήλωσαν ικανοποιημένοι σε σύγκριση με τους Βρετανούς (33%) και τους Δανούς (32%) (Standard Eurobarometer 54). Κατά την καταγραφή της κοινής γνώμης μέσω Ευρωβαρόμετρου το φθινόπωρο του 2003 συνεχίζεται η προτίμηση των πολιτών έναντι της διττής ταυτότητας με πρώτη πάντα την εθνική έναντι της ευρωπαϊκής ταυτότητας, που έχει ποσοστά στο σύνολο κάτω του 10% (Standard Eurobarometer 60).

Την Άνοιξη του 2004, εξετάζοντας την αίσθηση της ταυτότητας ή της συνείδησης, σε δείγμα 508 Ελλήνων (Δείγμα Α'), σε μια πρόβλεψη στο προσεχές μέλλον, φαίνεται η αίσθηση αυτή να παραμένει ελληνική για ποσοστό 55% της ελληνικής κοινής γνώμης, ενώ ποσοστό 39% εκτιμά ότι θα έχει διαμορφώσει μια διπλή ταυτότητα-συνείδηση, η οποία θα είναι κυρίως ελληνική και δευτερογενώς ευρωπαϊκή. Ελάχιστοι είναι οι Έλληνες, όπως και οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι πολίτες, που πιστεύουν ότι στο άμεσο μέλλον θα διαμορφώσουν μια ταυτότητα πρωτίστως ευρωπαϊκή και δευτερογενώς εθνική (3%) και ακόμη λιγότεροι αυτοί που διαβλέπουν τη διαμόρφωση μιας αμιγώς ευρωπαϊκής ταυτότητας (2%) (Standard Eurobarometer 61). Όπως λοιπόν

προκύπτει, ακόμη και σε εποχές οικονομικής άνθισης, η εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα διατηρεί επάξια τα πρωτεία.

Θέτοντας το ίδιο ακριβώς ερώτημα σε δείγμα 497 Ελλήνων ερωτηθέντων (Δείγμα Β'), με τη διαφοροποίηση ότι δεν συμπεριλαμβάνεται η επιλογή «Ευρωπαίος και Έλληνας», παρατηρείται ότι οι ελληνικές τοποθετήσεις κινούνται στα ίδια περίπου επίπεδα με το Δείγμα Α'. Συγκεκριμένα, ποσοστό 59% της ελληνικής κοινής γνώμης εκτιμά ότι στο άμεσο μέλλον η συνείδηση/ ταυτότητά του θα παραμείνει αμιγώς ελληνική, ενώ το 38% -των 497 ατόμων- εκτιμά ότι θα έχει διαμορφώσει μια διπλή ταυτότητα, η οποία θα είναι κυρίως ελληνική και δευτερογενώς ευρωπαϊκή. Ελάχιστοι είναι οι Έλληνες, που πιστεύουν ότι στο άμεσο μέλλον θα διαμορφώσουν μια αμιγώς ευρωπαϊκή ταυτότητα (3%) (Standard Eurobarometer 61). Και σε αυτό το δείγμα λοιπόν η εθνική ταυτότητα δεν φαίνεται να αφήνει εύκολα την πρωτοκαθεδρία της για χάρη της ευρωπαϊκής.

Κατά την περίοδο αυτή (2004), η εικόνα που έχει η πλειοψηφία της ελληνικής κοινής γνώμης για την ΕΕ είναι θετική. Ειδικότερα, το 18% των Ελλήνων ερωτηθέντων, το υψηλότερο ποσοστό μεταξύ των Ευρωπαίων πολιτών, εκφράζεται κατηγορηματικά υπέρ μιας θετικής εικόνας για την ΕΕ, ενώ αισθητά χαμηλότερος είναι ο ευρωπαϊκός μέσος όρος καθώς περιορίζεται στο 7%. Το 46% της ελληνικής κοινής γνώμης θεωρεί ότι η ΕΕ προβάλλει μια αρκετά θετική εικόνα (36%). Το 28% των Ελλήνων εκφράζεται ουδέτερα για την εικόνα της ΕΕ, όπως και το 32% των Ευρωπαίων ερωτηθέντων. Μόνο το 5% των Ελλήνων ερωτηθέντων προσλαμβάνει μια αρκετά αρνητική εικόνα της ΕΕ, ενώ ο αντίστοιχος ευρωπαϊκός μέσος όρος είναι τριπλάσιος (15%). Τέλος, μόνο το 2% της ελληνικής κοινής γνώμης έχει μια πολύ αρνητική εικόνα της ΕΕ, με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο να τοποθετείται στο 6% (Standard Eurobarometer 61).

Ακόμη, η πλειοψηφία της ελληνικής κοινής γνώμης σε ποσοστό 71% θεωρεί ότι η συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ συνιστά θετική πράξη, ποσοστό αρκετά ενισχυμένο σε σχέση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο που περιορίζεται στο 48%. Μικρό μόνο ποσοστό των Ελλήνων, μόλις το 7%, διακρίνει «κάτι κακό», ποσοστό το οποίο είναι αισθητά χαμηλότερο από το αντίστοιχο συγκεντρωτικό μέσο όρο των 15 κρατών-μελών (17%). Τέλος, το 21% της ελληνικής κοινής γνώμης τοποθετείται ουδέτερα (ούτε καλό ούτε κακό), όπως και το 29% της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης. Συγκριτικά με τα αποτελέσματα των προηγούμενων

Ευρωβαρόμετρων, παρατηρείται αύξηση του ποσοστού των Ελλήνων πολιτών που πιστεύουν ότι η συμμετοχή της χώρας στην ΕΕ είναι «κάτι καλό» (Standard Eurobarometer 61).

Επιπλέον, η συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων (82%), περισσότερο από κάθε άλλο Ευρωπαίο πολίτη, θεωρεί ότι η Ελλάδα έχει ωφεληθεί από τη συμμετοχή της στην ΕΕ, ενώ ο αντίστοιχος ευρωπαϊκός μέσος όρος διαμορφώνεται στα επίπεδα του 47%, δηλαδή 35 ποσοστιαίες μονάδες χαμηλότερα. Αντίθετη άποψη φαίνεται να έχει ποσοστό 12% της ελληνικής κοινής γνώμης, μικρότερο -κατά το ήμισυ- από αυτό του ευρωπαϊκού μέσου όρου. Το 6% του ελληνικού δείγματος απάντησε ότι δε γνωρίζει αν η Ελλάδα έχει ωφεληθεί ή όχι από τη συμμετοχή της στην ΕΕ, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό του κοινοτικού μέσου όρου κυμαίνεται στο 18% (Standard Eurobarometer 61).

Συνοψίζοντας, λοιπόν, κατά το έτος 2004, πρώτοι οι Έλληνες (82%), με τους Ιρλανδούς να ακολουθούν, εμφανίζονται να είναι από τους πλέον ικανοποιημένους Ευρωπαίους πολίτες, αναφορικά με τη συμμετοχή της χώρας τους στην ΕΕ. Οι Έλληνες φαίνονται να διακρίνουν, στην πλειοψηφία τους, τις θετικές πτυχές της ΕΕ, χωρίς να παραλείπουν την επισήμανση εκείνων που θεωρούν -κατά τη γνώμη τους- ως αρνητικές. Σημειώνεται δε ότι όσον αφορά τις αρνητικές πτυχές της ΕΕ, παρατηρείται ότι το σχετικό ελληνικό ποσοστό δεν είναι ιδιαίτερα υψηλό, ειδικότερα σε σύγκριση με εκείνο που εκφράζει το σύνολο των Ευρωπαίων πολιτών, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις ο ευρωπαϊκός μέσος όρος κυμαίνεται σε αρκετά υψηλότερα επίπεδα (αρνητικά ποσοστά).

Πιο συγκεκριμένα, για το 49% των Ελλήνων, όπως και για το 50% των Ευρωπαίων πολιτών, Ευρωπαϊκή Ένωση σημαίνει Ευρώ. Η ΕΕ ερμηνεύεται ως διασφάλιση της ειρήνης από μερίδα Ελλήνων που αντιστοιχεί σε ποσοστό 44% της ελληνικής κοινής γνώμης (31%). Για το 42% της ελληνικής κοινής γνώμης, η ΕΕ σημαίνει την ελευθερία να ταξιδεύεις, να σπουδάζεις και να δουλεύεις οπουδήποτε στα 15 κράτη-μέλη. Ισχυρότερο λόγο στον κόσμο συνιστά η ΕΕ για ποσοστό 34% της ελληνικής κοινής γνώμης, με τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό μέσο όρο να τοποθετείται στο 28%. Ένας στους τέσσερις Έλληνες φαίνεται να ταυτίζει πλέον την ΕΕ με τη διασφάλιση της δημοκρατίας, καθώς και την οικονομική ευημερία (27%), με τον ευρωπαϊκό όρο να διαμορφώνεται στο 22% και 19% αντίστοιχα. Το 25% των Ελλήνων και το 19% των Ευρωπαίων πολιτών αποδίδει στην ΕΕ την έννοια της ανεργίας. Το 21% των Ελλήνων πολιτών, ποσοστό

σχεδόν διπλάσιο του ευρωπαϊκού μέσου όρου που διαμορφώνεται στο 11%, ταυτίζει την ΕΕ με την κοινωνική προστασία. Για το 21% της ελληνικής κοινής γνώμης, όπως και για ποσοστό 28% της συνολικής ευρωπαϊκής η ΕΕ σημαίνει πολιτιστική πολυμορφία, ενώ παράλληλα χαμηλά ποσοστά τόσο των Ελλήνων (15%), όσο και των Ευρωπαίων πολιτών (14%) φαίνονται να ταυτίζουν την ΕΕ με την απώλεια της πολιτισμικής τους ταυτότητας. Ωστόσο, για το 12% των Ελλήνων ερωτηθέντων, η ΕΕ σημαίνει απώλεια ελέγχου στα εξωτερικά σύνορα της χώρας, ενώ ο ευρωπαϊκός μέσος όρος διαμορφώνεται σχεδόν στο διπλάσιο ποσοστό (ΕU15: 23%). Για το 11% των Ελλήνων η ΕΕ σημαίνει σπατάλη χρήματος, ενώ την ίδια σημασία της αποδίδει και το 26% των Ευρωπαίων πολιτών. Η ΕΕ ταυτίζεται με την αύξηση της εγκληματικότητας από το 9% των Ελλήνων, με την αντίστοιχη ευρωπαϊκή τοποθέτηση να καταγράφει διπλάσιο αριθμητικά ποσοστό (19%). Τέλος, μόλις το 7% της ελληνικής κοινής γνώμης, θεωρεί την ΕΕ ως γραφειοκρατεία, ενώ την ίδια άποψη εκφράζει και το τριπλάσιο ποσοστό της συνολικής ευρωπαϊκής (22%). (Standard Eurobarometer 61)

Μετά την υπογραφή και θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας και την ένταξη στην Ένωση της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας, και συγκεκριμένα κατά την Άνοιξη του 2007, στη δημοσκόπηση του Ευρωβαρόμετρου σχετικά με την ευρωπαϊκή ταυτότητα περιλαμβάνεται μεταξύ άλλων και η εξέταση της ταύτισης των Ευρωπαίων με την ΕΕ. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της δημοσκόπησης η ΕΕ απέχει πολύ από την θέση της «πατρίδας», του εθνικού κράτους για κάθε πολίτη (Standard Eurobarometer 67).

Ειδικότερα, το επίπεδο ταύτισης των Ευρωπαίων είναι υψηλότερο ως προς το χωριό τους (86%), ως προς την χώρα τους (91%), και χαμηλότερο με διαφορά ως προς την ΕΕ (53%). Διαπιστώνεται, λοιπόν, μία αξιοσημείωτη διαφορά της τάξης του 38% μεταξύ του συναισθήματος δεσμού ενός Ευρωπαίου ως προς την χώρα του σε σχέση με την ΕΕ, αποτυπώνοντας την αδυναμία που αντιμετωπίζει η δεύτερη ως προς την εγγύτητα των πολιτικών της έναντι των πολιτών της. Με άλλα λόγια μέσα από το Τακτικό Ευρωβαρόμετρο του 2007 παρατηρείται μια δυσκολία ταύτισης των Ευρωπαίων πολιτών με την ΕΕ (Standard Eurobarometer 67).

Σύμφωνα με τη δημοσκόπηση που διενεργήθηκε την Άνοιξη του 2009 στα 27 κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε τρεις υποψήφιες για ένταξη

χώρες (Κροατία, Τουρκία και την τότε Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας), καθώς και στην «περιοχή όχι υπό τον άμεσο έλεγχο της Κυπριακής Δημοκρατίας (Τουρκοκυπριακή Κοινότητα)», τα σημαντικότερα στοιχεία που συνιστούν την ευρωπαϊκή ταυτότητα, κατά την άποψη των Ελλήνων πολιτών, είναι σε ποσοστό 47% η κοινή ευρωπαϊκή γεωγραφία, έναντι του πολύ χαμηλότερου ευρωπαϊκού μέσου όρου 25%, όπως επίσης οι δημοκρατικές αξίες που διέπουν το ευρωπαϊκό πνεύμα σε ποσοστό 33% έναντι του ευρωπαϊκού μέσου όρου του 41% (Standard Eurobarometer 71).

Στο Σχήμα 3 παρουσιάζονται ιεραρχικά οι απαντήσεις όλων των ερωτηθέντων αναφορικά με ποια θεωρούν τα σημαντικότερα στοιχεία που διαμορφώνουν την κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα τους.

Σχήμα 3
Στοιχεία διαμόρφωσης της κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας

		
Γεωγραφία	47%	25%
Δημοκρατικές αξίες	33%	41%
Κοινός πολιτισμός	22%	23%
Κοινή ιστορία	21%	24%
Υψηλό επίπεδο κοινωνικής προστασίας	21%	24%
Επιχειρηματικότητα	11%	11%
Κοινή θρησκευτική κληρονομιά	7%	8%

Πηγή: Standard Eurobarometer 71

Επιπλέον, και σύμφωνα με το Σχήμα 4, προκειμένου να θεωρηθεί κάποιος Ευρωπαίος, σύμφωνα με τη γνώμη των Ελλήνων και Ευρωπαίων πολιτών, πρέπει να αισθάνεται Ευρωπαίος (54% και 41% αντίστοιχα), να έχει γεννηθεί στην Ευρώπη (43% και 39%), και να μοιράζεται τις ευρωπαϊκές πολιτισμικές παραδόσεις (37% και 31%) (Standard Eurobarometer 71).

Σχήμα 4

Για να θεωρηθεί κάποιος Ευρωπαίος πρέπει:

		
Να αισθάνεται Ευρωπαίος	54%	41%
Να έχει γεννηθεί στην Ευρώπη	43%	39%
Να μοιράζεται τις ευρωπαϊκές πολιτισμικές παραδόσεις	37%	31%
Να έχει τουλάχιστον έναν ευρωπαίο γονιό	26%	11%
Να ασκεί τα δικαιώματα των πολιτών, π.χ. να ψηφίζει στις ευρωεκλογές	26%	29%
Να έχει μεγαλώσει σε μια ευρωπαϊκή χώρα	26%	27%
Να κατέχει τέλεια μια ευρωπαϊκή γλώσσα εκτός από τη δική του	9%	18%
Να είναι Χριστιανός	8%	7%
Να είναι ενεργό μέλος κάποιας ένωσης ή οργάνωσης όπου συμμετέχουν κι άλλοι ευρωπαίοι πολίτες	4%	5%

Πηγή: Standard Eurobarometer 71

Αντίστοιχα, όπως προκύπτει σαφώς από το Σχήμα 5, οι Έλληνες πολίτες δηλώνουν ότι για να λογιστεί κάποιος Έλληνας πρέπει να αισθάνεται Έλληνας (56%), να αποδέχεται τις ελληνικές πολιτισμικές παραδόσεις (42%), να είναι γεννημένος στην Ελλάδα (41%) και να είναι Χριστιανός (36%). Η ευρωπαϊκή κοινή γνώμη φαίνεται να μη διαφοροποιείται αισθητά με την ελληνική κοινή γνώμη (42%, 37%, 42% αντίστοιχα), εκτός από το θρήσκευμα (10%), το οποίο δεν αποτελεί για εκείνη σημαντικό στοιχείο. Αξίζει να σημειωθεί δε ότι το ελληνικό ποσοστό (36%) που θεωρεί ως προϋπόθεση να είναι κάποιος Χριστιανός για να είναι και Έλληνας είναι το υψηλότερο ποσοστό της εν λόγω έρευνας, ομού με εκείνο των Κυπρίων πολιτών (36%). Το γεγονός αυτό απεικονίζει ξεκάθαρα την άποψη των Ελλήνων που τοποθετεί τον αυτοπροσδιορισμό, τις παραδόσεις και τη θρησκεία σε υψηλότερη θέση σε σχέση με τους άλλους Ευρωπαίους πολίτες.

Σχήμα 5
Για να θεωρηθεί κάποιος Έλληνας πρέπει:

		
Να αισθάνεται Έλληνας	56%	42%
Να συμμερίζεται τις ελληνικές πολιτισμικές παραδόσεις	42%	37%
Να έχει γεννηθεί στην Ελλάδα	41%	42%
Να είναι Χριστιανός	36%	10%
Να έχει τουλάχιστον έναν Έλληνα γονιό	29%	13%
Να ασκεί τα πολιτικά του δικαιώματα, π.χ. να ψηφίζει στην Ελλάδα	29%	29%
Να έχει μεγαλώσει στην Ελλάδα	22%	25%
Να κατέχει τέλεια τα ελληνικά	6%	32%
Να είναι ενεργό μέλος κάποιας ένωσης ή οργάνωσης στην Ελλάδα	2%	5%

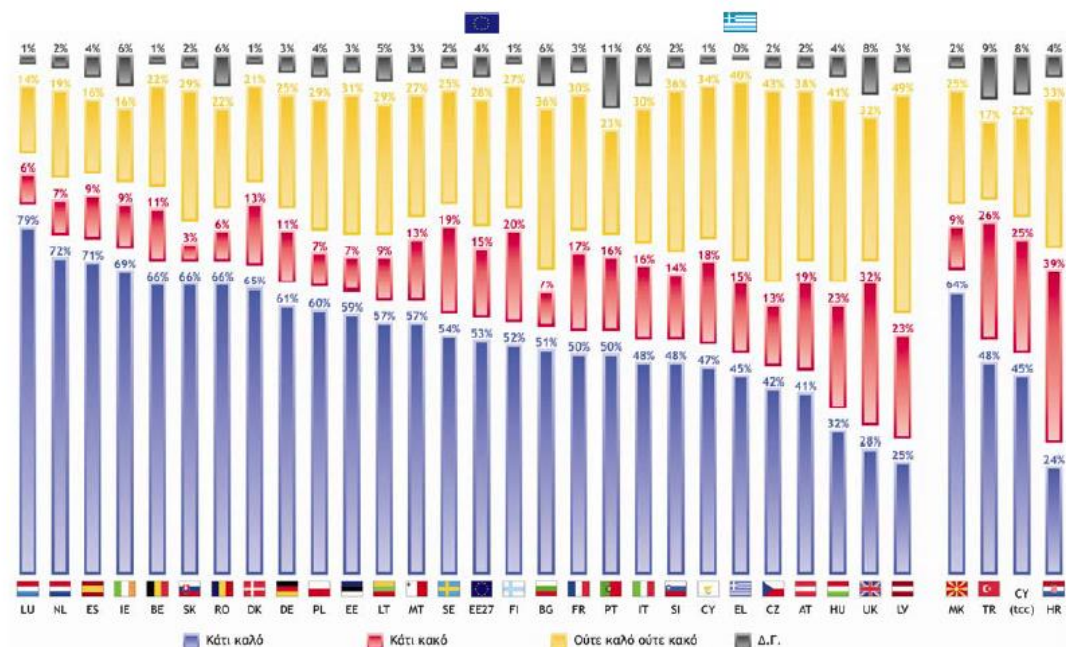
Πηγή: Standard Eurobarometer 71

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας του Ευρωβαρόμετρου του έτους 2009, η ταυτότητα ή συνείδηση των Ελλήνων πολιτών είναι κατά πρώτο λόγο ελληνική και κατά δεύτερο λόγο ευρωπαϊκή, καθώς οι ερωτηθέντες στη συντριπτική πλειονότητά τους (97%) δηλώνουν περίτρανα ότι αισθάνονται Έλληνες. Ταυτόχρονα, οι Έλληνες πολίτες, δηλώνουν ότι αισθάνονται Ευρωπαίοι πολίτες, ωστόσο τα ποσοστά που συγκεντρώνουν είναι από τα χαμηλότερα της έρευνας (53% έναντι του 74% που είναι ο ευρωπαϊκός μέσος όρος), μαζί με αυτά της «περιοχής όχι υπό τον άμεσο έλεγχο της Κυπριακής Δημοκρατίας (Τουρκοκυπριακή Κοινότητα)» (26%), της Τουρκίας (30%), της Μεγάλης Βρετανίας (48%) και της τότε Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (53%) (Standard Eurobarometer 71).

Όσον αφορά τη στάση των Ελλήνων απέναντι στην ΕΕ, το 45% της ελληνικής κοινής γνώμης συνεχίζει να εκφράζει την εμπιστοσύνη της στην ΕΕ, ένα ποσοστό που περιλαμβάνεται ωστόσο στα χαμηλότερα της Ένωσης και βρίσκεται μετά από αυτά της Λετονίας 25%, της Μ. Βρετανίας 28%, της

Ουγγαρίας 32%, της Αυστρίας 41% και της Τσεχικής Δημοκρατίας 42% (βλ. Σχήμα 6). Παράλληλα, το 15% της ελληνικής κοινής γνώμης εκφράζει τη δυσπιστία της απέναντι στην Ένωση, ενώ το 40% των Ελλήνων (έναντι 28% της Ευρωπαίων πολιτών) τηρεί ουδέτερη στάση (Standard Eurobarometer 71). Τα χαμηλά αυτά ποσοστά της ελληνικής κοινής γνώμης έναντι της Ευρώπης είναι άμεσο αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης που εν πολλοίς έκανε τους Έλληνες να αισθάνονται ότι η χώρα τους αποτελεί τον «φτωχό εταίρο» της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Σχήμα 6
Η Ευρωπαϊκή Ένωση είναι για σας:

Πηγή: Standard Eurobarometer 71

Σε κάθε περίπτωση, το 64% των Ελλήνων πολιτών θεωρεί ότι η Ελλάδα έχει αποκομίσει όφελος από τη συμμετοχή της στην ΕΕ, ενώ ο αντίστοιχος ευρωπαϊκός μέσος όρος αγγίζει το 56%. Περαιτέρω, το 33% του ελληνικού και το 31% του ευρωπαϊκού δείγματος δεν θεωρούν ότι η χώρα τους ωφελήθηκε από τη συμμετοχή της στην ΕΕ (Standard Eurobarometer 71). Ενώ δηλαδή το υψηλό ποσοστό οφείλεται στη στήριξη που έλαβε η Ελλάδα κατά το παρελθόν από την Ευρωπαϊκή Ένωση (π.χ. μεσογειακά προγράμματα στήριξης), το χαμηλό ποσοστό είναι ενδεικτικό του τρόπου με τον οποίο οι Έλληνες

αισθάνονται λόγω της οικονομικής κρίσης που σημειώθηκε στη χώρα και του σκληρού προγράμματος που υποχρεώθηκαν να υιοθετήσουν για την αποπληρωμή των δανείων στους Ευρωπαίους εταίρους τους.

Ωστόσο, Έλληνες και Ευρωπαίοι πολίτες είναι αισιόδοξοι για το μέλλον της ΕΕ (54% και 64% αντίστοιχα). Εκτιμούν δε ότι το έτος 2030, η ΕΕ θα είναι κορυφαία διπλωματική δύναμη στον κόσμο (ΕΛ: 66% - ΕΥ27: 56%) και θα εκτείνεται πέρα από τα όρια της ευρωπαϊκής ηπείρου (ΕΛ: 56% - ΕΥ27: 43%), ενώ το νόμισμά της (το ευρώ) θα είναι ισχυρότερο από το δολάριο (ΕΛ: 66% - ΕΥ27: 56%). Εν τούτοις, όπως εκτιμούν, η ζωή των Ευρωπαίων πολιτών θα είναι πιο δύσκολη σε σχέση με αυτή που ζουν σήμερα (ΕΛ: 51% - ΕΥ27: 32%). Μολαταύτα, ένας στους πέντε Έλληνες αντιμετωπίζει το μέλλον με αισιοδοξία, θεωρώντας ότι η ζωή των Ευρωπαίων πολιτών, μετά από είκοσι περίπου χρόνια, θα είναι πιο εύκολη από τη σημερινή (Standard Eurobarometer 71). Το γεγονός αυτό δύναται να εξηγηθεί από το λεγόμενο «μεσογειακό ταμπεραμέντο», αφού οι Έλληνες, όπως όλοι οι λαοί της Μεσογείου, είναι ένας λαός αισιόδοξος που κοιτάζει πάντα μπροστά στο μέλλον με αισιοδοξία.

Αυτή η τοποθέτηση του ελληνικού δείγματος, δηλαδή ότι η ζωή θα γίνει δυσκολότερη για τους Ευρωπαίους πολίτες, τεκμηριώνεται περαιτέρω από τους ερωτηθέντες που προβλέπουν ότι με την πάροδο του χρόνου, η ζωή θα γίνει σκληρότερη για τον άνθρωπο και την κοινωνία εν γένει. Για παράδειγμα, οι Έλληνες ερωτηθέντες εκτιμούν ότι το 2030 οι άνθρωποι θα ζουν σε μια κοινωνία που θα αφιερώνει λιγότερο χρόνο στην οικογενειακή ζωή (ΕΛ: 65% - ΕΥ27: 44%), ενώ θα δίνει περισσότερη σημασία στην εργασία (ΕΛ: 64% - ΕΥ27: 46%) και λιγότερη στον ελεύθερο χρόνο (ΕΛ: 14% - ΕΥ27: 19%) (Standard Eurobarometer 71).

Το φθινόπωρο του 2010 διεξήχθη έρευνα στα 27 κράτη-μέλη της ΕΕ, στις τέσσερις υποψήφιες για ένταξη χώρες (Κροατία, Τουρκία, τότε Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας και Ισλανδία), καθώς και στην «περιοχή όχι υπό τον άμεσο έλεγχο της Κυπριακής Δημοκρατίας (Τουρκοκυπριακή Κοινότητα)». Κατά την περίοδο αυτή σύμφωνα με το Τακτικό Ευρωβαρόμετρο ένας στους δύο Έλληνες πολίτες (51%) δηλώνει δυσαρεστημένος από την καθημερινή του ζωή, καθώς και από την κατάσταση της οικονομίας στη χώρα του (Standard Eurobarometer 74). Για τα ποσοστά αυτά ευθύνεται εν πολλοίς το πρώτο μνημόνιο το οποίο έχει ήδη υπογραφεί από

την άνοιξη του 2010.

Το ελληνικό δείγμα σημειώνει αρνητική πρωτιά σε όλες τις προβλέψεις, συγκεντρώνοντας το υψηλότερο αρνητικό ποσοστό του συνολικού ευρωπαϊκού δείγματος που προβλέπει επιδείνωση της εργασιακής (78%) και της οικονομικής κατάστασης στη χώρα του (75%), χειροτέρευση τόσο της ευρωπαϊκής (56%) όσο και της παγκόσμιας οικονομίας (60%), όπως επίσης της οικονομικής κατάστασης της οικογένειάς του (55%), της προσωπικής του επαγγελματικής κατάστασης (32%) και της ζωής του γενικότερα (45%). Αντίθετα, ο ευρωπαϊκός μέσος όρος διαφοροποιείται σε όλες τις εκτιμήσεις, προβλέποντας κυρίως στασιμότητα, δηλαδή ούτε ανησυχεί ούτε προσδοκά κάποια βελτίωση, καθώς δεν προβλέπει κάποια διαφοροποίηση (θετική ή αρνητική) (Standard Eurobarometer 74). Μη λησμονούμε όμως ότι οι λαοί της υπόλοιπης Ευρώπης, και δη των βορειότερων και κεντρικών χωρών, ζουν σε κράτη στα οποία η οικονομία παρουσιάζει άνθιση, είναι συνεπώς λογικό να μην ανησυχούν για ύφεση της οικονομίας τους. Πρόκειται για τους λαούς που έχουν δανείσει χρήματα στους Έλληνες εταίρους τους και αναμένουν την επιστροφή των χρημάτων τους με τον αναλογούντα τόκο.

Για πρώτη φορά οι Έλληνες δηλώνουν ότι δυσκολεύονται να κάνουν οποιοδήποτε σχέδιο για το μέλλον, που αφορά το νοικοκυριό τους, καθώς η παρούσα κατάσταση στην οποία βρίσκονται δεν τους το επιτρέπει (54% έναντι του ευρωπαϊκού μέσου όρου 34%). Λίγοι είναι αυτοί που δύνανται να προγραμματίσουν την εξέλιξη του νοικοκυριού τους γνωρίζοντας τι θα κάνουν τους επόμενους έξι μήνες (32%) και ακόμα λιγότεροι όσοι φαίνεται να έχουν μια μακροπρόθεσμη προοπτική για το πώς θα είναι το νοικοκυριό τους τα επόμενα χρόνια (13%) (Standard Eurobarometer 74). Πρόκειται άλλωστε για μια περίοδο κατά την οποία η ανεργία καλπάζει.

Σχήμα 7
Ανεργία στην Ελλάδα 2000-2011

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή

Μέσα σ' ένα γενικευμένο κλίμα δυσπιστίας φαίνεται ότι ούτε η ΕΕ καταλαμβάνει ευνοϊκή θέση στις τοποθετήσεις των Ελλήνων πολιτών, καθώς ποσοστό 60% της ελληνικής κοινής γνώμης [το 3ο υψηλότερο αρνητικό του συνολικού δείγματος μετά από αυτά της Τουρκίας (65%) και του Ηνωμένου Βασιλείου (64%)] τείνει να μην εμπιστεύεται το θεσμό. Αντίθετη άποψη φέρεται να έχει, ωστόσο, σημαντική μερίδα των Ελλήνων (37%) οι οποίοι συνεχίζουν να εμπιστεύονται την ΕΕ. Ειδικότερα για τα θεσμικά όργανα της ΕΕ, παρατηρείται δυσκολία εμπιστοσύνης από τη μεριά της ελληνικής κοινής γνώμης, απέναντι στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (58%), την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (64%), το Συμβούλιο της ΕΕ (60%), καθώς και την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (65%) (Standard Eurobarometer 74). Τα ποσοστά αυτά δύνανται να εξηγηθούν από το γεγονός ότι οι Έλληνες αισθάνονται ότι οι Ευρωπαίοι εταίροι τους, και δη τα ευρωπαϊκά όργανα, δεν τους στήριξαν τη στιγμή που τους χρειάστηκαν. Η Ελλάδα υποχρέωθηκε να υπογράψει μνημόνια με τους δανειστές της με ό,τι αυτό συνεπάγεται, π.χ. λιτότητα, ανεργία, σκληρά μέτρα δημοσιονομικής πολιτικής. Οι Έλληνες καταλογίζουν στην Ευρώπη ακόμη και το γεγονός ότι δεν είχε προβλεφθεί ευρωπαϊκός μηχανισμός στήριξης για την περίπτωση που κάποια χώρα θα χρειαζόταν στήριξη της οικονομίας της, με αποτέλεσμα να επιτραπεί η είσοδος του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου στην ομάδα των

δανειστών.

Συνοψίζοντας, η ελληνική κοινή γνώμη συγκεντρώνει τα υψηλότερα αρνητικά ποσοστά (δυσπιστίας) του συνολικού δείγματος ως προς τα όργανα της ΕΕ, όπως επίσης καταγράφει σημαντική αύξηση των ποσοστών δυσπιστίας συγκριτικά με αυτά των προηγούμενων ερευνών του Ευρωβαρομέτρου, τα οποία στην πλειονότητά τους σημείωναν ποσοστά εμπιστοσύνης. Παρόλα αυτά, οι Έλληνες πολίτες συνεχίζουν να διακρίνουν τις θετικές πτυχές της ΕΕ όπως είναι το ευρώ (62%) και η ελευθερία της ελεύθερης μετακίνησης για αναψυχή, σπουδές ή εργασία σε οποιαδήποτε χώρα της ΕΕ (ΕΛ: 40% - ΕΥ27: 45%), χωρίς όμως να παραλείπουν να χρεώνουν, εμμέσως, το φαινόμενο της ανεργίας στα θεσμικά όργανα της ΕΕ (ΕΛ: 37% - ΕΥ27: 14%). Σημειώνουμε, τέλος, ότι η ελληνική κοινή γνώμη εμφανίζεται να δίνει ψήφο εμπιστοσύνης μόνο στο στρατό (67%) και την αστυνομία (52%) (Standard Eurobarometer 74). Αυτό μπορεί εύκολα να εξηγηθεί, αφού η αστυνομία είναι επιφορτισμένη με την πάταξη οιασδήποτε παράνομης δραστηριότητας, συμπεριλαμβανομένων των παρανόμως διαμενόντων μεταναστών, ενώ ο στρατός έχει αναλάβει την αναχαίτιση των τουρκικών προκλήσεων στο Αιγαίο, τονώνοντας το εθνικό συναίσθημα των Ελλήνων.

Η έρευνα που πραγματοποιήθηκε από το Ευρωβαρόμετρο το Μάιο του 2013 στις 27 χώρες της ΕΕ (ήτοι πριν από την ένταξη της Κροατίας), καταγράφει ότι περίπου ένας στους δύο Ευρωπαίους πολίτες δηλώνει πως αισθάνεται ότι κατέχει την «ευρωπαϊκή ταυτότητα», με τα μεγαλύτερα ποσοστά να καταγράφονται στο Λουξεμβούργο και το Βέλγιο, ενώ οι πολίτες που απάντησαν πως σε μεγαλύτερο βαθμό δεν «αισθάνονται Ευρωπαίοι», είναι αυτοί της Κύπρου και της Ελλάδας (Standard Eurobarometer 80). Τα ποσοστά αυτά είναι αντιπροσωπευτικά της οικονομικής κατάστασης των κρατών στα οποία σημειώνονται. Το Λουξεμβούργο με μια οικονομία που ανθίζει εύκολα τάσσεται υπέρ της ευρωπαϊκής του ταυτότητας, ενώ αντίστοιχα Ελλάδα και Κύπρος που βιώνουν τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης φέρονται να υποστηρίζουν την εθνική, έναντι της ευρωπαϊκής, ταυτότητας.

Χαρακτηριστικά, το 49% των ερωτηθέντων δήλωσαν ότι η ταυτότητά τους είναι εθνική και ευρωπαϊκή, ποσοστό αυξημένο κατά 6% από την προηγούμενη έρευνα που διεξήχθη περίπου ένα χρόνο νωρίτερα (κατά τον Φεβρουάριο του 2012), ενώ το ποσοστό των Ευρωπαίων οι οποίοι αισθάνονται πολίτες μόνο του

εθνικού τους κράτους σημείωσε πτώση κατά 6% και έπεσε στο 38%. Το ποσοστό αυτό έρχεται ως απόρροια της παγκοσμιοποίησης αλλά και του δεσμού των Βορειοευρωπαϊκών χωρών που θεωρούν ότι αποτελούν τον πυρήνα της Ευρώπης. Το 58% των Γερμανών δηλώνουν πως αισθάνονται Ευρωπαίοι πολίτες και ακολουθούν οι Ολλανδοί με 56%, οι Βέλγοι με ποσοστό 54% και οι κάτοικοι του Λουξεμβούργου με 53%. Τα μεγαλύτερα ποσοστά των πολιτών που δηλώνουν πως αισθάνονται μόνο «πολίτες του εθνικού τους κράτους» καταγράφονται στην Κύπρο με 51%, την Ελλάδα με 41% και το Ηνωμένο Βασίλειο με ποσοστό 60% (Standard Eurobarometer 80). Το ποσοστό του Ηνωμένου Βασιλείου εξηγείται εύκολα δεδομένου ότι ανέκαθεν το ίδιο επιθυμούσε μια ειδική σχέση με την Ένωση και περίτρηση απόδειξη αυτού είναι η επερχόμενη αποχώρηση του κράτους από την Ένωση. Να προστεθεί επίσης ότι Κύπρος και Ελλάδα αισθάνονται τότε ότι μόνες, δίχως καμία στήριξη, καλούνται να αντιμετωπίσουν τις Ευρωπαϊκές απαιτήσεις μεγαλύτερων και δυνατότερων χωρών όπως η Γερμανία, γεγονός που στην Ελλάδα σηματοδότησε τότε την άνοδο του ακροδεξιού κινήματος της Χρυσής Αυγής.

Στο ερώτημα αν «αισθάνεστε περισσότερο Ευρωπαίοι σχετικά με μια δεκαετία πριν», οι Λετονοί απαντούν θετικά σε ποσοστό 79%, οι Σουηδοί με 72%, οι Γερμανοί με 52%, ενώ αρνητικά απαντούν οι Έλληνες με ποσοστό 50% και οι Κύπριοι με 35%. Τα στοιχεία, τα οποία, σύμφωνα με τους Ευρωπαίους, συμβάλλουν περισσότερο στη συγκρότηση της ευρωπαϊκής ταυτότητας, είναι η ελεύθερη κυκλοφορία εντός της ΕΕ, η ειρήνη ανάμεσα στα κράτη - μέλη, καθώς και το κοινό νόμισμα (Standard Eurobarometer 80). Αξίζει να σημειώσουμε ότι αυτό συμβαίνει καθόσον η Λετονία έχει ενταχθεί στην Ένωση, Σουηδία και Γερμανία παρουσιάζουν οικονομική άνθιση, ενώ στον αντίποδα Ελλάδα και Κύπρος έχουν ήδη βιώσει τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης. Πρόκειται δε για την περίοδο κατά την οποία η Ελλάδα έχει ήδη υπογράψει από τον Φεβρουάριο του 2012 το δεύτερο μνημόνιο.

Σύμφωνα με το 57% των Κυπρίων, το 52% των Ελλήνων, το 58% των Ιρλανδών και το 52% των Ισπανών, το βασικότερο στοιχείο είναι το ευρώ. Αντίθετα, για τους Γερμανούς, τους Φινλανδούς και τους Αυστριακούς, είναι η ελευθερία και η δημοκρατία (Standard Eurobarometer 80). Το γεγονός αυτό δύναται να εξηγηθεί ιστορικά και κοινωνικο-οικονομικά. Κύπρος, Ελλάδα, Ιρλανδία και Ισπανία που βίωσαν την οικονομική κατάρρευση στηρίζουν το

ευρώ γνωρίζοντας ότι η επιστροφή στο εθνικό νόμισμα θα σήμαινε μεγάλη υποτίμηση. Αντίστοιχα, Γερμανία, Φινλανδία και Αυστρία, επιθυμώντας την απεμπλοκή τους από το φιλοναζιστικό τους παρελθόν, στηρίζουν ιδέες όπως την ελευθερία και τη δημοκρατία.

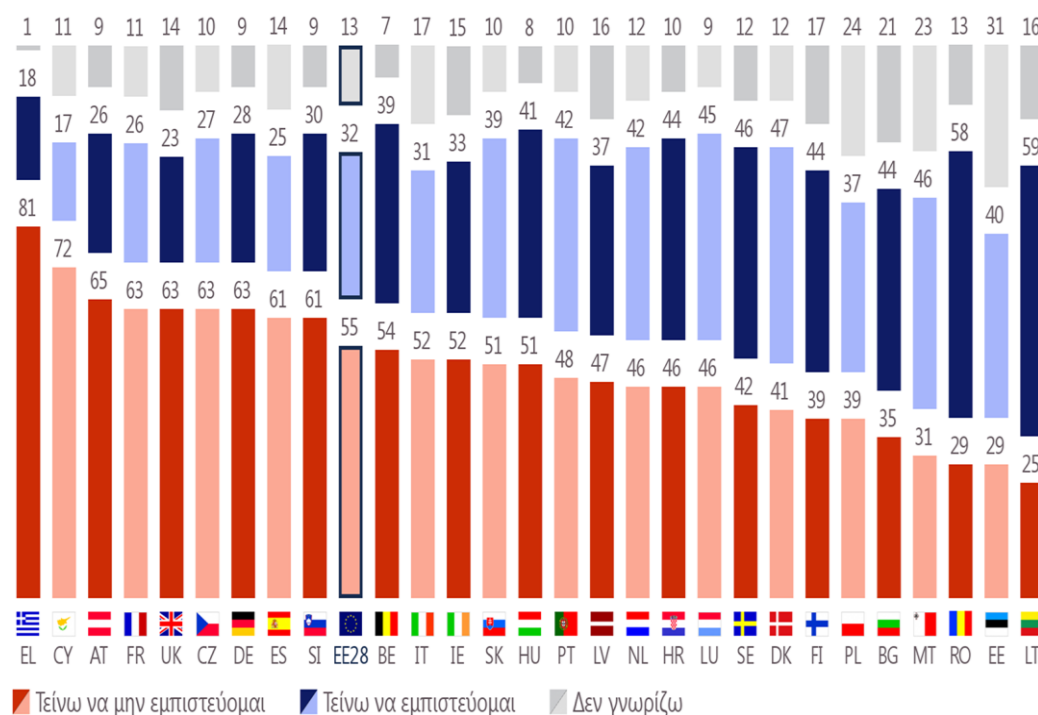
Σημαντικό επίσης ποσοστό των Ευρωπαίων πολιτών (41%) θεωρεί ότι ένα εναρμονισμένο ευρωπαϊκό σύστημα κοινωνικής προστασίας θα ήταν το καλύτερο εργαλείο για την ενίσχυση του αισθήματος της ευρωπαϊκής ιθαγένειας, ενώ ακολουθούν το δικαίωμα εγκατάστασης σε οποιαδήποτε χώρα της ΕΕ και η δυνατότητα είσπραξης της σύνταξης σε αυτό το κράτος-μέλος, η γενικευμένη αναγνώριση των πτυχίων, καθώς και η έκδοση ευρωπαϊκού δελτίου ταυτότητας (Standard Eurobarometer 80).

Οι Έλληνες πολίτες δείχνουν να προτιμούν ολοένα και περισσότερο μόνο την εθνική τους ταυτότητα έναντι της διττής (ελληνικής και ευρωπαϊκής). Τα ποσοστά τους είναι διαρκώς μειούμενα για τη διττή ταυτότητα. Χαρακτηριστική είναι η σχετική έρευνα του Ευρωβαρόμετρου του 2015, η οποία κατέδειξε ότι οι Έλληνες τάχθηκαν με 51% υπέρ μόνον της εθνικής τους ταυτότητας, έναντι του 47% που τάχθηκαν υπέρ της διττής ταυτότητας (Standard Eurobarometer 84). Το γεγονός αυτό οφείλεται στην οικονομική κρίση, αλλά και στο οικονομικό χάσμα που φαίνεται να παγιώνεται ανάμεσα στον πλούσιο Ευρωπαϊκό βορρά και τον φτωχό Ευρωπαϊκό νότιο. Σημαντικό ποσοστό όμως αυτού σημειώνεται ότι οφείλεται και στα ποσοστά που έλαβε το ακροδεξιό κόμμα της Χρυσής Αυγής στις βουλευτικές εκλογές του Ιανουαρίου του 2015.

Σύμφωνα λοιπόν με το 84ο Τακτικό Ευρωβαρόμετρο, το οποίο διενεργήθηκε το φθινόπωρο του 2015, η Ελλάδα είναι η χώρα που εμπιστεύεται την ΕΕ λιγότερο από όλες (βλ. Σχήμα 8). Σημειώνεται ωστόσο ότι έχει ήδη προηγηθεί το ελληνικό δημοψήφισμα του Ιουλίου του 2015 και η υπογραφή του τρίτου μνημονίου τον Αύγουστο του 2015 και των συνοδευτικών αυτού μέτρων λιτότητας.

Σχήμα 8

Βαθμός εμπιστοσύνης στην ΕΕ ανά κράτος-μέλος

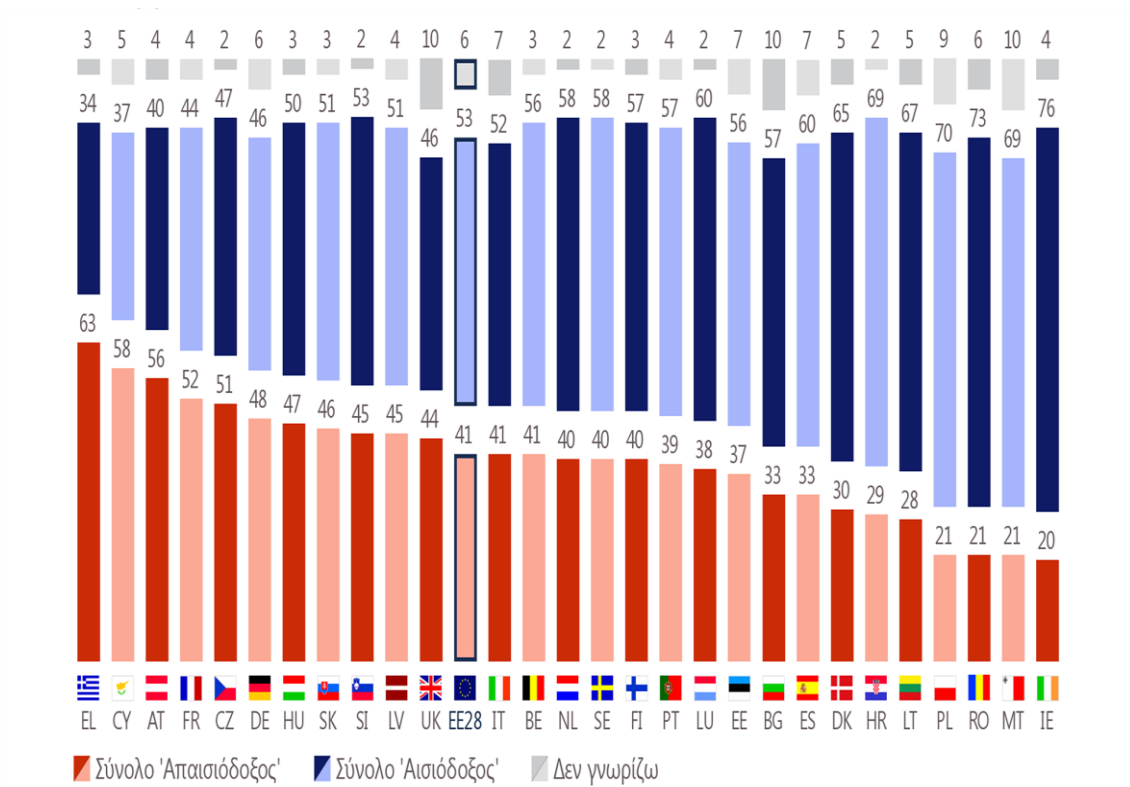

Πηγή: Standard Eurobarometer 84

Όπως διαπιστώνουμε από το ανωτέρω διάγραμμα, η χώρα μας, ιδίως λόγω των συνεπειών της οικονομικής κρίσης που βιώνει, κατέχει τον δεύτερο χαμηλότερο βαθμό εμπιστοσύνης στην Ένωση (18%), μετά την Κύπρο (17%). Το ακόμα πιο σημαντικό εύρημα της έκθεσης του Ευρωβαρόμετρου είναι πως η ευρωσκεπτικιστική τάση έχει ενισχυθεί κατά 4 μονάδες από την αντίστοιχη έρευνα του Φθινοπώρου του 2014, ενώ το 81% που παρουσιάζει η Ελλάδα βρίσκεται 26 μονάδες υψηλότερα από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο.

Τα στοιχεία, όμως που δείχνουν ότι η Ελλάδα κρατάει τα πρωτεία του ευρωσκεπτικισμού, δεν τελειώνουν εδώ. Όπως εμφανίζεται στο Σχήμα 9, στην ερώτηση «Αισθάνεστε αισιόδοξος/η ή απαισιόδοξος/η για το μέλλον της Ευρώπης;», περίπου δύο στους τρεις Έλληνες απαντά «Απαισιόδοξος» (63%) ενώ μόλις το 34% βλέπει το μέλλον της Ε.Ε με αισιοδοξία. Το ποσοστό που σημειώνει η Ελλάδα στην ερώτηση αυτή, ξεπερνά τον ευρωπαϊκό μέσο όρο κατά 22 μονάδες (Standard Eurobarometer 84).

Σχήμα 9
Απόψεις για το μέλλον της Ευρώπης

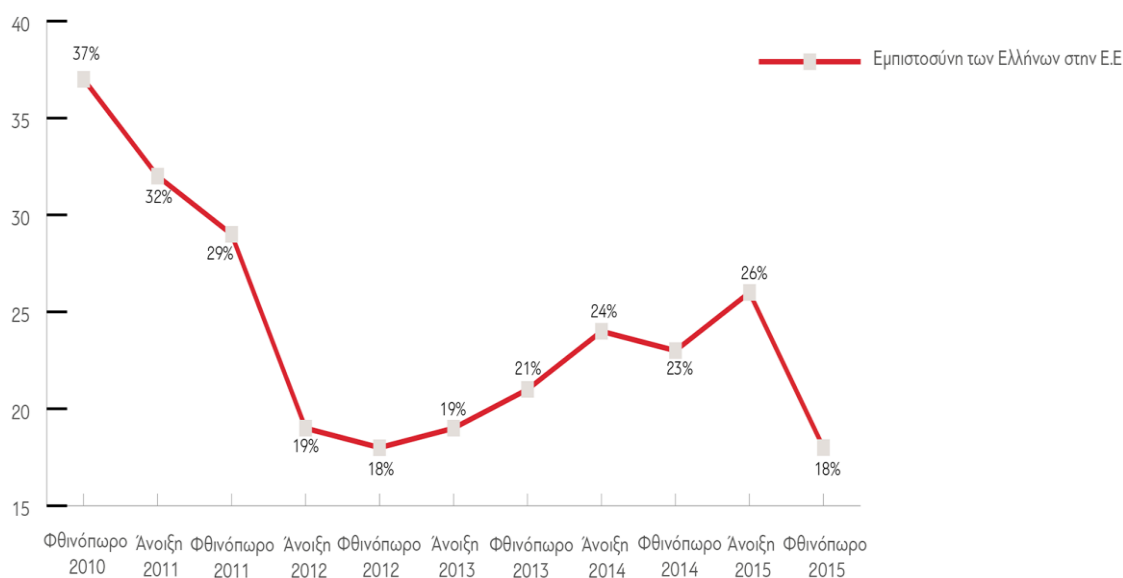
Πηγή: Standard Eurobarometer 84

Αξίζει να επισημανθεί πως 7 στους 10 Έλληνες πιστεύουν ότι η ΕΕ κινείται σε λάθος δρόμο, σημειώνοντας για μια ακόμη φορά αρνητική πρωτιά (69%). Και σε αυτή την περίπτωση έχουμε αύξηση του ποσοστού αμφισβήτησης των επιλογών της ΕΕ σε σχέση με το αντίστοιχο Ευρωβαρόμετρο του 2014 κατά εννέα ποσοστιαίες μονάδες (Standard Eurobarometer 84). Πρόκειται για την αντίδραση των Ελλήνων τόσο απέναντι στην οικονομική κρίση και στους χειρισμούς των Ευρωπαίων εταίρων τους σχετικά με αυτήν, όσο και απέναντι στην κατάσταση που τείνει να διαμορφώνεται ανάμεσα στον πλούσιο Ευρωπαϊκό βορρά και στον φτωχό Ευρωπαϊκό νότο.

Όπως αποτυπώνεται και στο Σχήμα 10, η τάση εμπιστοσύνης των Ελλήνων απέναντι στην ΕΕ είναι γενικά πτωτική, με ορισμένες αυξητικές τάσεις κατά την περίοδο 2012-2014, αλλά σίγουρα πολύ χαμηλότερη από το 2010, οπότε και η χώρα μπήκε σε πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής. Οι αυξητικές τάσεις της περιόδου 2012-2014 δύνανται να εξηγηθούν λόγω της

αισιοδοξίας που υπήρχε ότι η πορεία της ελληνικής οικονομίας οδεύει προς βελτίωση, ενώ μετά την περίοδο αυτή, και εφόσον δεν έχουν ευοδωθεί οι αισιόδοξες προβλέψεις για την ελληνική οικονομία, ακολουθεί μια νέα, ακόμη πιο έντονη, περίοδος αμφισβήτησης και ευρωσκεπτικισμού.

Σχήμα 10
Εμπιστοσύνη των Ελλήνων απέναντι στην ΕΕ

Πηγή: Τακτικά Ευρωβαρόμετρα 74-84

Πηγή : ΔιαΝΕΟσις, 2016

Το Ευρωβαρόμετρο καταγράφει μια συνολική τάση απαξίωσης των θεσμών από τους Έλληνες πολίτες, οι οποίοι εμφανίζουν πολύ χαμηλά ποσοστά εμπιστοσύνης προς βασικούς θεσμούς, όπως είναι τα πολιτικά κόμματα η Βουλή των Ελλήνων, η ελληνική κυβέρνηση και οι περιφερειακές ή τοπικές δημόσιες αρχές. Πολλά από τα συμπεράσματα του Ευρωβαρόμετρου συμπίπτουν μάλιστα και με τα αποτελέσματα της πανελλαδικής έρευνας της ΔιαΝΕΟσις τους έτους 2016, που διεξήχθη κατά το έτος 2015 σε δύο φάσεις (Απρίλιο και Νοέμβριο). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της χαμηλής εμπιστοσύνης προς τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, με τις δύο έρευνες να συμφωνούν ότι το ποσοστό αμφισβήτησης κυμαίνεται πάνω από το 80%. Η Ελλάδα, βεβαίως, έρχεται πρώτη στην αμφισβήτηση των βασικών θεσμών της πολιτείας ανάμεσα στις χώρες της Ε.Ε (ΔιαΝΕΟσις, 2016). Πρόκειται για ένα

ποσοστό που εξηγεί σαφώς τη δυσaréσκεια του ελληνικού λαού έναντι των Ελλήνων πολιτικών, οι οποίοι κάθε φορά διακήρυτταν ότι δεν υπάρχει ανάγκη για νέο μνημόνιο και αμέσως μετά υπέγραφαν νέο, πιο σκληρό από το προηγούμενο, μνημόνιο που συνοδευόταν από επίπονα δημοσιονομικά μέτρα.

Σύμφωνα με την ίδια έρευνα, η Ελλάδα μαζί με τη Βουλγαρία κατατάσσονται στις δύο χώρες με το χαμηλότερο επίπεδο ποιότητας ζωής στην Ε.Ε (82% και 89% αντίστοιχα), ενώ επτά στους δέκα Έλληνες είναι απαισιόδοξοι για την πορεία της οικονομίας (70% έναντι 46% του ευρωπαϊκού μέσου όρου). Το εντυπωσιακό εύρημα εδώ είναι ότι μόνο το 18% των Ελλήνων θεωρεί ότι η χώρα παρέχει στους πολίτες ικανοποιητικό επίπεδο διαβίωσης, έναντι 61% που απάντησαν οι πολίτες στα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη (ΔιαΝΕΟσις, 2016). Η απαισιοδοξία των Ελλήνων μπορεί εύκολα να εξηγηθεί, δεδομένου ότι πρόκειται για μια περίοδο κατά την οποία έχουν ήδη προηγηθεί υπογραφές για τρία μνημόνια δίχως να μπορούν να γνωρίζουν αν θα επέλθει ή όχι και τέταρτο μνημόνιο.

Στα παραπάνω προστίθεται η αβεβαιότητα για το μέλλον των ίδιων των ερωτηθέντων -κι εδώ η Ελλάδα καταγράφει ξανά πρωτιά. Οι Έλληνες φαίνονται να εκφράζουν τη χαμηλότερη σιγουριά για το μέλλον, με μόνο το 17% των ερωτηθέντων να απαντά «Ναι, νιώθω σιγουριά». Φθάνουμε λοιπόν στο συμπέρασμα ότι οι Έλληνες είναι λιγότερο ικανοποιημένοι από την ζωή τους από ό,τι οι λοιποί Ευρωπαϊκοί λαοί (ΔιαΝΕΟσις, 2016). Το γεγονός αυτό εδράζεται σαφώς στα ιδιαίτερες υψηλά επίπεδα της ανεργίας που δεν επιτρέπουν στους Έλληνες να ατενίζουν με σιγουριά το μέλλον, καθόσον δεν γνωρίζουν αν την επόμενη ημέρα θα μπορούν να έχουν μια δουλειά που να τους εξασφαλίζει τα προς το ζειν.

Σχήμα 11

Ανεργία (μέσο ετήσιο ποσοστό)

2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
7,8	9,6	12,7	17,9	24,4	27,5	26,5	24,9

Πηγή: Ελληνική Στατιστική Αρχή

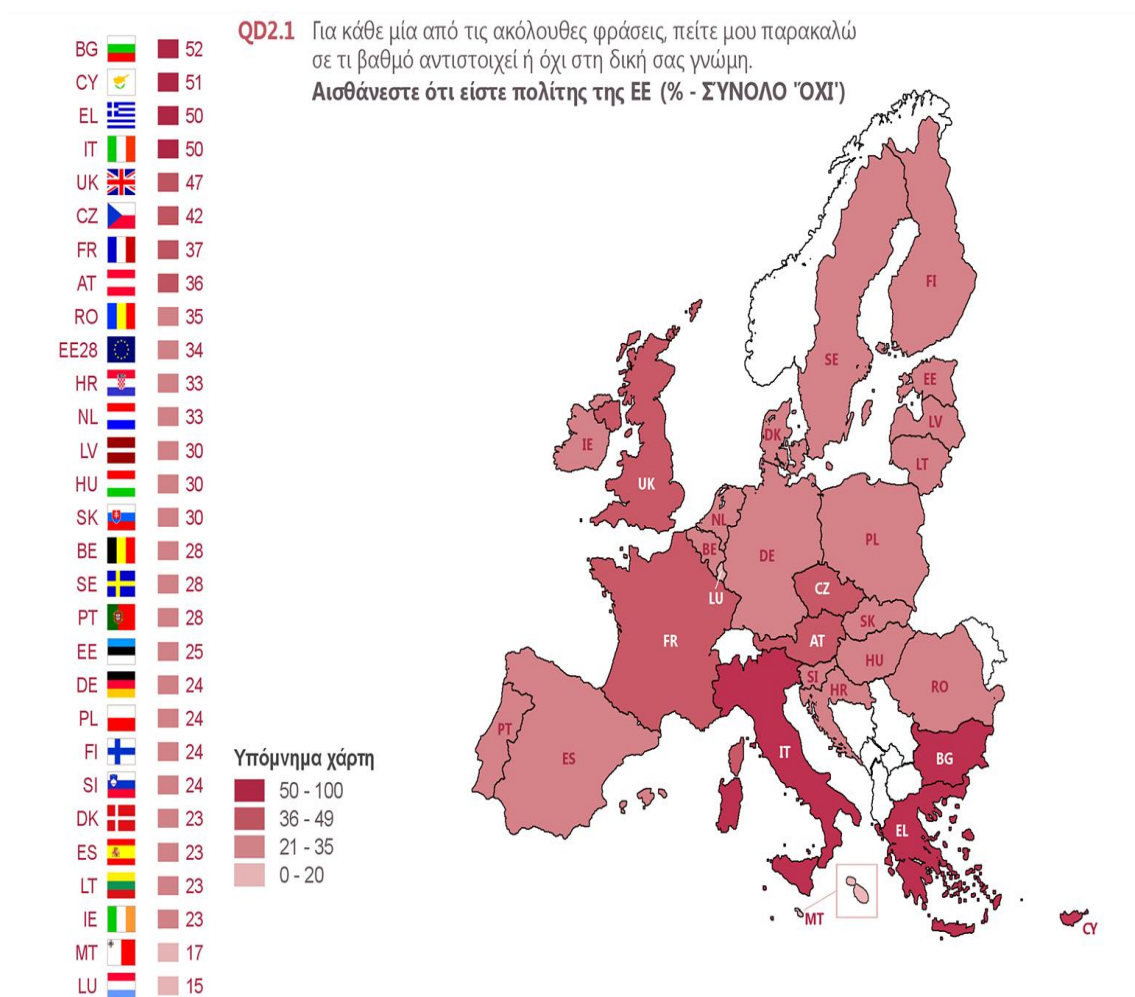
Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της δημοσκόπησης του Ευρωβαρόμετρου του έτους 2015, οι Έλληνες, λόγω των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης,

φαίνεται να έχουν χαμηλή αντίληψη της ευρωπαϊκής τους ταυτότητας. Η ελληνική ταυτότητα επικρατεί στη συνείδηση των Ελλήνων έναντι της ευρωπαϊκής. Συγκεκριμένα, 3 στους 10 θα χαρακτήριζαν τον εαυτό τους μόνο Έλληνα και 6 στους 10 πρώτα Έλληνα και μετά Ευρωπαίο. Σχεδόν μοιρασμένες μάλιστα είναι οι απόψεις ανάμεσα σε όσους θεωρούν ότι η εθνική μας ταυτότητα δεν απειλείται διότι η ΕΕ σέβεται τις ιδιαιτερότητες του κάθε κράτους-μέλους (51,6%) και όσους πιστεύουν ότι η Ε.Ε. απειλεί την εθνική μας ταυτότητα και τις εθνικές μας παραδόσεις (46,4%). Περισσότεροι ωστόσο από 7 στους 10 Έλληνες πιστεύουν πως για τους ίδιους προσωπικά θα ήταν καλύτερα αν παραμείνουμε στο ευρώ (Standard Eurobarometer 84). Παρά το γεγονός λοιπόν ότι πολλοί Έλληνες δεν νιώθουν Ευρωπαίοι ή νιώθουν πρώτα Έλληνες και μετά Ευρωπαίοι, στην πραγματικότητα επιθυμούν η χώρα τους να παραμείνει στο ευρώ, διότι ανησυχούν ότι μια πιθανή επιστροφή στη δραχμή θα αποδυνάμωνε το εθνικό τους νόμισμα και θα το καταστούσε έρμαιο στα χέρια των πλούσιων βορειοευρωπαϊκών -και όχι μόνο- χωρών.

Επίσης, πολλοί Έλληνες δεν είναι ικανοποιημένοι από το χαρακτήρα της ΕΕ. Συγκεκριμένα, το 32,9% των ερωτώμενων θεωρεί δύσκολο να αλλάξει ο χαρακτήρας της ΕΕ, αλλά εκτιμούν ότι πρέπει να παραμείνουμε σε αυτή διότι διαφορετικά θα απομονωθούμε. Ταυτόχρονα, το 31,5% πιστεύει ότι παρόλο που η ΕΕ δεν εκπροσωπεί τα συμφέροντα της πλειοψηφίας των Ευρωπαίων πολιτών, αλλά τάσσεται ενδεχομένως υπέρ των οικονομικά επικρατέστερων, η ίδια μπορεί να αλλάξει και να γίνει πιο θετική (Standard Eurobarometer 84). Μολαταύτα, όπως φαίνεται στο Σχήμα 12, ένας στους δύο Έλληνες πολίτες δηλώνει πως δεν αισθάνεται «πολίτης της ΕΕ», ενώ η Βουλγαρία και η Κύπρος είναι οι μόνες χώρες που μας ξεπερνούν στην κατάταξη. Να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι η Κύπρος βίωσε τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης, ενώ η φτωχή νεοενταχθείσα στην Ένωση Βουλγαρία, αναλογιζόμενη την οικονομική επιφάνεια των δυνατών Ευρωπαίων εταίρων της, δεν έχει ακόμη προλάβει να αναπτύξει την ευρωπαϊκή της ταυτότητα.

Σχήμα 12

Αισθάνεστε ότι είστε πολίτης της ΕΕ;

Πηγή: Standard Eurobarometer 84

Σύμφωνα με την ίδια έρευνα και τις απαντήσεις των ερωτηθέντων Ελλήνων, τα στοιχεία που δημιουργούν ισχυρότερο αίσθημα κοινότητας μεταξύ των πολιτών της ΕΕ, αυτά δηλαδή που τους ενώνουν, είναι τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά (38%), τα γεωγραφικά όρια της ΕΕ και γενικότερα της γηραιάς ηπείρου (33%), η ιστορία της ΕΕ με όραμα την οριστική λήξη των πολεμικών συρράξεων και τη διασφάλιση της ειρήνης (31%), οι κοινές αξίες σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου και του σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων (25%), η ενιαία αγορά που αποτελεί τη μεγαλύτερη οικονομία στον κόσμο (23%) και η θρησκεία του Χριστιανισμού που είναι η πιο διαδεδομένη στην Ευρωπαϊκή Ένωση (17%). Ειδικότερα δε για τις αξίες που αντιπροσωπεύουν καλύτερα την

ΕΕ, οι Έλληνες απάντησαν πως είναι αυτές της ειρήνης κατά ποσοστό 48%, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά 25%, της δημοκρατίας κατά 22%, και των ατομικών ελευθεριών κατά 18% (Standard Eurobarometer 84).

Οι Έλληνες, όπως και οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι πολίτες, συνεχίζουν να αξιολογούν θετικά, εκφράζοντας έμμεσα την ικανοποίησή τους, το δικαίωμα των πολιτών να ζουν (75%) και να εργάζονται (72%) σε κάθε κράτος μέλος της ΕΕ, όπως επίσης στηρίζουν το δικαίωμα των ευρωπαίων πολιτών να ζουν (71%) και να εργάζονται (65%) και στη δική τους χώρα, την Ελλάδα. Ωστόσο, οι Έλληνες πολίτες (69%), όπως και οι υπόλοιποι Ευρωπαίοι ερωτηθέντες (65%), εκφράζουν την επιθυμία να μάθουν περισσότερα σχετικά με τα δικαιώματα που έχουν ως Ευρωπαίοι πολίτες, καθώς ομολογούν ότι δε γνωρίζουν ποια είναι τα δικαιώματα τους ως πολίτες της ΕΕ σε ποσοστό 58% και 50% αντίστοιχα. Παράλληλα, οι Έλληνες δηλώνουν στην πλειοψηφία τους ότι κατανοούν τη λειτουργία της ΕΕ (63%), παρόλο που αρκετοί ερωτηθέντες εκφράζουν σχετική δυσκολία κατανόησής της (37%) (Standard Eurobarometer 84). Το γεγονός αυτό αντικατοπτρίζει ξεκάθαρα το λεγόμενο «δημοκρατικό έλλειμμα» της Ένωσης, αφού η μεγάλη πλειοψηφία των Ελλήνων -και όχι μόνο- πολιτών φέρονται να μη γνωρίζουν τα δικαιώματά τους ως Ευρωπαίοι πολίτες, ενώ μεγάλο ποσοστό (37%) δεν γνωρίζει τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Αξιοσημείωτο είναι επίσης ότι οι Έλληνες περισσότερο από κάθε άλλον Ευρωπαίο πολίτη πιστεύουν ότι τα συμφέροντα της χώρας τους δεν λαμβάνονται αρκετά υπόψη στην ΕΕ (84%), με το ελληνικό (αρνητικό) ποσοστό να είναι το υψηλότερο του συνολικού δείγματος της έρευνας και τον ευρωπαϊκό μέσο όρο να διαμορφώνεται σε αισθητά χαμηλότερα επίπεδα (50%). Παράλληλα, οι Έλληνες σε ποσοστό 83% -το υψηλότερο αρνητικό της έρευνας έναντι του ευρωπαϊκού μέσου όρου 54%- πιστεύουν ότι η προσωπική τους άποψη δεν είναι υπολογίσιμη στους κόλπους της ΕΕ, άποψη που έχει εμφανέστατα τις ρίζες της στην τρέχουσα οικονομική κρίση.

Σημαντική μερίδα της ελληνικής κοινής γνώμης (45%) εξακολουθεί να διατηρεί πάντως θετική εικόνα για την ΕΕ. Παρόλα αυτά, ποσοστό 36% της ελληνικής και της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης τοποθετείται ουδέτερα (ούτε θετική ούτε αρνητική εικόνα), ενώ αρνητικά τοποθετούνται ακόμη λιγότεροι ερωτηθέντες (19%). Σε κάθε περίπτωση η ελληνική κοινή γνώμη διακρίνει τις θετικές πτυχές της ΕΕ, χωρίς όμως να παραλείπει την επισήμανση εκείνων που

θεωρεί (σύμφωνα με τη γνώμη των ερωτηθέντων) ως αρνητικές συνέπειες (Standard Eurobarometer 84).

Τον Ιανουάριο του 2017, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε τα αποτελέσματα του Έκτακτου Ευρωβαρόμετρου (Flash Eurobarometer), η έρευνα του οποίου διεξήχθη μεταξύ 17 και 18 Οκτωβρίου 2016 στα 19 κράτη-μέλη της Ευρωζώνης και αφορούσε τις απόψεις των Ευρωπαίων πολιτών για τη συμμετοχή της χώρας τους στην Ευρωζώνη (Flash Eurobarometer 446). Όπως φαίνεται στο Σχήμα 13, που αφορά το ερώτημα «αν το ευρώ είναι καλό η όχι για τη χώρα», σημειώνεται πτώση της συνολικής εμπιστοσύνης προς το ενιαίο νόμισμα σε ευρωπαϊκό επίπεδο κατά 5% σε σχέση με την αντίστοιχη έρευνα του 2016. Για την Ελλάδα το ποσοστό αυτό είναι υπερδιπλάσιο, καθώς η εμπιστοσύνη προς το ευρώ έχει υποχωρήσει κατά 11 ποσοστιαίες μονάδες, ενώ αυξήθηκε κατά 8% το ποσοστό των Ελλήνων που αντιτίθεται στο ευρώ. Αντίστοιχες είναι οι απαντήσεις Σχήμα 14 σχετικά με το ερώτημα «αν το ευρώ είναι καλό ή όχι για την ΕΕ». Οι απαντήσεις εδράζονται σαφώς στην οικονομική κρίση, αφού οι λοιποί Ευρωπαϊκοί λαοί αισθάνονται ότι πληρώνουν χρήματα για τη χρεωμένη Ελλάδα, ενώ από την άλλη μεριά οι Έλληνες νιώθουν ότι επειδή επέλεξαν να διατηρήσουν το ευρώ και να μην επιστρέψουν στο εθνικό τους νόμισμα ενεπλάκησαν τελικά σε έναν φαύλο κύκλο μνημονίων από τον οποίο δεν γνωρίζουν αν και πότε θα βγουν.

Σχήμα 13

Το ευρώ είναι καλό ή όχι για τη χώρα;

		A good thing	2016 - 2015	A bad thing	2016 - 2015	Can't decide (SPONTANEOUS)	2016 - 2015	Don't know
EURO AREA		56	▼ 5	33	▲ 3	7	=	4
BE		54	▼ 5	37	▲ 2	6	▲ 1	3
DE		64	▼ 6	26	▲ 4	6	=	4
EE		64	▼ 3	14	▼ 1	13	▼ 2	9
IE		81	▲ 6	10	▼ 8	5	=	4
EL		54	▼ 11	32	▲ 8	10	▲ 1	4
ES		57	▼ 7	30	▲ 3	7	▲ 1	6
FR		53	▼ 6	37	▲ 4	7	▲ 1	3
IT		41	▼ 8	47	▲ 6	10	▲ 2	2
CY		40	▼ 10	47	▲ 7	9	=	4
LV		56	▲ 2	29	=	10	▼ 2	5
LT		42	▼ 13	45	▲ 16	11	▼ 3	2
LU		74	▼ 5	17	▲ 3	6	=	3
MT		64	▲ 2	18	▼ 3	14	▲ 2	4
NL		61	▲ 4	28	▼ 5	7	=	4
AT		67	▲ 1	23	▼ 1	8	=	2
PT		52	▼ 9	33	▲ 4	8	▲ 1	7
SI		60	▼ 2	27	▲ 1	11	▲ 1	2
SK		63	▼ 4	25	▲ 3	9	▲ 1	3
FI		66	▲ 2	20	▼ 4	12	▲ 2	2

Πηγή: Flash Eurobarometer 446

Σχήμα 14

Το ευρώ είναι καλό ή όχι για την ΕΕ;

		A good thing	2016 - 2015	A bad thing	2016 - 2015	Can't decide (SPONTANEOUS)	2016 - 2015	Don't know
EURO AREA		67	▼ 4	21	▲ 2	6	=	6
BE		61	▼ 5	30	▲ 3	4	=	5
DE		70	▼ 1	19	▲ 1	6	=	5
EE		75	▲ 4	5	▼ 4	9	▼ 5	11
IE		82	▲ 4	10	▼ 6	4	▲ 1	4
EL		65	▼ 8	20	▲ 5	6	=	9
ES		74	▼ 6	12	▲ 1	4	▲ 1	10
FR		64	▼ 5	27	▲ 4	5	=	4
IT		58	▼ 8	26	▲ 3	11	▲ 4	5
CY		50	▼ 9	30	▲ 2	12	▲ 6	8
LV		73	▼ 7	12	▲ 4	7	▲ 2	8
LT		73	▼ 4	6	▼ 2	11	▲ 2	10
LU		81	=	14	=	3	▼ 1	2
MT		76	▲ 3	6	▼ 2	6	▼ 2	12
NL		68	=	24	▼ 1	4	=	4
AT		74	▲ 4	18	▼ 1	5	▼ 2	3
PT		64	▼ 9	16	▲ 1	11	▲ 3	9
SI		76	▲ 4	12	▼ 5	8	▲ 1	4
SK		74	▼ 3	11	▲ 1	8	=	7
FI		70	=	15	▼ 1	12	=	3

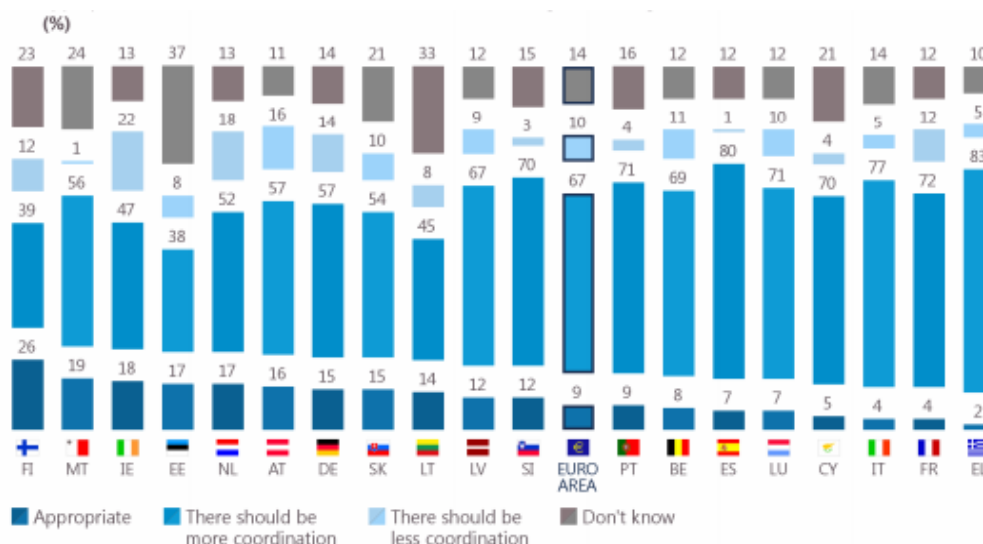
Πηγή: Flash Eurobarometer 446

Παρόλα αυτά, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε και από το Σχήμα 15, παρατηρείται το εξής παράδοξο: παρά την αύξηση του ποσοστού των Ελλήνων που δηλώνουν πως το ευρώ «είναι κάτι κακό για την χώρα», το 83% αυτών επιθυμούν στενότερο συντονισμό των οικονομικών πολιτικών μεταξύ των κρατών-μελών της Ευρωζώνης, ξεπερνώντας τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό μέσο όρο κατά 16%. Να σημειωθεί δε ότι οι Έλληνες που επιθυμούν τον καλύτερο συντονισμό των οικονομιών στην Ευρωζώνη συγκεντρώνουν το υψηλότερο ποσοστό μεταξύ των Ευρωπαίων πολιτών. Σημαντικό είναι επίσης το γεγονός πως παρόμοια τάση παρουσιάζουν στις απαντήσεις τους όλοι οι πολίτες των κρατών του λεγόμενου «Ευρωπαϊκού Νότου» (Ισπανία, Ιταλία, Πορτογαλία, Ελλάδα, Κύπρος), εξηγώντας σαφώς το διαχωρισμό μεταξύ του πλούσιου

Ευρωπαϊκού βορρά και του φτωχότερου Ευρωπαϊκού νότου.

Σχήμα 15

Ο συντονισμός της οικονομικής πολιτικής στην Ευρωζώνη είναι επαρκής;

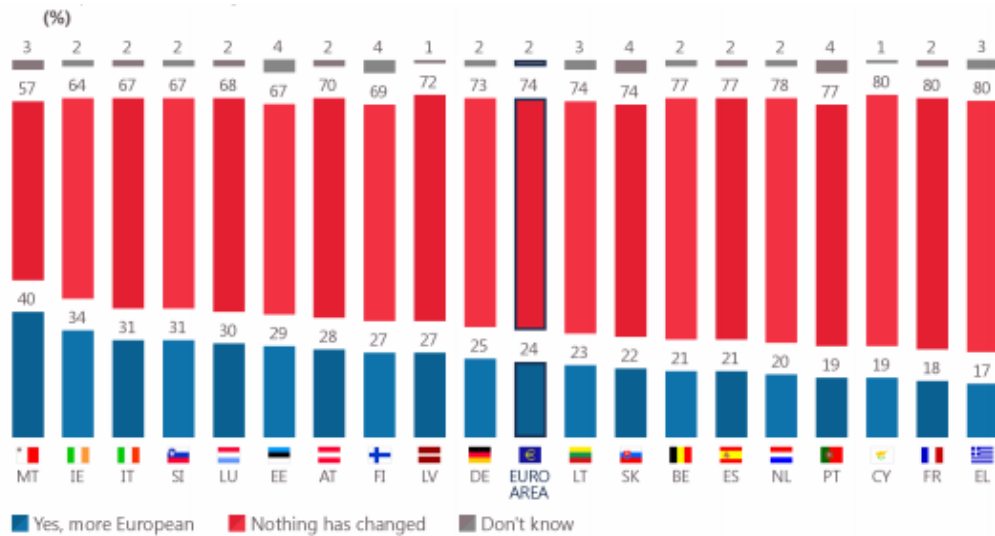

Πηγή: Flash Eurobarometer 446

Όσον αφορά ειδικότερα τις απόψεις περί «ευρωπαϊκής ταυτότητας», οι Έλληνες δηλώνουν πως δεν αισθάνονται περισσότερο Ευρωπαίοι λόγω της χρήσης του Ευρώ κατά 80%, ποσοστό που απέχει ελάχιστα από τις απαντήσεις των χωρών της ζώνης του ευρώ (74%). Μόνο το 17% των Ελλήνων ερωτηθέντων αισθάνονται «περισσότερο Ευρωπαίοι» λόγω της χρήσης του ενιαίου νομίσματος (βλ. Σχήμα 16). Είναι γεγονός ωστόσο ότι το ενιαίο νόμισμα δεν μπορεί από μόνο του να μεταβάλλει την εθνική ταυτότητα και να την μετατρέψει σε ευρωπαϊκή.

Σχήμα 16

Το ευρώ σας έκανε να αισθανέστε περισσότερο Ευρωπαίος;

Πηγή: Flash Eurobarometer 446

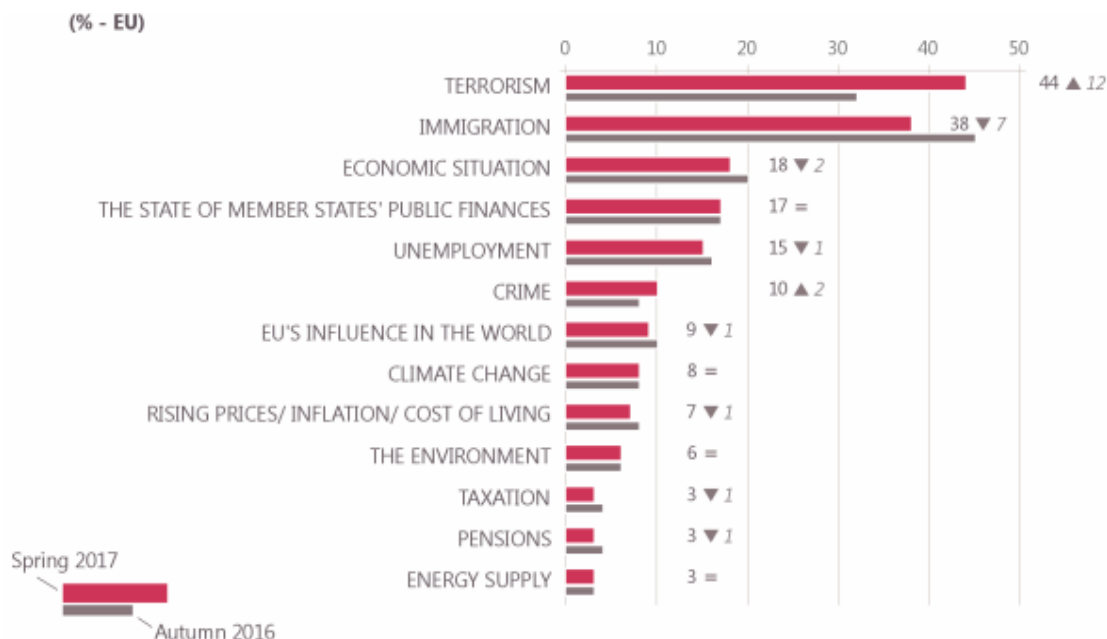
Στην έρευνα του Ευρωβαρόμετρου του έτους 2017 αποκαλύπτεται η εικόνα μιας ηπείρου που δείχνει επιτέλους να συνειδητοποιεί την ανάγκη για κοινές λύσεις στα πιο πιεστικά προβλήματα που ταλανίζουν την ΕΕ και τα κράτη-μέλη της την τελευταία δεκαετία. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του Προέδρου του Κοινοβουλίου Αντόνιο Ταγιάνι, σύμφωνα με την οποία: «Τα ευρήματα της έρευνας [...] σχετικά με τη στάση των Ευρωπαίων απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι, για πρώτη φορά από την αρχή της κρίσης το 2007, πολύ ενθαρρυντικά». Διαπιστώνει μάλιστα ότι «οι Ευρωπαίοι πολίτες θέλουν η ΕΕ να απαντά με μία φωνή στους πολύ έντονους φόβους τους για τις πρόσφατες διεθνείς αναταραχές που έχουν καταστήσει τον κόσμο αβέβαιο και πιο επικίνδυνο. Εναπόκειται σε εμάς, τους πολιτικούς ηγέτες, να τους δείξουμε ότι έχουν δίκιο. Πρέπει λοιπόν να τους πείσουμε μέσα από την καθημερινή μας δουλειά και τις αποφάσεις μας, ότι η Ένωση μπορεί να προστατεύσει και να βελτιώσει την καθημερινότητά τους» (Standard Eurobarometer 87).

Οι περισσότεροι από τους ερωτηθέντες πιστεύουν ότι υπάρχουν τομείς της πολιτικής, από την ασφάλεια και τη μετανάστευση μέχρι την οικονομία και την κοινωνική πολιτική, στους οποίους η Ευρωπαϊκή Ένωση μπορεί και πρέπει να κάνει περισσότερα για να ξεπεράσει τα προβλήματα. Σε σύγκριση με την προηγούμενη χρονιά, όπως δείχνει το Σχήμα 17, το ποσοστό των πολιτών που

θεωρεί ανεπαρκείς τις ενέργειες της ΕΕ σε βασικούς τομείς όπως η τρομοκρατία, η ασφάλεια, η μετανάστευση, η φοροδιαφυγή και η ανεργία, μειώθηκε (Standard Eurobarometer 87).

Σχήμα 17

Ποια είναι τα δύο σημαντικότερα ζητήματα που αντιμετωπίζει τώρα η ΕΕ;

Πηγή: Standard Eurobarometer 87

Περισσότερο δυσαρεστημένοι, αλλά με υψηλότερες προσδοκίες από την ΕΕ, εμφανίζονται οι Έλληνες. Συγκεκριμένα, τρεις στους δέκα Έλληνες θεωρούν τη συμμετοχή της χώρας στην ΕΕ ως κάτι κακό (αφού νιώθουν ότι οι Ευρωπαίοι εταίροι δεν στήριξαν τη χώρα τη στιγμή που χρειάστηκε τη βοήθειά τους), ενώ το 34% θεωρεί ότι η συμμετοχή είναι θετική. Αντίθετα, ο μέσος όρος για την ΕΕ των 28 είναι 57% και 26% αντίστοιχα. Το παράδοξο, ωστόσο, είναι ότι ενώ λιγότεροι Έλληνες από τον μέσο όρο στην ΕΕ αντιμετωπίζουν θετικά την συμμετοχή στην Ένωση, στις περισσότερες πολιτικές ζητούν μεγαλύτερη εμπλοκή της, αντιλαμβάνόμενοι ότι σε μια πραγματική οικονομική ένωση θα πρυτάνευε η αλληλεγγύη. Οι Έλληνες εμφανίζονται επίσης λιγότερο αισιόδοξοι από τους άλλους Ευρωπαίους για τις αναπτυξιακές προοπτικές της χώρας με μηδενικό ποσοστό να καταγράφεται στην άποψη «επιστρέφουμε ήδη στην ανάπτυξη». Μόλις το 2% καταγράφεται στην άποψη «μια επιστροφή στην ανάπτυξη θα ξεκινήσει τους επόμενους μήνες», το 25% εκτιμά ότι «η επιστροφή

στην ανάπτυξη θα ξεκινήσει τα επόμενα χρόνια», ενώ το 71% περιμένει ότι «η κρίση θα διαρκέσει πολλά χρόνια» (Standard Eurobarometer 87). Φαίνεται δηλαδή σαφώς η απαισιοδοξία των Ελλήνων λόγω των σκληρών μέτρων λιτότητας τα οποία έχουν υποστεί κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης, ιδίως δε από το έτος 2010 και εφεξής, οπότε και υπεγράφη το πρώτο μνημόνιο.

Παράλληλα, σύμφωνα με τα αποτελέσματα του Ευρωβαρόμετρου, οι Έλληνες θέλουν την ΕΕ να έχει εντονότερη παρέμβαση στους περισσότερους τομείς πολιτικής και μάλιστα σε ποσοστά μεγαλύτερα από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο, ενώ την ίδια στιγμή αισθάνονται πολύ λιγότερο από τους άλλους Ευρωπαίους ότι η φωνή τους μετράει στην ΕΕ. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι η έδρα της Ευρώπης χτυπά στις Βρυξέλλες, δηλαδή μακριά από την Ελλάδα.

Παρόλα αυτά, η στάση του μέσου όρου των Ευρωπαίων πολιτών απέναντι στην ΕΕ έχει επιστρέψει στα επίπεδα πριν από την κρίση του 2007 και φαίνονται αισιόδοξοι σχετικά με την πορεία της ΕΕ σε ποσοστό 56%. Το ποσοστό αυτό είναι μάλιστα αυξημένο κατά έξι ποσοστιαίες μονάδες σε σύγκριση με το προηγούμενο έτος και προσεγγίζει το επίπεδο του 2007 (όταν έφθανε το 58%), πριν δηλαδή ξεκινήσει η οικονομική κρίση. Τα ποσοστά, ωστόσο, διαφέρουν σημαντικά από χώρα σε χώρα, με την Ελλάδα να σημειώνει για μια ακόμη φορά -λόγω των συνεπειών της οικονομικής κρίσης- ιστορικό χαμηλό που ανέρχεται σε ποσοστό μόλις 29% (Standard Eurobarometer 87).

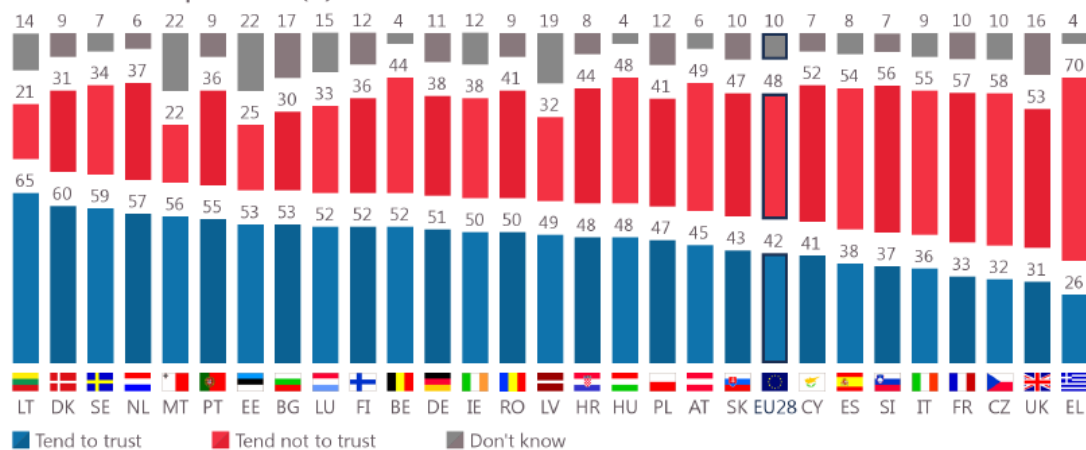
Στην έρευνα που διενεργήθηκε τον Νοέμβριο του 2018 από το Ευρωβαρόμετρο για λογαριασμό της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, περισσότεροι από το 40% των Ευρωπαίων πολιτών (42%) δείχνουν να εμπιστεύονται τους θεσμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ποσοστό που είναι το μεγαλύτερο που έχει καταγραφεί από το φθινόπωρο του 2010. Επίσης, το ήμισυ σχεδόν των Ευρωπαίων πολιτών (49%) θεωρούν ότι η κατάσταση της εθνικής τους οικονομίας είναι καλή, ενώ αξιοσημείωτο είναι το ποσοστό που ανέρχεται σε άνω του 70% των ερωτηθέντων (71%) που δήλωσαν ότι αισθάνονται πολίτες της Ένωσης (Standard Eurobarometer 90).

Στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης όμως, σύμφωνα με την ίδια έρευνα, μόλις το 26% των πολιτών δείχνει να εμπιστεύεται την Ευρωπαϊκή Ένωση, ποσοστό που σχεδόν αγγίζει το 31% των πολιτών της Μεγάλης Βρετανίας με

τον ευρωσκεπτικισμό τους και την απόφαση της χώρας να αποχωρήσει από την Ένωση (βλ. Σχήμα 18). Επίσης, στην Ελλάδα, μόλις το 6% των πολιτών θεωρούν ότι η κατάσταση της ελληνικής οικονομίας είναι καλή. Το ποσοστό αυτό είναι το χαμηλότερο που καταγράφεται σε ευρωπαϊκό επίπεδο (βλ. Σχήμα 19).

Σχήμα 18

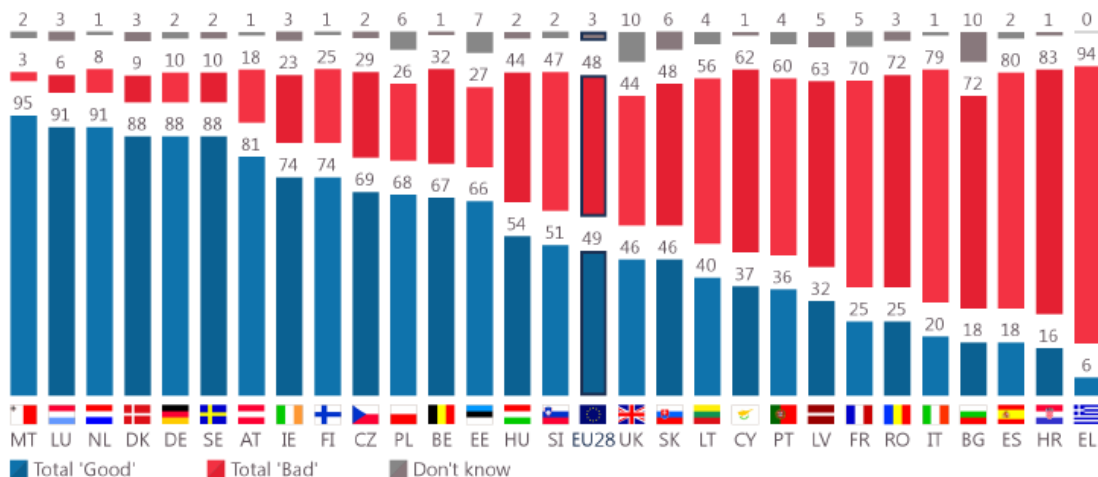
Πόσο εμπιστεύεσαι την Ευρωπαϊκή Ένωση;

Πηγή: Standard Eurobarometer 90

Σχήμα 19

Πώς κρίνεις τη σημερινή κατάσταση της εθνικής οικονομίας;

Πηγή: Standard Eurobarometer 90

Οι ανησυχίες των Ελλήνων πολιτών, που εμφανώς επηρεασμένοι από την κατάσταση στην οποία βρίσκεται η χώρα, τοποθετούν στις πρώτες θέσεις των πλέον σημαντικών ζητημάτων που η Ένωση αντιμετωπίζει, τα θέματα της

μετανάστευσης, της οικονομικής κατάστασης και των δημοσίων οικονομικών, είναι πρόδηλες στο Σχήμα 20:

Σχήμα 20

Ποια είναι τα δύο σημαντικότερα ζητήματα που αντιμετωπίζει τώρα η ΕΕ;

(%)

		Immigration	Terrorism	The state of Member States' public finances	Economic situation	Climate change	Unemployment	EU's influence in the world	Rising prices/ inflation/ cost of living	The environment	Crime	Pensions	Energy supply	Taxation
EU28		40	20	19	18	16	13	11	9	9	9	5	4	4
BE		42	18	17	12	26	8	9	15	14	10	9	10	4
BG		51	33	10	13	8	5	9	14	3	11	3	3	2
CZ		58	42	16	8	8	4	9	8	9	10	5	4	2
DK		48	19	12	14	31	7	15	4	15	11	1	3	2
DE		45	13	30	13	21	8	14	6	9	11	4	6	1
EE		65	25	14	12	8	4	11	8	6	6	3	5	3
IE		32	27	13	14	27	13	11	16	13	9	3	5	4
EL		44	24	26	27	4	17	13	5	5	12	3	5	6
ES		38	20	16	25	10	19	9	8	9	6	6	3	5
FR		33	22	13	17	22	14	10	16	15	9	6	4	2
HR		48	32	19	15	9	10	10	12	2	14	3	6	3
IT		41	15	14	27	11	34	5	10	5	9	6	3	10
CY		52	26	15	22	12	20	2	9	5	19	2	1	2
LV		47	26	16	15	9	6	9	11	5	10	4	4	6
LT		42	35	11	14	11	7	8	16	3	10	2	3	7
LU		41	18	20	10	19	14	8	12	15	12	6	4	2
HU		54	29	16	13	13	7	10	8	4	12	6	7	3
MT		61	27	11	10	7	7	4	4	11	18	1	2	1
NL		49	18	34	15	31	2	17	2	12	5	1	4	1
AT		38	10	28	14	19	12	15	14	14	11	7	6	5
PL		43	30	12	13	9	6	9	11	9	9	6	5	5
PT		30	35	21	16	8	11	6	8	3	6	2	1	4
RO		25	24	14	16	12	7	8	13	10	15	6	8	6
SI		58	20	11	13	12	11	9	7	8	9	5	3	7
SK		48	23	18	12	12	6	12	14	13	12	5	4	3
FI		38	23	29	16	36	6	15	6	13	6	2	3	2
SE		38	11	16	16	46	6	17	2	22	8	1	7	1
UK		31	19	19	24	14	13	17	7	7	7	2	2	4
1st MOST FREQUENTLY MENTIONED ITEM		2nd MOST FREQUENTLY MENTIONED ITEM				3rd MOST FREQUENTLY MENTIONED ITEM								

Πηγή: Standard Eurobarometer 90

Επιπρόσθετα, σε εθνικό επίπεδο, οι Έλληνες πολίτες ανησυχούν σε ποσοστό 52% για την κατάσταση της ανεργίας, σε ποσοστό 41% (το υψηλότερο σε ευρωπαϊκό επίπεδο) για την οικονομική κατάσταση αλλά και σε ποσοστό 28% (επίσης το υψηλότερο στην Ένωση) για το δημόσιο χρέος, όπως καταδεικνύει το Σχήμα 21:

Σχήμα 21

Ποια είναι τα δύο σημαντικότερα ζητήματα που αντιμετωπίζει η χώρα;

(%)

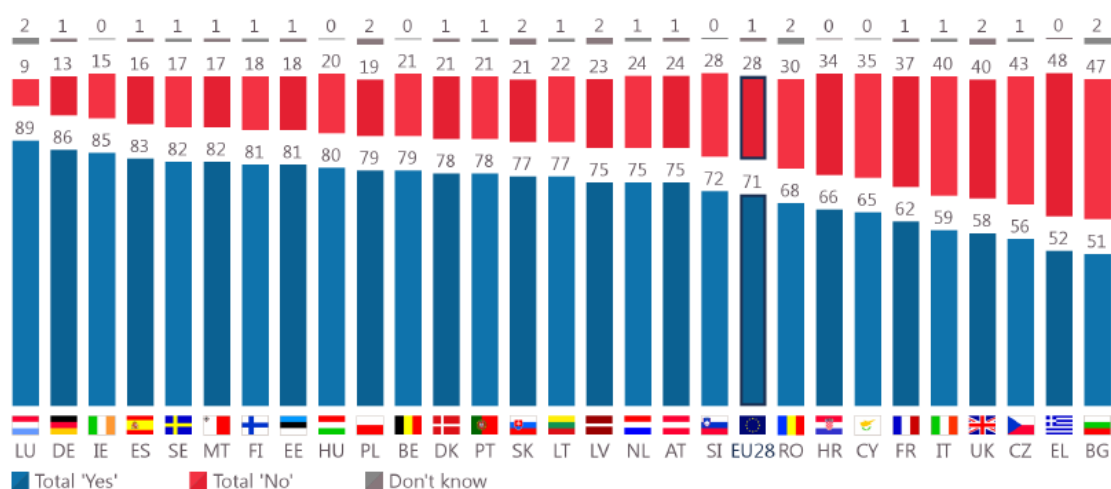
		Unemployment	Rising prices/ inflation/ cost of living	Immigration	Health and social security	Economic situation	Pensions	The environment, climate and energy issues	Crime	Housing	The education system	Government debt	Terrorism	Taxation
EU28		23	21	21	20	15	15	14	12	11	11	10	8	8
BE		13	21	29	16	9	20	25	12	8	11	16	9	10
BG		15	48	7	32	26	15	3	15	1	8	3	2	5
CZ		4	41	16	16	10	24	9	11	14	8	18	5	5
DK		5	5	30	35	6	7	37	17	2	16	3	8	13
DE		6	14	36	15	3	18	22	13	27	18	5	10	4
EE		15	44	12	35	13	19	9	3	1	11	1	1	21
IE		13	20	5	40	7	5	9	15	60	4	5	3	6
EL		52	6	22	9	41	9	1	7	0	5	28	1	17
ES		52	10	19	11	25	21	3	6	7	8	10	4	8
FR		38	31	15	7	12	14	16	11	7	11	8	18	8
HR		43	27	11	16	28	15	3	17	2	6	17	2	6
IT		49	11	32	8	24	14	7	8	3	3	16	6	15
CY		32	23	12	22	39	7	6	10	5	13	7	2	6
LV		19	25	7	42	18	24	2	3	5	12	5	1	23
LT		18	56	11	19	15	19	3	5	3	14	5	0	21
LU		12	29	14	9	4	6	18	6	56	18	2	4	8
HU		11	29	21	40	16	16	7	7	9	12	10	6	5
MT		1	19	50	6	2	8	28	19	29	7	1	2	2
NL		2	11	27	44	5	9	41	9	19	16	1	10	3
AT		19	22	26	22	12	16	14	12	11	17	9	7	6
PL		9	42	9	30	11	21	9	6	8	5	13	5	10
PT		27	32	3	33	16	19	3	4	6	9	15	1	17
RO		13	32	5	23	27	17	5	16	7	14	11	3	8
SI		22	11	24	31	19	18	7	5	6	3	12	1	18
SK		17	37	9	34	15	17	9	9	7	11	7	3	6
FI		20	10	15	45	14	11	32	3	3	18	16	4	7
SE		4	3	20	47	10	6	39	21	11	26	1	2	4
UK		11	20	14	32	17	5	11	27	14	12	7	11	4
1st MOST FREQUENTLY MENTIONED ITEM		2nd MOST FREQUENTLY MENTIONED ITEM					3rd MOST FREQUENTLY MENTIONED ITEM							

Πηγή: Standard Eurobarometer 90

Ωστόσο, περισσότεροι από τους μισούς Έλληνες αισθάνονται πολίτες της Ένωσης (52%). Δεν μπορούμε όμως να παραβλέψουμε το σημαντικό ποσοστό των Ελλήνων που αισθάνονται πολίτες μόνον της χώρας τους (48%) (βλ. Σχήμα 22). Το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι η ευρωπαϊκή ταυτότητα των Ελλήνων παραμένει ακόμη αδύναμη, ενώ οι πολίτες εμφανίζονται διχασμένοι ως προς το ζήτημα αυτό.

Σχήμα 22

Αισθάνεσαι πολίτης της ΕΕ;

Πηγή: Standard Eurobarometer 90

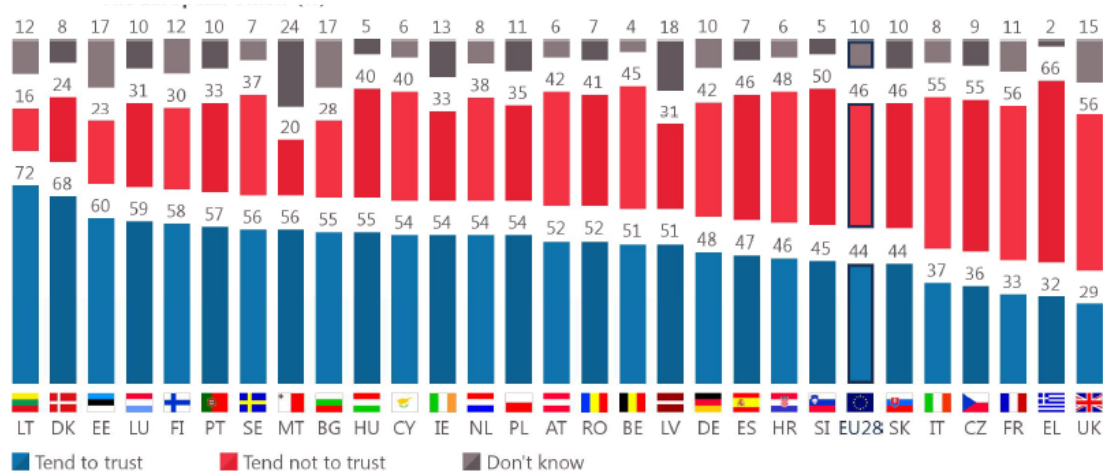
Η πλέον πρόσφατη έρευνα του Ευρωβαρόμετρου που διεξήχθη τον Ιούνιο του 2019 και δημοσιεύθηκε τον Αύγουστο του 2019 είναι περισσότερο αισιόδοξη όσον αφορά τη γνώμη των Ευρωπαίων πολιτών για την Ένωση. Συγκεκριμένα, η Ένωση φαίνεται να αποκτά την πλέον θετική εικόνα των τελευταίων δέκα ετών, όπως αυτή αντικατοπτρίζεται μέσα από το 44% των Ευρωπαίων που δηλώνουν ότι έχουν εμπιστοσύνη στην ΕΕ (ποσοστό 10% υψηλότερο από το δείκτη εμπιστοσύνης στις εθνικές κυβερνήσεις). Επίσης, το 45% των πολιτών φέρονται να έχουν θετική άποψη για την Ένωση, ενώ το 61% αυτών εμφανίζονται αισιόδοξοι για το μέλλον. Σημαντικό είναι επίσης το ποσοστό του 56% των Ευρωπαίων πολιτών που θεωρούν ότι η φωνή τους μετράει στην Ένωση και το 55% εκείνων που δηλώνουν ικανοποιημένοι με τον δημοκρατικό τρόπο λειτουργίας της ΕΕ. Αξιοσημείωτο είναι και το ποσοστό του

73% των πολιτών της Ένωσης που δηλώνουν ότι αισθάνονται πολίτες της Ένωσης, μια άποψη που σημειώνεται στην πλειοψηφία των ερωτώμενων σε κάθε κράτος-μέλος. Παράλληλα, οι μισοί σχεδόν Ευρωπαίοι θεωρούν ότι τόσο η ευρωπαϊκή όσο και η εθνική τους οικονομία είναι καλές, υπερβαίνοντας το ποσοστό εκείνων που θεωρούν την οικονομία κακή. Ιστορικά υψηλό είναι και το ποσοστό του 76% που σημειώνεται στις χώρες του ευρώ με το οποίο οι πολίτες δηλώνουν την υποστήριξή τους στο ευρώ (Standard Eurobarometer 91).

Στην Ελλάδα, το ποσοστό των πολιτών που δείχνουν να εμπιστεύονται τους θεσμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης παραμένει μεταξύ των χαμηλότερων της Ένωσης, ωστόσο το 32% που τώρα σημειώνεται (υπερβαίνει μάλιστα το 29% του Ηνωμένου Βασιλείου) (βλ. Σχήμα 23) είναι κατά έξι μονάδες υψηλότερο από το 26% που ανερχόταν στο προηγούμενο Ευρωβαρόμετρο που διεξήχθη μόλις λίγους μήνες νωρίτερα.

Σχήμα 23

Πόσο εμπιστεύεσαι την Ευρωπαϊκή Ένωση;

Πηγή: Standard Eurobarometer 91

Αντίστοιχη είναι η εικόνα που έχουν οι Έλληνες για την Ευρωπαϊκή Ένωση, με ποσοστό 32% (αυξημένο κατά οκτώ μονάδες από το προηγούμενο Ευρωβαρόμετρο) να τη βλέπει θετικά.

Σχήμα 24

Έχεις θετική, ουδέτερη ή αρνητική εικόνα για την ΕΕ;

		Total 'Positive'	Sp.2019 - Aut.2018	Neutral	Sp.2019 - Aut.2018	Total 'Negative'	Sp.2019 - Aut.2018	Don't know
EU28		45	▲ 2	37	▲ 1	17	▼ 3	1
CY		47	▲ 11	39	▼ 1	14	▼ 9	0
HU		52	▲ 9	37	▼ 1	11	▼ 8	0
RO		60	▲ 8	28	▼ 9	10	=	2
EL		33	▲ 8	39	=	28	▼ 7	0
PT		60	▲ 7	34	=	5	▼ 7	1
DK		54	▲ 6	32	▼ 4	13	▼ 2	1
SI		44	▲ 6	41	▼ 2	15	▼ 3	0
LT		53	▲ 5	41	▼ 4	5	▼ 1	1
AT		45	▲ 5	37	=	17	▼ 5	1
DE		51	▲ 4	36	▼ 1	12	▼ 3	1
NL		50	▲ 4	33	▼ 4	17	▲ 1	0
MT		47	▲ 4	42	▼ 1	7	▼ 3	4
FI		44	▲ 4	43	▼ 1	12	▼ 3	1
HR		43	▲ 4	44	▲ 2	13	▼ 5	0
BG		59	▲ 3	26	▲ 3	11	▼ 6	4
IT		38	▲ 3	40	▲ 4	20	▼ 7	2
SK		36	▲ 3	47	▼ 2	15	▼ 2	2
EE		47	▲ 2	42	▼ 3	9	=	2
LV		44	▲ 2	46	▼ 1	9	=	1
FR		36	▲ 2	39	▲ 1	24	▼ 3	1
LU		57	▲ 1	30	▲ 4	12	▼ 6	1
ES		44	▲ 1	42	▼ 1	13	=	1
CZ		29	▲ 1	44	▲ 4	27	▼ 5	0
PL		54	=	38	▲ 2	7	▼ 3	1
IE		63	▼ 1	26	▼ 2	10	▲ 2	1
SE		50	▼ 3	33	=	17	▲ 3	0
BE		38	▼ 3	43	▲ 2	19	▲ 1	0
UK		38	▼ 5	28	▼ 1	31	▲ 4	3

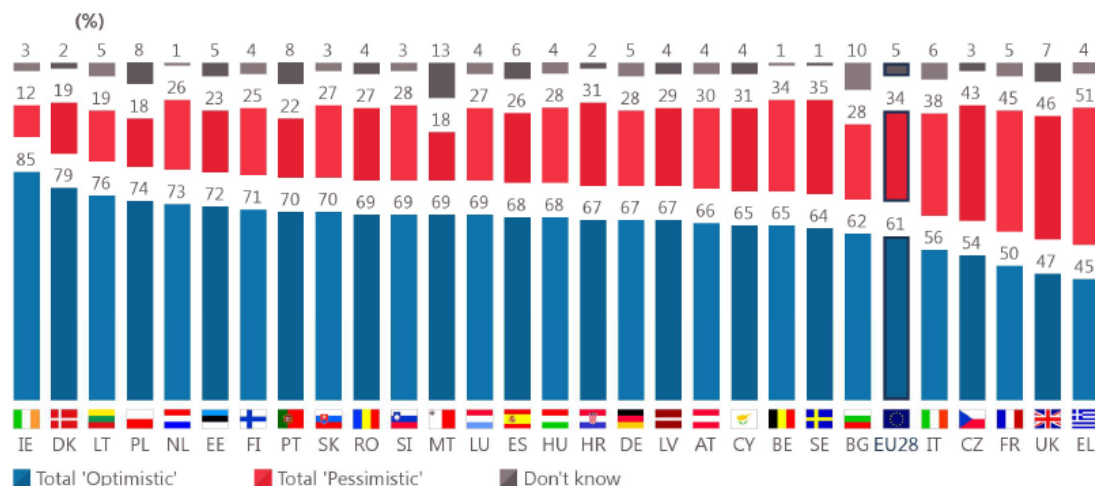
Πηγή: Standard Eurobarometer 91

Οι Έλληνες μπορεί να μην εμφανίζονται ιδιαίτερα αισιόδοξοι για το μέλλον της Ένωσης, όμως το ποσοστό 45% που τώρα καταγράφεται είναι

αυξημένο κατά οκτώ μονάδες σε σχέση με τα στοιχεία του προηγούμενου Ευρωβαρόμετρου (βλ. Σχήμα 25).

Σχήμα 25

Είσαι αισιόδοξος ή απαισιόδοξος για το μέλλον της ΕΕ;

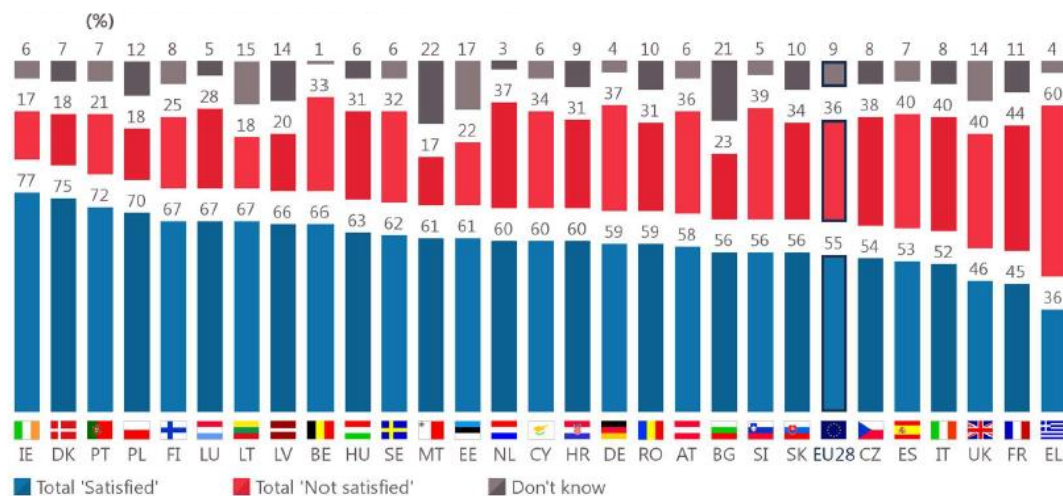

Πηγή: Standard Eurobarometer 91

Ωστόσο, το 60% ποσοστό των Ελλήνων, ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης, αισθάνονται μη ικανοποιημένοι με τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας στην Ένωση (βλ. Σχήμα 26) και ίδιο ποσοστό (60%) θεωρούν ότι οι φωνές τους δεν εισακούγονται από τα ευρωπαϊκά όργανα (βλ. Σχήμα 27).

Σχήμα 26

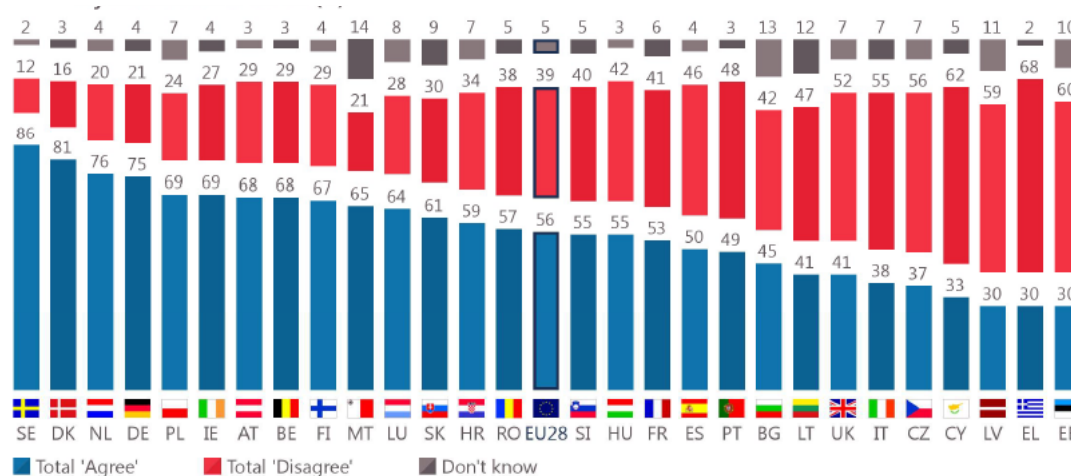
Είσαι ικανοποιημένος με τον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας στην ΕΕ;

Πηγή: Standard Eurobarometer 91

Σχήμα 27

Η φωνή σου εισακούγεται στην ΕΕ

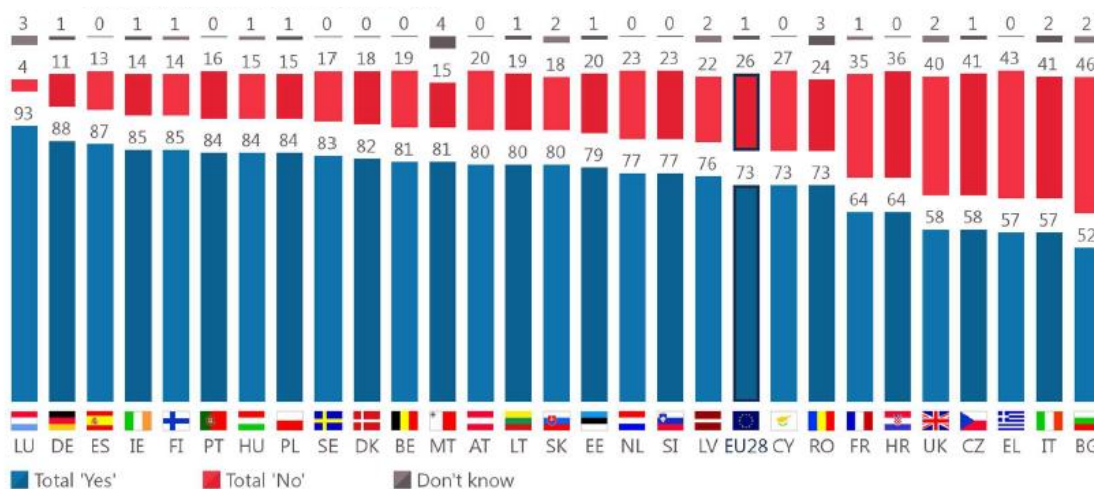

Πηγή: Standard Eurobarometer 91

Μολαταύτα, ποσοστό 57% των Ελλήνων δηλώνουν ότι αισθάνονται πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, επαυξημένο κατά πέντε μονάδες σε σχέση με την προηγούμενη έρευνα του Ευρωβαρόμετρου (βλ. Σχήμα 28). Η σημαντική αυτή αύξηση που σημειώνεται μέσα σε ένα τόσο σύντομο χρονικό διάστημα λίγων μηνών μας επιτρέπει να είμαστε αισιόδοξοι για την ενδυνάμωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας στην Ελλάδα.

Σχήμα 28

Αισθάνεσαι πολίτης της ΕΕ;

Πηγή: Standard Eurobarometer 91

Οι ανησυχίες των Ελλήνων πολιτών δεν φαίνεται να μεταβάλλονται και τοποθετούν ακόμη στις πρώτες θέσεις των πλέον σημαντικών ζητημάτων που η Ένωση αντιμετωπίζει, τα θέματα της μετανάστευσης, της οικονομικής κατάστασης και των δημοσίων οικονομικών. Τα ποσοστά που καταγράφονται όμως δείχνουν ότι οι ανησυχίες αφενός τείνουν να μετριαστούν, αφού το 37% των Ελλήνων εκφράζουν ανησυχία για το ζήτημα της μετανάστευσης (έναντι του 44% του προηγούμενου Ευρωβαρόμετρου), αφετέρου όμως τείνουν να εντείνονται, αφού η οικονομική κατάσταση ανησυχεί το 32% των Ελλήνων σήμερα (έναντι του 27% του προηγούμενου Ευρωβαρόμετρου) και τα δημόσια οικονομικά απασχολούν το 27% (έναντι του 26% του προηγούμενου Ευρωβαρόμετρου). Τα στοιχεία απεικονίζεται στο Σχήμα 29:

Σχήμα 29

Ποια είναι τα δύο σημαντικότερα ζητήματα που αντιμετωπίζει τώρα η ΕΕ;

(%)

		Immigration	Climate change	Economic situation	The state of Member States' public finances	Terrorism	The environment	Unemployment	EU's influence in the world	Rising prices/ inflation/ cost of living	Crime	Energy supply	Pensions	Taxation
EU28		34	22	18	18	18	13	12	12	10	9	5	4	4
BE		44	28	15	17	12	16	7	10	13	10	7	7	4
BG		46	10	15	8	36	6	5	8	13	10	6	3	2
CZ		53	13	11	17	32	11	3	10	11	12	3	5	2
DK		46	49	11	9	13	27	6	10	3	7	3	0	3
DE		37	31	12	27	11	15	10	15	6	8	6	3	2
EE		53	13	14	13	26	8	4	13	8	6	5	2	3
IE		28	33	17	10	21	17	10	10	14	7	7	4	4
EL		37	6	32	27	26	6	14	17	7	12	3	2	4
ES		37	21	23	14	15	12	18	8	7	5	4	6	6
FR		28	21	18	12	21	19	13	12	17	8	5	6	3
HR		42	14	13	18	33	5	7	14	12	16	6	4	4
IT		32	15	28	17	14	8	26	5	12	9	6	7	8
CY		47	14	20	16	25	6	18	6	9	14	1	1	3
LV		46	12	13	13	27	6	6	10	10	7	1	2	6
LT		38	22	11	10	30	4	4	10	12	11	3	2	7
LU		33	33	13	15	14	15	14	13	8	6	5	4	3
HU		49	22	14	20	23	7	5	13	9	8	8	5	4
MT		63	22	5	6	16	26	7	3	8	12	1	3	4
NL		50	33	12	33	13	15	3	20	4	3	4	2	1
AT		28	22	17	24	12	17	11	17	13	12	8	7	5
PL		36	17	10	13	24	11	3	9	16	10	8	5	3
PT		18	12	18	27	29	7	8	5	9	7	1	2	4
RO		24	15	16	16	26	12	8	10	16	11	8	8	7
SI		53	17	12	12	20	11	8	9	7	13	5	6	4
SK		35	14	12	18	20	11	6	10	18	15	6	7	3
FI		32	40	18	24	19	17	8	18	3	6	3	2	2
SE		35	48	12	14	13	26	5	13	1	11	9	2	1
UK		22	19	23	13	13	13	11	17	10	9	3	2	4
1st MOST FREQUENTLY MENTIONED ITEM		2nd MOST FREQUENTLY MENTIONED ITEM				3rd MOST FREQUENTLY MENTIONED ITEM								

Πηγή: Standard Eurobarometer 91

Σε εθνικό επίπεδο, οι Έλληνες πολίτες συνεχίζουν να ανησυχούν για την κατάσταση της ανεργίας όμως το ποσοστό που σήμερα σημειώνεται είναι 49%, μειωμένο δηλαδή κατά τρεις μονάδες από την προηγούμενη έρευνα του Ευρωβαρόμετρου. Αντίθετη εικόνα παρουσιάζουν οι ανησυχίες των Ελλήνων για την οικονομική κατάσταση της χώρας με ποσοστό που ανέρχεται σε 45%, έναντι του 41% της προηγούμενου Ευρωβαρόμετρου. Οι ανησυχίες τους όμως για το δημόσιο χρέος τείνουν να μειώνονται και καταγράφεται ποσοστό 22% έναντι του 28% που έδιναν τα στοιχεία του προηγούμενου Ευρωβαρόμετρου (βλ. Σχήμα 30). Για μια ακόμη φορά παρατηρούμε λοιπόν μια συγκρατημένη αισιοδοξία των Ελλήνων πολιτών που προσβλέπουν στη μείωση της ανεργίας και σε μια εξομαλούμενη κατάσταση στα δημόσια οικονομικά της χώρας. Δεν παύει όμως η οικονομική κατάσταση να τους ανησυχεί πολύ, γεγονός που συνεπικουρείται και από τη μακρά χρονική διάρκεια της τρέχουσας οικονομικής κρίσης. Μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε ότι η σε βάθος χρόνου οικονομική ύφεση φαίνεται να εξανεμίζει τις ελπίδες εκείνων που οραματίζονταν μια γρήγορη επιστροφή στην οικονομική ευημερία.

Σχήμα 30

Ποια είναι τα δύο σημαντικότερα ζητήματα που αντιμετωπίζει η χώρα;

(%)

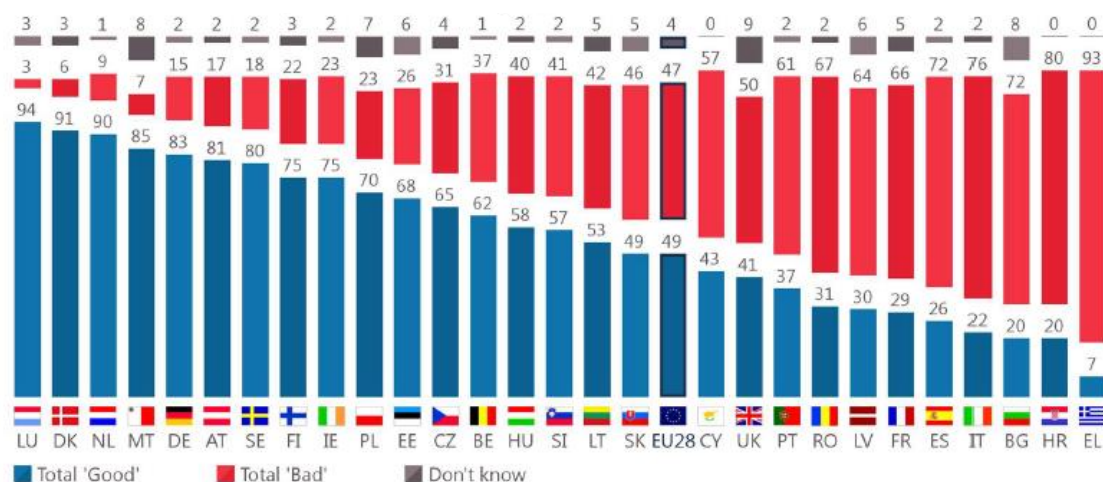
		Unemployment	Rising prices/ inflation/ cost of living	Health and social security	The environment, climate and energy issues	Immigration	Economic situation	Pensions	Housing	The education system	Crime	Government debt	Taxation	Terrorism
EU28		21	21	21	20	17	16	14	13	12	11	10	8	6
BE		15	20	13	20	28	12	22	5	11	11	22	11	4
BG		15	46	31	6	9	27	17	1	9	16	4	5	3
CZ		4	38	20	14	16	10	19	18	9	9	21	8	3
DK		2	4	40	54	24	6	9	2	16	8	1	12	4
DE		7	13	15	36	24	5	15	30	18	12	3	4	7
EE		15	38	30	14	11	17	16	1	13	2	6	17	1
IE		9	16	41	17	7	11	4	54	7	13	5	5	2
EL		49	9	9	2	18	45	9	1	6	8	22	16	1
ES		51	9	15	7	16	21	22	10	10	6	10	7	4
FR		33	28	12	23	17	11	15	7	11	9	11	7	13
HR		33	25	16	3	13	26	15	4	7	24	21	7	1
IT		44	12	7	8	22	31	12	4	4	9	19	17	6
CY		24	19	22	4	16	41	8	11	17	11	7	5	1
LV		17	31	32	4	7	15	22	4	14	2	6	31	0
LT		18	54	19	4	10	13	18	4	14	6	3	22	0
LU		10	22	8	22	12	3	7	60	17	3	1	7	3
HU		8	32	45	10	17	16	17	7	13	6	9	6	5
MT		1	20	4	33	49	1	8	43	6	10	1	2	1
NL		3	13	32	51	23	4	32	11	13	6	1	3	5
AT		16	21	21	26	18	11	14	12	18	12	11	5	4
PL		5	46	28	10	9	11	15	7	14	8	15	8	3
PT		18	27	34	6	4	22	18	7	7	3	13	11	1
RO		11	35	30	9	7	25	18	7	13	9	11	10	4
SI		15	12	47	8	24	13	22	8	6	6	10	10	1
SK		14	37	36	13	7	17	16	7	11	7	7	6	3
FI		15	9	48	35	16	17	9	3	17	3	15	7	2
SE		7	4	42	44	22	9	8	7	22	24	0	3	4
UK		10	17	29	20	13	15	4	20	13	26	4	4	9
1st MOST FREQUENTLY MENTIONED ITEM		2nd MOST FREQUENTLY MENTIONED ITEM					3rd MOST FREQUENTLY MENTIONED ITEM							

Πηγή: Standard Eurobarometer 91

Οι διαπιστώσεις μας επιβεβαιώνονται από την τελευταία έρευνα του Ευρωβαρόμετρου, σύμφωνα με την οποία μόλις 7% των Ελλήνων πολιτών, το χαμηλότερο ποσοστό ανάμεσα στα κράτη-μέλη της Ένωσης (έστω και αν είναι ενισχυμένο κατά μία μονάδα σε σχέση με την προηγούμενη έρευνα του Ευρωβαρόμετρου), δηλώνουν ότι η κατάσταση της οικονομίας της χώρας είναι καλή, με το συντριπτικό ποσοστό του 93% να δηλώνουν ότι η οικονομία της χώρας είναι σε κακή κατάσταση (βλ. Σχήμα 31).

Σχήμα 31

Πώς κρίνεις τη σημερινή κατάσταση της εθνικής οικονομίας;

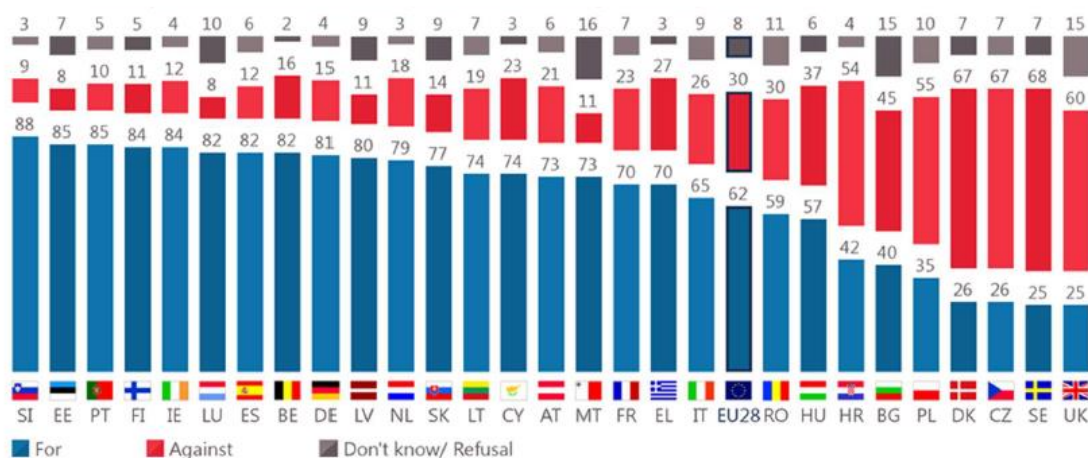

Πηγή: Standard Eurobarometer 91

Ωστόσο οι Έλληνες εμφανίζονται υπέρμαχοι του ευρώ σε ποσοστό που φθάνει το 70% (βλ. Σχήμα 32), συνειδητοποιώντας ενδεχομένως ότι οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης που τους ταλανίζει θα ήταν απείρως δυσμενέστερες αν η χώρα είχε επιλέξει να διατηρήσει ή ακόμη και να επιστρέψει στο εθνικό της νόμισμα.

Σχήμα 32

Είσαι υπέρ ή κατά μιας ευρωπαϊκής ΟΝΕ με κοινό νόμισμα (ευρώ);

Πηγή: Standard Eurobarometer 91

4.3. Ελληνικές έρευνες για την ευρωπαϊκή ταυτότητα των Ελλήνων.

Από το έτος 2016 ο ανεξάρτητος μη κερδοσκοπικός ερευνητικός οργανισμός ΔιαΝΕΟσις διεξάγει κάθε χρόνο την πανελλαδική έρευνα με τίτλο «Τι Πιστεύουν οι Έλληνες». Πρόκειται για μια μεγάλη σε έκταση και χρόνο έρευνα, τα αποτελέσματα της οποίας θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε την άποψη των Ελλήνων για θέματα που τους αφορούν. Αναλυτικότερα:

Τα αποτελέσματα της έρευνας της ΔιαΝΕΟσις του έτους 2016 με τίτλο «Τι Πιστεύουν οι Έλληνες» διαπιστώνουν μια τάση ροπής προς τον ευρωσκεπτικισμό και την αμφισβήτηση του ευρωπαϊκού ρεύματος για την Ελλάδα, όπως παρατηρεί στην έκθεσή του στην οποία αναλύει την έρευνα της ΔιαΝΕΟσις ο καθηγητής Γεράσιμος Μοσχονάς (2016). Σύμφωνα με τον καθηγητή, το γεγονός ότι η έρευνα διεξήχθη σε μια περίοδο μεγάλης συμβολικής σημασίας (μετά την άνοδο του ΣΥΡΙΖΑ στην εξουσία, πέντε και πλέον έτη μετά την είσοδο της Ελλάδας σε μια πρωτόγνωρη για τα μεταπολεμικά δεδομένα οικονομική κρίση) προσδίδει στα ευρήματα της έρευνας κομβικό χαρακτήρα. Όπως φαίνεται και στο Σχήμα 33, παρά την οικονομική κρίση που πλήττει τη χώρα, οι Έλληνες πολίτες εξακολουθούν να έχουν υψηλή αντίληψη για τη χώρα τους και το γεγονός αυτό διατηρεί ενοποιημένο το κοινωνικό σώμα, ανεξάρτητα από κομματική προτίμηση, κοινωνική τάξη ή επίπεδο μόρφωσης.

Σχήμα 33

Υψηλή εικόνα της Ελλάδας

	ΣΥΝΟΛΟ (%)	ΣΥΡΙΖΑ, Ιαν. 2015 (%)	ΝΔ, Ιαν. 2015 (%)
Η Ελλάδα έχει κάτι σημαντικό να προσφέρει στη Δύση, κάτι που η Δύση δεν το έχει	71,3	74,7	72,7
Οι Έλληνες ξεχωρίζουν ακόμη για την ευφυΐα και πολιτισμό τους	72,9	74,4	75
Η ΕΕ πιο ωφελημένη από την σχέση της με την Ελλάδα	53,9	69	27,9
Η ΕΕ βγήκε ωφελημένη στον πολιτισμό από την συμμετοχή της Ελλάδας σε αυτή	84,9	85,6	86,5
Η ΕΕ βγήκε ωφελημένη στην παιδεία από την συμμετοχή της Ελλάδας σε αυτή	56,6	60,1	53
Η ΕΕ βγήκε ωφελημένη στον τρόπο ζωής από τη συμμετοχή της Ελλάδας σε αυτή	58,4	61,8	56,2
Η Ελλάδα είναι μοντέρνα χώρα	71,5	71,5	74,3

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2016

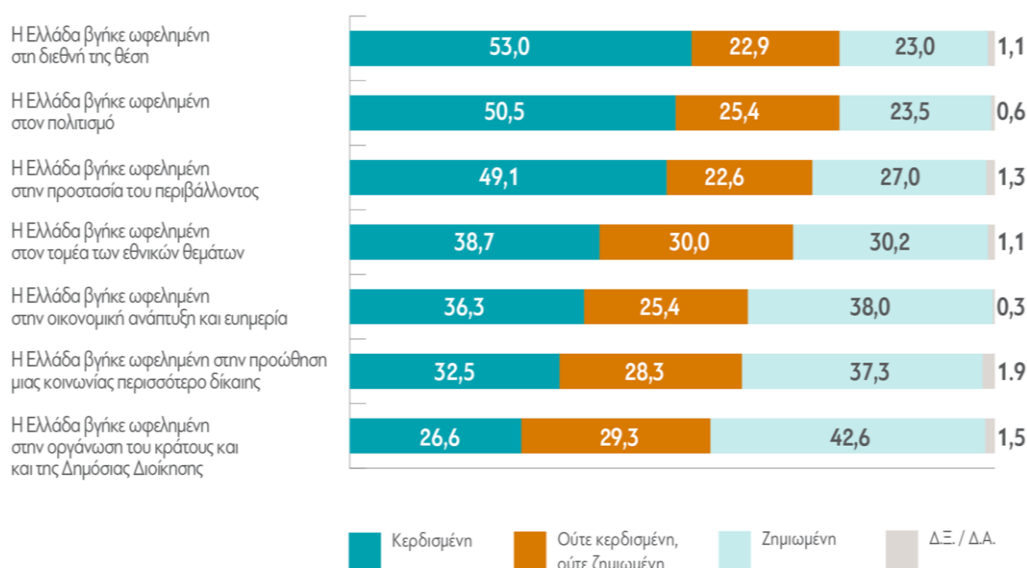
Γίνεται συνεπώς σαφές ότι το παρελθόν αποτελεί ενεργό στοιχείο της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας, θεωρείται πάντοτε παρόν και ισχυρό και διαμορφώνει, ιδιαίτερα στα ζητήματα που σχετίζονται με τον πολιτισμό, την παιδεία και τον τρόπο ζωής, την αυτο-εικόνα μιας Ελλάδας που συγκροτείται ως μια μικρή μεγάλη πολιτισμική δύναμη (Μοσχονάς, 2016).

Όπως φαίνεται και στο Σχήμα 34, ο συνολικός απολογισμός της συμμετοχής της Ελλάδας στην ΕΕ είναι ιδιαίτερα θετικός (69%) έναντι μιας σημαντικής μειοψηφίας (30,6%) που αποτιμά αρνητικά την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας. Στο παρελθόν (ιδίως δε κατά τις δεκαετίες του 1990 και 2000) η συνολική θετική αποτίμηση κινείτο σε ανάλογο επίπεδο, ενώ η αρνητική περιοριζόταν σε ένα ποσοστό μικρότερο του 30% (το οποίο κυμαινόταν συνήθως μεταξύ 22% και 28%). Η συνολικά θετική αποτίμηση της συμμετοχής της χώρας στην ΕΕ παραμένει κυρίαρχη, αλλά οι ρωγμές στη στήριξη της ευρωπαϊκής πορείας της Ελλάδας είναι πλέον ορατές και σημαντικές. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι οι άνδρες και δη οι ωριμότεροι εξ αυτών (55-64 ετών και κυρίως άνω των 65 ετών), οι πιο μορφωμένες ομάδες του πληθυσμού, οι εύπορες τάξεις και οι επιχειρηματίες είναι οι ομάδες εκείνες που εκφράζουν τα πιο υψηλά ποσοστά θετικής γνώμης και αντίληψης ωφέλειας από την συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ, μια εικόνα η οποία είναι σε μεγάλο βαθμό

συμβατή με ανάλογες τάσεις στην πλειοψηφία των χωρών της ΕΕ. Στον αντίποδα, οι ψηφοφόροι των ακραίων κομματικών σχηματισμών, και δη της Χρυσής Αυγής, η πλειονότητα των οποίων είναι χαμηλοτάτου μορφωτικού επιπέδου.

Σχήμα 34

Σε ποιους τομείς η Ελλάδα βγαίνει έως σήμερα κερδισμένη ή ζημιωμένη από τη συμμετοχή της στην ΕΕ;

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2016

Ο κεντρικός κορμός έκφρασης και στήριξης του ευρωπαϊσμού στην Ελλάδα αντιπροσωπεύει περίπου το 40% του πληθυσμού. Οι πολίτες αυτοί αξιολογούν θετικά τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ και πιστεύουν ότι η Ελλάδα βγήκε ωφελημένη σε ποσοστά πολύ μεγαλύτερα του μέσου όρου. Ο φιλοευρωπαϊσμός της ομάδας αυτής είναι (σχεδόν) συστηματικά μεγαλύτερος από εκείνον του κεντρικού ευρωπαϊκού κορμού. Ενδεικτικά, θεωρούν ότι η Ελλάδα βγήκε περισσότερο κερδισμένη από την συμμετοχή της στην Ένωση από ό,τι η ίδια η ΕΕ σε ποσοστό 60,9% (32,5% για το σύνολο του πληθυσμού, 57% για τον κεντρικό ευρωπαϊκό κορμό), ενώ παράλληλα εκτιμούν σε ποσοστό 44,5% (31,5% για τον συνολικό πληθυσμό, 41,5% για τον κεντρικό ευρωπαϊκό κορμό) ότι η σύγκλιση με τις πιο ανεπτυγμένες χώρες της Ευρωζώνης είναι εφικτός στόχος (ΔιαΝΕΟσις, 2016).

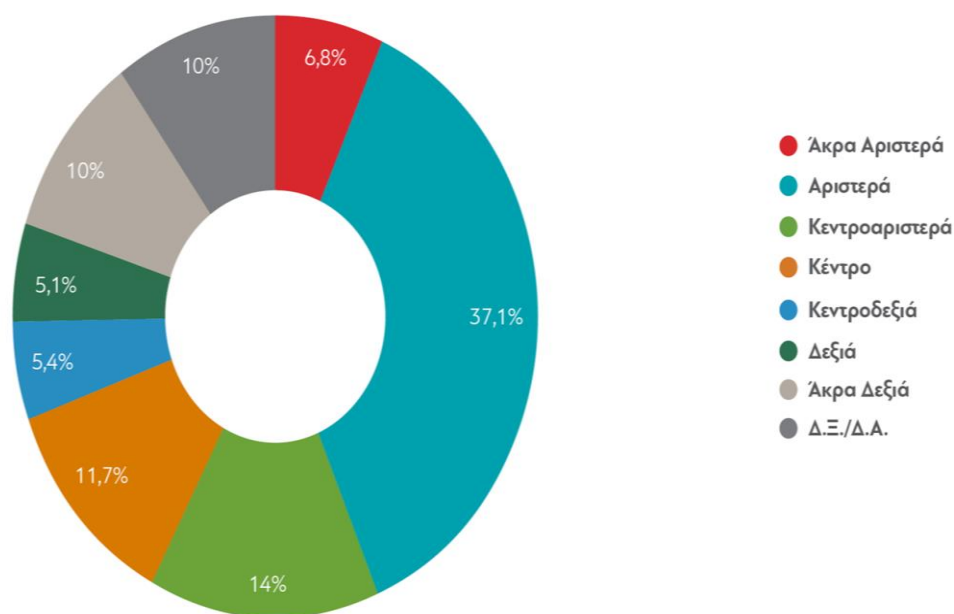
Επίσης πιστεύουν σε ένα ποσοστό εντυπωσιακά υψηλό (80% έναντι 51,6% για το σύνολο του δείγματος και 73% για τον κεντρικό ευρωπαϊκό κορμό), ότι η εθνική μας ταυτότητα δεν απειλείται από την ΕΕ και αντιμετωπίζουν την παγκοσμιοποίηση ως «ευκαιρία για την Ελλάδα» σε ποσοστό 58,7% (μέσος όρος του δείγματος: 36,5%, μέσος όρος κεντρικού ευρωπαϊκού πυλώνα: 52,4%). Είναι αξιοσημείωτο ότι στο ερώτημα αν αντί της συμμετοχής στην Ευρωζώνη, τα συμφέροντα της Ελλάδας διασφαλίζονται περισσότερο με μια προνομιακή σχέση με κάποια άλλη χώρα, το 71,1% της ομάδας διαφωνεί (το αντίστοιχο ποσοστό για το σύνολο του δείγματος είναι 47,4 και 61% για την ομάδα του ευρωπαϊκού πυλώνα). Ωστόσο, εάν δεχθούμε ότι ο στενός πυρήνας του ευρωπαϊσμού κινείται σε μια τάξη μεγέθους μεταξύ 17% και 20%, αντίστοιχο είναι και το μέγεθος του σκληρού πυρήνα του ευρωσκεπτικισμού. Ο δε πυρήνας αυτός εμφανίζεται να είναι πιο συνεκτικός στις ευρωσκεπτικιστικές του προτιμήσεις συγκρινόμενος με εκείνον του ευρωπαϊσμού (ΔιαΝΕΟσις, 2016). Πρόκειται για τον πυρήνα εκείνον που έχει τις ρίζες του τόσο στις συνέπειες της οικονομικής κρίσης όσο της διογκούμενης παράνομης μετανάστευσης.

Ενσκήπτοντας στην πολιτική-ιδεολογική σύνθεση του πυρήνα του σκληρού ευρωσκεπτικισμού παρατηρούμε ότι είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα (βλ. Σχήμα 35). Στο εσωτερικό του υπερεκπροσωπούνται η Αριστερά (37%), η Άκρα Δεξιά (10%) και η Άκρα Αριστερά (7%) αλλά έχουν αξιοσημείωτη, αν και έντονα μειοψηφική, παρουσία η Κεντροαριστερά (14%) και το Κέντρο (12%). Οι ευρωσκεπτικιστές αποτελούν το 17,2% του ελληνικού πληθυσμού και απορρίπτουν τόσο την ευρωπαϊκή πορεία της χώρας όσο και την ίδια την ΕΕ. Το ενδιαφέρον είναι, κατά τον Μοσχονά, ότι πρόκειται για μια απόρριψη κρυστάλλινη, αποφασιστική και, κατά κύριο λόγο, συνεκτική, καθώς εκφράζεται κατά επαναλαμβανόμενο και σωρευτικό τρόπο μέσω ενός μεγάλου αριθμού αλληλοσυμπληρούμενων ευρημάτων (συστοιχία απαντήσεων). Η απόρριψη αφορά όλους τους τομείς της σχέσης της Ελλάδας με την ΕΕ, εμφανίζεται όμως μεγαλύτερη στους τομείς της οικονομικής ευημερίας και κοινωνικής δικαιοσύνης. Σε ελαφρώς μικρότερο εύρος επηρεάζει, ωστόσο, όλα ανεξαιρέτως τα πεδία δημόσιας πολιτικής. Όπως πρεσβεύει ο Μοσχονάς, η εν λόγω απόρριψη είναι επίσης πολιτισμική. Σύμφωνα με τη θέση αυτή η ΕΕ απειλεί την εθνική μας ταυτότητα, επιφέρει βλάβη στον πολιτισμό μας (όπως για παράδειγμα στην παιδεία και τις τέχνες) ενώ ταυτόχρονα επωφελείται από τον δικό μας πολιτισμό,

καρπώνοντας τα οφέλη από την παιδεία και τον τρόπο ζωής μας (Μοσχονάς, 2016).

Σχήμα 35

**Στενός ευρωσκεπτικιστικός πυρήνας:
τοποθέτηση στον άξονα Αριστερά-Δεξιά**

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2016

Το έτος 2017, η ΔιαΝΕΟσις διεξάγει για δεύτερη συνεχόμενη χρονιά τη μεγάλη έρευνα κοινής γνώμης σχετικά με το «Τι Πιστεύουν οι Έλληνες». Σύμφωνα με την έκθεση συμπερασμάτων του καθηγητή Νίκου Μαραντζίδη που αναλύει τα αποτελέσματα της έρευνας, στην Ελλάδα φαίνεται να αναδύεται ένας ισχυρός ευρωσκεπτικισμός με αυξητικές μάλιστα τάσεις, καθώς το 69% των Ελλήνων που θεωρούσε τον Απρίλιο του 2015 ως θετική τη συμμετοχή της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση δείχνει να περιορίζεται στο ποσοστό του 54%. Συνακόλουθα, το ποσοστό εκείνων που θεωρούν αρνητική τη συμμετοχή της χώρας στην Ένωση αυξήθηκε από το 30% στο 44% (βλ. Σχήμα 36) (Μαραντζίδης, 2017).

Σχήμα 36

Πώς κρίνετε τη συμμετοχή της χώρας στην ΕΕ;

	Απρίλιος 2015	Νοέμβριος 2015	Δεκέμβριος 2016
Θετική και μάλλον θετική	69	59,9	54,1
Αρνητική και μάλλον αρνητική	30,6	39,3	44,4
Δ.Ξ. / Δ.Α.	0,4	0,8	1,5

Πηγή: διαΝΕΟσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες».

Πηγή: Μαραντζίδης, 2017

Παράλληλα, η επιδείνωση της ελληνικής οικονομίας επέφερε τη μείωση του ποσοστού εκείνων που υποστηρίζουν την παραμονή της χώρας στο ευρώ (60% τον Δεκέμβριο του 2016 έναντι του 74% του Απριλίου του 2015) (βλ. Σχήμα 37). Υπέρμαχοι της ιδέας της επιστροφής στο εθνικό νόμισμα εμφανίζονται οι χαμηλότερες κοινωνικά τάξεις (50% όσων δηλώνουν ότι δεν μπορούν να τα βγάλουν πέρα και 43% των αγροτών) αλλά και το ήμισυ σχεδόν των πολιτών με αριστερή πολιτική τοποθέτηση (49,5%) (ΔιαΝΕΟσις, 2017).

Σχήμα 37

Για εσάς προσωπικά θα ήταν καλύτερα:

	Απρίλιος 2015	Νοέμβριος 2015	Δεκέμβριος 2016
Να παραμείνουμε στο Ευρώ	73,9	65,3	59,7
Να επιστρέψουμε στη Δραχμή	20,7	28,5	32,6
Δ.Ξ. / Δ.Α.	5,4	6,2	7,7

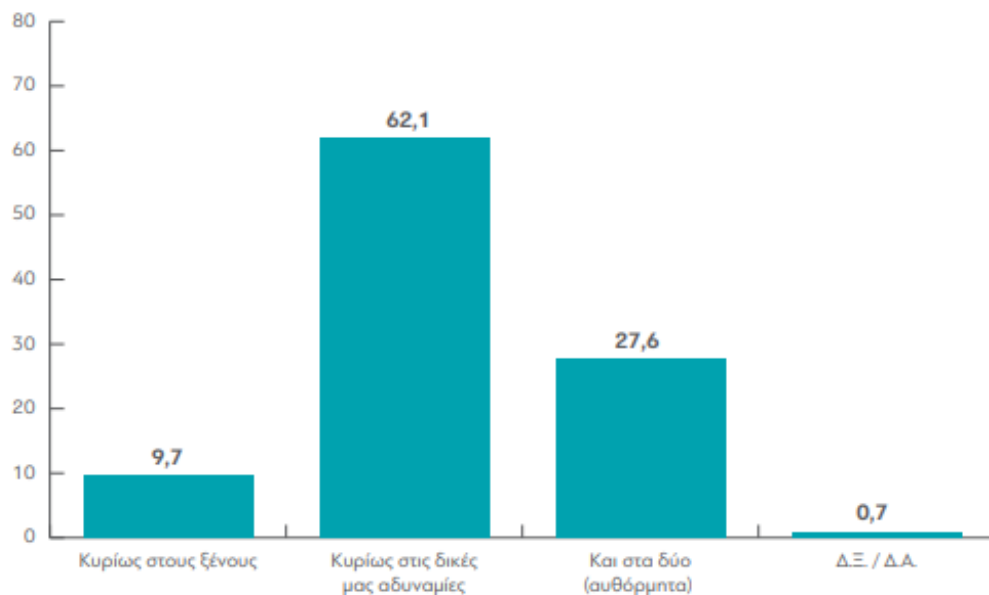
Πηγή: διαΝΕΟσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες».

Πηγή: Μαραντζίδης, 2017

Ωστόσο, οι Έλληνες πολίτες δείχνουν να αναλαμβάνουν τις ευθύνες τους και να συνειδητοποιούν ότι για την κρίση δεν ευθύνεται η παγκοσμιοποίηση αλλά οι αδυναμίες της χώρας τόσο σε επίπεδο πολιτικού συστήματος, οικονομίας και θεσμικού πλαισίου, όσο και σε επίπεδο κοινωνικής νοοτροπίας και πρακτικής (βλ. Σχήμα 38). Η συντριπτική δε πλειοψηφία των Ελλήνων κατηγορεί ως κύριους υπεύθυνους για την κρίση τις ανεπαρκείς και διεφθαρμένες κυβερνήσεις της χώρας (Μαραντζίδης, 2017. Χατζής, 2017). Δεν πρέπει όμως να υποτιμούμε και το ανησυχητικά υψηλό ποσοστό εκείνων που

θεωρούν ως υπεύθυνη για την κρίση την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρώπη και φαίνονται έτοιμοι για μια έξοδο της χώρας από την Ευρωζώνη ή ακόμη και από την Ένωση (βλ. Σχήμα 39). Έτσι, η ελληνική κοινωνία, όπως τονίζει ο καθηγητής Αριστείδης Χατζής, παρά τα όποια βήματα προόδου, παραμένει ευάλωτη και εμφανίζεται σαν μια προνεωτερική κατακερματισμένη κοινωνία που δεν δείχνει να εμπιστεύεται τους θεσμούς της και αμφισβητεί συνεχώς την ένταξή της στη Δύση αυξάνοντας το ευρωφοβικό ρεύμα (Χατζής, 2017).

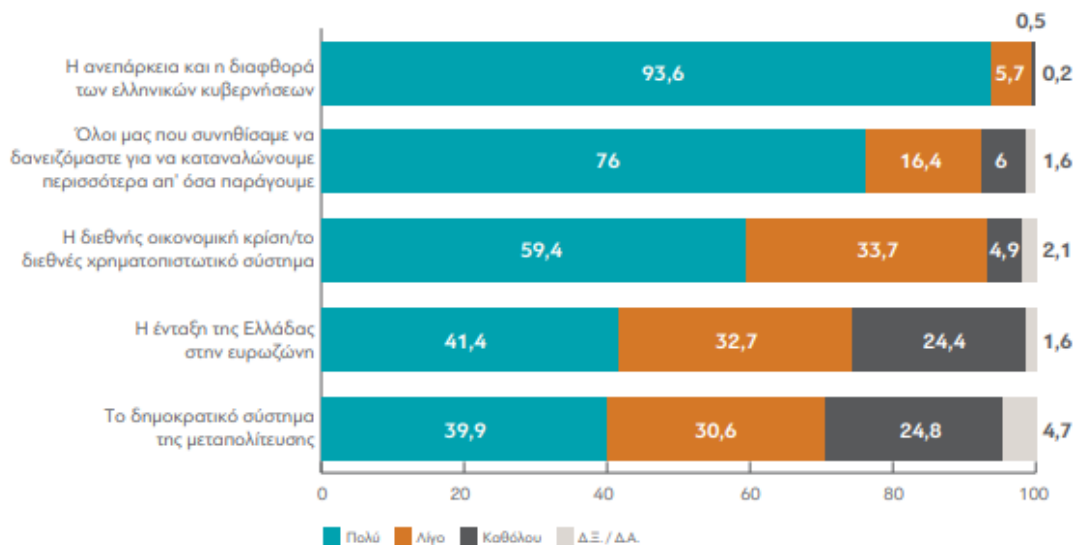
Σχήμα 38
Πού οφείλεται η κρίση;

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2017

Σχήμα 39

Πόσο ευθύνεται για την οικονομική κρίση κάθε παράγοντας;

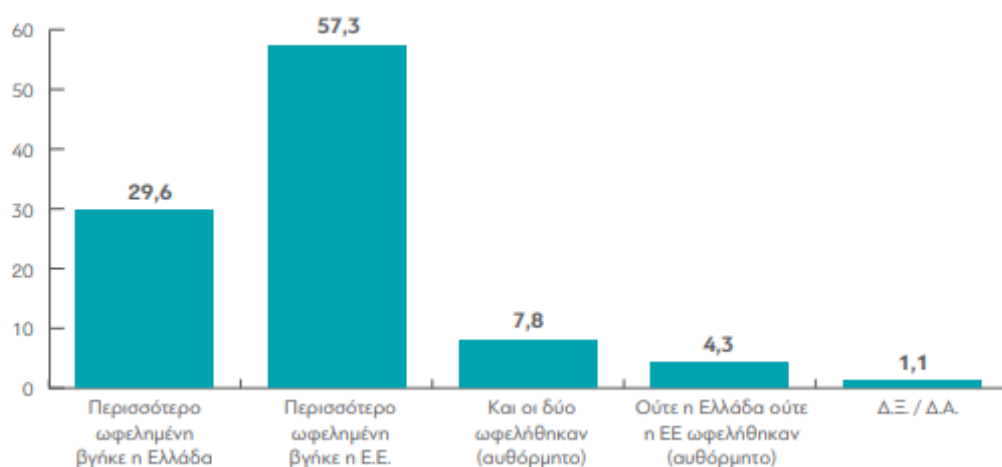

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2017

Ενδεικτική της πολιτικής άγνοιας και του οικονομικού αναλφαριθμητισμού που χαρακτηρίζει πολλούς Έλληνες πολίτες είναι η άποψη εκείνων που θεωρούν ότι από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση περισσότερο ωφελημένη βγήκε η Ένωση και όχι η χώρα (ποσοστό 57%), ενώ μόνον το 30% υποστηρίζει το αντίθετο (βλ. Σχήμα 40) (Χατζής, 2017).

Σχήμα 40

Συνολικά, από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ θεωρείτε ότι:

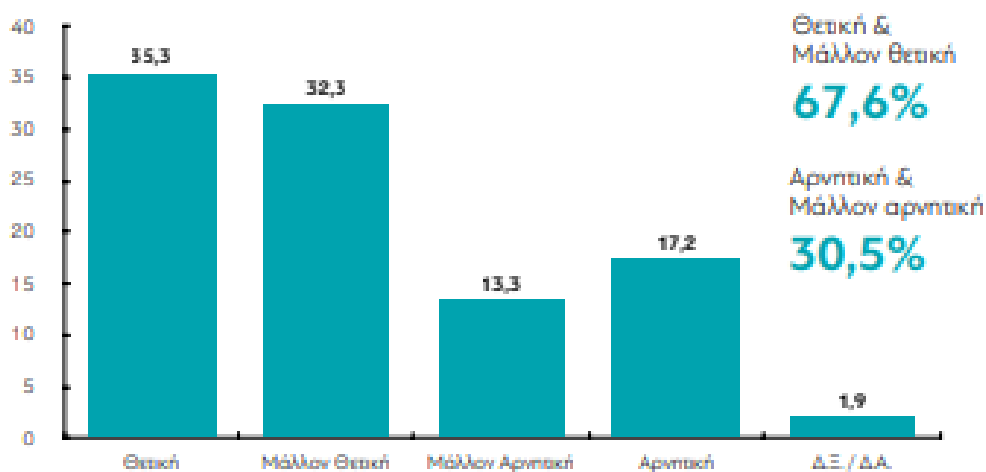

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2017

Η τρίτη και πλέον πρόσφατη έρευνα της ΔιαΝΕΟσις διεξήχθη το 2018 (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2018). Στην έρευνα αυτή ο αντιευρωπαϊσμός εμφανίζει μια τάση εξασθένησης. Πλέον, το 68% των πολιτών (έναντι του 53,5% της προηγούμενης έρευνας) θεωρούν τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ένωση ως θετική με το ποσοστό εκείνων που τη θεωρούν αρνητική να περιορίζεται στο 31% (έναντι του 45% της προηγούμενης έρευνας) (βλ. Σχήμα 41).

Σχήμα 41

Πώς κρίνετε τη συμμετοχή της χώρας στην ΕΕ;

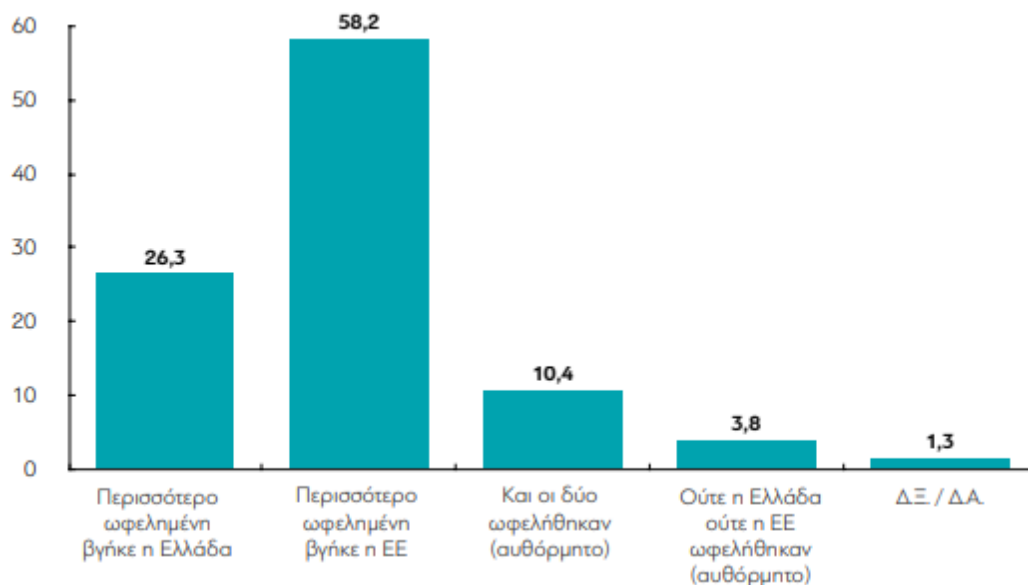

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Παράλληλα όμως το 58% των Ελλήνων πολιτών θεωρούν ότι η Ένωση ήταν η κύρια ωφελημένη από τη ένταξη της Ελλάδας σε αυτήν (βλ. Σχήμα 42), ενώ το 49% έχει την άποψη ότι η Ελλάδα ζημιώθηκε από τη συμμετοχή της στην ΕΕ στον τομέα της οικονομικής ανάπτυξης και της ευημερίας (βλ. Σχήμα 43).

Σχήμα 42

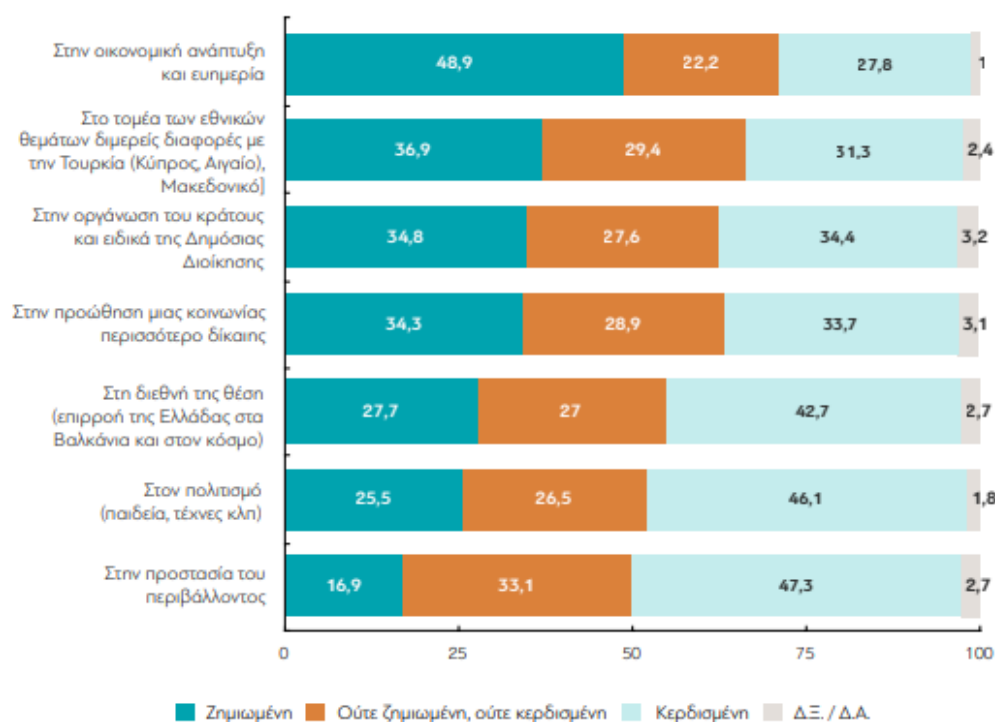
Συνολικά, από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ θεωρείτε ότι:

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Σχήμα 43

Πόσο ζημιωμένη ή κερδισμένη βγαίνει σήμερα η Ελλάδα από τη συμμετοχή της στην ΕΕ στον τομέα:

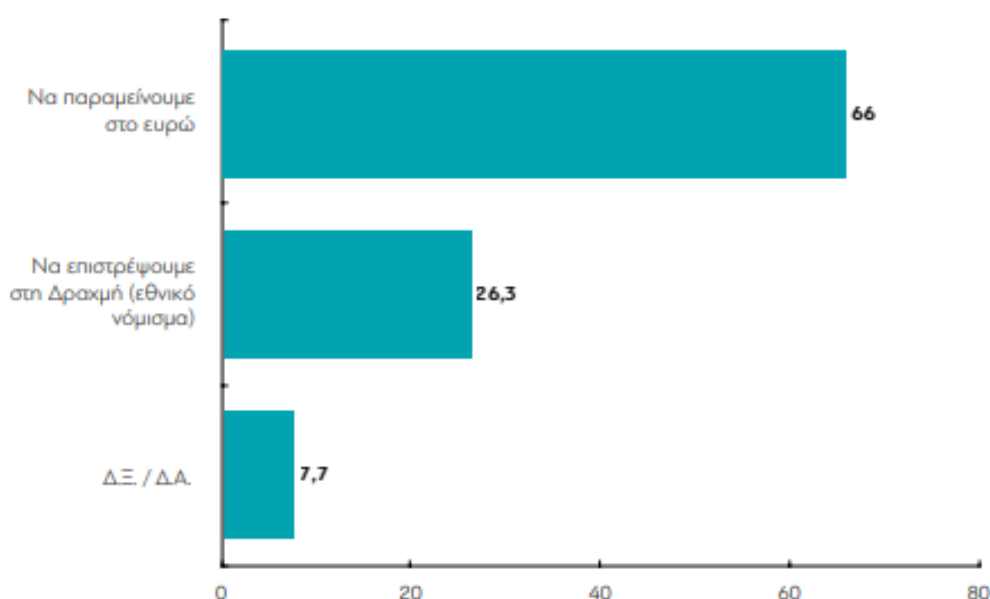

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Οι Έλληνες παρουσιάζουν αυξητικές τάσεις ως προς την αποδοχή του ευρώ που τώρα ανέρχεται σε ποσοστό 66%, έναντι του 60% της προηγούμενης έρευνας. Αντίστοιχα, οι ευρωσκεπτικιστές που αποζητούν την επιστροφή στο εθνικό νόμισμα, δείχνουν να αποτελούν το 26%, έναντι του 33% της προηγούμενης έρευνας (βλ. Σχήμα 44).

Σχήμα 44

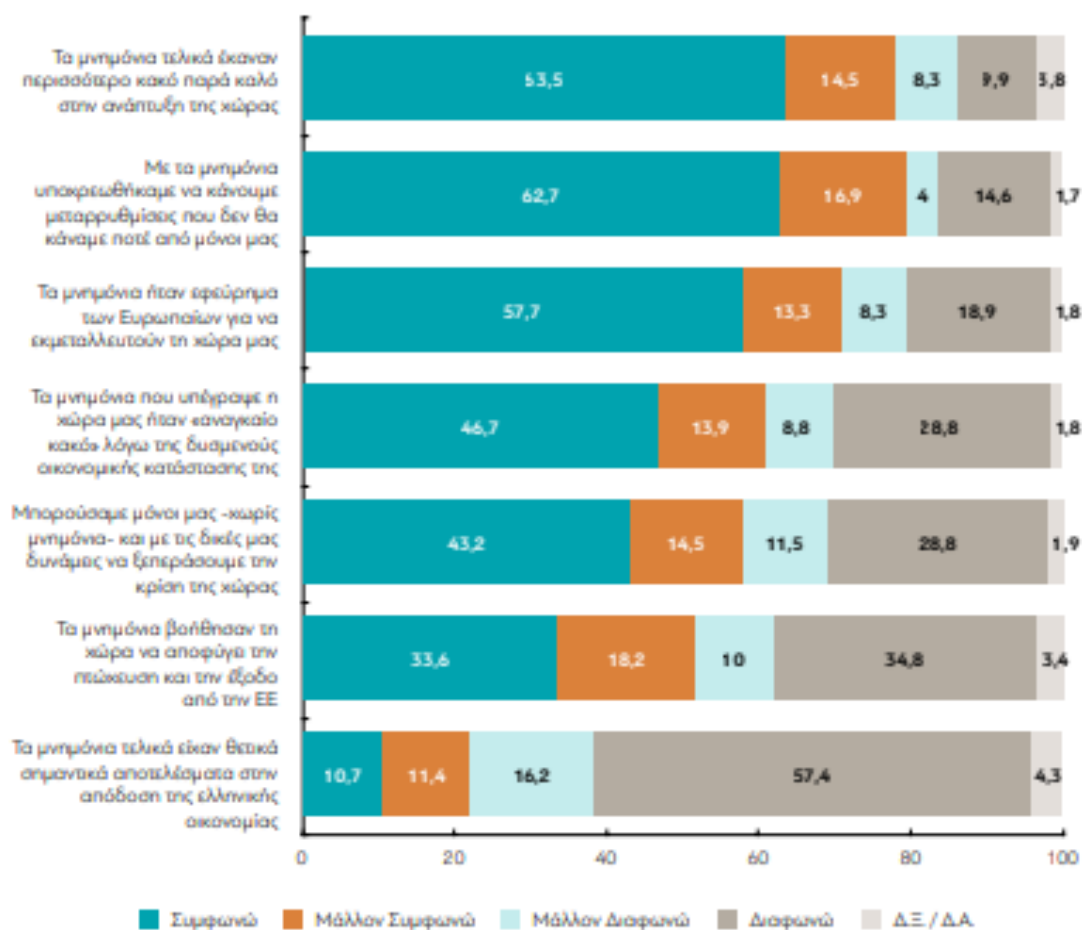
Για εσάς προσωπικά, θα ήταν καλύτερα:

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Η άποψη των Ελλήνων για τα μνημόνια εμφανίζεται ιδιαίτερα αρνητική με τους πολίτες να θεωρούν (ποσοστό 78%) ότι έκαναν περισσότερο κακό στην ανάπτυξη της χώρας παρά καλό, ότι δεν είχαν θετικά αποτελέσματα στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας (74%), ακόμη και ότι ήταν εφεύρημα των Ευρωπαίων εταίρων για να μπορέσουν να εκμεταλλευτούν τη χώρα (71%). Ταυτόχρονα όμως οι Έλληνες αποδέχονται ότι τα μνημόνια οδήγησαν τη χώρα να υλοποιήσει διαρθρωτικές αλλαγές (80%), ότι ήταν αναγκαίο κακό εξαιτίας της κακής οικονομικής κατάστασης της χώρας (61%) και ότι τελικά συνέδραμαν ώστε η Ελλάδα να αποφύγει την πτώχευση και την έξοδο από την Ευρωζώνη (52%) (βλ. Σχήμα 45).

Σχήμα 45
Άποψη για τα μνημόνια

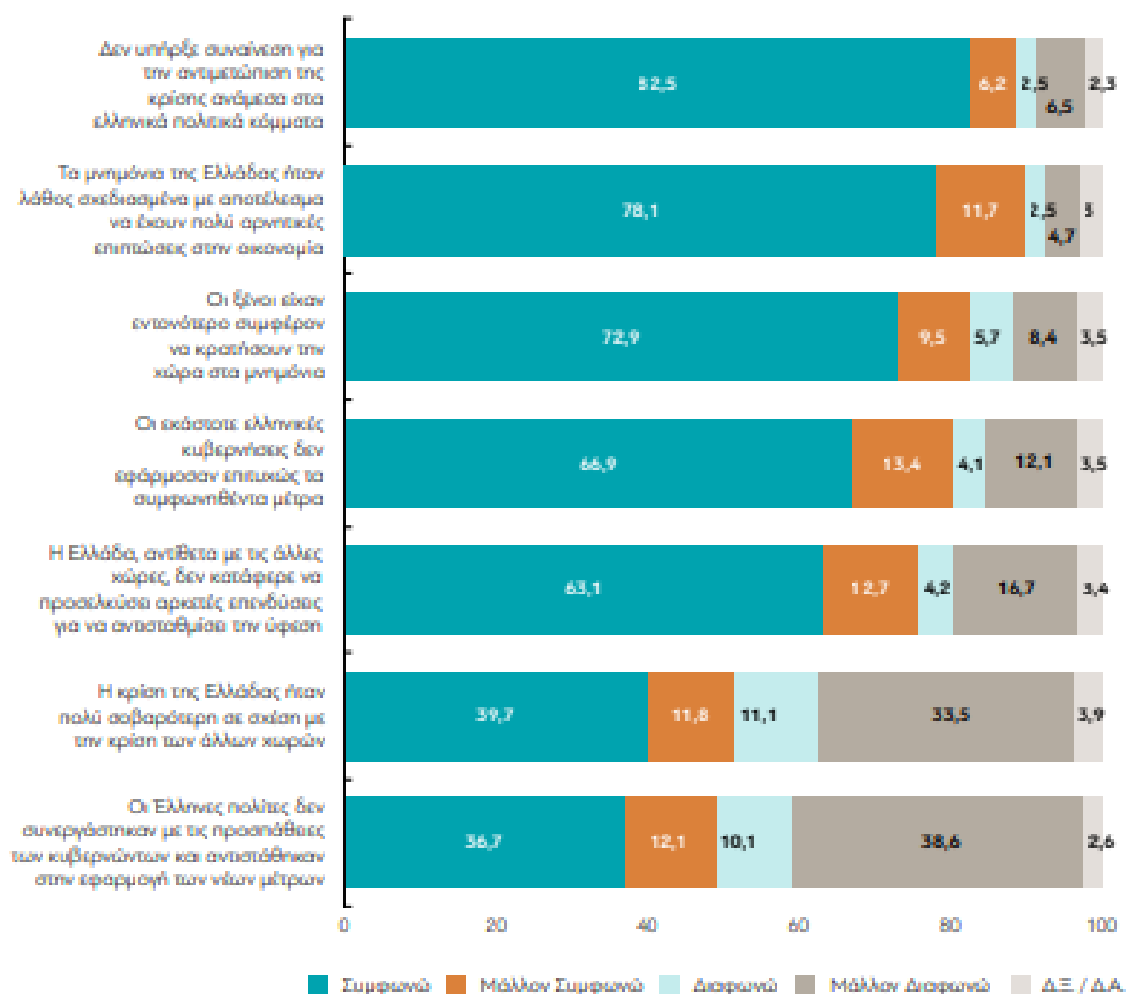

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Ως υπαίτιους για τα αίτια της αδυναμίας της Ελλάδας να εξέλθει έγκαιρα από την οικονομική κρίση, οι πολίτες υποδεικνύουν την έλλειψη συναίνεσης ανάμεσα στα πολιτικά κόμματα (82,5%), τον λανθασμένο σχεδιασμό των μνημονίων που επέφερε τις αρνητικές επιπτώσεις (78%), τα ξένα συμφέροντα που επεδίωκαν να κρατήσουν τη χώρα στα μνημόνια (73%) αλλά και τη μη ορθή εφαρμογή των συμφωνηθέντων μέτρων από τις ελληνικές κυβερνήσεις (67%) (βλ. Σχήμα 46).

Σχήμα 46

Συμφωνείτε ή διαφωνείτε με τις φράσεις:

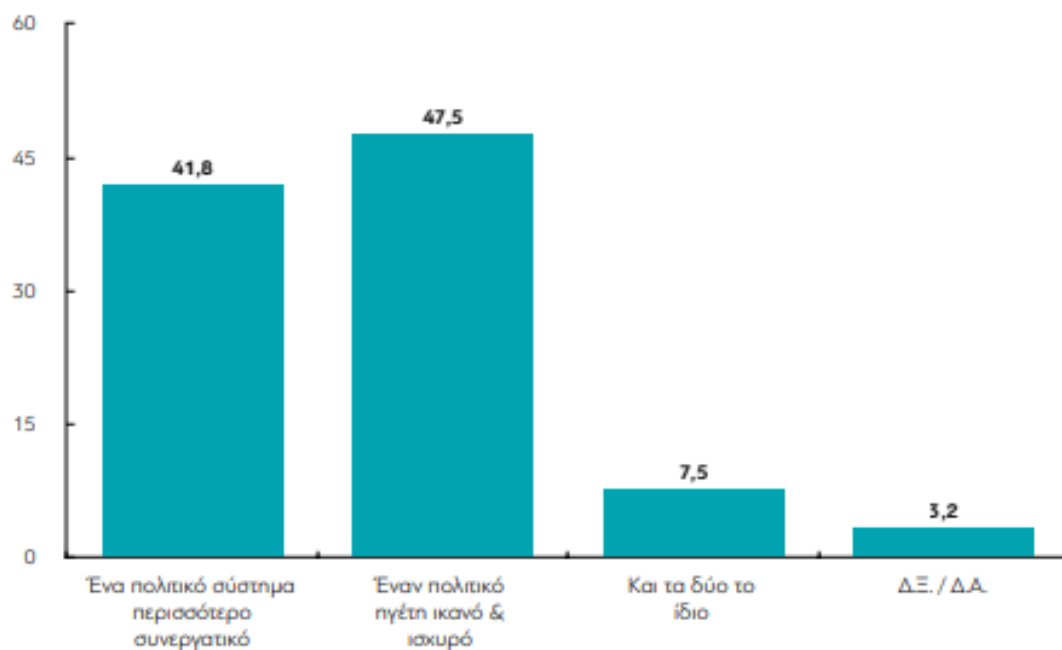

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Αναγκαία για την έξοδο της χώρας από την κρίση θεωρείται η ύπαρξη ενός ισχυρού και ικανού πολιτικού ηγέτη (47,5%), άποψη την οποία υποστηρίζουν τα άτομα άνω των 65 ετών, χαμηλού μορφωτικού επιπέδου (πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) και οικονομικά ασθενέστερα. Η ανάγκη για ένα περισσότερο συνεργατικό πολιτικό σύστημα έρχεται δεύτερη (σε ποσοστό 42%), άποψη την οποία υπεραμύνονται οι νέοι 17-24 ετών καθώς και τα άτομα υψηλού μορφωτικού επιπέδου (κάτοχοι μεταπτυχιακού ή διδακτορικού) και οι έχοντες μεγαλύτερη οικονομική άνεση (βλ. Σχήμα 47).

Σχήμα 47

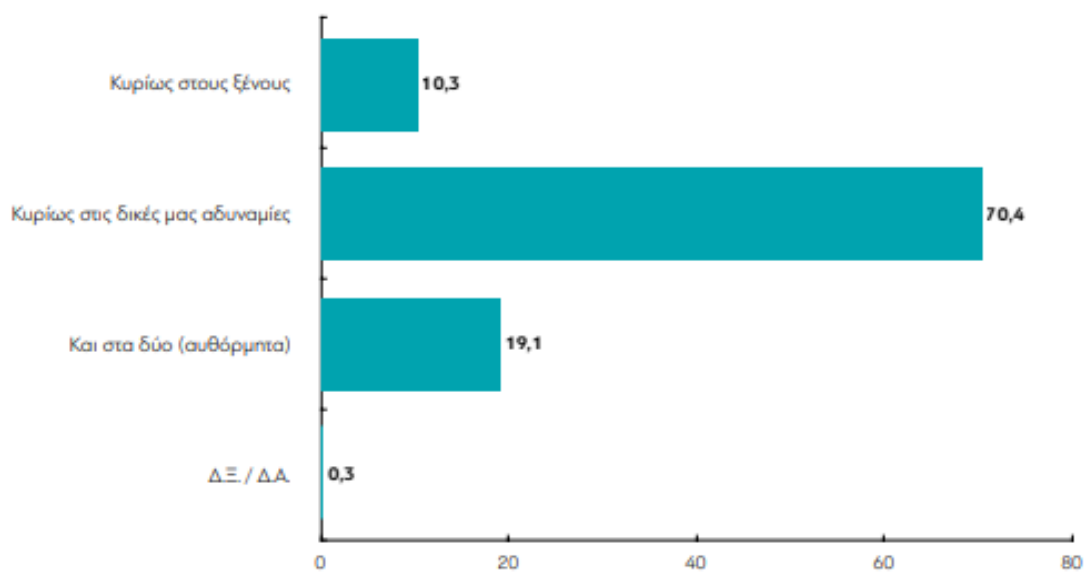
Τι έχει περισσότερο ανάγκη η χώρα για να βγει από την κρίση;

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

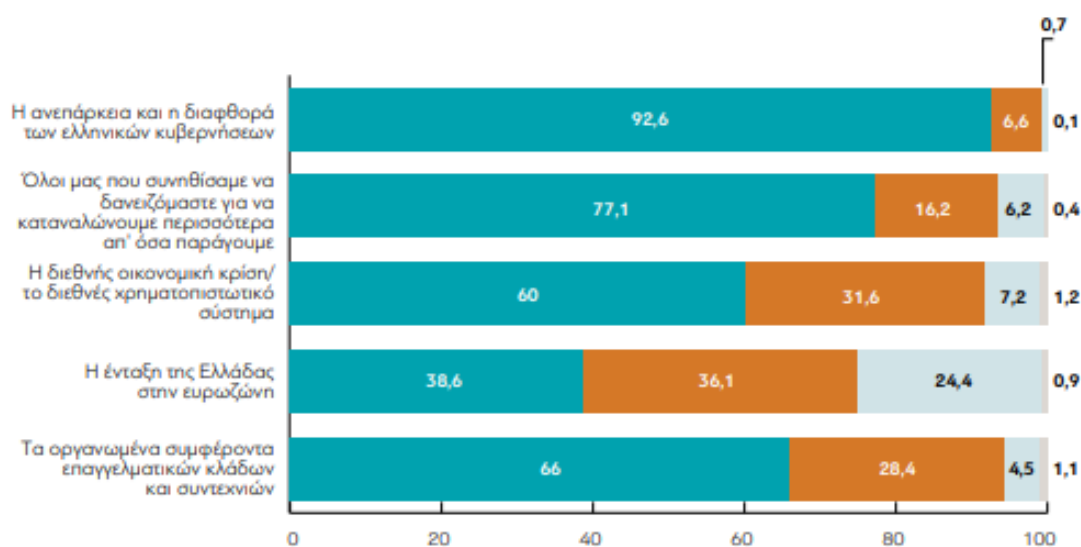
Οι Έλληνες εμφανίζονται ακόμη περισσότερο συνειδητοποιημένοι για τη δική τους υπαιτιότητα στο ζήτημα της οικονομικής κρίσης σε σχέση με τις προηγούμενες έρευνες (βλ. Σχήμα 48), με το 93% να συνεχίζει να θεωρεί ως κύρια υπαίτιους τις ανεπαρκείς και διεφθαρμένες ελληνικές κυβερνήσεις (βλ. Σχήμα 49).

Σχήμα 48
Πού οφείλεται η κρίση;

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Σχήμα 49
Πόσο ευθύνεται για την οικονομική κρίση κάθε παράγοντας;

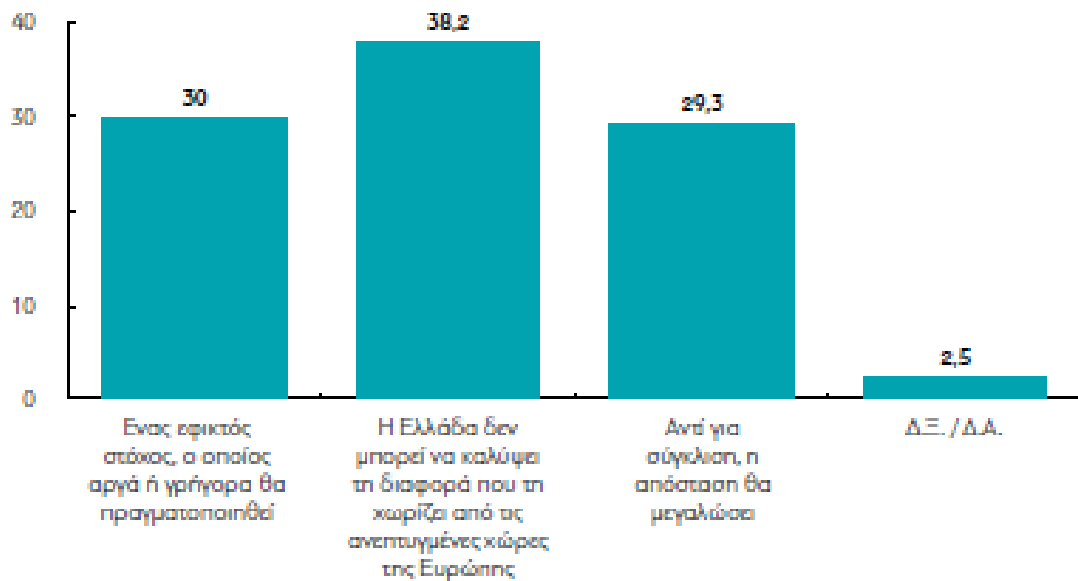
Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Παρά την οικονομική κρίση όμως που ταλανίζει τη χώρα και τις συνέπειές της (μεταξύ των οποίων βαριά φορολογία, ανεργία, αίσθημα απογοήτευσης και απαισιοδοξίας), οι Έλληνες παραμένουν υπερήφανοι για τη χώρα τους, έστω

και αν θεωρούν ότι απαιτείται ακόμη πολλή δουλειά μέχρι να μπορέσουν να φθάσουν τον μέσο όρο των οικονομικά εύρωστων κρατών της Ευρωζώνης (βλ. Σχήμα 50).

Σχήμα 50

Ο στόχος της πραγματικής σύγκλισης της Ελλάδας με τον μέσο όρο των πιο ανεπτυγμένων χωρών της Ευρωζώνης για τα επόμενα χρόνια είναι:

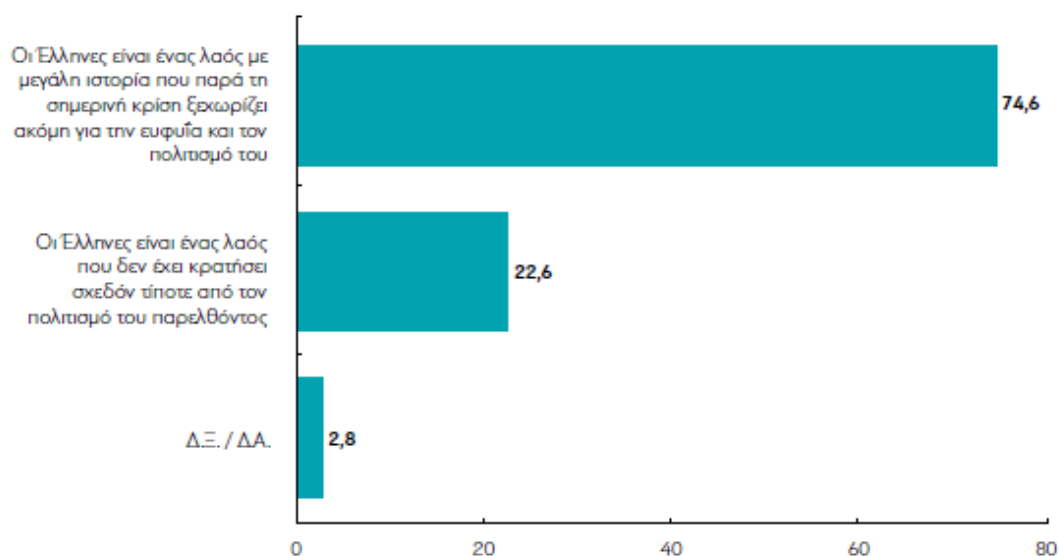

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Μάλιστα, η υπερηφάνεια των Ελλήνων εδράζεται εν πολλοίς στο ένδοξο ιστορικό παρελθόν και στον πολιτισμό της χώρας (βλ. Σχήμα 51), την οποία όμως σήμερα χαρακτηρίζουν ως μοντέρνα (βλ. Σχήμα 52).

Σχήμα 51

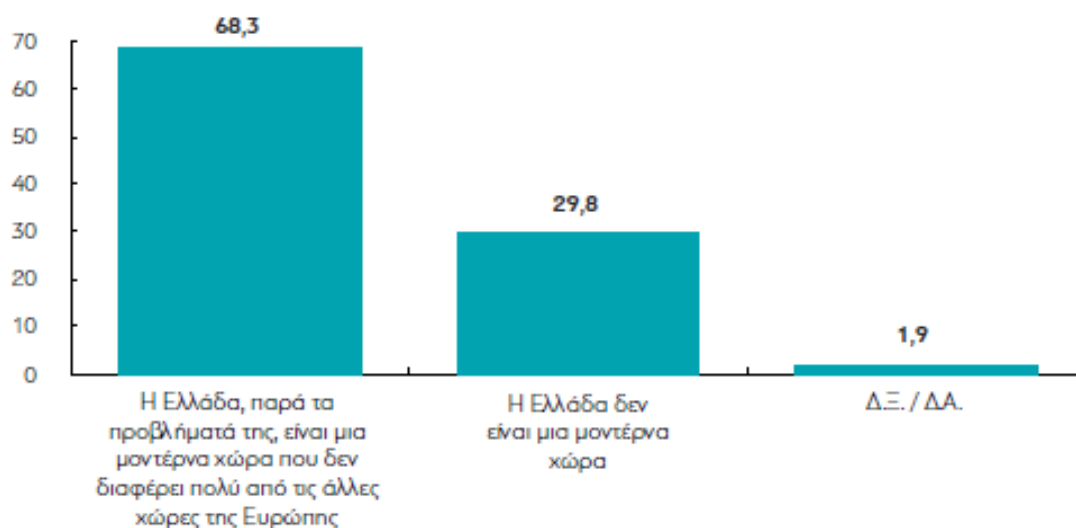
Με ποια φράση συμφωνείτε περισσότερο;

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Σχήμα 52

Με ποια φράση συμφωνείτε περισσότερο;

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Ας συζητήσουμε όμως τα ευρήματα των προαναφερθέντων ελληνικών ερευνών:

Μια οικονομική κρίση, όπως ακριβώς συμβαίνει και στην περίπτωση ενός πολέμου, αποτελεί ιστορική στιγμή σε μια κοινωνία και καταφέρνει να επηρεάσει

βαθιά, να διαμορφώσει και να μετασχηματίσει την κοινωνική οπτική. Η κοινωνία αναθεωρεί τον ίδιο της τον εαυτό και αμφισβητεί, αναζητεί εκ νέου τη θέση της στο διεθνές σκηνικό. Μέσα στο νέο αναδυόμενο Παράδειγμα, η κοινωνική κουλτούρα μεταβάλλεται ιδεολογικά, όπως ακριβώς συνέβη με το ξέσπασμα της τρέχουσας οικονομικής κρίσης που μετέβαλε τις αντιλήψεις της ελληνικής κοινωνίας.

Ήρθε έτσι στο φως η συζήτηση για τον ευρωπαϊκό ή μη προσανατολισμό της χώρας, που πυροδοτούσαν οι πολιτικές δυνάμεις με την φιλοευρωπαϊκή ή ευρωσκεπτικιστική ρητορική τους. Η αλλαγή αντιλήψεων και στάσεων βρίσκεται σε συνεχή διαμόρφωση στα χρόνια της κρίσης, γεγονός που μας επιτρέπει να ισχυριστούμε ότι σήμερα η ελληνική κοινωνία βρίσκεται σε ένα μεταβατικό στάδιο. Ωστόσο, η καταγραφή των αντιλήψεων των Ελλήνων, τόσο μέσα από τις έρευνες του Ευρωβαρόμετρου, όσο και μέσα από τις έρευνες της ΔιαΝΕΟσις, μας δίνει τη δυνατότητα να κατανοήσουμε τη σημερινή κατάσταση και την πορεία της ελληνικής κοινωνίας. Οι Έλληνες δείχνουν να ανατρέπουν στερεοτυπικές αντιλήψεις και να μεταβάλλουν τις αντιλήψεις τους απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στο ζήτημα της οικονομίας και δη της παρέμβασης του κράτους σε αυτήν. Να περάσουμε όμως να εξετάσουμε διεξοδικότερα τα ζητήματα αυτά.

Και ας ξεκινήσουμε από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, περίοδο κατά την οποία ο **πολιτικός λόγος** και τα **μέσα μαζικής ενημέρωσης** διαμορφώνουν την ελληνική κοινή γνώση. Πρόκειται για την περίοδο κατά την οποία η ελληνική κυβέρνηση (ΠΑΣΟΚ) είχε μεταβάλει τη ρητορική της καθιστώντας την άκρως φιλοευρωπαϊκή (λόγω της εισροής κοινοτικών κονδυλίων) ενώ στο διεθνές περιβάλλον η πτώση του τείχους του Βερολίνου και η λήξη του ψυχρού πολέμου, που προβάλλονταν κατά κόρον από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, έκαναν τους Έλληνες να θεωρήσουν ως «καλή» την ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ και επέφεραν την ενίσχυση του αισθήματος της ευρωπαϊκής ταυτότητας σε ένα σημαντικό τμήμα των Ελλήνων πολιτών. Την περίοδο εκείνη, όπως επισημαίνει ο Μαραντζίδης (2017), η Ελλάδα βρισκόταν κοντά στο μέσο όρο των Ευρωπαϊκών κρατών ως προς το ερώτημα της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Η ελληνική κοινή γνώμη ταύτιζε τον φιλοευρωπαϊσμό της με τον εξευρωπαϊσμό της χώρας που συντελούσε στην ευημερία και την οικονομική ανάπτυξη.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1990 ο αντιευρωπαϊσμός έχει συντηρητική χροιά, δηλαδή έχει **θρησκευτικές** ρίζες. Κατηγορούμενος αυτή τη φορά όχι από την κυβέρνηση και τα πολιτικά κόμματα αλλά από την Εκκλησία. Αιτίες αποτελούσαν η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας και το «μακεδονικό ζήτημα». Παρά το βαθύ αντιευρωπαϊκό κλίμα όμως που διαμορφώθηκε, η πλειοψηφία της κοινής γνώμης συνεχίζει να έχει θετική εικόνα για την Ευρωπαϊκή Ένωση και μάλιστα να κυμαίνεται σε επίπεδα πάνω από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο. Τη θετική αυτή άποψη για την Ένωση οι Έλληνες τη διατηρούν μέχρι τα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα σε ποσοστό περίπου 60% (Μαραντζίδης, 2017).

Το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης και τα μνημόνια που ακολούθησαν άλλαξαν τη στάση των Ελλήνων απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ο αντιευρωπαϊσμός προωθήθηκε από τον **πολιτικό λόγο** τόσο των αριστερών όσο και των δεξιών πολιτικών κομμάτων, δίνοντας το έναυσμα για επιστροφή σε παρελθοντικές αντιλήψεις με την κοινωνία να μοιράζεται στα δύο. Χαρακτηριστικό είναι ότι τον Απρίλιο του 2015 το 69% των Ελλήνων πολιτών είχε θετική άποψη για την Ένωση, ωστόσο το ποσοστό αυτό έπεσε στο 45% το φθινόπωρο του 2015, σύμφωνα με το Τακτικό Ευρωβαρόμετρο 84, αμέσως δηλαδή μετά το δημοψήφισμα του Ιουλίου του 2015 και την υπογραφή του τρίτου μνημονίου, ανήλθε στο 54% τον Δεκέμβριο του 2016, όπως καταγράφει η έρευνα της ΔιαΝΕΟσις και έπεσε πάλι την άνοιξη του 2019 λόγω της παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης, αυτή τη φορά μάλιστα στο 33% σύμφωνα με το Τακτικό Ευρωβαρόμετρο 91.

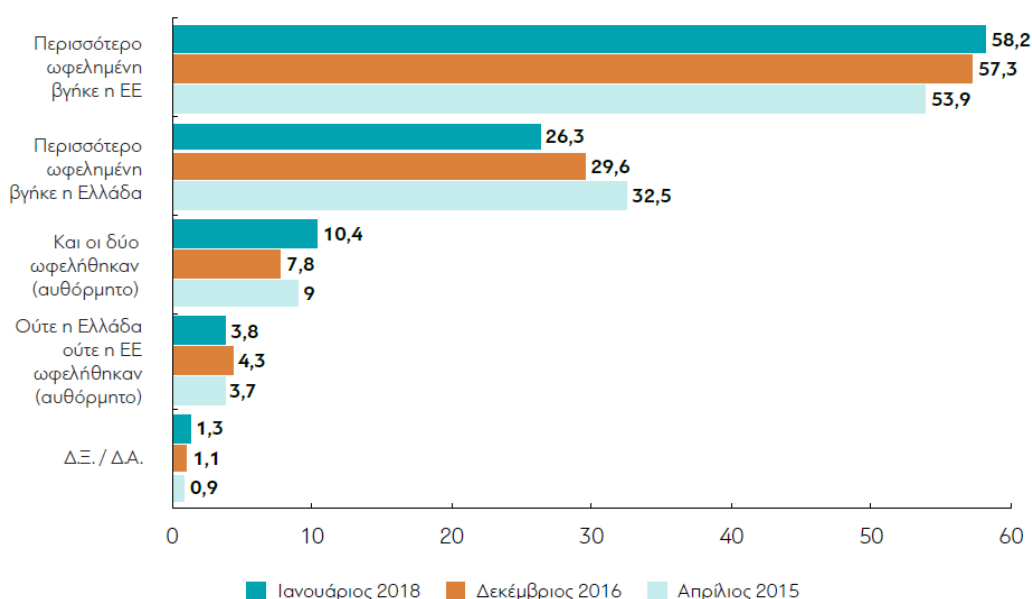
Έτσι, η ελληνική κοινωνία εμφορείται από δύο απόψεις: Η μία είναι η κοινωνία της παράδοσης, της άποψης ότι η Ελλάδα ανήκει στα Βαλκάνια και φέρει οθωμανική κληρονομιά. Η άποψη αυτή ενισχύεται από την αντιδυτική ρητορική της **Ορθόδοξης Εκκλησίας** και τείνει προς την απομόνωση, ιδιαίτερα δε όταν η χώρα νιώθει ότι απειλείται ή ότι αδικείται. Η δεύτερη είναι η κοινωνία του **πολιτικού φιλελευθερισμού** που έχει τις ρίζες της στο Διαφωτισμό. Είναι μια κοινωνία ανοικτή στις καινοτομίες και τις μεταρρυθμίσεις, υπέρμαχος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Πρόκειται για δύο διαφορετικά ρεύματα, «δύο Ελλάδες», όπως επισημαίνει ο Διαμαντούρος (2000), ένας «πολιτισμικός δυϊσμός» (Διαμαντούρος, 2000) που διαπερνά ολόκληρο το πολιτικό σύστημα και έχει οπαδούς τόσο στο δεξιό όσο και στο αριστερό μέτωπο.

Οι δύο αυτές Ελλάδες έχουν διαφορετική θεώρηση για τα αποτελέσματα της συμμετοχής της χώρας στην Ένωση. Η μία θεωρεί ότι έχουμε ωφεληθεί από τη συμμετοχή μας στην ΕΕ, η άλλη ότι έχουμε χάσει. Αντίστοιχα, η μία θεωρεί ότι έχουμε ωφεληθεί από τη συμμετοχή μας στους ευρωπαϊκούς θεσμούς, η άλλη ότι κύρια ωφελημένη από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ένωση είναι η ίδια η Ευρωπαϊκή Ένωση ή αμφότερες οι πλευρές. Χαρακτηριστική της διχασμένης ελληνικής κοινωνίας είναι η τελευταία μέτρηση της ΔιαΝΕΟσις, σύμφωνα με την οποία μόνον το 26% των Ελλήνων συμφωνούν ότι περισσότερο ωφελημένη από τη συμμετοχή στους ευρωπαϊκούς μηχανισμούς βγήκε η Ελλάδα.

Ο ισχυρός αυτός αναδυόμενος ευρωσκεπτικισμός αμφισβητεί τη θέση της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Και είναι ιδιαίτερος απειλητικός διότι, όπως τονίζει ο Μαραντζίδης, «"επιτίθεται" στον σκληρό πυρήνα της ευρωπαϊστικής ιδεολογίας, που είναι εν προκειμένω η οικονομία» (Μαραντζίδης, 2017: 13». Όπως τονίζει δε ο Χατζής, η απάντηση που έδωσε το 58% των Ελλήνων ότι από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ περισσότερο ωφελημένη βγήκε η Ένωση αποτελεί ένα «ιδιαίτερο ανησυχητικό δείγμα τερατώδους πολιτικής άγνοιας και σοβαρού οικονομικού αναλφαριθμητισμού» (Χατζής, 2017: 29). Απία είναι προφανώς το έλλειμμα πληροφόρησης ως προς το ζήτημα αυτό και η ευθύνη βαρύνει ακόμη μία φορά τον **πολιτικό λόγο** και τα **μέσα μαζικής ενημέρωσης** που προβάλλουν ο,τιδήποτε καλό για τη χώρα ως επιτυχία της εκάστοτε ελληνικής κυβέρνησης και ο,τιδήποτε που προκαλεί δυσφορία στο λαό ως επιβεβλημένο από τους Ευρωπαίους εταίρους μας. Δεν πρόκειται μάλιστα για μια συγκυριακή απάντηση των Ελλήνων πολιτών αφού οι απόψεις τους φαίνεται να παραμένουν ίδιες με παρόμοια ποσοστά ήδη από τον Απρίλιο του 2015 (βλ. Σχήμα 53).

Σχήμα 53

Συνολικά, από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ θεωρείτε ότι:

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Πέραν των ανωτέρω όμως, υπάρχουν και δύο κοινωνικοί παράγοντες που είναι εξαιρετικά σημαντικοί για τη στάση των Ελλήνων πολιτών απέναντι στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι παράγοντες αυτοί σχετίζονται με την **εκπαίδευση** και την **κοινωνική διαστρωμάτωση**, ήτοι με τη μόρφωση των πολιτών και την οικονομικο-κοινωνική τους θέση. Όσο δηλαδή περισσότερο μορφωμένος είναι κάποιος, όσο περισσότερο διευρυμένους γνωστικούς ορίζοντες διαθέτει, τόσο περισσότερο θετική άποψη έχει για τη συμμετοχή της χώρας στην Ένωση. Κατ' αντίστοιχο τρόπο, όσο περισσότερο άνετος οικονομικά είναι κάποιος, τόσο περισσότερο θετική άποψη έχει για τη συμμετοχή της χώρας στην Ένωση, με τους ασθενέστερους οικονομικά να επιρρίπτουν την ευθύνη για την κατάστασή τους στην ΕΕ (βλ. Σχήμα 54).

Σχήμα 54

Συνολικά, από τη συμμετοχή της Ελλάδας στην ΕΕ θεωρείτε ότι:

	ΣΥΝΟΛΟ	ΑΝΔΡΑΣ	ΓΥΝΑΙΚΑ	17-24	25-39	40-54	55-64	65 +	Α' ΒΑΘΜΙΑ	Β' ΒΑΘΜΙΑ	Γ' ΒΑΘΜΙΑ	ΜΕΤΑΠΤ. / ΔΙΔΑΚΤ.
Περισσότερο ωφελημένη βγήκε η Ελλάδα	26,3	32,4	20,5	20,4	23,3	27,2	25,5	33,4	20,7	19,5	29,2	41,6
Περισσότερο ωφελημένη βγήκε η Ευρωπαϊκή Ένωση	58,2	51,7	64,3	62,5	63,8	55,5	61,7	48,4	67,3	65,8	55,9	35,2
Και οι δύο ωφελήθηκαν	10,4	10,5	10,3	8,6	8,1	12,9	8,8	12,1	7,2	9,3	10,3	16
Ούτε η Ελλάδα ούτε η Ευρωπαϊκή Ένωση ωφελήθηκαν	3,8	3,8	3,8	7,4	3,7	3,2	3,2	3,5	1,2	4,2	3,5	5
Δ.Ξ. / Δ.Α.	1,3	1,6	1,1	1,1	1,1	1,2	0,8	2,6	3,6	1,2	1	2,1

	< 500 €	501 - 1.000 €	1.001 - 1.500 €	1.501 - 2.000 €	2.001 - 3.000 €	> 3.001 €	Δ.Α.
Περισσότερο ωφελημένη βγήκε η Ελλάδα	19,1	22,6	35,1	54,4	45,1	29,6	20,6
Περισσότερο ωφελημένη βγήκε η Ευρωπαϊκή Ένωση	65,4	63,8	45,9	30,5	43,6	62,1	63,5
Και οι δύο ωφελήθηκαν	9,9	8,9	13,2	10,5	7,3	8,3	10,3
Ούτε η Ελλάδα ούτε η Ευρωπαϊκή Ένωση ωφελήθηκαν	3,6	4,2	4	3,1	3,9	0	3,7
Δ.Ξ. / Δ.Α.	1,9	0,6	1,7	1,5	0	0	1,8

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Ο ευρωσκεπτικισμός της ελληνικής κοινωνικής γνώμης ενισχύεται και από την άποψη απέναντι στην ισχυρή Γερμανία και την αντίληψη για μια «γερμανική Ευρώπη», δηλαδή μια Ευρωπαϊκή Ένωση στην οποία η Γερμανία κρατά τα ηνία. Η αντιπάθεια των Ελλήνων έναντι της Γερμανίας είναι απόρροια της αντίληψής τους για τη στάση της έναντι της Ένωσης και είναι έντονη ιδιαίτερα ανάμεσα σε εκείνους που θεωρούν ως αρνητική τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Ένωση (βλ. Σχήμα 55). Πρόκειται δηλαδή για το μηχανισμό του **αυτοπροσδιορισμού** που κάνει τους Έλληνες να αυτοπροσδιορίζονται έναντι του γερμανικού λαού και να ξυπνούν οι **«κοινές μνήμες»** για τη γερμανική κατοχή του προηγούμενου αιώνα. Οι Έλληνες δηλαδή δεν δύνανται εύκολα να λησμονήσουν τις φρικαλεότητες του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αφού οι μνήμες είναι ακόμη νωπές, και δεν μπορούν να αποδεχθούν ότι ο λαός αυτός, που εξαιτίας του υπέφεραν οι πρόγονοί του, κρατά σήμερα τα σκήπτρα της Ενωμένης Ευρώπης και τους «καταδικάζει» στη λιτότητα, τη βαριά φορολογία, την ανεργία, την απαισιοδοξία και την αβεβαιότητα. Παράλληλα, οι Έλληνες ευρωσκεπτικιστές διάκινται θετικά έναντι της Ρωσίας (βλ. Σχήμα 56) την οποία θεωρούν ως μια αξιόπιστη εναλλακτική λύση που θα μπορούσε να αντικαταστήσει την Ευρωζώνη με μια προνομιακή σχέση/συμμαχία μαζί της (βλ. Σχήμα 57).

Σχήμα 55

Σχέση ανάμεσα στην αποτίμηση της συμμετοχής της χώρας στην ΕΕ και την εικόνα των Γερμανών

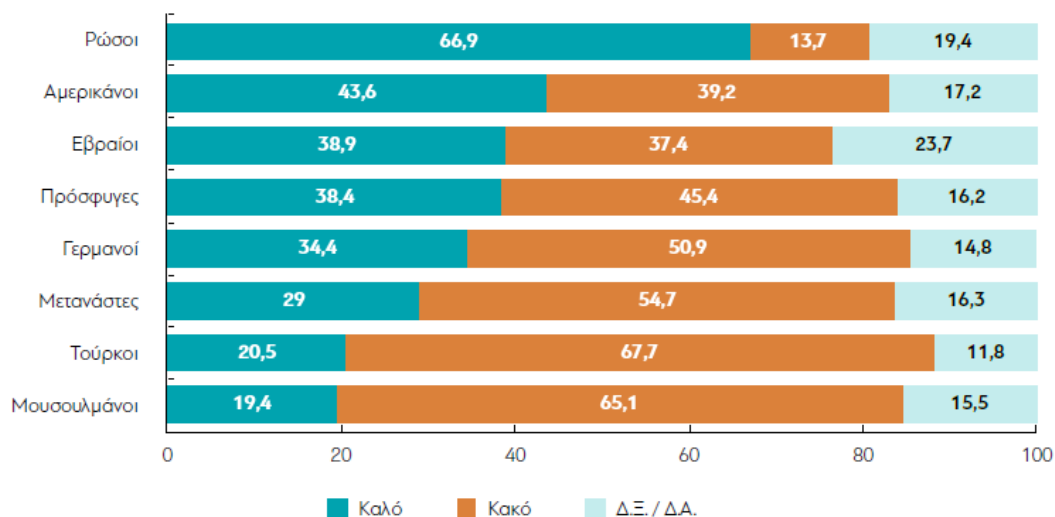
		Καλό - κακό [Γερμανοί]		
		Καλό	Κακό	Δ.Ξ. / Δ.Α.
1. (ΚΟ) Θεωρείτε ότι η συνολική αποτίμηση από τη συμμετοχή της χώρας στην Ε.Ε. είναι...	Θετική	52,1%	34,9%	13%
	Μάλλον Θετική	41%	50,3%	8,7%
	Αρνητική	17,9%	72,3%	9,8%
	Μάλλον Αρνητική	29,1%	59,7%	11,2%
	Δ.Ξ. / Δ.Α.	21,1%	68,4%	10,5%
Σύνολο		36,4%	52,7%	10,8%

Πηγή: διαΝΕΟσις, «Τι πιστεύουν οι Έλληνες», Δεκέμβριος 2016.

Πηγή: Μαραντζίδης, 2017

Σχήμα 56

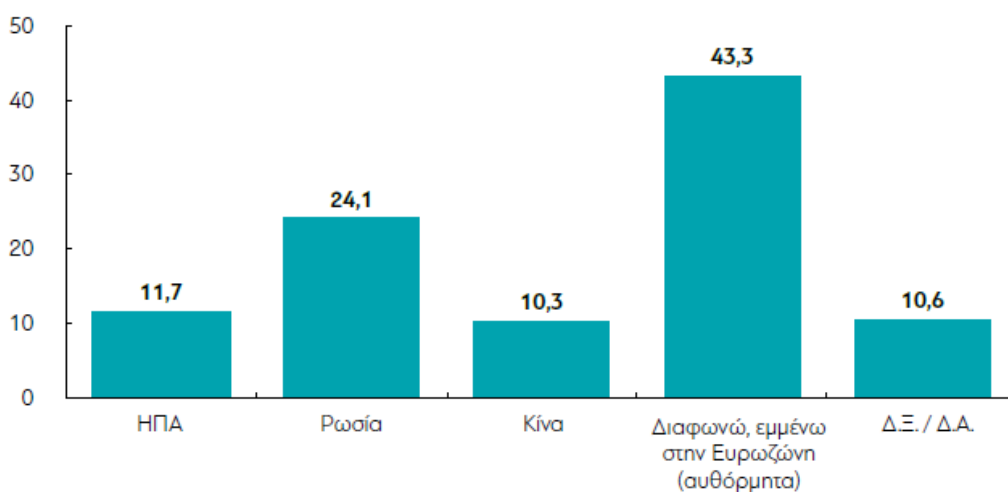
Για σας προσωπικά αντιπροσωπεύει κάτι καλό ή κάτι κακό;

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Σχήμα 57

Αντί της συμμετοχής στην Ευρωζώνη, μήπως τα συμφέροντα της Ελλάδας διασφαλίζονται περισσότερο με μια προνομιακή σχέση/συμμαχία με:

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

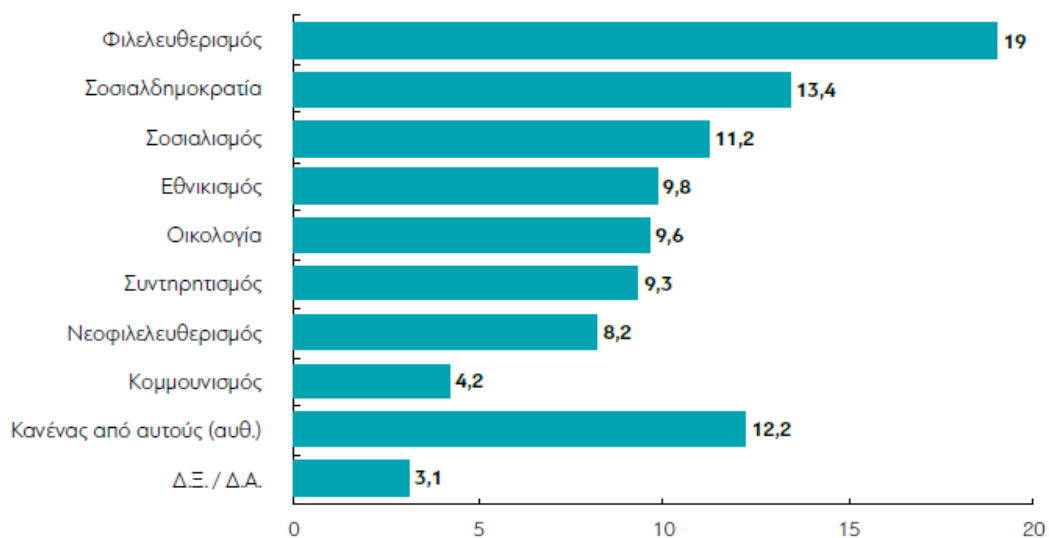
Στη σημερινή Ελλάδα λοιπόν εμφανίζεται μια φιλορωσική τάση που συνοδεύει την ενισχυόμενη δυσαρέσκεια των Ελλήνων για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Η τάση αυτή μπορεί να μην αντιπροσωπεύεται από κάποια ισχυρή πολιτική δύναμη, ωστόσο διαμορφώνει τις συνθήκες για τη δημιουργία ενός τέτοιου πολιτικού κόμματος στο μέλλον που πιθανόν να αλλάξει τις ισορροπίες της πολιτικής σκηνής. Παράλληλα ενυπάρχει συντηρητισμός σε ζητήματα ταυτότητας και πολιτισμικών αξιών ιδιαίτερα στις μεγαλύτερες ηλικίες και στα λιγότερο μορφωμένα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας. Διαπιστώνουμε συνεπώς μια μετατόπιση της ελληνικής κοινωνίας προς περισσότερο νεοσυντηρητικές θέσεις όσον αφορά στο κρίσιμο ζήτημα του ευρωσκεπτικισμού (Μαραντζίδης, 2017).

Ταυτόχρονα όμως, σύμφωνα με τον Χατζή (2017), διαπιστώνουμε μια εμφανή (αλλά εύθραυστη) φιλελεύθερη στροφή της ελληνικής κοινωνίας στο οικονομικό, στο κοινωνικό αλλά και στο πολιτικό επίπεδο. Και ας ξεκινήσουμε από τον αυτοπροσδιορισμό των Ελλήνων πολιτών στο πολιτικό επίπεδο όπου ο φιλελευθερισμός φαίνεται να αποτελεί την κυρίαρχη ιδεολογία (βλ. Σχήμα 58), έστω και αν στην πραγματικότητα οι συντηρητικές απόψεις (π.χ. Έλληνας γεννιέσαι, δεν γίνεσαι) παραμένουν ιδιαίτερας ισχυρές (βλ. Σχήμα 59). Να σημειωθεί εδώ και η μέτρηση του Τακτικού Ευρωβαρόμετρου 84 (έτους 2015),

σύμφωνα με την οποία 3 στους 10 Έλληνες απάντησαν ότι αισθάνονται μόνον Έλληνες, ενώ 6 στους 10 δήλωσαν ότι αισθάνονται πρώτα Έλληνες και μετά Ευρωπαίοι. Επίσης, ο 1 στους 2 δήλωσε ότι δεν αισθάνεται πολίτης της ΕΕ. Τα ποσοστά αυτά βαίνουν αυξητικά καθώς στο Τακτικό Ευρωβαρόμετρο 90 (έτους 2018) το 52% δήλωσε ότι αισθάνονται πολίτες της Ένωσης, ενώ στο τελευταίο Τακτικό Ευρωβαρόμετρο (Τακτικό Ευρωβαρόμετρο 91 έτους 2019), με το βιωτικό επίπεδο στην Ελλάδα να παρουσιάζει σχετική βελτίωση, το ποσοστό έφθασε το 57%.

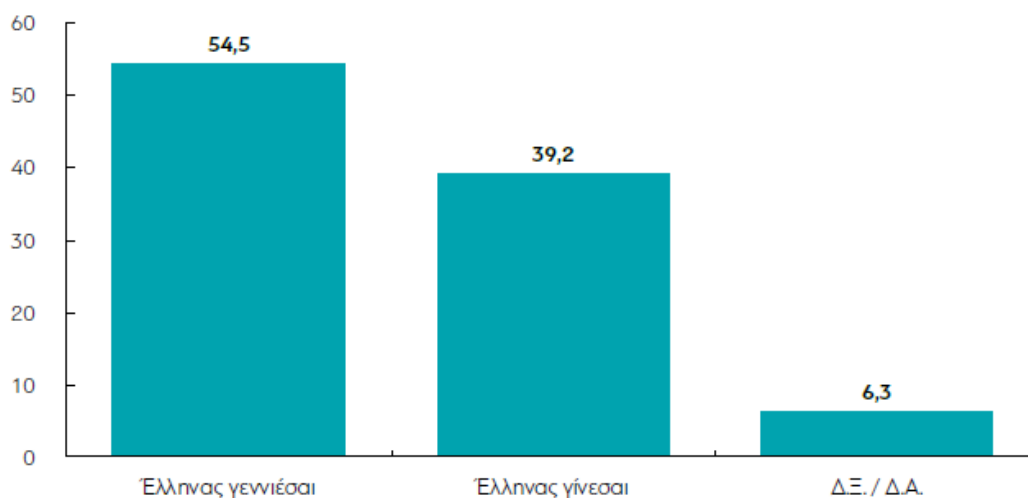
Σχήμα 58

Ποιος ιδεολογικός χαρακτηρισμός σας ταιριάζει περισσότερο;

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Σχήμα 59
Κατά την άποψή σας Έλληνας γεννιέσαι ή γίνεσαι;

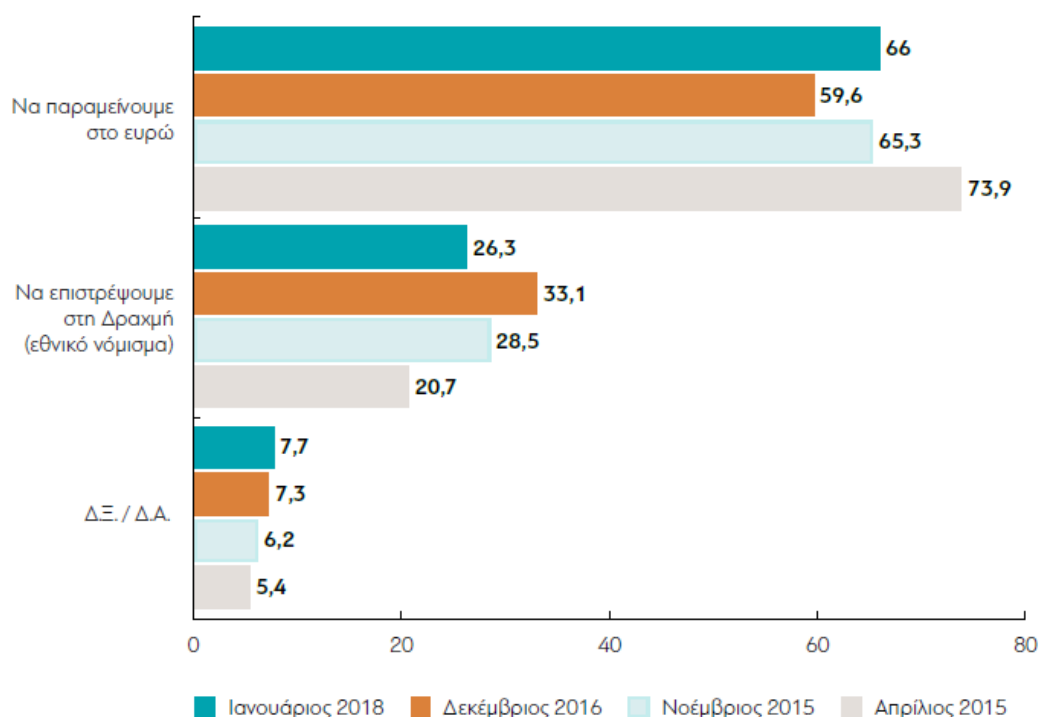

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Το 66% των Ελλήνων που φαίνεται να υποστηρίζει την παραμονή της χώρας στο ευρώ μοιάζει υψηλό, ωστόσο είναι οκτώ μονάδες χαμηλότερο από το ποσοστό της έρευνας της ΔιαΝΕΟσις του Απριλίου του 2015 (βλ. Σχήμα 60). Η μεταβολή αυτή, όπως επισημαίνει ο Χατζής (2017), οφείλεται εν πολλοίς στο δημοψήφισμα του Ιουλίου του 2015 και στις συνέπειές του, αλλά και στη λιτότητα της τελευταίας δεκαετίας που συνδέεται με τους Ευρωπαίους εταίρους μας. Αντίστοιχες είναι και οι μετρήσεις του Ευρωβαρόμετρου, με το Τακτικό Ευρωβαρόμετρο 84 (έτους 2015) να καταγράφει ότι 7 στους 10 Έλληνες προτιμούν το ευρώ έναντι της επιστροφής στο εθνικό νόμισμα, το Έκτακτο Ευρωβαρόμετρο 446 (έτους 2016) να μας πληροφορεί ότι το 54% των Ελλήνων πολιτών θεωρούν ότι το ευρώ είναι καλό για τη χώρα, ενώ ακόμη και στο τελευταίο Τακτικό Ευρωβαρόμετρο (Τακτικό Ευρωβαρόμετρο 91 έτους 2019) σημειώνεται ότι το 70% των Ελλήνων πολιτών τίθενται υπέρ του ευρώ.

Σχήμα 60

Για εσάς προσωπικά, θα ήταν καλύτερα:

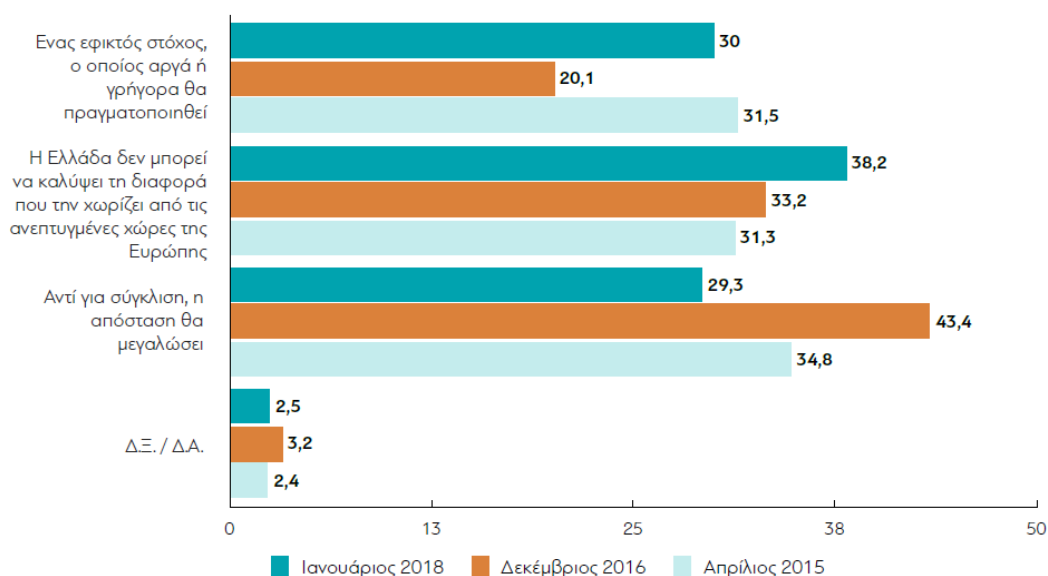

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Τις ίδιες αιτίες αναγνωρίζουμε και στη μεταβολή της άποψης των Ελλήνων σχετικά με το στόχο της πραγματικής σύγκλισης της Ελλάδας με τον μέσο όρο των πιο ανεπτυγμένων χωρών της Ευρωζώνης. Ενώ δηλαδή τον Απρίλιο του 2015 ένας στους τρεις Έλληνες θεωρούσε αυτόν τον στόχο εφικτό και πραγματοποιήσιμο κατά τα επόμενα χρόνια, το ποσοστό αυτό έπεσε στο ένα προς πέντε τον Δεκέμβριο του 2016 (ήτοι μετά το δημοψήφισμα του Ιουλίου του 2015), ενώ φαίνεται να ανακάμπτει και να αγγίζει το 30% κατά τον Ιανουάριο του 2018, όταν πλέον αρχίζουν να διαφαίνονται τα πρώτα σημάδια ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας (βλ. Σχήμα 51).

Σχήμα 61

Ο στόχος της πραγματικής σύγκλισης της Ελλάδας με τον μέσο όρο των πιο ανεπτυγμένων χωρών της Ευρωζώνης για τα επόμενα χρόνια είναι:

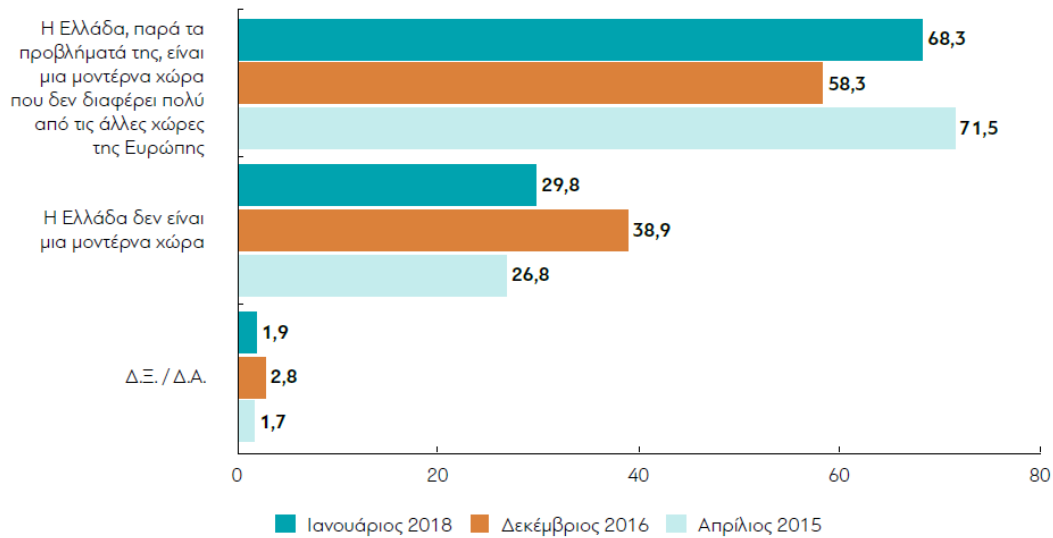

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Αντίστοιχα συμβαίνει και με τη μεταβολή της άποψης των Ελλήνων σχετικά με το κατά πόσο η Ελλάδα αποτελεί μια μοντέρνα χώρα που δεν διαφέρει κατά πολύ από τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ενώ δηλαδή τον Απρίλιο του 2015 το 71,5% των Ελλήνων θεωρούσε τη χώρα του ως μοντέρνα, το ποσοστό αυτό έπεσε στο 58,3% τον Δεκέμβριο του 2016 (ήτοι μετά το δημοψήφισμα του Ιουλίου του 2015), ενώ φαίνεται επίσης να ανακάμπτει και να υπερβαίνει το 68% κατά τον Ιανουάριο του 2018, όταν πλέον αρχίζουν να διαφαίνονται τα πρώτα σημάδια ανάπτυξης του βιοτικού επιπέδου των Ελλήνων (βλ. Σχήμα 62).

Σχήμα 62

Με ποια φράση συμφωνείτε περισσότερο;

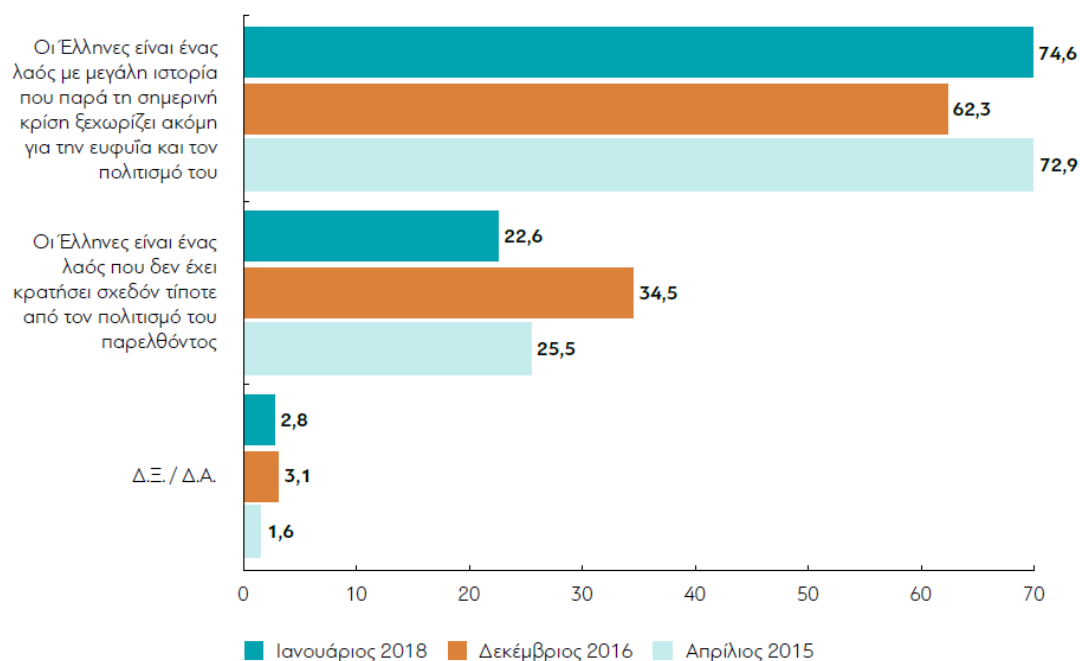

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Η πληγωμένη εθνική αυτοπεποίθηση των Ελλήνων φαίνεται ξεκάθαρα στο Σχήμα 63 που διερευνά το κατά πόσον οι Έλληνες συμφωνούν ότι είναι ένας λαός με μεγάλη ιστορία που παρά τη σημερινή κρίση ξεχωρίζει ακόμη για την ευφυΐα και τον πολιτισμό του. Και εδώ ο αντίκτυπος του δημοψηφίσματος του Ιουλίου του 2015 και της λιτότητας που συνδέεται με τους Ευρωπαίους εταίρους μας είναι σαφής. Ενώ δηλαδή τον Απρίλιο του 2018 σχεδόν το 73% των Ελλήνων πολιτών συμφωνούσαν με την ανωτέρω ρήση, τον Δεκέμβριο του 2016 το ποσοστό αυτό μειώθηκε περισσότερο από δέκα μονάδες και δείχνει να ανακάμπτει και να εκπροσωπεί πλέον σχεδόν το 75% των Ελλήνων τον Ιανουάριο του 2018, όταν οι επιπτώσεις του περίφημου δημοψηφίσματος είχαν πλέον καταλαγιάσει.

Σχήμα 63

Με ποια φράση συμφωνείτε περισσότερο;

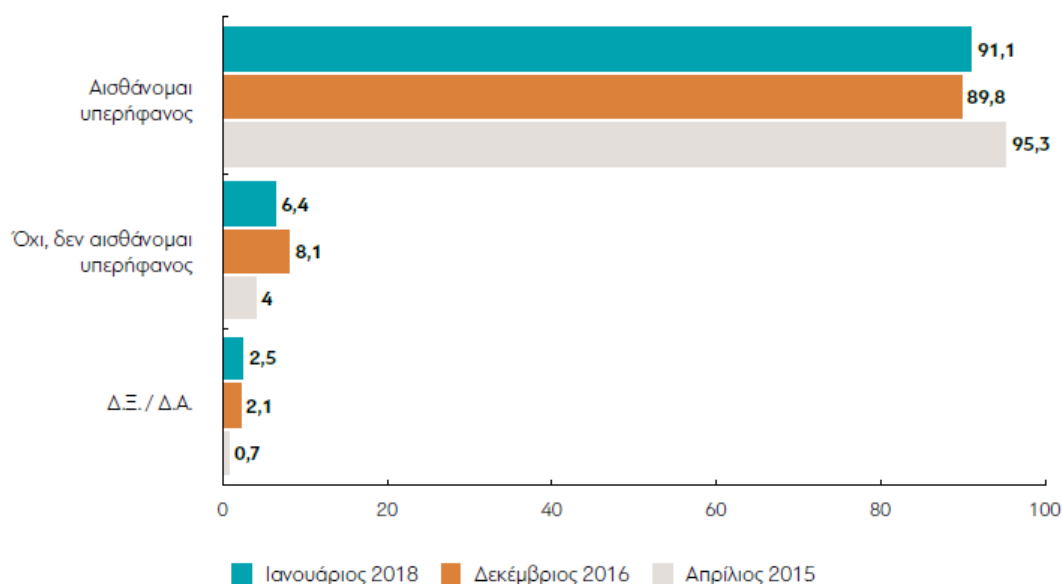

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Αντίστοιχες είναι και οι απαντήσεις στο κατά πόσον κάποιος αισθάνεται υπερήφανος που είναι Έλληνας. Και ενώ οι θετικές απαντήσεις ξεπερνούσαν το 95% τον Απρίλιο του 2015, τον Δεκέμβριο του 2016 μετά βίας άγγιζαν το 90% ενώ σχετική ανάκαμψη εμφανίζεται τον Ιανουάριο του 2018 φθάνοντας λίγο πάνω από το 91% (βλ. Σχήμα 64).

Σχήμα 64

Αισθάνεστε υπερήφανος που είστε Έλληνας;

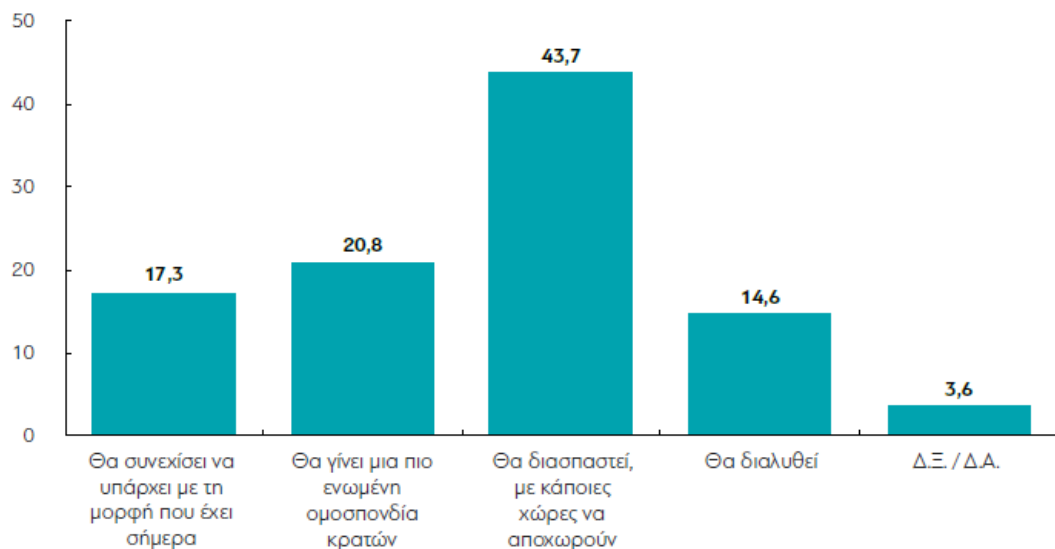
Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Η απαισιοδοξία των Ελλήνων για τη θέση της χώρας στην Ευρωζώνη είναι αλληλένδετη με την απαισιοδοξία τους για το μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το 43,7% των Ελλήνων θεωρεί ότι τα επόμενα δέκα χρόνια η Ένωση θα διασπαστεί, με κάποιες χώρες να αποχωρούν (στις οποίες περιλαμβάνεται η Ελλάδα εφόσον η ΕΕ μετατραπεί σε Ένωση προνομιούχων κρατών), ενώ μόνον το 17,3% έχει την άποψη ότι η ΕΕ θα συνεχίσει να υπάρχει με τη σημερινή της μορφή (βλ. Σχήμα 65). Όπως είναι αναμενόμενο, τα ανωτέρω ποσοστά είχαν επηρεαστεί μετά το δημοψήφισμα του Ιουλίου του 2015 και τον Δεκέμβριο του 2016 μόνον το 8,6% πίστευε ότι η Ένωση θα συνεχίσει με τη μορφή που έχει σήμερα ενώ το 49,5% είχε την άποψη ότι θα διασπαστεί, με την αποχώρηση κάποιων κρατών. Οι πλέον απαισιόδοξοι μάλιστα πίστευαν το Δεκέμβριο του 2016 ότι η Ένωση θα διαλυθεί (σε εντυπωσιακό ποσοστό του 27,9%) ενώ το ποσοστό αυτό σήμερα έχει μειωθεί και μετά βίας αγγίζει το 15% (14,6%), σύμφωνα με την έρευνα της ΔιαΝΕΟσις του 2018 (βλ. Σχήμα 66). Σύμφωνα δε με τις μετρήσεις του Τακτικού Ευρωβαρόμετρου 84 (έτους 2015), το 68% των Ελλήνων είναι απαισιόδοξοι για το μέλλον της ΕΕ. Στο ίδιο πλαίσιο, το Τακτικό Ευρωβαρόμετρο 87 (έτους 2017) καταγράφει ότι μόνον 29% των Ελλήνων εμφανίζονται αισιόδοξοι για την πορεία της ΕΕ, ενώ στο τελευταίο Τακτικό

Ευρωβαρόμετρο (Τακτικό Ευρωβαρόμετρο 91 έτους 2019), το ποσοστό αυτό έχει αυξηθεί και πλέον το 45% των Ελλήνων πολιτών δείχνουν να είναι αισιόδοξοι για το μέλλον της Ένωσης.

Σχήμα 65

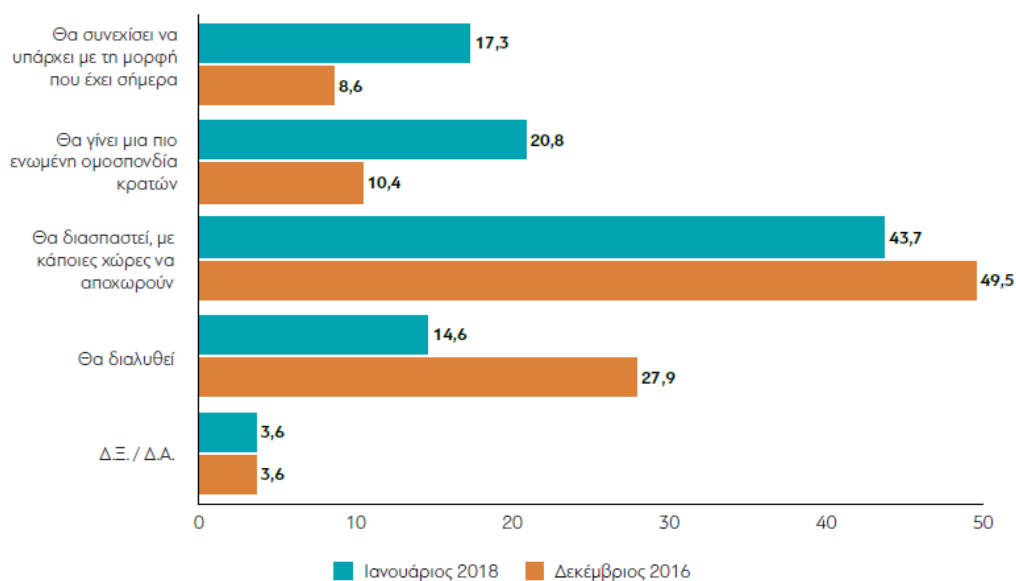
Πώς πιστεύετε ότι θα εξελιχθεί η ΕΕ τα επόμενα δέκα χρόνια;

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Σχήμα 66

Πώς πιστεύετε ότι θα εξελιχθεί η ΕΕ τα επόμενα δέκα χρόνια;

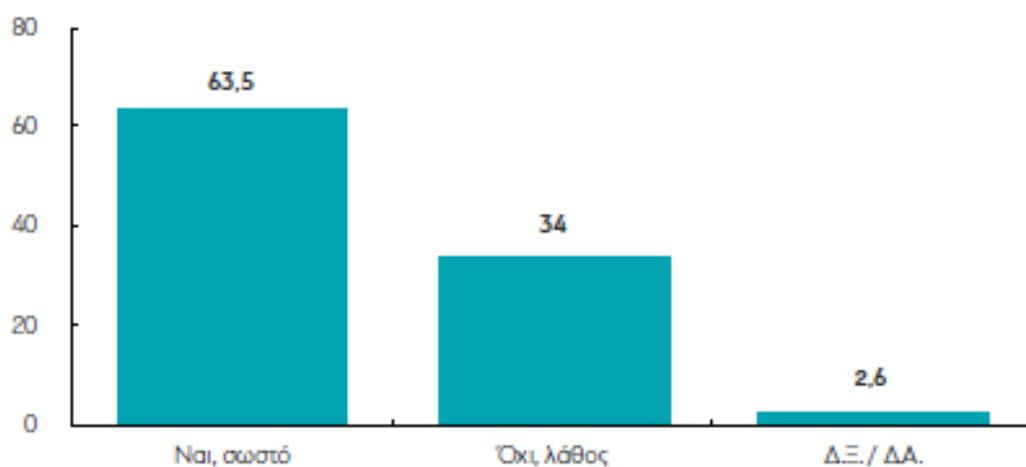

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Συγκρίνοντας τα στοιχεία του Τακτικού Ευρωβαρόμετρου 91 (έτους 2019), σύμφωνα με τα οποία το 36% των Ελλήνων θεωρούν ότι για να είναι κάποιος Έλληνας πρέπει να είναι Χριστιανός με τα στοιχεία της έρευνας της ΔιαΝΕΟσις του 2018, σύμφωνα με τα οποία το 34% των Ελλήνων θεωρούν ότι είναι λάθος να λαμβάνουν την ελληνική υπηκοότητα (ιθαγένεια) τα παιδιά των νομίμων μεταναστών που γεννιούνται στην Ελλάδα (βλ. Σχήμα 67), ενώ το 84,7% δηλώνουν ότι πιστεύουν στο Θεό (βλ. Σχήμα 68) και το 58,2% ότι αισθάνονται πολύ κοντά στη θρησκεία (βλ. Σχήμα 69), κατανοούμε ότι στη σημερινή Ελλάδα ο αυτοπροσδιορισμός, η θρησκεία και οι παραδόσεις είναι ακόμη πολύ ισχυρές.

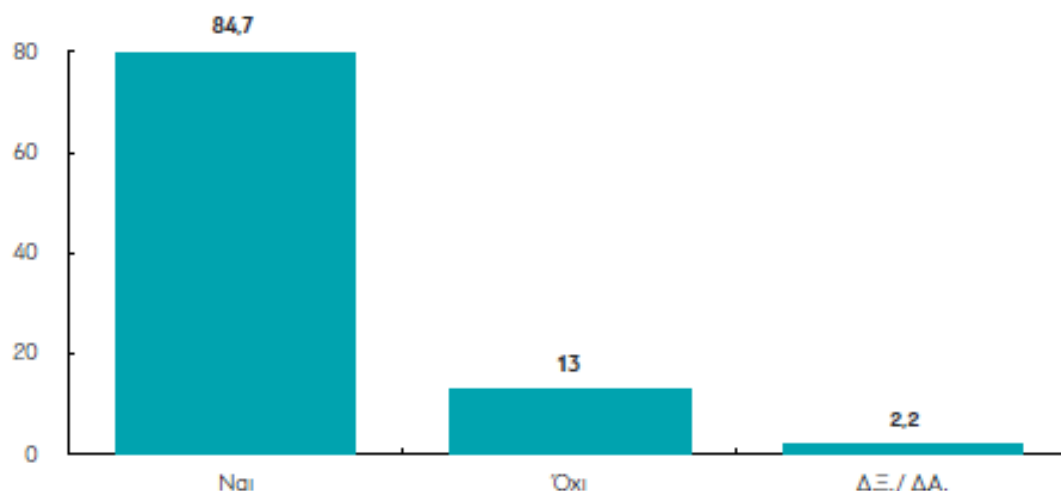
Σχήμα 67

Είναι σωστό τα παιδιά νομίμων μεταναστών που γεννιούνται στην Ελλάδα να λαμβάνουν άμεσα την ελληνική υπηκοότητα (ιθαγένεια);

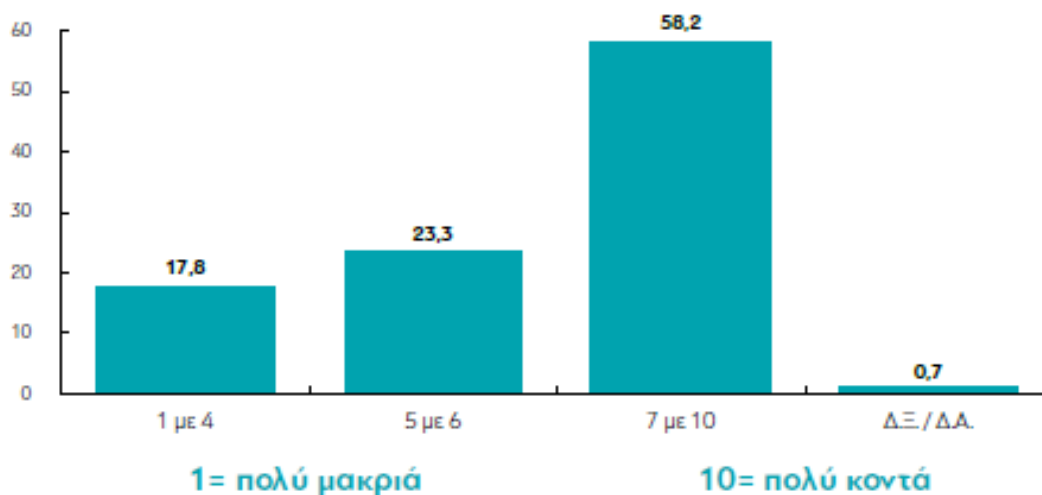
Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Σχήμα 68
Πιστεύετε στο Θεό;

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Σχήμα 69
Σε μια κλίμακα από το 1 (πολύ μακριά) ως το 10 (πολύ κοντά),
πόσο κοντά ή μακριά από τη θρησκεία αισθάνεστε;

Πηγή: ΔιαΝΕΟσις, 2018

Όπως εύστοχα επισημαίνει ο Χατζής (2017), η Ελλάδα εξακολουθεί να αποτελεί μια προνεωτερική κατακερματισμένη κοινωνία, που δεν εμπιστεύεται τους θεσμούς της, χρεώνει τη βασική ευθύνη για την κρίση στις ανεπαρκείς και διεφθαρμένες ελληνικές κυβερνήσεις και αμφισβητεί συνεχώς την ένταξή της στη Δύση. Η αμφισβήτηση αυτή, λόγω της οικονομικής κρίσης και της

απογοήτευσης από την Ευρωπαϊκή Ένωση, συντελεί στην αύξηση του ευρωφοβικού ρεύματος στην ελληνική κοινωνία. Παρά λοιπόν τα βήματα προόδου που έχει κάνει η ελληνική κοινωνία, είναι αναμφισβήτητο γεγονός ότι παραμένει ευάλωτη.

Επίλογος/Συμπεράσματα

Η συζήτηση για την ευρωπαϊκή ταυτότητα ανάγεται σε τέσσερα τουλάχιστον επίπεδα όσον αφορά τις βασικές μορφές της συλλογικής ταυτότητας. Αρχικά είναι το γνωστικό και ετεροεπιτακτικό επίπεδο, στο οποίο τα πολιτιστικά σημεία αναφοράς αναπροσανατολίζουν την έννοια της ταυτότητας. Στο επίπεδο αυτό, η ευρωπαϊκή ταυτότητα αναφέρεται στην πολιτιστική ταυτότητα της Ευρώπης, προϋποθέτοντας την ύπαρξη ενός ευρωπαϊκού πολιτιστικού μοντέλου. Στη συνέχεια είναι το φαινομενολογικό επίπεδο ταυτοποίησης, στο οποίο το ζήτημα της ταυτότητας αναφέρεται στην αντικειμενική τάξη ή την πραγματικότητα. Πρόκειται δηλαδή για το επίπεδο των προσωπικών και συλλογικών ταυτοτήτων. Έπειτα είναι το ερμηνευτικό επίπεδο στο οποίο οι ταυτότητες μεταβάλλονται ανάλογα με τον τρόπο που αυτό-κατανοούνται κάθε φορά ως αποτέλεσμα νέων ερμηνειών. Το επίπεδο αυτό αναφέρεται στη διαδικασία του εξευρωπαϊσμού των συλλογικών ταυτοτήτων, ιδίως δε του εξευρωπαϊσμού της εθνικής ταυτότητας. Τέλος είναι το επίπεδο αλλοτρίωσης στο οποίο η ταυτότητα διαμορφώνεται σε σχέση με έτερες ταυτότητες. Όσον αφορά την Ευρώπη, αυτό αφορά τη θέση της ευρωπαϊκής πολιτικής ταυτότητας στον κόσμο και τη δυνατότητα εμφάνισης μιας κοσμοπολίτικης Ευρώπης (Delanty, 2019).

Στην παρούσα διατριβή μελετήσαμε την ευρωπαϊκή ταυτότητα και ειδικότερα τον τρόπο που αυτή σχηματίζεται και λειτουργεί στην Ελλάδα. Εξετάσαμε τους μηχανισμούς συγκρότησης και λειτουργίας της ευρωπαϊκής ταυτότητας στην Ελλάδα τόσο ιστορικά όσο και ειδικότερα κατά την περίοδο της τρέχουσας οικονομικής κρίσης και διαπιστώσαμε ότι πράγματι η κρίση επηρεάζει την ευρωπαϊκή ταυτότητα καθιστώντας της πιο αδύναμη. Επαληθεύσαμε λοιπόν την υπόθεση εργασίας ότι η ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα παραμένει σε χαμηλά επίπεδα και πρέπει να ενισχυθεί.

Επιλέξαμε να διερευνήσουμε ειδικότερα την ευρωπαϊκή ταυτότητα των τελευταίων δέκα και πλέον ετών, λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών της χρονικής αυτής περιόδου που τη διαφοροποιούν σε σχέση με τα παλαιότερη έτη. Πρόκειται για την περίοδο της τρέχουσας οικονομικής κρίσης, η οποία επηρέασε, ως αναμενόταν, σημαντικά τον τρόπο που σκέφτονται και αισθάνονται οι Έλληνες απέναντι στην Ευρώπη, στην οποία καταλογίζουν

ευθύνες για την οικονομική ύφεση και τα μέτρα λιτότητας στη χώρα. Συμπεραίνουμε συνεπώς ότι η ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα είναι συνάρτηση όχι μόνον των πρόδηλων συνθηκών αλλά εκτείνεται και στις υπονοούμενες εκφάνσεις της.

Ειδικότερα: Στο πρώτο μέρος εστίασαμε στην εθνική ταυτότητα. Ξεκινώντας από τις κεντρικές έννοιες (εθνικισμός, έθνος, εθνική ταυτότητα), περάσαμε στις θεωρίες εθνικισμού και στη συνέχεια παραθέσαμε αναλυτικά τους βασικούς μηχανισμούς δημιουργίας και αναπαραγωγής εθνικών ταυτοτήτων (αυτοπροσδιορισμός και «κοινές μνήμες», εκπαίδευση, Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, πολιτικός λόγος, κοινωνικά κινήματα). Ακολούθως επικεντρωθήκαμε στην εθνική ταυτότητα στην Ελλάδα. Έπειτα από μια συνοπτική αναφορά στη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας του νεοελληνικού κράτους, μελετήσαμε τους βασικούς μηχανισμούς κατασκευής της σύγχρονης ελληνικής ταυτότητας (θρησκεία, παράδοση, εκπαίδευση, Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και πολιτικός λόγος).

Στο δεύτερο μέρος το ενδιαφέρον μας στράφηκε στην ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα. Εκκινώντας από το θεσμικό πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αναφερθήκαμε στην ιστορική ανασκόπηση των εξελίξεων (από τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση μέχρι το ναυάγιο της Συνταγματικής Συνθήκης για την Ευρώπη, καθώς και στην ευρωπαϊκή ιθαγένεια και τη μορφή της πολιτικής ένωσης της Ευρώπης. Στη συνέχεια εστίασαμε στην ευρωπαϊκή ταυτότητα μελετώντας την ιστορική πορεία προς τη διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας καθώς και τους μηχανισμούς σχηματισμού συλλογικής ταυτότητας στο ευρωπαϊκό οικοδόμημα (αυτοπροσδιορισμός και «κοινές μνήμες», εκπαίδευση, Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, πολιτικός λόγος, κοινωνικά κινήματα). Το κέντρο βάρους της διατριβής δόθηκε στο τελευταίο κεφάλαιο, στο οποίο μελετήσαμε την ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα ερευνώντας τους μηχανισμούς συγκρότησης και λειτουργίας της (αυτοπροσδιορισμός και «κοινές μνήμες, εκπαίδευση, Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και πολιτικός λόγος, θρησκεία), αναλύοντας κριτικά ευρωπαϊκές αλλά και ελληνικές έρευνες για την ευρωπαϊκή ταυτότητα των Ελλήνων.

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημάνουμε ότι το βαθύτερο ερώτημα των ερευνών του Ευρωβαρόμετρου (Kohli, 2000) είναι η προσπάθεια ενίσχυσης της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Αυτό είναι θεμιτό, όχι επειδή η Ευρωπαϊκή Ένωση

είναι ενδεχομένως εκ φύσεως κάτι καλό, αλλά επειδή η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση είναι τελική εκείνη που θα υπερπηδήσει τις αρνητικές συνέπειες των ταυτοτήτων που είναι στενά εστιασμένες στο εθνικό κράτος, ιδιαίτερα δε εκείνων που υπεραμύνονται του εθνικοσοσιαλισμού και των τραγικών συνεπειών του στη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα. Όπως τονίζει δε ο Kohli (2000), η Ευρώπη έχει ήδη έναν εσωτερικό εχθρό: το εθνικιστικό της παρελθόν. Και επειδή αναμφίβολα το παρελθόν αυτό σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να αναβιώσει, γίνεται εύκολα αντιληπτό το πόσο σημαντικό -και καίριο- αναδεικνύεται σήμερα το ζήτημα της ευρωπαϊκής ταυτότητας, αναπόσπαστα συνδεδεμένου με το μέλλον της Ευρώπης. Ένα ζήτημα το οποίο, όπως σαφώς αποδεικνύουν τα στατιστικά δεδομένα του Ευρωβαρόμετρο, δεν έχει γίνει ακόμη βίωμα των Ευρωπαίων πολιτών αφού ιδίως από το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης και εφεξής η πλειονότητα των Ευρωπαίων πολιτών δείχνουν να μην έχουν ακόμη ενσωματώσει ένα αδιαμφισβήτητο συναίσθημα ότι ανήκουν στην ίδια ευρωπαϊκή κοινότητα (Kreck, 2015α). Συμπεραίνουμε λοιπόν ότι η δυναμική του σχηματισμού της ευρωπαϊκής ταυτότητας υφίσταται επιρροές από τις πολιτικές και οικονομικές κρίσεις, ενώ, αντίθετα, σύμφωνα πάντα με τις έρευνες του Ευρωβαρόμετρο και των ελληνικών ερευνών που μελετήσαμε, η εθνική ταυτότητα παραμένει ισχυρή και ανεπηρέαστη από τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές κρίσεις (Kreck, 2015β).

Απαντήσαμε επίσης σαφώς στα ερευνητικά ερωτήματα που θέσαμε, εξάγοντας συμπεράσματα σχετικά με τον τρόπο συγκρότησης και λειτουργίας της ευρωπαϊκής ταυτότητας στην Ελλάδα. Πιο αναλυτικά: (α) Διερευνώντας τον τρόπο εμφάνισης (μηχανισμοί) της ευρωπαϊκής ταυτότητας στην Ελλάδα, διαπιστώσαμε ότι οι κρίσιμοι μηχανισμοί είναι ο αυτοπροσδιορισμός και «κοινές μνήμες, η εκπαίδευση, τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και ο πολιτικός λόγος, αλλά και η θρησκεία. Πρόκειται για τους μηχανισμούς που τονίζουν -αντί να τιθασεύουν- τις διαφορές των λαών, αφού αφενός ξυπνούν δυσάρεστες μνήμες του παρελθόντος (πόλεμοι) και αφετέρου προβάλλουν τις «μοναδικές αρετές» της Ελλάδας έναντι των άλλων ευρωπαϊκών χωρών. Με τον τρόπο αυτό κατορθώνουν να ενδυναμώνουν την εθνική ταυτότητα και να θέτουν σε διαρκή δοκιμασία την ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα. (β) Εντοπίσαμε τον τρόπο με τον οποίο επηρέασε η οικονομική κρίση την ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα. Αντιληφθήκαμε ότι η ευρωπαϊκή ταυτότητα συναρτάται άμεσα από τις

επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης. Το πληγωμένο εθνικό γόητρο των υπερχρεωμένων στην Ευρωπαϊκή Ένωση Ελλήνων, που δεν φαίνεται να μοιάζει σε τίποτα με το ένδοξο αρχαιοελληνικό παρελθόν, η ανησυχία για το μέλλον και η απαισιοδοξία που πηγάζουν από την υπερφορολόγηση και τους υψηλοί δείκτες ανεργίας με τους πολιτικούς και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης να κάνουν λόγο για «επιταγές» της Ένωσης, καθίστανται καταλυτικοί παράγοντες για την ενίσχυση της εθνικής ταυτότητας σε βάρος της ευρωπαϊκής.

Η μεθοδολογία της κριτικής ανάλυσης με αναφορά στη βιβλιογραφία που επιλέξαμε να ακολουθήσουμε μας έδωσε τα απαραίτητα δεδομένα τα οποία αναλύσαμε. Οι πληροφορίες που περιλαμβάνονται στις διάφορες ευρωπαϊκές και ελληνικές έρευνες για την ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα καταλήγουν στα ίδια συμπεράσματα: Η ευρωπαϊκή ταυτότητα στην Ελλάδα είναι αδύναμη, παραπαίει ανάλογα με τις πολιτικο-οικονομικές συνθήκες και πρέπει να ενισχυθεί. Σε μια ανοιχτή Ευρώπη, κρίνεται απαραίτητη η επιλογή πολιτισμικών στοιχείων αποδεκτών από όλους, τα οποία θα αποτελέσουν τα συστατικά στοιχεία της νέας ευρωπαϊκής ταυτότητας. Στην πραγματικότητα το ζήτημα δεν είναι η ευρωπαϊκή ταυτότητα έναντι των εθνικών ταυτοτήτων, αλλά, όπως τονίζει ο Delanty (2010), το πλέον σημαντικό είναι ο εξευρωπαϊσμός των εθνικών ταυτοτήτων. Σε όρους ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αυτό σημαίνει όχι μόνον οι ευρωπαϊκοί λαοί να κατανοήσουν το πραγματικό τους συμφέρον αλλά κυρίως να αναπροσανατολίσουν τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους. Δεν πρόκειται δηλαδή για το ζήτημα του πώς μια εθνική ταυτότητα αντιστέκεται απέναντι στην ευρωπαϊκή, αλλά του τρόπου με τον οποίο η εθνική ταυτότητα θα αντικατασταθεί από την ευρωπαϊκή. Ο εξευρωπαϊσμός της εθνικής ταυτότητας είναι μια εσωτερική διαδικασία μετασχηματισμού της εθνικής ταυτότητας. Η διαδικασία αυτή μετασχηματισμού είναι η πλέον σημαντική σήμερα στην περίοδο της μετα-εθνικής ταυτότητας.

Παρόλο λοιπόν που η κρίση ήταν μια αφορμή για τους περισσότερους να δικαιολογήσουν τις εμμονές τους και όχι να εντοπίσουν και να επιλύσουν τα δομικά προβλήματα της ΕΕ και της Ευρωζώνης, οι Ευρωπαίοι πολίτες φαίνεται πλέον να κατανοούν ότι αντιμετωπίζουν κοινές προκλήσεις που απαιτούν κοινές λύσεις. Γίνεται λοιπόν σαφές ότι η ευρωπαϊκή ταυτότητα αποτελεί μια εξελικτική δυναμική, η οποία προς το παρόν βρίσκεται σε εμβρυακή μορφή και απαιτείται η πάροδος χρόνου για να ενδυναμωθεί στη συνείδηση των Ευρωπαίων

πολιτών, προκειμένου αυτοί να εκφράζουν πίστη προς τη νέα υπερεθνική πολιτική οντότητα, την ΕΕ. Απαραίτητη προϋπόθεση φυσικά είναι η συνέχιση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αυτού του «ανολοκλήρωτου έργου», της «εξελισσόμενης οντότητας» (Leonard, 1999). Η ισχυρή ευρωπαϊκή ταυτότητα θα μετασχηματίσει τους Ευρωπαίους από ημιπαθητικούς σε ενεργητικούς φορείς και οι πολίτες θα υποστηρίζουν με σθένος την Ευρωπαϊκή Ένωση και την ενίσχυση του μέλλοντός της (Valentini, 2005).

Η ευρωπαϊκή ταυτότητα είναι εξόχως σημαίνουσα για το μέλλον της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Αφενός αναφέρεται στην έννοια της "ενωσιακής πολυμορφίας" και αφετέρου ενσωματώνεται στην ιδέα της υπερεθνικής δημοκρατίας. Από την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εργάστηκε σκληρά για να προωθήσει την ταυτότητα και την ευαισθητοποίηση των λαών, κυρίως επειδή η Ευρώπη ως «πολιτιστικός χώρος στερείται λειτουργικότητας, δηλαδή συναισθηματικής προσκόλλησης» (Weiler, 1999: 329). Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αναγνωρίζει ότι η απουσία ενός ευρωπαϊκού λαού και ενός ενιαίου εδάφους υπονομεύει τη νομιμότητα των σχεδίων της Ένωσης και για το λόγο αυτό έχει επενδύσει τόσο πολύ στην εκστρατεία της για την ευρωπαϊκή ταυτότητα (Shore, 2000). Κάθε χρόνο δαπανώνται εκατομμύρια ευρώ για την πολιτιστική πολιτική, η οποία στοχεύει να εμπλουτίσει την ποικιλία της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς της Ευρώπης, με κεντρικό σύνθημα της πολιτικής αυτής την "ενωσιακή πολυμορφία" (Shore, 2004). Στο πλαίσιο αυτό, ο στόχος της Ένωσης, που συνοψισε στη Συνθήκη της Ρώμης, ήταν να «τεθούν τα θεμέλια για μια ακόμη στενότερη ένωση μεταξύ των λαών της Ευρώπης». Δεν είναι η δημιουργία ενός λαού, αλλά μια ένωση πολλών. Η ιδέα της ενοποίησης ή της ολοκλήρωσης είναι απαραίτητη για την Ένωση, προκειμένου αυτή να δύνανται να εγγυηθεί ίσα οφέλη στους λαούς της που δεν μπορούν να είναι διαθέσιμα σε τοπικό επίπεδο σε όλα τα κράτη μέλη. Οφέλη που αφορούν την ειρήνη, την οικονομική ευημερία, η οποία πιθανώς συνδέεται με τη δημιουργία μιας ευρύτερης και ανταγωνιστικότερης ευρωπαϊκής αγοράς, μεγαλύτερης διεθνούς επίδρασης, πολιτικής σταθερότητας, ευρύτερης ιθαγένειας κλπ. Υπό αυτή την έννοια είναι εύλογο να συμπεράνουμε ότι η Ένωση προωθεί την ολοκλήρωση με το σύνθημα "Η Ένωση είναι δύναμη" (Valentini, 2005).

Όσον αφορά την υπερεθνική δημοκρατία, η ευρωπαϊκή ταυτότητα έχει

σημαίνουσα σημασία. Μια πραγματική δημοκρατία μπορεί να υπάρχει σε ευρωπαϊκό επίπεδο μόνον εάν υπάρχει ένα ευρωπαϊκό έδαφος και κατά συνέπεια ταυτότητα. Για να λειτουργήσει η δημοκρατία χρειάζονται άνθρωποι και έδαφος, δηλαδή ένα σύνολο ατόμων που συμφωνούν σε συλλογικές δεσμευτικές αποφάσεις σύμφωνα με ορισμένους δημοκρατικούς κανόνες. Εάν οι δεσμευτικές αποφάσεις εφαρμόζονται σε άτομα που δεν αναγνωρίζονται ως μέλη της κοινωνίας λαμβάνοντας συλλογικές αποφάσεις, τότε ο δημοκρατικός κανόνας φαίνεται να καθίσταται μια επιβολή, μια διαδικασία χωρίς συγκατάθεση (Sánchez-Cuenca, 2000). Με τον τρόπο αυτό, η σύσταση ενός εδάφους αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξη υπερεθνικής δημοκρατίας και για το μέλλον της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Σύμφωνα με την Sánchez-Cuenca, το έδαφος έχει σημαντικό σημασία όσον αφορά τις απόψεις των Ευρωπαίων σχετικά με το εθνικό κράτος και την ταυτότητά τους. Λαμβανομένων υπόψη των αποτελεσμάτων των ερευνών του Ευρωβαρόμετρου, οι Ευρωπαίοι φέρονται να εξακολουθούν να αισθάνονται συνδεδεμένοι με τα έθνη τους και δεν είναι διατεθειμένοι να δεχθούν αποφάσεις κατά πλειοψηφικό έλεγχο σε υπερεθνικό επίπεδο σε κρίσιμους σημαντικούς πολιτικούς τομείς. Αντιλαμβανόμαστε συνεπώς ότι η υπερεθνική δημοκρατία είναι δυνατή μόνο εάν το σύνολο των Ευρωπαίων αρχίσουν να αισθάνονται ότι, εκτός από τα σημερινά εδάφη τους, ανήκουν σε ένα ευρύτερο υπερεθνικό έδαφος, αυτό της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ωστόσο, το σημαντικότερο μέχρι σήμερα ζήτημα είναι η εξάρτηση μεταξύ της έννοιας της επικράτειας και των συναισθημάτων που διαμορφώνονται από την ιστορία και τον πολιτισμό κάθε κράτους μέλους. Κύριος παράγοντας που εμποδίζει τη δημοκρατία μιας υπερεθνικής δημοκρατίας είναι το γεγονός ότι οι Ευρωπαίοι δεν φαίνονται να έχουν βαθιά προσήλωση στην υπερεθνική επικράτεια και επομένως δεν στερούνται ισχυρής ευρωπαϊκής ταυτότητας. Αν οι πολίτες εξακολουθήσουν να μην αυτοαναγνωρίζονται ως Ευρωπαίοι, η ευρωπαϊκή δημοκρατία δεν θα μπορέσει να πραγματοποιηθεί. Για να μπορέσει η ευρωπαϊκή δημοκρατία να λάβει σάρκα και οστά πρέπει προηγουμένως οι πολίτες των διαφορετικών κρατών-μελών να αποκτήσουν την αίσθηση ότι συμμετέχουν σε ένα κοινό σχέδιο και διαμορφώνουν μέρος μιας ενιαίας κοινότητας (Valentini, 2005).

Έχει έρθει συνεπώς η ώρα η Συνθήκη της Λισαβόνας να δώσει τη θέση της σε μια άλλη Συνθήκη, η οποία θα δημιουργήσει μια πραγματική πολιτική

ένωση. Μόνη λύση για την άρση του ευρωσκεπτικισμού και την τόνωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας φαντάζει η δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας. Μια πραγματικά ενωμένη Ευρώπη στην οποία θα υπάρχει ολοκληρωμένη οικονομική και πολιτική σύγκλιση των κρατών-μελών. Η τρέχουσα οικονομική και κοινωνική κρίση μπορεί και πρέπει να γίνει το εργαλείο που θα δώσει το έναυσμα για τη σύνταξη του Συντάγματος της Ευρώπης. Μόνον έτσι η Ευρωπαϊκή Ένωση θα υπερβεί τις δομικές της αδυναμίες και τις εσωτερικές της διαιρέσεις (Βορράς-Νότος, πιστωτές-οφειλέτες). Μόνον έτσι θα ξεπεραστούν τα σημεία ευπάθειας της Ευρωζώνης, αλλά και οι αντιπάθειες μεταξύ των ευρωπαϊκών λαών. Η ομοσπονδίωση της Ευρώπης θα άρει τον προβληματισμό των Ευρωπαίων πολιτών σχετικά με τα οφέλη της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, των ανοικτών αγορών και κοινωνιών και θα ιάνουν τα σημάδια της κρίσης στις ζωές των Ευρωπαίων πολιτών. Η ομοσπονδίωση θα κάνει τους πολίτες να εμπιστευθούν την Ένωση (καθόσον σύμφωνα με το τελευταίο Τακτικό Ευρωβαρόμετρο-Άνοιξη 2019, μόνον το 32% των Ελλήνων εμπιστεύεται τους θεσμούς της ΕΕ) και την ικανότητά της να αποτελεί εγγυητή της ασφάλειας, της ανάπτυξης και της ευημερίας. Είναι ο τελευταίος όροφος του οικοδομήματος που χτίζεται εδώ και εξήντα χρόνια και πρέπει να ολοκληρωθεί. Το Μέλλον της Ευρώπης δεν μπορεί και δεν πρέπει να είναι διαφορετικό. Ο διάλογος που έχει ανοίξει για το ζήτημα διευρύνεται. Είναι καιρός να κορυφωθεί και να αποδώσει καρπούς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αβδελά Ε. (2007). *Διδάσκοντας Ιστορία*, Πρόγραμμα εκπαίδευσης Μουσουλμανοπαίδων, Υπουργείο Παιδείας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα
- Αβδελά Ε. (1997). Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: “εμείς” και οι “άλλοι”. Στο Α. Φραγκουδάκη, Θ. Δραγώνα (επιμ), *Τι είν’ η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 27-45
- Αλωνιστιώτου Σ. (2017). «Ταυτοτισμός» η νέα κίνηση για το μέλλον της Ευρώπης, *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, διαθέσιμο στο <http://www.kathimerini.gr/889596/article/epikairothta/kosmos/taytotismos-h-nea-kinhsh--gia-to-mellon-ths-eyrwphs>
- Αποστολίδης Λ. (2017). Η ακροδεξιά απειλεί το ευρωπαϊκό οικοδόμημα, *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 4/10/2017, διαθέσιμο στο <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=905183>
- Αρβανιτόπουλος Κ. (1997). *Διεθνείς Σχέσεις, Συνέχεια και Μεταβολή*, Αθήνα: Σιδέρης
- Αρέστης Γ. (2008). *Η Ευρωπαϊκή ιθαγένεια μέσα από τη νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, διαθέσιμο στο [http://www.supremecourt.gov.cy/Judicial/SC.nsf/0/940896C9B3C2FD3EC22573F90068E0EA/\\$file/EvropaikilthageniaFINAL.pdf](http://www.supremecourt.gov.cy/Judicial/SC.nsf/0/940896C9B3C2FD3EC22573F90068E0EA/$file/EvropaikilthageniaFINAL.pdf)
- Αρχάκης Α. και Τσάκωνα Β. (2011). *Ταυτότητες, Αφηγήσεις και Γλωσσική Εκπαίδευση*, Αθήνα: Πατάκης
- Banks Μ. (2005). *Εθνοτισμός, Ανθρωπολογικές κατασκευές*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Βέϊκος Θ. (1993). *Εθνικισμός και Εθνική ταυτότητα*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Βεντούρα Λ. και Κουλούρη Χ. (1994). Η διδασκαλία της ιστορίας στη δυτική Ευρώπη. Αναζητήσεις και προτάσεις. Στο *Εθνική Συνείδηση και ιστορική Παιδεία*, Σεμινάριο 17, Πανελλήνια Ένωση Φιλολόγων, σελ. 118-147

- Βερέμης Θ. και Κολιόπουλος Γ. (2006). *Ελλάς, η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη
- Βερνίκος Ν. και Δασκαλοπούλου Σ. (2002). *Πολυπολιτισμικότητα, Οι διαστάσεις της πολιτισμικής ταυτότητας*, Αθήνα: Κριτική
- Βέρχοφσταντ Γ. (2006). *Οι Ενωμένες Πολιτείες της Ευρώπης, Μανιφέστο για μια Νέα Ευρώπη*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Βλάχος Δ. (2015). Οι ρίζες του γλωσσικού εθνικισμού: Χέρντερ και Φίχτε ως αντιπροσωπευτικοί θεωρητικοί του γλωσσικού έθνους, Ξάνθη: Εκδόσεις Ρώμη
- Βούρη Σ. (2006). Η διδασκαλία της Ιστορίας στη σύγχρονη πολιτική συγκυρία, *Παιδαγωγικά ρεύματα στο Αιγαίο*, (2) 30-38, Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου
- Βρυώνης Σπ. (2011). Κοινωνικές Επιστήμες, Έθνος και Εθνικισμός, *Νέος Λόγιος Ερμής*, τεύχος 1
- Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς (2005). *Η Νέα Γενιά στην Ελλάδα σήμερα*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ και ALCO, Αθήνα
- Γιανναράς Χ. (2002). *Ορθοδοξία και Δύση στην Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Δομός
- Γιούνκερ Ζαν-Κλοντ (2017). Ομιλία του προέδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, μετά την αναγόρευση του σε επίτιμο διδάκτορα της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ, 13/07/2017
- Γκότοβος, Ε.Α. (2002). *Εκπαίδευση και ετερότητα. Ζητήματα Διαπολιτισμικής Παιδαγωγικής*, Αθήνα: Μεταίχμιο
- Γλύκατζη-Αρβελέρ Ε. (1999). *Ελληνισμός και Ευρώπη*, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν
- Γούναρης Γ. (2008). *Ευρωπαϊκή Ουτοπία, Σκέψεις για την Ενωμένη Ευρώπη του 21^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Κασταλία
- Γουρναροπούλου Ι. (2016). *Αποσχιστικά Κινήματα: Πληγή ή ευκαιρία για την Ευρώπη*, διαθέσιμο στο <https://powerpolitics.eu/%CE%B1%CF%80%CE%BF%CF%83%CF%87%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AC-%CE%BA%CE%B9%CE%BD%CE%AE%CE%BC%CE%B1%CF%84%>

CE%B1-%CF%80%CE%BB%CE%B7%CE%B3%CE%AE-%CE%AE-
%CE%B5%CF%85%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CF%81%CE%AF/

- Γώγος Κ. (2003). Άρθρα 17-21 ΕΚ, εισ. Σκουρή, Ερμηνεία Συνθηκών για την ΕΕ και την ΕΚ. Στο Β. Σκουρή, *Ερμηνεία Συνθηκών για την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα*, επιμ. Σ. Μεγγλίδου, Κ. Μπουγιούκα, Ε. Μουαμελετζή, Κ. Γώγος, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα, σς. 327-355
- Clogg R. (1995). *Συνοπτική ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, μτφρ. Λ. Παπαδάκη, Αθήνα: Κάτοπτρο
- Δαλιάνης Β. (2015). Προς μια κοινή ευρωπαϊκή συνείδηση, *Πρώτο Θέμα*, 21/01/2015
- Δαραράς Αν. (2016). *Ευρωπαϊκή ταυτότητα και κρατικός εθνικισμός*, διαθέσιμο <http://www.larissanet.gr/2016/05/08/evropaiki-taftotita-kai-kratikos-ethnikismos/>
- Delanty G. (2010). *Επινοώντας την Ευρώπη: ιδέα, ταυτότητα, πραγματικότητα*, Αθήνα: Ασίνη
- Della Porta D. and Diani M. (2010). *Κοινωνικά Κινήματα: Μια Εισαγωγή*, μτφρ: Μ. Γιαταγάνας, επιμ: Σ. Σεφεριάδης, Αθήνα: Κριτική
- Δεμερτζής Ν. (2002). *Πολιτική Επικοινωνία. Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Δεμερτζής Ν. (1996). *Ο Λόγος του Εθνικισμού: αμφίσημο σημασιολογικό πεδίο και σύγχρονες τάσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα
- Δεμερτζής Ν. (1995). Ο Εθνικισμός ως Ιδεολογία, στο *Έθνος Κράτος, Εθνικισμός*, Επιστημονικό Συμπόσιο (21 και 22 Ιανουαρίου 1994), Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα
- Δημαράς Κ. (1994). *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα: Ερμής
- Διαμαντούρος Ν. (2007). *Ευρωπαϊκή Ιθαγένεια: Τί σημαίνει, τι περιλαμβάνει, τι προσφέρει*, διαθέσιμο στο http://www.vimaideon.gr/MS_3276.html
- Διαμαντούρος Ν. (2000). *Πολιτισμικός дуΐσμός και πολιτική αλλαγή στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Πλαίσιο ερμηνείας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

- ΔιαΝΕΟσις (2018). *Τι πιστεύουν οι Έλληνες;*, διαθέσιμο στο https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2018/06/Ti_Pistevoun_Oi_Ellines_2018_Upd_040618.pdf
- ΔιαΝΕΟσις (2017). *Τι πιστεύουν οι Έλληνες;*, διαθέσιμο στο https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2017/03/ti_pistevoun_oi_ellines_final_version.pdf
- ΔιαΝΕΟσις (2016). *Έλληνες, Ευρώπη, Κόσμος και εθνική ταυτότητα, Τι πιστεύουν οι Έλληνες;*, διαθέσιμο στο https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2016/02/ti_pistevoun_oi_ellines_spreads_A.pdf
- Δοξιάδης Κ. (1995). *Εθνικισμός, Ιδεολογία και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας*, Αθήνα: Πλέθρον
- Δραγώνα Θάλεια (2003). Ταυτότητες και Ετερότητες, Ταυτότητα και Εκπαίδευση, στο Εκπαίδευση Μουσουλμανοπαίδων 2002-2004, *Κλειδιά και Αντικλειδιά*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης (2004). *Συμβατή η εθνική με την ευρωπαϊκή ταυτότητα λένε οι Ευρωπαίοι*, 20/07/2004, διαθέσιμο στο <http://www.ekt.gr/el/news/9795>
- ΕΛΙΑΜΕΠ (2016). *Το νέο Σύμφωνο για την Ευρώπη*, διαθέσιμο στο <http://www.eliamep.gr/category/european-integration/newpacteurope/>
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2000). *Προς μια ευρωπαϊκή διάσταση εκπαίδευσης και ενεργού συμμετοχής του πολίτη*, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1995). *Λευκό Βιβλίο για την εκπαίδευση και την κατάρτιση. Διδασκαλία και Εκμάθηση προς την Κοινωνία της Γνώσης*, Βρυξέλλες 29.11.1995, COM (95) 390 τελικό
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή (1993). *Πράσινη Βίβλος για την Ευρωπαϊκή Διάσταση στην Εκπαίδευση*, COM (93) 457 τελικό
- Εφημερίδα των Συντακτών (2016). *Οι πιο ευρωσκεπτικιστές λαοί της ΕΕ*, 29.3.2016, διαθέσιμο στο <http://www.efsyn.gr/arthro/oi-pio-eyroskeptikistes-laoi-tis-ee>
- Ζαμπέτα Ε. (2003). *Σχολείο και θρησκεία*, Αθήνα: Θεμέλιο

- Ζαφειροπούλου Χ. (2013). *Η καλλιέργεια της ευρωπαϊκής ταυτότητας στην ευρωπαϊκή εκπαίδευση: Το παράδειγμα της Γαλλίας*, Πανεπιστήμιο Πειραιά
- Gaillard J.-M. and Rowley A. (2003). *Ιστορία της Ευρωπαϊκής Ηπείρου*, Αθήνα: Εκδόσεις Σιδέρη
- Gellner E. (2002). *Εθνικισμός: Πολιτισμός, πίστη και εξουσία*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα
- Gellner E. (1992). *Έθνη και Εθνικισμός*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
- Gellner E. (1964). *Thought and Change*, University of Chicago Press
- Grollios G. (1999). *Ιδεολογία, Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Πολιτική. Λόγος και Πράξη των Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων για την Εκπαίδευση*. Αθήνα: Gutenberg
- Hall S. (1990). Cultural identity and diaspora, in J. Rutherford (ed.), *Identity: Community, Culture, Difference*, London: Lawrence & Wishart, pp. 222-237
- Hall S., Held D. & McGrew Anthony (2003). *Η νεωτερικότητα σήμερα. Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, 2η έκδοση, Μετάφραση Θ. Τσακίρη-Β. Τσακίρη, Αθήνα: Σαββάλας
- Harris K. (2003). Σκοποί! Τίνος Σκοποί;, στο R. Marples (επιμ.), *Οι Σκοποί της Εκπαίδευσης*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σσ. 1-21
- Henig S. (2002). *Η ενοποίηση της Ευρώπης. Από τη διχόνοια στην ομόνοια*, Πάτρα: ΕΑΠ
- Heywood A. (2006). *Εισαγωγή στην Πολιτική*, Αθήνα :Πόλις
- Hobsbawm E. and Ranger T. (2004). *Η επινόηση της παράδοσης*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Θεοδωρίδης Μ. (1988). Η αφανής ιδεολογία στο μάθημα της Ιστορίας, (έκδοση της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού), *Η Διδασκαλία της Ιστορίας στη Μέση Εκπαίδευση*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη, σσ. 133-141
- Θεοδωρίδης Π. (2004). *Οι Μεταμορφώσεις της Ταυτότητας, Έθνος, Νεωτερικότητα και Εθνικιστικός Λόγος*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αντιγόνη
- Θεοδωρίδης Π. και Μαντζούφας Π. (1998). Έθνος και ευρωπαϊκή ιθαγένεια, Οι μεταμορφώσεις της ιδιότητας του πολίτη. *Το Σύνταγμα*, σσ. 271-293

- IRTEA (2013). *Δικαιώματα και υποχρεώσεις του Ευρωπαϊού Πολίτη και η ενίσχυση του ρόλου του*, διαθέσιμο στο <http://www.irtea.gr/?p=732&lang=el>
- Ιωακειμίδης Π. (2007). *Θα επιβιώσει η Ευρωπαϊκή Ένωση;*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Ιωακειμίδης Π.Κ. (2001). *Η Συνθήκη της Νίκαιας και το Μέλλον της Ευρώπης*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Ιωακειμίδης Π.Κ (1998). *Η Συνθήκη του Άμστερνταμ*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Ιντζεσίλογλου Ν. (2012). *Κοινωνιολογία του Δικαίου*, 2η έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα
- Καβουνίδη Τ., Κόντη Α., Λιανός Θ., Φακιολάς Ρ. (2008). *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες-Πολιτικές-Προοπτικές*, Αθήνα: ΙΜΕΠΟ
- Καζάκος Π. (2003). *Το Αβέβαιο Μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η Τουρκία, Ιστορική Ταυτότητα, Θεσμοί και Υπερέκταση στην Ευρώπη*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Καλύβας Στ. (2015). *Καταστροφές και θρίαμβοι. Οι επτά κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα: Παπαδόπουλος
- Κανελλόπουλος Π. (2007). Πενήντα Χρόνια Ευρωπαϊκής Ενοποιητικής Προσπάθειας, *Βήμα Διεθνών Σχέσεων*, τεύχ. 16, χειμώνας 2007, Εκδόσεις Παπαζήση
- Καραμούζης Π. (2004). *Κράτος, Εκκλησία και Εθνική Ιδεολογία*. Δ.Δ., Πάντειο Πανεπιστήμιο
- Καρτάλης Γ. (2014). Ένα νέο σύμφωνο για την Ευρώπη, *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 12/2/2014, διαθέσιμο στο <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=570377>
- Κασιμάτη Κ. (2004). *Εθνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα: Συγκλίσεις και αποκλίσεις*, ΚΕΚΜΟΚΟΠ, Αθήνα: Gutenberg
- Kedourie E. (1999). *Ο Εθνικισμός*, Αθήνα: εκδόσεις Κατάρτι
- Κελπανίδης Μ., Ζαφειρόπουλος Κ., Εμποροπούλου Σ. (2003). Η «ευρωπαϊκή» διάσταση στην ελληνική εκπαίδευση, Διαπιστώσεις μιας εμπειρικής έρευνας σε φοιτητές/τριες των Τομέων Φιλοσοφίας και Παιδαγωγικής, *Φιλολόγος*, σσ. 121-139

- Κιτρομηλίδης Π. (1999). *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- Κιτρομηλίδης Π. (1997). “Νοερές κοινότητες” και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια. Στο Θ. Βερέμης (επιμ. εκδ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σσ. 53-131
- Κιτρομηλίδης Π. (1982). Ιδεολογικές συνέπειες της κοινωνικής διαμάχης στη Σμύρνη (1809-1810), *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τόμος 3, σσ. 9-39
- Κιτσίκης Δ. (1988). *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1280-1924*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας
- Κόκκαλη Α. (1996). Οι επιδράσεις της Κρατικής Ραδιοτηλεόρασης στην Εξέλιξη της Ελληνικής Κοινωνίας. Στο Ρ. Παναγιωτοπούλου, Π. Ρηγοπούλου, Μ. Ρήγου, Σ. Νοτάρης, (επιμ.), *Η κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Κόκκινος Γ. (1997). Τα ελληνικά συντάγματα και η ιδιότητα του Πολίτη 1844-1927. Απόπειρα ιστορικής επισκόπησης, *Ανάτυπο Μνήμων* 19
- Κοκοσαλάκης Ν. (2006). Το πρόγραμμα EURONAT. Αναπαραστάσεις της Ευρώπης και του έθνους στις παρούσες και υπό ένταξη χώρες: ΜΜΕ, πολιτικά κόμματα και κοινωνία των πολιτών, *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη*, 1 (1), σσ. 101-103
- Κολιόπουλος. Ι.Σ. (2001), *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία 1789-1945*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας
- Κονδύλης Π. (1992). *Πλανητική Πολιτική μετά τον Ψυχρό Πόλεμο*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Κονιδάρης Χ. (2000). Θρήσκευμα με ή χωρίς ταυτότητα, *Το Βήμα*, διαθέσιμο στο <http://www.tovima.gr/relatedarticles/article/?aid=122214>
- Κοταλακίδης Γ. και Χαλκιά Α. (2003). “Εμείς” και οι “άλλοι”: ελληνική εθνική ταυτότητα και η διαμόρφωση της ταυτότητας των Ποντίων μεταναστών στην ελληνική κοινωνία, *Ουτοπία*, τεύχ. 54, Μάρτιος-Απρίλιος 2003, σσ. 149-167

- Κουτούζης Μ., Χατζηευστρατίου Ι., Αθανασούλα-Ρέππα Α. (1991). *Κοινωνική και Ευρωπαϊκή Διάσταση της Εκπαιδευτικής Διοίκησης*, ΕΑΠ: Πάτρα
- Κτενάς Χ. (2017). *Θρησκεία και εθνική ταυτότητα: Η πρωτιά της Ελλάδας*, διαθέσιμο στο <http://ikivotos.gr/post/4634/thrhskeia-kai-ethnikh-taytothta-h-prwtia-ths-elladas>
- Κυριακίδου-Νέστορος Α. (1978). *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας*, Θεσσαλονίκη: Κριτική Ανάλυση
- Kymlicka, W. (2005). *Η Πολιτική Φιλοσοφία της Εποχής Μας. Μια Εισαγωγή*. Αθήνα: Πόλις
- Κωνσταντινίδης Σ. και Σακελλαρόπουλος Σ. (2004). *Κείμενα για εναλλακτικό διδακτικό υλικό ΕΠΟ33 (EDY EPO33_2 Faseis KPS.pdf)*, κατατέθηκαν για τη δημιουργία Ε.Δ.Υ., Μάιος 2004, υπό έκδοση
- Κωτούλας Ι. (2011). *Μετανάστευση και Κυρίαρχη Εθνική Κουλτούρα, Θρησκεία-Πολιτική-Πολυπολιτισμικότητα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Λάβδας Κ. (2002). *Δημιουργία και Εξέλιξη των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων*, Τόμος Β΄, Πάτρα: ΕΑΠ
- Λάος Ν. (2014). *Η ταυτότητα, η γενεαλογία και ο γεωπολιτικός ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, διαθέσιμο στο <http://www.4pt.su/el/content/i-taytotita-i-genealogia-kai-o-geopolitikos-rolos-tis-eyropaikis-enosis>
- Λέκκας Π. (2001). *Το παιχνίδι με τον χρόνο. Εθνικισμός και νεοτερικότητα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Λιαλιούτη Μ. (2011). Η διαδικασία κατασκευής ευρωπαϊκής ταυτότητας: τάσεις και προοπτικές, *Κείμενα Δημόσιας Πολιτικής*, Οκτώβριος 2011, σσ. 1-32
- Λίποβατς Θ., Δεμερτζής Ν. (1994). *Δοκίμιο για την ιδεολογία*, Αθήνα: Οδυσσέας
- Μαντζαρίδης Γ. (2017). *Ορθοδοξία και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση*, διαθέσιμο στο <http://koutloumous.com/el/77/>
- Μαντζούφας Π.Γ. (2012). *Εθνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα : ένα παλιό πρόβλημα σε ένα νέο πεδίο*, διαθέσιμο στο http://nosferatos.blogspot.gr/2010/12/blog-post_9442.html

- Μανιτάκης Α. (2000). *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος-Έθνος. Στη σκιά των ταυτοτήτων*, Αθήνα: Νεφέλη
- Μαντόγλου Α. (2012). *Επιστημονικός λόγος περί κοινωνικών αναπαραστάσεων*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Μαραβέγιας Ν. (2011). Η ευρωπαϊκή ταυτότητα σε κρίση, *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 24/7/2011
- Μαραβέγιας Ν., και Τσινισιζέλης Μ. (επιμ.) (2004). *Η ολοκλήρωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης, θεσμικές, πολιτικές και οικονομικές πτυχές*, 2^η έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο
- Μαραντζίδης Ν. (2017). *Τι Πιστεύουν Οι Έλληνες: Οι Έλληνες Αλλάζουν Ιδέες για την Ευρώπη και τον Κόσμο;*, Οργανισμός Έρευνας και Ανάλυσης: ΔιαΝΕΟσις, διαθέσιμο στο https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2017/10/TPE_2017_Ekthesi_Marantzidis.pdf
- Μαράτου-Αλιφάντη Λ., Γαληνού Π. (1999). Πολιτισμικές ταυτότητες: από το τοπικό στο παγκόσμιο; στο Κωνσταντόπουλος, Χ., Μαράντου-Αλιφάντη, Λ, Γερμανός, Δ., κ.α., *Εμείς και οι «Άλλοι»: Αναφορές στις τάσεις και τα σύμβολα*, Τυπωθήτω, Αθήνα
- Μαρκάτος Ν. (1997). Η «ευρωπαϊκή διάσταση» στην ανώτατη εκπαίδευση, *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 27/04/1997
- Μαρκέτος Σπ. (2002). *Εισαγωγή στη Μελέτη των Πολιτικών Ιδεολογιών*, Πάτρα, ΕΑΠ
- Marshall T.H, Bottomore T. (1995). *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, μτφρ. Ο. Στασινοπούλου, Αθήνα: Gutenberg
- McCombs M., Einsiedel, E., Weaver, D. (1996). *Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και η διαμόρφωση της κοινής γνώμης*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη
- McCrone D. (2000). *Η Κοινωνιολογία του Εθνικισμού, Οι αυριανοί μας πρόγονοι*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Μόρεν Ε. (1993). Η Ευρώπη του πολιτισμού, *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 12 Ιουλίου 1993, σ. 26
- Μοσχονάς Γ. (2016). *Τι Πιστεύουν Οι Έλληνες: Ένας Αξιακός Χάρτης Της Ελληνικής Κοινωνίας*, Οργανισμός Έρευνας και Ανάλυσης: ΔιαΝΕΟσις, διαθέσιμο στο <http://www.dianeosis.org/2016/02/ti-pistevoyn-oi-ellines->

- Μουζέλης Ν. (1994). *Ο εθνικισμός στην ύστερη ανάπτυξη*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Μούσης Ν. (2006). *Η Ευρωπαϊκή Ένωση με ή χωρίς Σύνταγμα: απαντήσεις στα ερωτήματα των πολιτών*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Μπάλιας Σ. (2008). *Ενεργός πολίτης και εκπαίδευση*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Μπαλιμπάρ Ε (1991). *Η μορφή του έθνους: ιστορία και ιδεολογία στο έργο Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, μετ. Α. Ελεφάντης, Ε. Καλαφάτη, Αθήνα
- Μπαμπινιώτης Γ. (1998). Οι άρρηκτοι δεσμοί Ορθοδοξίας και Ελληνισμού, *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 19/4/1998
- Ντεμπρέ Ρ. (2004). *Η διδασκαλία της θρησκείας στο ουδετερόθρησκο σχολείο*, Αθήνα: Εστία
- Özkirimli U. (2011). *Θεωρίες του Εθνικισμού*, Αθήνα: Σιδέρης
- Παντίδης Σ. (1994). *Ευρωπαϊκή διάσταση στη Μέση Εκπαίδευση. Η παροχή γνώσεων και η διαμόρφωση θετικών στάσεων για την Ενωμένη Ευρώπη μέσω της διδασκαλίας λογοτεχνικών κειμένων*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών
- Παντίδης Σ. και Πασιάς Κ. (2003). *Ευρωπαϊκή διάσταση στην εκπαίδευση*, Gutenberg: Αθήνα
- Παπαγεωργίου Ν. (2003). *Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Ελληνική Εκπαίδευση*, Αθήνα: ΟΛΜΕ
- Παπαδημητρίου Γ. (2002). *Η Συνταγματοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Παπαλόη Α.Μ. (2005). «Απειλή» ή «ευκαιρία» η Ένωση για την πολιτιστική μας ταυτότητα;, διαθέσιμο στο <http://www.rizopoulospost.com/apeilh-h-eukairia-h-enwsh-gia-thn-poli/>
- Παπαιοικονόμου Α. (2014). *Η διαμόρφωση της Ευρωπαϊκής Ταυτότητας στα πλαίσια της Ευρωπαϊκής Πολιτικής: η περίπτωση της διαδικασίας της Μπολόνια*, τόμος 2. , τεύχ. 2 , σσ. 113-127

- Παπαοικονόμου Α. (2011). Ο εκπαιδευτικός και η διαμόρφωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας των μαθητών: Εμπειρική προσέγγιση, *Τα εκπαιδευτικά*, σσ. 187-200
- Παπασιώπη-Πασιά Ζ. (2011). *Το δίκαιο της ιθαγένειας*, 8η έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα
- Pares i Maicas M. (1996). Μια προσέγγιση της πολιτισμικής ταυτότητας και οι διασυνδέσεις της με τη μαζική επικοινωνία, στο Ρ. Παναγιωτοπούλου, Π. Ρηγόπουλου, Μ. Ρήγου, Σ. Νοτάρης, (επιμ.), *Η κατασκευή της πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Πασιάς Γ. (1995). Κοινοτική πολιτική και εκπαίδευση. Μια περιοδολόγηση. Σε Α. Καζαμία και Μ. Κασσωτάκη (εκδ.), *Ελληνική εκπαίδευση: Προοπτικές ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού*, Αθήνα: Σείριος
- Πασσάς, Α. Γ. (2012). *Η εθνική δημόσια διοίκηση στην Ευρωπαϊκή Ενωσιακή πολιτική διαδικασία*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Πασχαλίδης Γ. (1999). Η πολιτισμική ταυτότητα ως δικαίωμα και ως απειλή. Η διαλεκτική της ταυτότητας και η αμφιθυμία της κριτικής, στο Χ. Κωνσταντόπουλος, Λ. Μαράντου-Αλιφάντη, Δ. Γερμανός, κ.α., *Εμείς και οι «Άλλοι»: Αναφορές στις τάσεις και τα σύμβολα*, Τυπωθήτω, Αθήνα.
- Πέιν Σ. (2000). *Η Ιστορία του Φασισμού*, Αθήνα: Φιλίστωρ
- Περσελής Ε. (1997). *Εξουσία και θρησκευτική αγωγή στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη
- Πέτρου Ι. (2007). *Κοινωνιολογία*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας
- Πέτρου Ι. (1992). *Εκκλησία και Πολιτική*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Κυριακίδη
- Πλάτων, *Πολιτεία*, μτφρ. Φιλολογική Ομάδα Κάκτου (1992). Κάκτος, Αθήνα
- Πλειός Γ. (2013). *Η κρίση και τα ΜΜΕ*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Pollis (1999). Ελλάδα: «Ένα προβληματικό κοσμικό κράτος», στο *Νομικά Ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας*, Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), Αθήνα: Κριτική

- Πρεβελάκης Γ. (1998). *Γεωπολιτική της Ελλάδας*, μτφρ. Τ. Πλυτά, Αθήνα: Libro
- Ράπτης Κ. (2000). *Γενική Ιστορία της Ευρώπης κατά τον 19ο και 20ο αιώνα*, ΕΑΠ, Πάτρα
- Ροζανβαλόν Π. (2001). *Το νέο κοινωνικό ζήτημα, επανεξετάζοντας το κράτος πρόνοιας*, Αθήνα: Μεταίχμιο
- Ρουμελιώτης Π. (2005). *Ευρωπαϊκή Οικονομική Διακυβέρνηση*, Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη
- Ρουσάκης Γ. (1995). Η ιδιότητα της Ευρωπαίου Πολίτη και η Εκπαίδευση: Σύμβολο και διαδικασία της Νέας Ευρώπης, Πρόκληση για την Ελλάδα. Στο Α. Καζαμίας & Μ. Κασσωτάκης (επιμ), *Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*, Αθήνα: ΣΕΙΡΙΟΣ, σσ. 658-681
- Σαμαράς Αθ. (2007). Εθνοκεντρισμός και Ευρωκεντρισμός στις Αναπαραστάσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Ζητήματα Πολιτικής Επικοινωνίας. Στο Σ. Παπαθανασόπουλος (επιμ), Αθήνα: Ανάλεκτα, Ινστιτούτο Οπτικοακουστικών Μέσων, σελ. 234-269
- Σάρρας Μ. (2006). *Ο θεσμός του Ευρωπαίου Διαμεσολαβητή : Ρόλος και Αρμοδιότητες*, διαθέσιμο στο http://www.ekem.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=335:o-thesmos-toy-eyropaioy-diamesolabiti-rolos-kai-armodiotites&catid=15:2008-05-12-11-28-15&Itemid=68
- Σαχπεκίδου Ε. (2013). *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, 2η έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα
- Shobba D. (1996). Εθνική ταυτότητα και ΜΜΕ, στο Ρ., Παναγιωτοπούλου, Π., Ρηγοπούλου, Μ., Ρήγου, Σ., Νοτάρης, (επιμ.), *Η κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής επικοινωνίας*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Schmidt M. (2004). *Θεωρίες της Δημοκρατίας*, Αθήνα: Σαββάλας
- Σκανδαλίδης Κ. (2012). *Οι Έλληνες: Τετράδια Πατριδογνωσίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη
- Smith A. (2000). *Εθνική Ταυτότητα*, Αθήνα, Εκδόσεις Οδυσσεάς

- Smith A. (1971). *The Theory of Moral Sentiments*, New York: Garland Publishers
- Σταμέλος Γ., Καρανάσης Κ. (2005). Εθνικές Συνιστώσες & Εκπαίδευση: Σχηματική απόδοση ιστορικής επισκόπησης, *ΑΡΕΘΑΣ* III, σ. 321-333
- Στάμκος Γ. (2017). *Αυτονομιστικά κινήματα στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Το τέλος της όπως την ξέραμε; Η αφύπνιση των ευρωπαϊκών μικροεθνικισμών*, διαθέσιμο στο <https://zenithmag.wordpress.com/2017/10/03/%CE%B1%CF%85%CF%84%CE%BF%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B1-%CE%BA%CE%B9%CE%BD%CE%B7%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B1-%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CE%B5%CF%85%CF%81%CF%89%CF%80%CE%B1%CF%8A/>
- Σταυρή Α., Κωνσταντή Ε., Αδάμου Β., Αδάμου Κ. (2015). Εθνική και Ευρωπαϊκή Ταυτότητα, διαθέσιμο στο http://www.sotiranews.com/2015/04/blog-post_57.html
- Στεφάνου Κ. (2002). *Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, Γενικά και θεσμικά χαρακτηριστικά μετά τη Νίκαια*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Σάκκουλα
- Στεφάνου Κ., Φατούρος Αρ., Χριστοδουλίδης Θ. (επιμ.) (2001). *Εισαγωγή στις Ευρωπαϊκές Σπουδές, Ιστορία-Θεσμοί, Δίκαιο*, Τόμος Α΄, Αθήνα: Σιδέρης
- Στεφάνου Κ. (1993). Ιθαγένεια και θεμελιώδη δικαιώματα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Στο Θ. Χριστοδουλίδη, Κ. Στεφάνου (επιμ.), *Η συνθήκη του Μάαστριχτ, Συνθετική Θεώρηση*, Αθήνα: Σιδέρης, σσ. 95 επ.
- Στρατουδάκη Χ. (2005). Έθνος και Δημοκρατία: Όψεις της Εθνικής Ταυτότητας των εφήβων, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 116 (Α), σσ. 23-50
- Συμβούλιο της Ευρώπης (2001). Επιτροπή Υπουργών, *Σύσταση Rec (2001) 15 σχετικά με τη διδασκαλία της ιστορίας στην Ευρώπη του 21^{ου} αιώνα*, διαθέσιμο στο <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804b79e0>

- Τζεργιάς Π. (2001). Εθνικισμός και ανθρωπισμός, *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχ. 5-6/2001, σσ. 1-14
- Thompson J.B. (1998). *Νεωτερικότητα και Μέσα Επικοινωνίας*, μτφρ. Γ. Καραμπίνη, 2^η έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- *Τετράδια Μαρξισμού* (2016). Η κρίση της ΕΕ. Τάσεις και προοπτικές, τεύχος 2, Φθινόπωρο 2016, διαθέσιμο στο <http://tetradia-marxismou.gr/editorial-%CE%B4%CE%B5%CF%8D%CF%84%CE%B5%CF%81%CE%BF%CF%85-%CF%84%CE%B5%CF%8D%CF%87%CE%BF%CF%85%CF%82/>
- Τριανταφυλλίδου Α. (1998). Οι “άλλοι” ανάμεσά μας - ελληνική εθνική ταυτότητα και στάσεις προς τους μετανάστες. Στο Ίδρυμα Σάκη Καραγιωργα, *Κοινωνικές ανισότητες και αποκλεισμός*, Αθήνα: Εξάντας, σσ. 488-499
- Τσαούσης Δ. (2000). *Ευρωπαϊκή εκπαιδευτική πολιτική: Βασικά κείμενα για την παιδεία, την εκπαίδευση και την κατάρτιση*. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών Επιστημών. Κέντρο Μορφολογίας και κοινωνικής Πολιτικής. Αθήνα: Gutenberg
- Τσαούσης Δ. Γ. (1997). *Κοινωνική δημογραφία*, Αθήνα: Gutenberg
- Τσουκαλάς Κ. (1998). Μπροστά στο ρατσισμό του σήμερα. Στο *Κίνηση Πολιτών κατά του Ρατσισμού, Έξι κείμενα για τον ρατσισμό*, Αθήνα: Παρασκήνιο
- Τσουκαλάς Κ. (1995). Ιστορία, Μύθοι και Χρησμοί. Η αφήγηση της ελληνικής συνέχειας. Στο Επιστημονικό Συμπόσιο με τίτλο *Έθνος, Κράτος, Εθνικισμός* (21 και 22 Ιανουαρίου 1994), Εταιρία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα
- Τσουκαλάς Κ. (1983). Παράδοση και εκσυγχρονισμός: μερικά γενικότερα ερωτήματα, στο Τσαούσης, Δ. Γ., (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Εστία, Αθήνα.
- Τσούκαλης Λ. (2004). *Ποια Ευρώπη;*, Αθήνα: Εκδόσεις Ποταμός

- Φραγκουδάκη Α. (2007). *Η εθνική ταυτότητα, το έθνος και ο πατριωτισμός*, Πρόγραμμα εκπαίδευσης Μουσουλμανοπαίδων, Υπουργείο Παιδείας, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα
- Φραγκουδάκη Α. και Δραγώνα Θ. (1997). «*Τί είναι η πατρίδα μας*». *Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Χατζηαντωνίου Κ. (2003). *Εθνικισμός και Ελληνικότητα*, 2^η έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Πορθμός
- Χατζηβασιλείου Ε. (2004). *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, 6^η έκδοση, Αθήνα: Πατάκης
- Χατζής Α. (2017). *Τι Πιστεύουν Οι Έλληνες: Τι μας Έμαθε η κρίση*, Οργανισμός Έρευνας και Ανάλυσης: ΔιαΝΕΟσις, διαθέσιμο στο https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2017/10/TPE_2017_Hantzis.pdf
- Χατζόπουλος Μ. (2002). Έθνος και εθνικισμός: Συνοπτική επισκόπηση ενός σύγχρονου επιστημονικού διαλόγου, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχ. 19 , Μάϊος 2002, σσ. 109-127
- Χιωτάκης ΣΤ. (2002). *Εκκοσμίκευση και Ορθόδοξη Εκκλησία, Θρησκείες και Πολιτική στη Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Κριτική
- Χολέβας Κ. (2014). *Πρόσωπα και αιτίες για την αμφισβήτηση της Ευρώπης*, διαθέσιμο στο [https://kostasxan.blogspot.gr/2014/01/blog-post_992.html?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed:+blogspot/vhzE+\(%CE%91%CF%82+%CE%BC%CE%B9%CE%BB%CE%AE%CF%83%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B5+%CE%B5%CF%80%CE%B9%CF%84%CE%AD%CE%BB%CE%BF%CF%85%CF%82](https://kostasxan.blogspot.gr/2014/01/blog-post_992.html?utm_source=feedburner&utm_medium=feed&utm_campaign=Feed:+blogspot/vhzE+(%CE%91%CF%82+%CE%BC%CE%B9%CE%BB%CE%AE%CF%83%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%B5+%CE%B5%CF%80%CE%B9%CF%84%CE%AD%CE%BB%CE%BF%CF%85%CF%82))
- Χριστιανός Β. (2012). *Συνθήκη ΕΕ & ΣΛΕΕ, Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2η έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Νομική Βιβλιοθήκη
- Χριστοδουλίδης Θ. (2004). *Από την Ευρωπαϊκή Ιδέα στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, Αθήνα: Εκδόσεις Σιδέρη
- Χρυσόχοου Δ. (2005). *Για μια ευρωπαϊκή res publica*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση
- Ψαρρού Νέλλη (2005). *Εθνική Ταυτότητα στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg

- Ψαρρού Ν. (2005α). Η επιρροή του εθνικισμού στην πολιτική ολοκλήρωση της Ευρώπης, σε *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικών Επιστημών*, τεύχ. 25, σσ. 1-19
- Ψαρρού Ν. (2005β). *Εθνική ταυτότητα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Αθήνα: Gutenberg
- Wiebe D. (2003). Μοντερνισμός. Στο *Εγχειρίδιο Θρησκευολογίας*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας Θεσσαλονίκη

Ξενόγλωσση

- Adamson G., Carlbom A., Ouis P. (2014). Johann Herder, Early Nineteenth-Century Counter-Enlightenment, and the Common Roots of Multiculturalism and Right-Wing Populism, *Telos* (169) (Winter 2014), pp 28-38
- Alibert J. (2015). Euroscepticism: *The root causes and how to address them*, October 2015, available in https://eu.boell.org/sites/default/files/euroscepticism_the_root_causes_and_how_to_address_them.pdf
- Alivizatos N. (1999). A New Role for the Greek Church?, *Journal of Modern Greek Studies*, Vol. 17
- Anderson B. (2001). Western Nationalism and Eastern Nationalism. Is there a difference that matters?, *New Left Review* , Vol. 9, May-June 2001
- Anderson B. (1991). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York: Verso
- Anderson B. (1983). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York: Verso
- Armstrong, J. (1982). *Nations Before Nationalism*, Chapel Hill: University of North
- Aronowitz S. (1992). *The Politics of Identity: Class, Culture, Social Movements*. New York and London: Routledge
- Atton C. (2006). Far- right media on the internet: culture, discourse and power. *New Media and Society* 8 (4), pp. 573- 587

- Avdela, E. (1998). *History and school*. Athens: Nisos
- Bachofer, R. (2014). *Identity is the message: The media construct European and national identity*. CIFE
- Barker C. (1997). *Global Television. An Introduction*, London: Blackwell Publishers
- Barrett M. (2006). The Development of Children's National Identifications and Attitudes. Paper presented to the *Centre for Research on Nationalism, Ethnicity and Multiculturalism (CRONEM)*, University of Surrey, October 2006
- Barrett M., Wilson H. & Lyons E. (1999). Self-categorization Theory and the Development of National Identity in English Children. Poster presented at the *Biennial Meeting of the Society for Research in Child Development*, Albuquerque, New Mexico, USA, April 1999
- Barrett M. and Whennell S. (1998). The Relationship between National Identity and Geographical Knowledge in English Children. Poster presented at the *XVth Biennial Meeting of the International Society for the Study of Behavioural Development*, Berne, Switzerland, July 1998
- Beck U. (2000). The cosmopolitan perspective: Sociology of the second age of modernity, *British Journal of Sociology*, 51 (1), pp. 79-105
- Bellamy R. (2008). Evaluating Union Citizenship: Belonging, Rights and Participation within the EU, *Citizenship Studies* 12, pp. 597-611
- Bigelow, B. (2006). Getting to the heart of quality teaching. *Rethinking Schools*, vol. 20, issue 2, pp. 6-8
- Birnbaum, P. (1988). *States and Collective Action: The European Experience*, New York: Cambridge University Press.
- Biro-Kaszas E. (2010). Habermas on European Constitution and European Identity, *Journal of Social Research & Policy*, No. 2, December 2010, pp. 79-90
- Boli J. (1989). *New Citizens for a New Society: The institutional origins of mass schooling in Sweden*, Pergamon Press
- Boli, J. (1987). World Polity Sources of Expanding State Authority and Organizations, 1870-1970, pp. 71-91, in *Institutional Structure*, by George M. Thomas, John W. Meyer, Francisco O. Ramirez, and John

Boli. Beverly Hills, California: Sage

- Brasche U. (2003). *Europäische Intergration*, München: Oldenbourg.
- Breuilly J. (2000). Nationalism and the History of Ideas, *Proceedings of the British Academy*, 105, pp.187-223
- Bruter M. (2009). Time bomb? The dynamic effect of news and symbols on the political identity of European citizens, *Comparative Political Studies* 42 (12), pp. 1498-1536
- Bruter M. (2006). *On what citizens mean by feeling 'European': perception of news, symbols and borderlessness*, LSE Research Online, available in <http://eprints.lse.ac.uk/593/1/Article-JEMS.pdf>
- Bruter M. (2005). *Citizens of Europe? The Emergence of a Mass European Identity*. Great Britain: Palgrave Macmillan
- Bucholtz M. and Hall K. (2004). Language and Identity, in Duranti A. (ed.), *A Companion to Linguistic Anthropology*. Oxford: Blackwell, pp. 369-394
- Calhoun, C. (1991). Imagined communities and indirect relationships: large-scale social integration and the transformation of everyday life. In *Social Theory for a Changing Society*, ed. P. Bourdieu, J. S. Coleman, pp. 95-120. Boulder, Colo: Westview/New York: Russell Sage Found.
- Campbell J. and Sherrard P. (1968). *Modern Greece: Nations of the modern world*, Praeger
- Casanova J. (2004). *Religion, European secular identities, and European integration*, available in <http://www.eurozine.com/religion-european-secular-identities-and-european-integration/>
- Castiglione D. (2009). Political Identity in a community of strangers. In J.T. Checkel and P.J. Katzenstein (eds.), *The Politicization of European Identities, European Identity*, Cambridge University Press
- Cerulo Karen A. (1997). Identity Construction: New Issues, New Directions, *Annual Rev. Sociology*, Vol. 23, pp. 385-409
- Chalániová, D. (2012). *Paper prepared for the Euroacademia International Conference Re-Inventing Eastern Europe*. Vienna, 17-19 May 2012

- Chalari M. and Georgas T. (2016). Greek National Identity and the Greek Education System in the Age of Austerity, MIER. *Journal of Educational Studies*, Trends & Practices May 2016, Vol. 6, No. 1 pp. 1-16
- Charteris-Black J. (2006). Britain as a container: Immigration metaphors in the 2005 election campaign. *Discourse & Society* 17, pp. 563-581
- Checkel J.T. and Katzenstein P.J. (2009). The Politicization of European Identities. In J.T. Checkel and P.J. Katzenstein (eds.), *The Politicization of European Identities, European Identity*, Cambridge University Press
- Chimisso C. (2003). What is identity?. In *Exploring European Identities*, UK: Open University
- Christopoulos D. (2001). The end of ethnic homogeneity: traditional and new forms of heterogeneity in Greece. In A. Marvakis, M. Pavlou, D. Parsanoglou (eds). *Immigrants in Greece*, Athens: Ellinika Grammata
- Closa C. (1995). Citizenship of the Union and Nationality of Member States, *CML Rev.*, pp 487 and s.o.
- Cody E. (2012). Separatists gaining ground in Europe, *Independent*, 4/11/2012, available in <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/separatists-gaining-ground-in-europe-8280904.html>
- Cohen J. (1985). Strategy of Identity: New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements», *Social Research*, 52 (4), pp. 663-716
- Condor S. (2000). Pride and Prejudice: identity management in English people's talk about 'this country', *Discourse and Society*, 11 (2), pp. 175-205
- Conostas, D. and Stavrou Th. (1995). Challenges to Greek foreign policy: Domestic and External parameters. In D. Conostas and Th. Stavrou (eds), *Greece prepares for the twentyfirst century*, Washington: the Woodrow Press
- Coulby D. and Jones Cr. (1995). *Postmodernity and European Education Systems, Cultural diversity and centralist knowledge*. London: Tretham Books

- Council of Europe, (2010). Recommendation CM/Rec (2010) 7 of the Committee of Ministers to Member States on the Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education. Strasbourg: Council of Europe
- Cruz F.P. (2015). *The European Anthem*, available in <https://www.linkedin.com/pulse/european-anthem-francisco-cruz>
- Darling-Hammond, L. and Berry, B. (1988). *The evolution of teacher policy*. Santa Monica: The RAND Corporation
- Davie G. (2000). *Religion in Modern Europe: A Memory Mutates*, Oxford
- Davies N. (1997). *Europe: A History*, London: Pimlico
- Delanty G. (2019). The Vicissitudes of European Identity, available in https://www.academia.edu/7779956/The_Vicissitudes_of_European_Identity?auto=download
- Delanty G. (2000). *Citizenship in a Global Age: Society, culture and politics*, Buckingham: Open University Press
- Delanty G. (1998). Redefining Political Culture in Europe Today: From Ideology to the Politics of Identity and Beyond. In U. Hedetoft (ed.), *Political Symbols, Symbolic Politics. European identities in transformation*, Aldershot: Ashgate Publishing
- Dimitrakopoulos I. (2004). *Analytical Report on Education: National Focal Point for Greece*, Athens: Antigone-Information and Documentation Centre
- Dimitropoulos P. (2001). *Government and Church: a difficult relationship*, Athens, Kritiki
- Duarte E. (2017). Catalan Separatists Plot Show of Force in Battle With Madrid, *Bloomberg*, 10/9/2017, available in <https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-09-10/catalan-separatists-plot-show-of-strength-in-battle-with-madrid>
- Durkheim E. (1893). *The Division of Labor in Society*. New York: Free Press
- EACEA/Eurydice, (2012). *Entrepreneurship education at school in Europe: National strategies, curricula and learning outcomes*. Brussels: Eurydice

- European Commission, Flash Eurobarometer 446, Report: The euro area, December 2016
- European Commission, Standard Eurobarometer 91, Public opinion in the European Union, June 2019
- European Commission, Standard Eurobarometer 90, Public opinion in the European Union, November 2018
- European Commission, Standard Eurobarometer 87, Public opinion in the European Union, August 2017
- European Commission, Standard Eurobarometer 84, Public opinion in the European Union, Autumn 2015
- European Commission, Standard Eurobarometer 80, Public opinion in the European Union, Spring 2013
- European Commission, Standard Eurobarometer 74, Public opinion in the European Union, Autumn 2010
- European Commission, Standard Eurobarometer 71, Public opinion in the European Union, September 2009
- European Commission, Standard Eurobarometer 67, Public opinion in the European Union, Spring 2007
- European Commission, Standard Eurobarometer 61, National Report : Executive Summary, Greece, Spring (May) 2004
- European Commission, Standard Eurobarometer 60, Public opinion in the European Union, Autumn 2003
- European Commission, Standard Eurobarometer 39, Public opinion in the European Union, June 1993
- European Commission, Standard Eurobarometer 15, Public opinion in the European Community, June 1981
- Eyerman R. and Jamison A. (1991). *Social Movements*, Cambridge, Polity Press
- Featherstone M. (2008). Cosmopolis. An Introduction. *Theory, Culture & Society*, 19 (1-2), pp. 1-16
- Ferro M. (1985). *L' Histoire sous surveillance: science et conscience de l' histoire*, Paris: Calmann-Levy

- Fichte J.G. (1971), *Reden an die Deutsche Nation (1808)*, Vol. VIII, Berlin: I.H. Fichte
- Fligstein N. (2008), *Euroclash: The EU, European Identity and the Future of Europe*, Oxford University Press
- Flouris G. (1998), Human Rights Curriculum in the Formation of a European Identity: the Cases of Greece, England and France. *Intercultural Education*, 9 (1), pp. 93-109
- Fokas E. (2006). Greece: Religion, Nation and European Identity. In ed. Haldun Gulalp, *Citizenship and Ethnic Conflict: Challenging the Nation-State*, Routledge Press, pp. 73-117
- Frazee C. (1979). The Orthodox Church of Greece in the last Fifteen Years". In J.T. Koumoulides (ed), *Greece: Past and Present*, Indiana: Ball State University, p. 90
- Gellner, E. (1997), *Nationalism*. New York University Press
- Gellner, E. (1983), *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell Univ. Press
- Gessenharter, W. (2004), Im Spannungsfeld. Intellektuelle Neue Rechte und demokratische Verfassung. In: W. Gessenharter, T. Pfeiffer (eds.), *Die Neue Rechte: eine Gefahr für die Demokratie?*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, pp. 31-50
- Giddens A. (1991), *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford University Press
- Giddens A. (1984), *The Constitution of Society*, Polity Press and Basil Blackwell Ltd, UK
- Giesen B. and Raurer V. (2003), European identity, visions of Europe and historical memory. In T. Risse & M. Maier (eds), *Europeanization, Collective Identities and Public Discourses*, IDNET Thematic Network
- Gills J. (1994), *Commemoration, The politics of national identity*. Princeton: Princeton University Press
- Giroux, H. (2004). *The terror of neoliberalism: Authoritarianism and the eclipse of democracy*. Boulder, CO: Paradigm Publishers
- Goodings, R. (1987). Becoming British: Inconspicuous Education for National Identity. In E. Gumbert (1987), *In the nation's Image: civic education in Japan, Soviet Union, the United States, France and Britain*,

United States of America: Centre for Cross-Cultural education

- Green A. (1997). *Education, Globalization and the nation state*. London: The Macmillan Press
- Grimm D. (1995). Does Europe needs a Constitution?, *European Law Journal*, pp. 282 and s.o.
- Gropas R. and Triandafyllidou A. (2009). *The state of the art: various paths to modernity, Greek case*, Athens: ELIAMEP
- Habermas J. (2001). *The Postnational Constellation*, Cambridge: Polity Press.
- Habermas J. (1995). Citizenship and National Identity: Some reflexions on the Future of Europe. In O. Dahbour & I. Micheline (ed.), *The Nationalism Reader*, New Jersey: Humanities Press, pp. 333-343
- Habermas J. (1981). *The Theory of Communicative Action*, Reason and the Rationalisation of Society, Vol. 1, Boston: Beacon Press
- Halbwachs, M. (1980). *Collective Memory*. ed. M. Douglas. New York: Harper & Row
- Halbwachs M. (1925). *Les cadres sociaux de la mémoire*, Première édition, Paris: Librairie Félix Alcan
- Halikiopoulou, D., Nanou, K., Vasilopoulou, S. (2012). The paradox of nationalism: The common denominator of radical right and radical left euroscepticism. *European Journal of Political Research*, 51, pp. 504-539
- Hechter M. (1975). *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966*, Berkeley: University of California Press
- Held D. (2005). Principles of cosmopolitan order. In G. Brock & H. Brighouse (Eds), *The Political Philosophy of Cosmopolitanism*, Cambridge: Cambridge University Press
- Herder J. (1881). *Herders Sämmtliche Werke*, 17. Band: Briefe zu Beförderung der Humanität. 1-6. Sammlung (Brief 1-80)
- Herder J. (1877). *Herders Sämmtliche Werke*, 2. Band: Fragmente, Umarbeitungen und Ergänzungen. Torso

- Hix S. and Goetz K. (2000). Introduction: European Integration and National Political Systems, *West European Politics*, Vol. 23, No. 4, pp. 1-26
- Hobsbawm E. (1998). *On History*, London: Abacus
- Hobsbawm E. (1994). *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge University Press
- Hobsbawm E. (1983). *The Invention of Tradition*, New York: Cambridge University Press
- Hunt A. and Wheeler B. (2017). *Brexit: All you need to know about the UK leaving the EU*, available in <http://www.bbc.com/news/uk-politics-32810887>
- Jansen T. (1999). European Identity and/or the Identity of the European Union». In *European Commission «Reflections on European Identity»*, Forward Studies Unit, Working Paper
- Jepperson, R., and Meyer J. (1991). The Public Order and the Construction of Formal Organizations, pp. 204-231 in *The New Institutionalism in Organizational Analysis*, edited by Walter W. Powell and Paul J. DiMaggio. Chicago: University of Chicago Press.
- Jones S. (2016). Separatist movement in Catalonia steps up battle with Madrid, *The Guardian*, 27/7/2016, available in <https://www.theguardian.com/world/2016/jul/27/catalonia-independence-spain-democratic-mandate>
- Kadelbach S. (2003). *Union Citizenship*, Jean Monnet Working Paper, September 2003
- Kaelble Hartmut (2005). European Self-Understanding in the Twentieth Century». In Eder Klaus, Spohn Willfried (eds), *Collective Memory and European Identity, The Effects of Integration and Enlargement*, Ashgate Publishing
- Kaina V. and Karolewski I.P. (2006). European identity-why another book on this topic?. In I.P. Karolewski, V. Kaina (eds), *European Identity, Theoretical Perspectives and Empirical Insights*, Transaction Publishers

- Karolewski I.P. (2006). Citizenship and collective identity in Europe, στο Ireneusz Pawel Karolewski, Viktoria Kaina (eds), *European Identity, Theoretical Perspectives and Empirical Insights*, Transaction Publishers
- Katz E. and Rice R. (2002). *Social Consequences of Internet Use. Access, Involvement, and Interaction*, The MIT Press, Cambridge
- Katzenstein P. and Byrnes T. (2006). Transnational Religion in an Expanding Europe, *Perspectives on Politics* 4, pp. 679-694
- Kennedy K. (2008). The Citizenship Curriculum: Ideology, Content and Organisation, in J. Arthur, I. Davies, and C. Hahn (ed.), *The Sage Handbook of Education for Citizenship and Democracy*, London: Sage, pp. 483–491
- Kennelly J. and Dillabough J.A. (2008). Young People Mobilizing the Language of Citizenship: Struggles for Classification and New Meaning in an Uncertain World, *British Journal of Sociology of Education*, 29 (5), pp. 493–508
- Kitromilides P. (1989). Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans, *European history quarterly*, vol. 19, no. 2, pp. 149-192
- Kohler-Koch, B. and Rittberger, B. (2006). The Governance Turn in the EU Studies, *Journal of Common Market Studies*, 44 (Annual Review), pp. 27-49
- Kohli M. (2000). The battlegrounds of European identity. *European Societies*, 2 (2), Taylor & Francis, pp. 113-137
- Kohn H. (1944). *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*. NewYork: Collier.
- Kostakopoulou D. (2005). Ideas, Norms and European Citizenship: Explaining Institutional Change, *Modern Law Review* 68, pp. 233-267
- Kreck V. (2015α). European Identity Concepts and the European Idea. *Journal of Intercultural Studies* (Kobe University), Vol. 45
- Kreck V. (2015β). European Identity: Lessons from the Past. *Tri-National University Meeting: “States and Borders”*, available in https://www.academia.edu/35085466/EUROPEAN_IDENTITY_LESSON_S_FROM_THE_PAST?email_work_card=title

- Kuhn T. (2012). Why Educational Exchange Programmes Miss Their Mark: Cross- Border Mobility, Education And European Identity. *Journal Of Common Market Studies*, vol. 50, issue 6, pp. 994-1010
- Leonard M. (1999). *Network Europe: The New case of Europe*, London: Foreign Policy Centre
- Lewicka-Grisdale K. and McLaughlin T. (2002). Education for European Identity and European Citizenship. In J.A. Ibanez-Martin & G. Lover (eds.), *Education in Europe: Policies and Politics*, Chapter 3, pp. 53-81
- Linz J.J. (1993). *The Difference between State, Building and Nation Building*, New Haven
- Lüpke, M. (2013). "Gefällt" vielen: Die hippen Rechten. *Deutsche Welle*, available in <http://www.dw.com/de/gef%C3%A4llt-vielen-die-hippen-rechten/a-16685642>
- Manitakis, A. (2000). *The Relations of the Church with the Nation-state*, Athens: Nefeli
- Mann G. (1958). *Deutsche Realisten des 19. Jahrhunderts*, Berlin: AufbauVerlag
- Marler S. (2017). European Identity and the economic crisis, *Bruegel*, 6/3/2017, available in <http://bruegel.org/2017/03/european-identity-and-the-economic-crisis/>
- Marx K. and Engels F. (1972). *Manifest der Kommunistischen Partei*, Mew 4, Dietz Verlag, Berlin
- Massialas, B.G. and Flouris, G. (1994). Education and the emerging concept of national identity in Greece. Paper presented at the *Comparative and International Education Society*, San Diego: California, March 21-24, 1994
- Mattheou D. (2003). *National Report on the Implementation of the Socrates Programme in Greece, 2000-2003*. Laboratory for Comparative Education, International Educational Policy and Communication, National and Kapodistrian University of Athens
- McCall G.J. and Simmons J.L. (1966). *Identities and Interactions: An examination of Human Associations in Everyday Life*, New York: The Free Press

- McCrone D. (2002). Who do you say you are? Making sense of national identities in modern Britain, *Ethnicities*, 2 (3), pp. 301-320
- McCrone D., Stewart R., Kiely R., Bechhofer F. (1998). Who are we? Problematising national identity, *The Sociological Review*, 46 (4), pp. 629-652
- Melucci A. (1996). *Challenging Codes: Collective action in the information age*. Cambridge: Cambridge University Press
- Melucci A. (1995). The Process of Collective Identity. In H. Johnston H. & B. Klandermans (ed.), *Social Movements and Culture*. Minneapolis: University of Minnesota Press, pp. 41-63
- Melucci A. (1980). The New Social Movements: A Theoretical Approach, *Social Science Information* 19, pp. 199-226
- Mestrovic St. (1997). *Postemotional Society*, London: Sage Publications.
- Mill J.S. (1861). *Utilitarianism*, London: Longmans, Green and Co.
- Molokotos-Liedrman L. (2002). *The Religious Factor in the Construction of Europe: Greece, Orthodoxy and the European Union*, available in http://www.lse.ac.uk/europeanInstitute/research/hellenicObservatory/pdf/1st_Symposium/Molokotos.pdf
- Moschonas A. (1998). *Education and Training in the European Union*. Aldershot: Ashgate
- Moufahim M. and Chatzidakis A. (2012). Marketing “ethically questionable” politics: the case of a xenophobic political party. *Consumption Markets & Culture* 15 (3), pp. 287-305
- Moussurou, L. (2000). The only value which has stood the time. In J. Pretenderis (ed), *The Changing Greece*, Athens: To Vima, pp.112-116
- Müller M.G., Woolf S. (1999). *Regional and National Identities in Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Cambridge: Cambridge University Press
- Murray D. (2015). *Euroscepticism is growing all over Europe: Europhiles may find that ever-looser union is the only future for the EU*, available in <https://www.spectator.co.uk/2015/10/euroscepticism-is-growing-all-over-europe/>

- Noack, R. (2014). These 8 places in Europe could be the next to try for independence. *The Washington Post*, 18/9/2014, available in <https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2014/09/18/if-scotland-breaks-away-these-8-places-in-europe-could-be-next/>
- Nóvoa A. (1996). The construction of the European: Changing patterns of identity through education, University of Lisbon
- Ocampo, K.A., Knight, G.P., Bernal, M.E. (1997). The Development of Cognitive Abilities and Social Identities in Children: The Case of Ethnic Identity. *International Journal of Behavioral Development*, 21 (3), pp. 479 – 500
- Office for standards in education (2010). *Citizenship established?* Manchester: Ofsted
- Olssen M. (2004). From the Crick Report to the Parekh Report: Multiculturalism, Cultural Difference, and Democracy: the Re-visioning of Citizenship Education. *British Journal of Sociology of Education*, 25 (2), pp. 179–192
- Osler A. (2000). The Crick Report: Difference, Equality and Racial Justice, *Curriculum Journal*, 11 (1), pp. 25–37
- Papadopoulou L. (2000). On the Issue of the Identity Cards, *The Constitution [Το Σύνταγμα]*, vols.4-5, July-October 2000, pp. 675-723
- Papaeconomou A. (2014). National versus European identity: The dimensions of change, defining Greek teachers' European identity. *Preschool & Primary Education*, Vol. 2, Issue 1, pp. 45-58
- Papastathis C. (1996). State and Church in Greece. *In State and Church in the European Union*, Gerhard Robbers (ed), Baden-Baden, Germany: Nomos, Verlagsgesellschaft., pp. 75-92
- Paraskevopoulos, I. and Morgan, W. J. (2011). *Greek Education and the Financial Crisis*. Grundfragen und Trends International
- Parsons, T. (1960). Structure and Process in Modern Societies. *American Journal of Sociology*, 66, 5
- Philippou St. (2007). On the Borders of Europe: Citizenship Education and Identity in Cyprus. *Journal of Social Science Education*, 6 (1), pp. 68-79

- Philippou St. (2005a). Constructing National and European Identities: the Case of Greek-Cypriot pupils. *Educational Studies*, 31 (3), pp. 293-315
- Philippou St. (2005b). The Problem of the European Dimension in Education: a Principle Reconstruction of the Greek-Cypriot Curriculum. *European Educational Research Journal* 4 (4), pp. 343-367
- Phinney J.S., Horenczyk G., Liebkind K., Vedder P. (2001). Ethnic identity, immigration, and well-being: An interactional perspective, *Journal of Social Issues*, 57, pp. 493-510
- Pickering, W. (Ed.) (2006). *Emile Durkheim: Selected writings on education*, Oxon: Routledge
- Pizzomo A. (1978). Political Exchange and Collective Identity in Industrial Conflict. In C. Crouch, A. Pizzomo (eds), *The Resurgence of Class Conflict in Western Europe since 1968*, London: Macmillan
- Pohl W. and Wodak R. (2012). The Discursive Construction of “Migrants and Migration”. In M. Messer, R. Schroeder & R. Wodak (Eds.), *Migrations: Interdisciplinary Perspectives*, Berlin: Springer-Verlag, pp. 205-212
- Poster M. (1996). *The Second Media Age*, Cambridge: Polity Press
- Pretenthaler-Ziegerhofer A. (2012). Richard Nikolaus von Coudenhove-Kalergi. Founder of the Pan-European Union and the birth of a “new” Europe. In *Europe in Crisis: Intellectuals and the European Idea, 1917-1957*, M. Hewitson & M. D' Auria (ed.), New York: Bergababn Books, pp. 89-110
- Preuss U.K. (1995). Problems of the Concept of European Citizenship, *European Law Journal*, pp. 267 and s.o.
- Psychogiou A. (2015). *The potential of the Erasmus Programme: Assessing European Identity in Greek Erasmus Students*. Linköping University
- Rapley M. (1998). Just an ordinary Australian: Self- categorization and the discursive construction of facticity in “new racist” political rhetoric, *British Journal of Social Psychology* 37 (3), pp. 325- 344
- Rexine J. (1972). The Church in Contemporary Greek Society, *Diakonia*, vol. 7, p. 201

- Richardson E.J. & Wodak R. (2009). Recontextualising fascist ideologies of the past: right-wing discourses on employment and nativism in Austria and the United Kingdom. *Critical Discourse Studies* 6 (4), pp. 251–267
- Risse T. (2010). *A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres*, New York: Cornell University Press
- Rooyackers I.N. & Verkuyten M. (2011). Mobilizing support for the extreme right: A discursive analysis of minority leadership. *British Journal of Social Psychology* 51 (1), pp. 130-148
- Rubin B.C. (2006). Aware, Complacent, Discouraged, Empowered Students' Diverse Civic Identities. *Social Studies and Practice*, 1 (2), pp. 223-232
- Runciman S. (1968). *The Great Church in Captivity*, Cambridge: Cambridge University Press
- Sánchez-Cuenca I. (2000). The Political Basis of Support for European Integration, *European Union Politics*, Vol. 1(2): 147-171, Sage Publications, London, Thousand Oaks CA, New Delhi
- Schäuble W. (2006). Preface. In Ireneusz Pawel Karolewski, Viktoria Kaina (eds), *European Identity, Theoretical Perspectives and Empirical Insights*, Transaction Publishers
- Scheibe K.E. (1995). *Self Studies. The Psychology of Self and Identity*. Westport: Praeger
- Schild, J. (2001). National vs European Identities? French and Germans in the European multi-level system. *Journal of Common Market Studies*, Vol. 39, pp. 331-51
- Scourfield J., Dicks B., Drakeford M., Davies A. (2006). *Children. Place and Identity. Nation and Locality in Middle Childhood*. Great Britain: Routledge
- Sekulic D. (2004). Civic and Ethnic Identity: The Case of Croatia. *Ethnic and Racial Studies*, 27 (3), pp. 455-483
- Shils E. (1957). Primordial, personal, sacred and civil ties. *British Journal of Sociology*, 8, pp. 130-145

- Shore C. (2004). Whiter European Citizenship? - Eros and Civilization Revisited, *European Journal of Social Theory* 7 (1): 27-44, Sage Publications: London, ThousandOaks, CA and New Delhi
- Shore C. (2000). *Building Europe: The cultural Politics of European Integration*, London: Routledge
- Σιάτρας Γ. (2015). Φιλοευρωπαϊσμός-Ευρωσκεπτικισμός: το νέο ελληνικό πολιτικό δίπολο, διαθέσιμο στο <http://www.i-siatras.gr/permalink/3223.html>
- Sigalas E. (2009). Cross-Border Mobility and European Identity: The Effectiveness of Intergroup Contact during The ERASMUS Year Abroad. *European Union Politics*, vol. 11, no. 2, pp. 241-265
- Sills D. (1968). *International Encyclopedia of Social Science*. New York: The Macmillan Company & The Free Press
- Skenderovic D. (2007). Immigration and the radical right in Switzerland: ideology, discourse and opportunities. *Patterns of Prejudice*. 41 (2), pp. 155-176
- Skocpol, T. (1985). Bringing the State Back In., pp. 3-37 in *Bringing the State Back In*, edited by Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer, and Theda Skocpol. Cambridge: Cambridge University Press
- Slater J. (1995). *Teaching history in the new Europe*, New York: Council of Europe
- Smith A. (2009). *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach*, Routledge
- Smith A. (2000). *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*, Oxford University Press
- Smith A. (1991). *National Identity*, London: Penguin
- Smith L.T., Smith G.H., Boler M., Kempton M., Ormond A., Chueh H. C. and Waetford R. (2002). Do You Guys Hate Aucklanders Too? Youth: Voicing Difference from the Rural Heartland, *Journal of Rural Studies*, 18, pp. 169-178
- Sowards S. (1996α). The principles of Ottoman rule in the Balkans. In *Twenty Five Lectures on Modern Balkan History*, διαθέσιμο στο www.lib.msu.edu

- Sowards S. (1996β). "Greek nationalism, the "Megale Idea" and Venizelism to 1923". In *Twenty Five Lectures on Modern Balkan History*, διαθέσιμο στο www.lib.msu.edu
- Soysal Y. (1994). *Limites of Citizenship - Migrants and Postnational Membership in Europe*. Chicago and London: The University of Chicago
- Spector D. (2014). Here's how the map of Europe would be redrawn if all the separatist movements get their way, *Business Insider*, 16.9.2014, available in <http://www.businessinsider.com/map-of-separatist-movements-in-europe-2014-9>
- Spencer P. and Woolman H. (2002). *Nationalism: A critical introduction*, Sage Publications
- Spohn W. (2005). National Identities and Collective Memory in an Enlarged Europe. In Eder Klaus, Spohn Willfried (eds), *Collective Memory and European Identity, The Effects of Integration and Enlargement*, Ashgate Publishing
- Spyrou S. (2006). Children Constructing Ethnic Identities in Cyprus. In: Y. Papadakis, N. Peristianis & G. Welz (Edit.) *Divided Cyprus. Modernity History and the Island in Conflict*. USA: Indiana University Press, pp. 121-139
- Spyrou, S. (2002). Images of the "Others": "the Turks" in Greek Cypriot Children Imagination. *Race and Ethnicity*, 5 (3), pp. 255-271
- Stavrakakis Y. (2002). *Religion and Populism: Reflections on the 'politicised' discourse of the Greek Church*, Discussion Paper No. 7, May 2002, London: The Hellenic Observatory/The European Institute, London School of Economics and Political Science
- Stearns P., Seixas P., Wineburg S. (2000). *Knowing, Teaching and Learning History*, New York & London: New York University Press
- Stokes B. (2016). *Euroskepticism Beyond Brexit Significant opposition in key European countries to an ever closer EU*, available in <http://www.pewglobal.org/2016/06/07/euroskepticism-beyond-brexit/>
- Stradling R. (2001). *Enseigner l' Histoire de l' Europe du 20e siècle*, Editions du Conseil de l' Europe, Strasbourg

- Taggart P. and Szczerbiak A. (2002). The Party Politics of Euroscepticism in EU Member and Candidate States, '*Opposing Europe Research Network*' Working Paper, No.6, pp. 1-45
- Taifel H. (1981). *Human groups and social categories*, Cambridge: Cambridge University Press
- Taifel H. (1972). Social categorization. In S. Moscovisi (ed.), *Introduction a la Psychology Sociate*, vol. 1, Larousse, Paris
- Takriti R., Buchanan-Barrow E., Barrett M. (2000). Children's perceptions of their own and one other religious group. Poster presented at the *XVIth Biennial Meeting of the International Society for the Study of Behavioural Development*, Beijing, China, July 2000
- Tatusko. A. (2000). *The Sacrament of Civilization: The Groundwork of a Philosophy of Technology for Theology*, available in <https://www.religion-online.org/article/the-sacrament-of-civilization-the-groundwork-of-a-philosophy-of-technology-for-theology/>
- Ter Wal J. (2010). The discourse of the extreme right and its ideological implications: The case of Alleanza Nazionale on immigration, *Patterns of Prejudice*, 34 (4), pp. 37-51
- Tilly, C. (1990). *Coercion, capital, and European states, A.D. 990–1990*. Oxford: Blackwell
- Tormey R. (2006). The Construction of National Identity through Primary School History: The Case of Croatia. *British Journal of Sociology of Education*, 27 (3), pp. 311-324
- Touraine A. (1971). *The Post-Industrial Society*, London, Wildwood House
- Trenz H.J. & De Wilde P. (2009). Denouncing European Integration Euroscepticism as Reactive Identity Formation, *Working Paper*, No.14, pp. 1-23
- Triandafyllidou A. (2016). The Role of Religion and Secularism in Defining European Identity and Culture: challenges, scenarios and ways forward of the document. *Cultural Base. Social Platform on Cultural Heritage and European Identities*, available in www.culturalbase.eu

- Triandafyllidou A. (2001). *Immigrants and National Identity in Europe*, London: Routledge
- Triandafyllidou A. and Gropas R. (2007). Greek Education Policy and the Challenge of Migration: An Intercultural View of Assimilation. *Paper prepared for the EMILIE project, WP3, Deliverable D4** 22 November 2007
- Triandafyllidou A. and Sträth B. (2003). Representations of Europe and the Nation in current and prospective member-states: media, elites and civil society. *The Collective State of the Art and Historical Reports*, June 2003, European Commission, Brussels
- Trondal, J. (2006). EU Committee Governance and the Multilevel Community Administration. In: H. Hofmann & A. H. Turk (Eds), *EU Administrative Governance*. Cheltenham & Northampton: Edward Elgar, pp. 391-416
- Tsoukalas K. (1992). *Dependence and reproduction: The role of educational mechanisms in Greece 1830-1922*, Athens: Themelio
- Turner J.C. (1981). The experimental social psychology of intergroup behaviour. In J.C. Turner & H. Giles (eds.), *Inter-group behavior*, Oxford: Blackwell, pp. 66-101
- Tzogopoulos, G. (2015). *Assessing the Image of Germany in the Greek Media Visual analysis of Greek Media Reports on the Role of Germany in the Greek Crisis*. Crisis Observatory. Research Paper No 18. August 2015. Athens : ELIAMEP
- Tzogopoulos, G. (2012). *It's Germany stupid! The Greek German Misunderstanding*, EPIN Paper, No 33, June 2012
- Ultan M.O. and Ornek S. (2015). Euroscepticism in the European Union, *International Journal of Social Sciences*, Vol. 4, No. 2, pp. 49-57
- Valentini C. (2005). *The promotion of European identity. Cultural Identity in an Intercultural Context*, available in https://www.academia.edu/595910/The_promotion_of_European_identity
- Vamvakidou I., Golia P., Kassidou S., Zigouri E. (2010). The perceptions of "Homeland": Greek universities students define the term. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2, pp. 4546–4550

- Van Den Berghe P. (1978). Race and Ethnicity: a sociobiological perspective, *Ethnic and Racial Studies*, vol. 1 no 4, October 1978, pp. 401-411
- Van Der Valk I. (2003). Political discourse on ethnic minority issues: A comparison of the right and the extreme right in the Netherlands and France (1990-97), *Ethnicities* 3, pp. 183- 213
- Vejvodova P. (2014). The Identitarian Movement: renewed idea of alternative Europe, *ECPR General Conference*, Glasgow, UK, 3-6 September 2014, pp. 1-13
- Verney S. (2005). Political Conditionality and the Quality of Democracy: The Case of Greek Association and Accession to the European Community. In H. Kabaaliolu, M. Dartan, M. Sait Akman and C. Nas (eds), *The Europeanization of South Eastern Europe: Domestic Impacts of the Accession Process*, Istanbul Marmara University, pp. 69-93, 2005
- Villanueva D. (2005). Richard von Coudenhove-Kalergi's "Pan-Europa" as the Elusive "Object of Longing". In *Rocky Mountain Review of Language and Literature*, Vol. 59, No. 2, pp. 67-80
- Weber, M. (2004). Prototyp der Neuen Rechten. Alain de Benoist und die Nouvelle Droite in Frankreich. In: W. Gessenharter, T. Pfeiffer (eds.). *Die Neue Rechte: eine Gefahr für die Demokratie?*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, pp. 145-162
- Weber, M. (1922). *Economy and Society*. Berkeley: University California Press
- Weiler, J. H.H. (1999). *The Constitution of Europe: Do the new Clothes have an Emperor? and other Essays on European Integration*, Cambridge: Cambridge University Press
- Westin C. (2010). Identity and inter-ethnic relations. In C. Westin, J. Bastos, J. Dahinden and P. Góis (eds.), *Identity Processes and Dynamics in Multi-Ethnic Europe*, Amsterdam University Press
- Wetherell M. (2005). *Ταυτότητες, ομάδες και κοινωνικά ζητήματα*, Αθήνα: Μεταίχμιο

- Wiborg, S. (2000). Political and cultural nationalism in education. The ideas of Rousseau and Herder concerning national education. *Comparative Education*, vol. 36, issue 2, pp. 235-243
- Wilson J. (1985). *The Mass Media*, Blackie Schools
- Wilson K. and Van der Dussen J. (1993). *The History of the Idea of Europe*, The Open University, Walton Hall
- Wood B. (2014). Participatory capital: Bourdieu and citizenship education in diverse school communities, *British Journal of Sociology of Education*, 35 (4), pp. 578-597
- Wood C. & Finlay W.M.L. (2008). British National Party representations of Muslims in the month after the London bombings: Homogeneity, threat, and the conspiracy tradition, *British Journal of Social Psychology*, 47 (4), pp.707- 726
- Woodward Kath (2004). *Questioning Identity: gender, class, ethnicity*, 2nd edition, United Kingdom: Routledge and The Open University
- Young M.F.D. (Ed.) (1971). *Knowledge and Control: New Directions for the Sociology of Education*, London: Collier-Macmillan
- Zambeta E. (2000). The curricular Construction of Greece: Ethnocentricity and Eurocentrism, paper presented at the *Comparative Education Society in Europe Conference*, Bologna 2000

Διαδικτυακές Πηγές

- 24 Γράμματα (χχ). *Μια σύνοψη του έργου του E. J. Hobsbawm “Nations & Nationalism since 1780”*, σ. 1-30, διαθέσιμο στο www.24grammata.com
- Allesgr (2016). Έρευνα: Οι περισσότεροι Γερμανοί αποστρέφονται τους μουσουλμάνους, διαθέσιμο στο <http://www.allesgr.de/nea/79832/erevna-i-perissoteri-germani-apostrefonte-tous-mousoulmanous.html>
- Βελησσαρίου Α. (1998). *Γνώση και ευρωπαϊκή ταυτότητα: ιδεολογικές κατευθύνσεις του λευκού βιβλίου για την εκπαίδευση και κατάρτιση*, σσ. 1-20, διαθέσιμο στο <http://users.uoa.gr/~abelis/files/General/EEC1.pdf>

- Γκίκας Δ. (2014). *Ο Πατριωτισμός, η μόνη πολιτική διέξοδος*, διαθέσιμο στο <http://www.triklopodia.gr/>
- Δερτιλής Γ. (2000). Η ιδεολογία των ισχυρών της Ευρώπης, *ΤΟ ΒΗΜΑ*, 9/1/2010
- Διαμαντοπούλου Α. (2013). Τα ΜΜΕ καταστρέφουν την Ευρώπη;, ομιλία στο συνέδριο *M100 Sanssouci Colloquium 2013*, 5/9/2013, Βερολίνο, διαθέσιμο στο <http://diamantopoulou.gr/portal/index.php/blog/item/843->
- Έρευνα Πανεπιστημίου Πειραιά (2016). *Πώς σκιαγραφείται το προσφυγικό στα ΜΜΕ μετά την επίθεση στο Παρίσι*, διαθέσιμο στο <http://www.avgi.gr/article/10813/7568085/ereuna-panepistemiou-peiraia-pos-skiagrapheitai-to-prosphygiko-sta-mme-meta-ten-epithese-sto-parisi>
- Ιντζεσίλογλου Ν. (2013). Πανηγυρικός της 25^{ης} Μαρτίου 2013, «Ποιοι είμαστε: Παρελθόν, παρόν, μέλλον», Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, διαθέσιμο στο https://www.auth.gr/sites/default/files/panigyrikos_logos_25martioy.doc
- Καπλάνης Σωκ. (2000). *Ευρωπαϊκή Ιθαγένεια-Ευρωπαίος Πολίτης-Δικαιώματα*, European Commission-Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Jean Monnet Programme, Εκδόσεις: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, διαθέσιμο στο http://www.lib.teipat.gr/JeanMon/Papers/j_m_%20Ioanina.pdf
- Καραγεώργου Μ. (2001). Ελληνική Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός, Η Ιστορική συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας του νεοέλληνα και ο ρόλος της Ευρώπης, Εισήγηση στο Διεθνές Συνέδριο *European Identity and Nationalism*, Rutgers State University of New Jersey, Center of Russian and Eastern European Studies, Μάιος 2001, διαθέσιμο στο http://www.greekhelsinki.gr/bhr/greek/articles/pr_01_05_01.rtf
- Κελπανίδης Μ. (1999). «Η εκπαιδευτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο πλαίσιο της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ενσωμάτωσης», διαθέσιμο στο <http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/kelpanidis.htm>
- Λυσσάνδρου Μ. (2016). *Το GREXIT μας έφερε πιο κοντά στην Ευρωπαϊκή Ένωση*, διαθέσιμο στο <http://politis.com.cy/article/to-grexit-mas-efere-pio-konta-stin-evropaiki-enosi>

- Μερκουράκης Κ. (2015). *Ο ρόλος των ΜΜΕ στη συγκρότηση της ταυτότητας και της ετερότητας και τη λειτουργία του ειδησεογραφικού εθνοκεντρισμού*, διαθέσιμο στο <http://merkourakis.blogspot.gr/2015/04/20.html>
- Μηλιός Γ. (2006). *Εξουσία, Έθνος, Εθνικισμός*, ΕΜΠ, 25.1.20106, Σεμινάριο που διοργάνωσε η οργάνωση «Κόκκινο», διαθέσιμο στο http://users.ntua.gr/jmilios/Kokkino_Ethnikismos_Milios.pdf
- Μπενόπουλος Β. (2016). *Δημιουργώντας μια κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα*, διαθέσιμο στο <http://www.liberal.gr/arthro/34085/apopsi/arhra/dimiourgontas-mia-koini-europaiki-tautotita.html>
- Ντούνης Α. (2012). *Προσεγγίζοντας την έννοια του λόγου στο πολιτικό πεδίο*, διαθέσιμο στο <http://socialpolicy.gr/2012/08/προσεγγίζοντας-την-έννοια-του-λόγου-σ.html>
- Οδηγία 2015/637/ΕΕ του Συμβουλίου της 20ής Απριλίου 2015 περί των μέτρων συντονισμού και συνεργασίας προς διευκόλυνση της προξενικής προστασίας για μη αντιπροσωπευόμενους πολίτες της Ένωσης σε τρίτες χώρες και την κατάργηση της απόφασης 95/553/ΕΚ, διαθέσιμο στο http://ec.europa.eu/justice/citizen/files/2015_637_el.pdf
- Οδηγία 94/80/ΕΚ του Συμβουλίου της 19ης Δεκεμβρίου 1994 περί λεπτομερών κανόνων άσκησης του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι κατά τις δημοτικές και κοινοτικές εκλογές από τους πολίτες της Ένωσης που κατοικούν σε κράτος μέλος του οποίου δεν είναι υπήκοοι, διαθέσιμο στο <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX:31994L0080>
- Οδηγία 93/109/ΕΚ του Συμβουλίου της 6ης Δεκεμβρίου 1993 για τις λεπτομέρειες άσκησης του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι κατά τις εκλογές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου από τους πολίτες της Ένωσης που κατοικούν σε ένα κράτος μέλος του οποίου δεν είναι υπήκοοι, διαθέσιμο στο <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:31993L0109:EL:HTML>

- Σβορώνος Ν. (1981). Παράδοση και Ελληνική Ταυτότητα, Εισήγηση στο Β' Συμπόσιο του Συνδέσμου Σύγχρονης Τέχνης *Σύγχρονη Τέχνη και Παράδοση*, Μάιος 1981, Αθήνα, διαθέσιμο στο http://digitalschool.minedu.gov.gr/modules/ebook/show.php/DSB106/544/3565,14948/index_e_09.html
- Σεραφής Δ. (2013). Ο Λόγος ως πόρος διαμόρφωσης συλλογικής ταυτότητας εντός Εξεγερσιακών Συλλογικών Δράσεων. Το παράδειγμα του Δεκέμβρη του 2008, δημοσιευμένο στις 22.01.2013, διαθέσιμο στο <http://serafis1.blogspot.gr/>
- Σκλαβούνος Γ. (2012). Η ευρωπαϊκή και η εθνική μας κρίση, ως κρίση της ταυτότητας μας, διαθέσιμο στο http://hellenicinterest.blogspot.gr/2012/03/blog-post_07.html
- Ελληνική Στατιστική Αρχή, <http://www.statistics.gr/>
- Στρατουδάκη Χ. (2014). Ελληνική Εθνική Ταυτότητα: Σημάνσεις και Σημασιοδοτήσεις, διαθέσιμο στο <http://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/ekke/article/download/6783/6511.pdf>
- Τσιγκάνου Ι. (2010). *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Έρευνα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, διαθέσιμο στο www.ekke.gr/html/gr/NewsEvents/ESS4_results.pdf
- Φραγκουδάκη Α. (2010). Η ευρωπαϊκή ταυτότητα του μέλλοντος, διαθέσιμο στο http://www.e-keimena.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=46:2009-08-08-22-19-04&catid=3:europe&Itemid=27
- Habermas J. (2012). Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης, διαθέσιμο στο διαδικτυακό τόπο <http://www.constitutionalism.gr/j-habermas-syntagma-europis/>
- Hobsbawm E. and Sasoun D. (2009). *Ευρώπη, ευρωπαϊκή ταυτότητα και διαφορετικότητα*, διαθέσιμο στο <http://enthemata.wordpress.com/2012/10/03/hob-sa/>
- Gazzetta (2016). Οι Γερμανοί δέχονται τους μουσουλμάνους, όχι όμως το Ισλάμ, διαθέσιμο στο <http://www.gazzetta.gr/plus/article/916966/oi-germanoi-dehontai-toys-moysoylmanoys-ohi-omos-islam>